

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Марко З. Гавриловић

ЗАПАДНОЕВРОПСКИ НАРАТИВНИ
ИЗВОРИ О СРБИЈИ И ЊЕНИМ
СТАНОВНИЦИМА (XI–XV ВЕК): СЛИКА
ДРУГОГ

докторска дисертација

Београд, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Marko Z. Gavrilović

WESTERN EUROPEAN NARRATIVE
SOURCES ABOUT SERBIA AND ITS
POPULATION (11TH–15TH CENTURIES): THE
IMAGE OF THE OTHER

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ, ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ И ДАТУМ ОДБРАНЕ**

Ментор: др Небојша Порчић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије: 1. др Смиља Марјановић-Душанић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

2. др Ђорђе Бубало, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

3. др Александар Крстић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд

4. др Ивана Коматина, виши научни сарадник, Историјски институт Београд

Датум одбране: _____

ЗАПАДНОЕВРОПСКИ НАРАТИВНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ И ЊЕНИМ СТАНОВНИЦИМА (XI–XV ВЕК): СЛИКА ДРУГОГ

Сажетак: Предмет овог истраживања се односи на западноевропске наративне изворе који пружају информације о Србији и њеним становницима у периоду од XI до XV века. Вести западних писаца о средњовековној Србији и раније су били предмет истраживања. Међутим, углавном је реч о парцијално обрађеним темама, те самим тим недостаје студија која би кроз систематичан приступ сагледала слику о Србији која је током наведеног периода века стварана у западноевропском наративу. За почетак, те изворе смо размотрили појединачно, према раздобљима и темама којима се баве, са циљем оцене њихове сазнајне вредности за изучавање српске средњовековне историје. У том смислу, настојали смо да одредимо порекло, окружење и време настанка сваког појединачног извора узимајући у обзир мотиве који су ауторе навели да спомену Србију и Србе. Затим смо добијене податке сагледали у контексту знања и представа западних писаца о Србији и њеним житељима. Срби су у западноевропском наративу посматрани као *други* из више аспеката (етнички, верски, културолошки) што је *слику* о њима додатно усложњавало. Опште место у западном наративу представља свест о Србима као следбеницима грчког, односно православног огранка хришћанске вере. У првим деценијама XIV века верски ставови о Србима, изражени кроз термин *шизматници* били су изразито негативни, што је последица политике краља Стефана Уроша II Милутина према папству. Такво стање је у мањој или већој мери приметно до почетка XV века. Од тада, западноевропске представе Србима су у значајној мери зависиле од политике српских владара према Турцима Османлијама и Угарском краљевству.

Кључне речи: западноевропски наративни извори, слика другог, представе, Србија, Западна Европа.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа историја средњег века и помоћне историјске науке

WESTERN EUROPEAN NARRATIVE SOURCES ABOUT SERBIA AND ITS POPULATION (11TH–15TH CENTURIES): THE IMAGE OF THE OTHER

Abstract: This research focuses on Western European narrative sources that provide information about Serbia and its inhabitants from the 11th to the 15th century. The accounts of Western writers about medieval Serbia have been the subject of research before. However, these studies have mostly focused on partially processed topics, lacking a comprehensive study that would systematically examine the image of Serbia in the Western European narrative during this period. Initially, we analyzed these sources individually, categorizing them by periods and topics to evaluate their cognitive value for the study of Serbian medieval history. We aimed to establish the origin, context, and time of creation for each source, while also considering the authors' motives for mentioning Serbia and the Serbs. Subsequently, we examined the obtained data in the context of the knowledge and perceptions of Western writers about Serbia and its inhabitants. Serbs were often portrayed in the Western European narrative as the Other from various perspectives (ethnic, religious, cultural) which adding complexity to their portrayal. Of particular significance was the religious aspect, as Western narratives commonly depicting Serbs as followers of the Greek, i.e., Orthodox branch of Christianity. In the early decades of the 14th century, religious views of Serbs, expressed through the term schismatics, were highly negative, influenced by King Stefan Uroš II Milutin's policies towards the papacy. This perception persisted to some extent until the early 15th century. Subsequently, Western European perceptions of Serbs were significantly influenced by the policies of Serbian rulers towards the Ottoman Turks and Hungarian Kingdom.

Key words: Western European narrative sources, the image of the Other, representations, Serbia, Western Europe.

Scientific Field: History

Scientific subfield: General Medieval History and Auxiliary Historical Sciences

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
– Предмет истраживања –.....	1
– Слика другог као историографска тема –.....	5
– Западноевропски наративни извори о Србији: историја истраживања –.....	9
ПРВИ ДЕО – ЗАПАДНОЕВРОПСКИ НАРАТИВНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ: АУТОРИ, ДЕЛА, ТЕМЕ.....	12
1. СРБИЈА У ОЧИМА ХОДОЧАСНИКА И КРСТАША ДО КРАЈА XII ВЕКА.....	13
2. ПОГЛЕДИ СА ЗАПАДА НА ДРЖАВУ НЕМАЊИЋА.....	33
3. ЗАПАДНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ У СВЕТЛУ ТУРСКЕ ОПАСНОСТИ.....	73
ДРУГИ ДЕО – ЗАПАДНОЕВРОПСКИ НАРАТИВНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ: ЕЛЕМЕНТИ СЛИКЕ ДРУГОГ...	134
1. ПРОСТОР.....	135
1.1. Назив земље.....	135
1.2. Положај.....	142
1.3. Насеља.....	158
1.4. Богатства земље.....	165
2. СТАНОВНИШТВО.....	172
2.1. Називи.....	172
2.2. Особине.....	180
2.3. Ратне вештине.....	183
2.4. Вероисповест.....	186
3. ЛИЧНОСТИ ВЛАДАРА.....	192
ЗАКЉУЧАК – Слика Србије у западноевропским наративним изворима: континуитет и дисконтинуитет.....	203
СПИСАК КОРИШЋЕНИХ СКРАЋЕНИЦА.....	208
КОРИШЋЕНА БИБЛИОГРАФИЈА.....	211
БИОГРАФИЈА.....	238

УВОД

– Предмет истраживања –

Предмет истраживања овде дисертације представљају нарративни извори настали на подручју Западне Европе у периоду од XI до XV века, који пружају податке о територији и становништву Србије. Основна намера је идентификовање тих података и њихово сагледавања из специфичног угла, као сведочанстава о слици *другог*, истраживачкој теми која је одавно присутна у историографији. Под тиме се у основи подразумевају ставови и представе које је једна друштвена групација имала о другој. Избор наведене тематике захтева одређено појашњење. У центру пажње су литерарна дела, која су у наведеном временском раздобљу настајала унутар посебног културно-цивилизацијског круга, који је у медијевистичком дискурсу познат под називом „Западна Европа“ или једноставно Запад. О средњовековном Западу се не може говорити као о јединственој политичкој целини већ је реч о различитим државним творевинама које деле сличне политичке, економске и културне вредности.

Идеја водила око које се градило њихово имагинарно јединство темељи се на римокатоличком верском одређењу и црквеној организацији под вођством римског папе, са латинским као језиком богослужења, администрације и високе културе. У периоду након 1100. године овај део Европе, чију осовину чине земље некадашњег Каролиншког царства, све више се истиче као стожер онога што се може означити термином *Christianitas* („хришћански свет“). Од средине XV века као одраз групног идентитета западних Европљана постепено се устаљује термин *Europae*, за шта је најзаслужнији Енеја Силвије Пиколомини, чијим делима ћемо у овој дисертацији посветити значајну пажњу.¹ Сви истакнути елементи који уједињују римокатоличку Европу практично одређују *другост* оних који су живели на њеним рубовима.² Без сумње, средњовековна Србија се може сврстати у ту категорију. Као што ћемо видети, њена *другост* се може сагледати из различитих аспеката. Они се на најбољи начин уочавају кроз представе и ставове присутне у текстовима који су у наслову дефинисани као западноевропски нарративни извори. Под тим појмом се подразумевају дела чија је основна функција приповедање о прошлим и актуелним догађајима, као значајним сведочанствима за будуће генерације.³

Основна идеја средњовековних писаца сводила се на описивање чињеница из прошлости и то кроз нарацију која је требало да заинтересује читалачки аудиторитум. У средњовековном поимању литерарног писања термин *naratio* није имао конкретније значење, већ је приповедање о догађајима у чију се истинитост ретко сумњало, спадало у домен *историја* (*historia*). Ипак, појам историјске истине није код сваког аутора био схваћен на исти

¹ О развоју концепата *Christianitas* и *Europae* и њиховој улози у изградњи колективног идентитета Западне Европе: D. Nau, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh 1968²; Žak Le Gof, *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*, prev. V. Pavlović, V. Trijić, Beograd 2010; N. Bisaha, *From Christians to Europeans. Pope Pius II and the Concept of the Modern Western Identity*, London – New York 2023.

² Припадност појединих народа одређеном културно-цивилизацијском кругу не значи и непостојање међусобних разлика међу њима. Узајамни контакти, како у мирнодопским тако и ратним условима, резултирали су стварањем међусобних перцепција. Ипак, дефиниција алтеритета у том погледу, није била истоветна са поимањем далеког и непознатог *другог*, какви су рецимо били муслимани или православни хришћани. Карактеристичан пример су узајамне немачко-пољске перцепције у средњем веку, које су тема зборника *Germans and Poles in the Middle Ages. The Perception of the „Other“ and the Presence of Mutual Ethnic Stereotypes in Medieval Narrative Sources*, eds. A. Pleszczyński and G. Vercaemer, Leiden – Boston 2021. Посебно вид. T. Wüch, *Final Remarks: Germans and Poles in the Middle Ages. The Perception of the „Other“ and the Presence of Mutual Ethnic Stereotypes in Medieval Narrative Sources (10th–15th Centuries)* 395–406.

³ *Medieval Narrative Sources. A Chronological Guide (with a list of a major letter collections)*, compiled by J. M. Back, New York – London 1987, IX; D. Mauskopf Deliyannis, *Introduction*, *Historiography in the Middle Ages*, ed. D. Mauskopf Deliyannis, Leiden – Boston 2003, 2–7.

начин.⁴ Такође, њихова свест о постојању посебних литерарних жанрова била је на ниском нивоу. Штавише, без обзира на основну сврху неког наратива, многи средњовековни списи садрже елементе различитих жанрова, тако да је у датом контексту излишно расправљати о тачно дефинисаним правилима писања.⁵ У науци је скренута пажња да је типологизацији средњовековних наративних извора потребно приступити с одређеном дозом опреза и у савременим истраживањима.⁶ Упркос томе, према традиционалној подели може се говорити о анализима, хроникама и историјама, с тим што је током развијеног и позног средњег века дошло до афирмисања других литерарних жанрова попут крсташких итинерара, путописа, дневника, трактата, енциклопедијских и књижевних дела.⁷ Подаци о Србији и њеним житељима, у мањој или већој мери су заступљени у свим наведеним типовима наратива.

Најважнија врела за проучавање *слике другог* чини путописна литература. Овај тип наратива има за циљ да читаоца упозна са другим земљама и народима и да самим тим пренесе ауторову рефлексiju ширег културног сусрета са *другима*. Само путовање одвајало је појединца од познатог окружења и често га уводило у потпуно нов и непознат свет.⁸ Тако су путници имали прилику да упознају обичаје и начин живота страних народа, што је резултирало формирањем одређених ставова према другим културама. Путовања су у средњем веку углавном предузимана ради ходочашћа у Свету земљу или ширења мисионарске делатности међу *неверницима*. Међутим, не би требало занемарити ни мотив радозналости о непознатом свету, који је у мисли западног човека сматран делом Божијег стваралаштва.⁹ Треба узети у обзир да су значајну улогу у формирању представа о страним културама имали већ постојећи стереотипи, те се намеће питање утицаја ауторових предубеђења на реалну слику. Другим речима, путописац је непознате крајеве сагледавао са културолошког становишта средине којој је припадао. Такође, сусрет са *другим* могао је у значајној мери променити перцепцију појединца, али то не подразумева увек и значајнију промену колективне слике која је присутна у његовом окружењу.¹⁰ Треба имати на уму да су путописне белешке из средњег века у значајној мери сачуване у оквиру других жанрова, попут витешких романа, али и наратива о фиктивним путовањима.¹¹

Већ смо скренули пажњу на немогућност прецизног дефинисања неког наративног жанра, тако да је тешко уочити разлику између путописа и рецимо итинерара или дневника па чак и појединих дипломатских извештаја. У најопштијем смислу, елементи путописне књижевности могу се срести у сваком од ових (под)жанрова. Карактеристичан пример представљају дела крсташких писаца, насловљена најчешће као *historia* или *gesta* која доносе вести о кретањима војника крста кроз непознате пределе и њиховом сусрету са локалним

⁴ Mauskopf Deliyannis, *Introduction*, 2–4; На истом месту: P. Ainsworth, *Legendary History: Historia and Fabula*, 388–389.

⁵ Mauskopf Deliyannis, *Introduction*, 6–7.

⁶ Cf. S. Vanderputten, *Typology of medieval historiography reconsidered: a social re-interpretation of monastic annals, chronicals and gesta*, *Historical Social Research* 26/4 (2001) 141–178.

⁷ *Medieval Narrative Sources*, IX; Уп. М. Антоновић, *Наративни извори за историју Европе. Средњи век*, Београд 2007, 11–34.

⁸ M. B. Campbell, *The Witness and the Other World. Exotic European Travel Writing, 400–600*, Ithaca 1988, 1–11; F. Zumptor, C. Peebles, *The Medieval Travel Narrative*, *New Literary History*, 25/4 (1994) 809–824; K. M. Phillips, *Before Orientalism. Asian Peoples and Cultures in European Travel Writing, 1245–1510*, Philadelphia 2014, 50; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 183–184.

⁹ C. K. Zacher, *Curiosity and Pilgrimage. The Literature of Discovery in Fourteenth-Century England*, London 1976; Phillips, *Before Orientalism*, 65–66.

¹⁰ D. R. Blanks, *The Sense of Distance and Perception of the Other*, *Journal of Medieval Worlds* 1 (2019) 21–44. Недавно је M. Bull, *Eyewitness and Crusade Narrative. Perception and Narration in Accounts of the Second, Third and Fourth Crusades*, Woodbridge 2018, истакао да би приповедачке мотиве аутора требало посматрати одвојено од његове улоге очевица, тј. директног учесника.

¹¹ K. M. Phillips, *Travel, Writing, and the Global Middle Ages*, *History Compass* 14/3 (2006) 81–92.

живљем.¹² Практично, ови списи неретко пружају значајне географске и етнографске податке, што ћемо видети и на примеру Србије.

Елементи *другости* се могу наћи и у другим типовима наративних извора, попут анала и нарочито хроника. У оба случаја, излагање је организовано према хронолошком редоследу, с тим што за разлику од анала, хронике одликује ширина приповедања.¹³ Као и у случају путописа, аутор хронике је могао бити учесник догађаја о коме говори или је податке добијао од очевидаца, а често и преко посредника или различитих гласина. Укратко, средњовековни хроничари су податке углавном црпели из других извора, као што су старији наративи, дипломатички извори или усмена сведочанства.¹⁴ Према врсти података које доносе, хронике се могу поделити на универзалне, регионалне и локалне. Ова подела није увек јасно видљива па су рецимо писци локалних хроника неретко приповедали о догађајима од ширег значаја.¹⁵ За разлику од путописа, хронике не дозвољавају тако детаљно уочавање слике другог, нарочито када су у питању подаци о Србији. Са друге стране, треба имати у виду да је окружење у великој мери обликовало ставове и представе хроничара, што омогућава сагледавање слике *другог* из перспективе ширег географског подручја.

Од важнијих наративних врста за проучавање слике *другог* осврнућемо се још на дела енциклопедијског карактера. Од средине XIII века долази до развоја овог „жанра“, чији су аутори тежили представљању свеобухватних знања на једном месту. Средњовековни енциклопедисти као образац користили дела античких аутора, од којих се посебно истиче *Историја природе* Плинија Старијег, као и раносредњовековне *Етимологије* Исидора од Севиле. Суочени са обиљем постојећих знања, средњовековни аутори су били приморани да изврше селекцију прикупљеног материјала, и то према индивидуалном методу организовања и представљања садржине.¹⁶ Поред тога, нису сва дела која се могу уврстити у жанр енциклопедије имала исти одзив код читалачке публике.¹⁷ Уопштено, вредност енциклопедија за проучавање слике *другог* огледа се у подацима географске и етнографске природе, који често представљају спој античких знања са вестима средњовековних хроника и усмених предања.¹⁸

Други се у оквиру овог истраживања појављује у лику средњовековне српске државе и њених житеља. Под појмом „Србија“, подразумева се геополитичка ознака за простор на коме се током средњег века одвијао главни ток српске државности, а који је под династијом Немањића, у раздобљу од краја XII до средине XIV века био окупљен у једну целину.

¹² M. B. Campbell, *Medieval Travel Writing I: Peregrinatio and Religious Travel Writing*, The Cambridge History of Travel Writing, eds. N. Das, T. Youngs, Cambridge 2019, 33–47. Вид. и М. Поповић, *Од Будима до Константинопоља. Via Traiana у светлу путописне литературе од 14. до 16. века*, прев. Б. Рајлић, Нови Сад 2017, 36–41.

¹³ D. Hay, *Annalist and Historians. Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Century*, London – New York 1977. Овом приликом упућујемо на *ЕМС* у два тома, где су сакупљени основни подаци о средњовековним ауторима, чија се дела могу подвести под наведене жанрове. На овом месту су приказане биографије већине аутора који извештавају о Србији и Србима, те наведена енциклопедија представља неизоставно штиво за наше истраживање.

¹⁴ E. van Houts, *Memory and Gender in Medieval Europe 900–1200*, London 1999, 19–31.

¹⁵ У раном средњем веку, овај вид хроника је обично представљао историју одређеног манастира или опатије, док су у развијеном и позном средњем веку биле распрострањеније тзв. „урбане хронике“. Вид. следеће прилоге у *Historiography in the Middle Ages*: V. Roest, *Later Medieval Institutional History*, 277–316 и A. Vasina, *Medieval Urban Historiography in Western Europe (1100–1500)* 317–352.

¹⁶ О средњовековном енциклопедизму вид. зборник радова новијег датума: *Encyclopaedism from Antiquity to Renaissance*, eds. J. König and G. Woolf, Cambridge 2013, а посебно издвајамо прилог E. Keen, *Shifting horizons. The medieval compilation of knowledge as mirror of a changing world*, 277–300.

¹⁷ M. W. Twomey, *Medieval Encyclopedias*, Medieval Christian Literary Imagery. A Guide to Interpretation, Toronto 1988, 182–215.

¹⁸ Од средњовековних енциклопедиста споменућемо само нека имена попут Хонорија из Отена, Александра Некама и Венсана из Бовеа. Ипак, посебно издвајамо ауторе чија су дела од значаја за наше истраживање и то: Гервасија из Тилберија, Вартоломеја Енглеског и Роцера Бејкона. Податке о овим, али и другим енциклопедистима средњег века донео је Twomey, *Medieval Encyclopedias*.

Притом, не треба губити из вида да је пре, али и након тог раздобља, простор средњовековне српске државе био одређен јасним геополитичким оквирима.¹⁹ Од посебног значаја за сагледавање *другости* средњовековне Србије јесте њен положај на југоисточним рубовима Западне Европе, што се показало већ при првим сусретима са припадницима западног света. Ипак, верско и културно одређење средњовековних Срба формирало се под утицајем другог културно-цивилизацијског круга, у науци условно названог *Византијски комонвелт*.²⁰ Политичка, верска и културна припадност византијском свету, умногоме је дефинисала западноевропски поглед на Србију и њене становнике. Положај Србије између два културно-цивилизацијска круга носио је са собом још неке особености по питању њеног алтеритета. Наиме, значајно присуство Запада осећало се унутар граница средњовековне српске државе. На првом месту, реч је о латинским градовима у јадранском приморју, затим колонијама немачких рудара Саса, а у некој мери и алабанском становништву које је следило католички верски обред.²¹ Присуство римокатоличког елемента у српском Поморју значајно је утицало на перцепцију западних писаца, те је самим тим постало саставни део слике о Србији. Наведена компонента је утицала и на формулацију теме овог истраживања која је дефинисана као слика „Србије“, главне творевине средњовековне државности Срба, и „њених становника“, међу којима је, поред Срба, било и других чинилаца од значаја у формирању и коначном изгледу те слике.

Овако дефинисана тема истраживања састоји се из две основне целине, које су издељене на поглавља. Прва целина *Западноевропски наративни извори о Србији: дела, аутори, теме* састоји се из три хронолошки конципирана поглавља: 1) *Србија у очима ходочасника и крсташа до краја XII века* 2) *Погледи са Запада на Србију Немањића* и 3) *Западни извори о Србији у светлу турске опасности*. У првом поглављу смо се осврнули на вести западних аутора у периоду ране крсташке епохе, са одређеним освртом на изоловане примере изван датог контекста. Другим речима, обухваћен је период од краја XI века, када долази до првих сусрета западних ходочасника и крсташа са Србима краља Бодина, до краја наредног, XII столећа, што је обележено проласком римско-немачког цара Фридриха Барбаросе кроз Србију Стефана Немања и њиховим сусретом у Нишу 1189. године. Значајно су бројније вести о држави Немањића које смо представили у наредном поглављу, те се сходно томе примећује извесна кохерентност елемената на основу којих се градила *слика другог*, али тек од почетка XIV века. Треће поглавље доноси податке који су оријентисани на питање турске експанзије у југоисточној Европи и њеног утицаја на западноевропску перцепцију српске државе. Дакле, у првој целини су представљени основни подаци о ауторима и њиховима делима, а потом су издвојене и коментарисане конкретне вести. Опсег тих коментара, као и информација о писцима, реципрочан је природи њихових вести и њиховом значају за српску историју. Поједина дела нисмо наводили у главном тексту из разлога што доносе сасвим штуре вести или се ослањају на већ наведене изворе. Ова целина се завршава 1459. годином, када је српска средњовековна држава нестала са историјске позорнице. Како су њена територија и становници остали су препознатљиви у западним изворима, тако се и неколико деценија након пада Смедерева могу срести подаци о њима. Међутим, вести тог карактера нису у посебном фокусу овог истраживања, првенствено оријентисаног на податке западноевропских наратива о Србији као државној целини, која је као таква постојала до

¹⁹ Прегледи српске средњовековне историје: Јиречек, *Историја*, I–II; ИСН I–II; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1996; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.

²⁰ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1971. Особености у положају Србије између Византије и Запада у најопштијим цртама је приказао С. Ћирковић, *Сусрети великих цивилизација око 1300. Исток и Запад у југоисточној Европи*, Работници, војници, духовници, 369–376. На истом месту: *Средњовековна Србија између Истока и Запада*, 377–384.

²¹ С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 185–196. На истом месту вид. следеће прилоге: *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 240–258; *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, 259–276.

пада Смедерева (1459). Те вести се могу посматрати као својеврсна допуна постојећој слици Србије и Срба те су стога разматране у другој целини рада.²²

Друга целина под називом *Западноевропски нарративни извори о Србији: елементи слике другог* посвећена је детаљној анализи елемената слике *другог*. Другим речима, то се односи на запажања и вредносне судове западних писаца о територији, народу и српским владарима. Сходно томе, наведена целина је подељена на три поглавља: 1) *Простор*; 2) *Становништво* и 3) *Личности владара*. У поглављу *Простор* осврнули смо се на терминологију која су западни писци користили за територију српске државе, али и на виђење њеног геополитичког положаја са посебним фокусом на питање географске и политичке перцепције простора (1. *Назив земље*; 2. *Положај*). Такође, дужна пажња је посвећена и насељима средњовековне Србије, односно одређивању контекста њиховог јављања у западном нарративу, као и улози у формирању слике о Србије (3. *Насеља*). Значајна пажња је посвећена природним одликама и материјалном потенцијалу српске државе. Овде смо кроз сведочанства западних текстова настојали да учимо тешко докучиву границу између стварног и имагинарног (4. *Богатства земље*). У наредном поглављу анализирали смо представе о становништву кроз терминологију присутну у делима западних писаца, затим њихов доживљај менталитета, манира, обичаја и ратних вештина средњовековних Срба (1. *Називи*; 2. *Особине*; 3. *Ратне вештине*). На крају, посветили смо се перцепцији њиховог верског опредељења, уз уочавање реторике западних писаца као средства идентификације религијског алтеритета. Треће поглавље под називом *Личности владара* посвећено је представама о владарима, које се у западном нарративу називу већ крајем XI века. Међутим, значајнији вредносни ставови уочљивији су тек на примерима појединих владара из династије Немањића (велики жупан Стефан Немања; краљ Стефан Урош II Милутин; краљ и цар Стефан Душан), као и потоњим баштаницима немањићког наслеђа (кнез Лазар; кнез и деспот Стефан Лазаревић; деспот Ђурађ Бранковић). Зарад добијања потпуније слике о владарима, одређену пажњу смо посветили и другим члановима владарских породица, од којих су неки и сами били на српском престолу, попут краља Стефана Драгутина, или су полагали право на исти. То је случај са Драгутиновим сином Владиславом (II) и касније Вуком Гргуревићем, унуком деспота Ђурађа Бранковића. Напоследку, у *Закључку* смо настојали смо да пружимо свеобухватну оцену западноевропских представа о Србији и њеном становништву, уз уочавање континуитета, односно промена у оквиру те слике.

– Слика другог као историографска тема –

Проучавање *другости* има већ дугу традицију у друштвено-хуманистичким наукама. Како је у литератури више пута указано тешко је дати прецизну дефиницију *другости*, с обзиром на вишезначност наведеног термина. Најпростије речено, реч је о комплексном и разноликом низу ставова и перцепција на основу којих се конструише слика *другог*. Она може бити обликована кроз лична искуства, социјалне норме, медије, образовање и др. *Други* као објекат посматрања се може манифестовати на разне начине, почев од фактора унутар одређене заједнице (верске и социјалне мањине) па све до потпуног странца, који ни по ком критеријуму не припада тој групацији. Упркос свој комплексности датог појма, *другост* се одређује искључиво у односу према *свом*, те је интеракција са *другим* неопходан услов за

²² У ту групу рецимо спада *Итинерар* Анселма Адорна (1471) као и *Путовање* и Арнолда фон Харфа, који Србију посматрају као део Османског царства. Вести о Србима као поданицима угарског краља срећу се у *Аустријској хроници* Јакоба Унреста. *Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470–1471)*, eds. J. Heers, G. de Groer, Paris 1978; *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499*, ed. E. von Groote, Cöln 1860; J. Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. K. Grossmann, MGH SS NS 11, Weimar 1957.

препознавање сопственог идентитета.²³ Односно, *другост* се може дефинисати и као све оно што је различито од *себи својственог*. Међусобне разлике, које проистичу из етничког порекла, језика, менталитета, религије, обичаја, условљавају обликовање слика, било да су оне позитивне или не.²⁴ Све наведене категорије, како ћемо видети у оквиру овог истраживања, међусобно се преплићу те је понекад тешко издвојити једну од њих без уплива неке друге. Примера ради, виђење обичаја и начина понашања одређене групе, каткад је зависило од њених верских преференција, што је нарочито изражено у средњем веку. Са друге стране, некада се дате категорије не налазе у међусобној корелацији па тако припадник друге државе не мора бити виђен као верски или као *други* у културалном смислу. Такође, *други* не мора бити потпуно различит, већ може бити саставни део заједнице. Увек треба имати на уму да су критеријуми за дефинисање *другости* различити у одређеним временским епохама и срединама, али исто тако зависе и од индивидуалних преференција. *Сопствени* идентитет је вишеструк и у складу са тим га треба посматрати као скуп различитих категорија (верске, етничке, културне), на основу којих се формира нечија *другост*.²⁵ Поред тога, *другост* не зависи само од конкретних знања и личних искустава, већ умногоме од стереотипа и представа, па се самим тим посматра као конструкција мисаоног процеса, односно „ментални феномен“.²⁶

Приликом дефинисања *другости*, треба имати у виду да се она налази ван политичких, правних, културних и друштвених норми одређене групе, што имплицира успостављање реалних или измишљених граница између *себе* и *другог*. Баријера се може прећи путем интеракције и прихватања норми које већина одређује, односно уклапањем *другог* у одређене политичке, правне, културне и/или друштвене системе. Када постане део неке заједнице, *други* и даље може бити перципиран као такав, чиме се не нарушава његов првобитан идентитет. Ово је у социологији познато као „политика препознавања“ којој се супротставља „политика асимилације“, односно стапање *другог* у већинско окружење.²⁷ Поред тога, статус *другости* може бити стечен искључењем из одређене заједнице, као последице рушења норми. На тај начин, *другост* добија димензију девијантног, чиме је доведена у позицију изопштености. Уосталом, само они који теже успостављању и спровођењу правила, кршење истих доживљавају као девијантан чин.²⁸ Овакав приступ се без потешкоћа може пренети и на религијску раван, што је од посебног значаја за наше истраживање, конкретно за западноевропску перцепцију верског одређења средњовековних Срба. У вези са тим је и тзв. универзалистичко тумачење различитости, које се заснива на идеји постојања универзалних вредности на основу којих се доносе општи судови о некоме или нечему. Карактеристичан вид универзализма је етноцентризам, који подразумева тежњу да се вредности сопствене заједнице афирмишу као универзалне, чему се приступа без критичког промишљања. Тиме се вредности *другог* негирају па самим тим постају девалвиране. Умеренији облик етноцентризма, премда настоји да избегне отворену осуду различитости и даље имплицира свест о *сопственој* супериорности.²⁹

Изучавањем националних стереотипа у литератури бави се имагологија, посебна грана компаративне књижевности.³⁰ Главни циљ имаголошких истраживања своди се на

²³ V. Scior, *Das Eigene und das Fremde: Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnolds von Lübeck*, Berlin 2002, 10–11; M. Beller, *Perception, image, imagology*, *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, eds. M. Beller, J. Leerssen, Amsterdam – New York, 5–6.

²⁴ Beller, *Perception*, 4.

²⁵ A. Smit, *Nacionalni i drugi identiteti*, Nacionalni identitet, prev. S. Đorđević, Beograd 1998, 15.

²⁶ H. W. Goetz, I. Wood, *Introduction: The Many Facets and Methodological Problems of „Otherness“*, *Otherness in the Middle Ages*, eds. H. W. Goetz and I. Wood, Turnhout 2021, 19–23.

²⁷ Ch. Taylor, *The Politics of Recognition*, Princeton 1992; R. Kastoryano, *Codes of Otherness*, *Social Research* (2010) 79–82.

²⁸ H. S. Becker, *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York–London 1992, 1–18.

²⁹ C. Todorov, *Mi i drugi. Mit o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Beograd 1994, 19–29.

³⁰ M. Beller, J. Leerssen, *Foreword*, *Imagology*, XIII–XIV; D. Dukić, *Predgovor: O imagologiji*. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u Imagologiju*, prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić Poje, I. Brković, 5.

разматрање менталних слика о другом (heteroimage), али и о себи (autoimage). Имагологија полази од тога да је слика (image) скуп замишљених представа о другом, базираних на културолошким разликама. Заправо, имаголози настоје да објасне разлоге формирања одређене слике, затим начине на који се она током времена развијала, мењала и нестајала. Елементи на основу којих појединац формира слику о некоме, процењујући категорије његовог идентитета, неретко се заснивају на ономе што је у сфери замишљеног. Самим тим, вредност слике као одраза представа о другом не може се сматрати веродостојном чињеницом па је други често посматран кроз призму предрасуда и стереотипа, чиме се реална слика не узима у обзир.³¹

Да би се на прави начин разумео концепт другости, треба имати у виду да наведени појам нема потпуно исту конотацију у различитим светским језицима. Тако, енглески изрази *Other*, *Otherness*, у српском преводу *други*, *другост*, немају истоветно значење као немачки *fremd*, *fremdheit*. Немачка терминологија заправо представља интензивирани вид другости, који се може превести изразима *туђ* (*стран*), *страност*.³² У домаћој компаративистици се такође подвлачи разлика између појмова *други* и *туђ*, при чему последњи означава интензивирани, односно крајње етноцентричан вид другости. *Туђство* се на тај начин доводи у везу са ксенофобијом, отвореном мржњом према странцу. Такви ставови су тешко уочљиви у периоду средњег века па се термини *други*, *другост*, које ћемо користити у овом истраживању, само у релативном смислу могу употребити као ознака за *туђство* или *страност*.³³

Још од античких времена, сусрети са различитим цивилизацијама изазивали су радозналост и стварање имагинарних представа, које су временом обликоване у конкретније слике. Европски дискурс страних народа и култура у основи се темељи на обрасцима перцепције *других* које су „пласирали“ антички Грци, чији је главни критеријум у дефинисању *другог* био језик, као и начин живота и навике оних које су сматрали *варварима*.³⁴ Римско поимање варвара односило се на различите народе настањене на рубовима Царства, попут Германа и Келта, при чему су многи од њих временом интегрисани у оквиру римског друштва. Поједини истраживачи сматрају да Римљани нису имали тако искључив став према странцима, те су самим тим били благонаклони према интеграцији варвара у административни и војни живот Царства.³⁵ Уопштено узевши, варваризам се може схватити као један од аспеката алтеритета у имагинацији оних који себе виде као *цивилизоване*. Међутим, концепт цивилизације практично је безначајан без дискурса о

³¹ Beller, *Perception, image, imagology*, 6–8; G. Šubert, *Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima*, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима, ур. М. Матицки, Београд 2006, 17; cf. D.-H. Pageaux, *Od kulturnog imaginarija do imaginarnog*, Uvod u Imagologiju, 125–150; На истом месту: J. Leerssen, *Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru*, 83–98;

³² Scior, *Das Eigene und das Fremde*, 9–15; Goetz, Wood *The Many Facets*, 12–13. Обе студије, а нарочито Сциорова, садрже издашан списак литературе на немачком језику о датој тематици.

³³ Уп. З. Константиновић, *Компаративна имагологија балканског и средњоевропског простора*, Слика другог, 14. С обзиром да је модерна концепција расизма тешко примењива на период средњег века, а поготово када су у питању западноевропски ставови о Србима, израз *други* сматрамо прикладнијим за ово истраживање. О проблемима примене расне теорије на проучавање средњовековних друштава: Goetz, Wood *The Many Facets*, 17–18, нар. 32, где се између осталог доноси осврт на резултате студије: G. Heng, *The Invention of Race and the European Middle Ages*, Cambridge 2018.

³⁴ F. Hartog, *The Mirror of Herodotus. The Representation of the Other in the Writing History*, transl. by J. Lloyd, Berkeley – Los Angeles – London 1988, нарочито стр. 96–97; Вид. и М. Boletsi, *Barbarism and its Discontents*, Stanford 2013, 62, 69–74.

³⁵ N. Bisaha, *Cretating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia 2004, 44–50. Тезу да варварски народи који су стекли римска грађанска права више нису доживљавани као странци у римском друштву, заступа R. W. Mathiesen, *Not „the Other“: Barbarians and the End of the Western Roman Empire*, *Otherness in the Middle Ages*, 275–288.

варварима као нецивилизованом *другом*. Сходно томе, у западноевропској имагинацији, *варварин* се доживљава као други *par excellence*.³⁶

Античко наслеђе је средњовековним народима у наслеђе оставило и идеју о дихотомији *цивилизован/варварин*, која у периоду средњег века добија нешто другачије значење. Притом, треба узети у обзир да су главни носиоци цивилизацијских идеја постали „бивши варвари“, који су на темељима пропале Римске империје конституисали своје државе.³⁷ Варварство је од VII века добило нешто другачији концепт. Како су народи попут Франака и Лангобарда већ одавно били хришћани, термин *варварски* се почео изједначавати са паганима, односно нехришћанима. Верска конотација овог пејоративног израза представљала је појаву дугог трајања у средњовековној Европи.³⁸ Самим тим, како цивилизацијски дискурс није могао опстати без своје антитезе, било је потребно пронаћи нове варваре, који су преузели улогу *другог*. Они су без проблема уочени на периферији Европе, било да је реч о још увек непокрштеним паганима (Саксонци, Ирци Пруси, Литванци), муслиманима или источним хришћанима. Ипак, треба водити рачуна о томе да транзиција између класичне и хришћанске концепције варвара није јасно уочљива.³⁹

Проучавање проблематике *другости* у савременој медијевистици постало је интензивније тек током последње деценије XX века. Усмерење медијевиста на ово поље истраживања може се тумачити и утицајем тзв. културне историје, која је своје „васкрсење“ доживела седамдесетих година прошлог века.⁴⁰ Значајније студије о *другости* у средњем веку појавиле су се тек на самом крају тог периода.⁴¹ Од посебне важности је зборник радова *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times*, са садржајним предговором Албрехта Класена који покрива читав спектар тема, са фокусом на литерарним рефлексјама о странцима у средњем веку.⁴² Слободно се може рећи да је наведени зборник поставио одређене темеље у даљим истраживањима слике *другог* у периоду средњег века и ране модерне епохе. Десет година потом из штампе је изашао не тако обиман, али свакако иновативан зборник *Images of Otherness in Medieval and Early Modern Times. Exclusion, Inclusion and Assimilation*.⁴³ Значајне теоријске поставке о *другости* као изразито комплексном појму, уз разматрање овог феномена из различитих перспектива, пружа зборник „*Otherness*“ in the Middle Ages који се пред научном јавношћу појавио 2021. године.⁴⁴ Приређивачи Ханс Вернер Гец и Ијан Вуд донели су преглед најважнијих историографских достигнућа на пољу проучавања слике *другог* у средњем веку, указавши на кључне проблеме у датом погледу. Практично, ова књига доноси снажну основу за подробније изучавање *другости* у средњем веку, како у целини, тако и кроз разне аспекте.

³⁶ W. R. Jones, *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*, *Comparative Studies in Society and History* 13/4 (1971) 376–377; M. B. Salter, *Barbarians & Civilization in International Relations*, London – Sterling 2002, 12; Voletsi, *Barbarism*, 57–61. Марија Болетси скреће пажњу да варваризам није искључиво западноевропска конструкција, јер готово свака цивилизација има антипод на основу кога конструише сопствени идентитет.

³⁷ О распаду Западног Римског царства и формирању варваских држава постоји обимна литература. Овом приликом издвајамо корисне приручнике: Ц. Б. Бјури, *Варварска инвазија на Европу*, Београд 2010; К. Викам, *Наслеђе Рима. Европа и Медитеран 400–1000*, прев. М. Адамовић-Куленовић, Београд 2021. О мотиву предхришћанске прошлости варварских народа у наративима раног средњег века: S. Ghoch, *Writing the Barbarian Past. Studies in Early Medieval Historical Narrative*, Leiden – Boston 2016.

³⁸ Jones, *The Image*, 387–388; A. Holt, *Crusading against Barbarians: Muslims as Barbarians in Crusades Era Sources*, *East Meets West*, 443–456.

³⁹ S. Greenblatt, *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*, Oxford 1991, 128; L. Kaljundi, *Waiting for the Barbarians, Reconstruction of „Otherness“ in the Saxon Missionary and Crusading Chronicles, 11–13th Centuries*, *The Medieval Chronicle V*, ed. E. Kooper, Amsterdam – New York, 113–114.

⁴⁰ P. Berk, *Osnovi kulturne istorije*, прев. М. Марковић, Београд 2010.

⁴¹ *L'image de l'autre dans l'Europe du Nord-Ouest à travers l'histoire*, ed. E.J.-P. Jessenne, Villeneuve d'Ascq 1996; *L'Étranger au Moyen Âge*, Paris 2000.

⁴² *East Meets West* (Класенов предговор стр. 1–216).

⁴³ *Images of Otherness in Medieval and Early Modern Times. Exclusion, Inclusion and Assimilation*, eds. A. Eisenbeiß, L. E. Saurma-Jeltsch, Heidelberg 2012.

⁴⁴ *Otherness in the Middle Ages*.

Већ се у споменутом Класеновом зборнику назире спектар тема које су у значајној мери оријентисане на виђење муслимана из угла римокатоличког Запада. Уопштено, новије студије показују значајан степен интересовања за азијске народе, и то првенствено из угла етнографије.⁴⁵ Конкретнији простор добиле су и студије које се тичу западноевропских представа о Турцима Османлијама.⁴⁶ Такво усмерење истраживача може се посматрати као последица утицаја *Оријентализма* Едварда Саида.⁴⁷ Стога, значајно мање интересовања приметно је на примеру православних хришћана. Крупан искорак у том смеру представља зборник *Byzantium and the West. Perception and Reality (11th–15th c.)* где су различите теме из политичких, војних, верских и културних сфера обрађене у контексту међусобних перцепција Византије и Запада.⁴⁸ Исто тако, истраживаче су више интересовале потоње епохе, када су слике о православним народима у великој мери већ биле формиране. Кључна студија која Балкан смешта у поље истраживања слике *другог* јесте *Имагинарни Балкан Марије Тодорове*.⁴⁹ Међутим, Тодорова се превасходно оријентише на време од XVI до XX века, када је дискурс Балкана добио коначан облик. Притом, она не одриче да су у изградњи тог дискурса одређену улогу имали мотиви из средњовековне епохе, попут антагонизма између римокатоличких и православних хришћана.⁵⁰ У исто време, из штампе је изашла књига још једног бугарског медиевисте, Кирила Петкова, под називом *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German mind, ca. 1400–1600*.⁵¹ Наиме, Петков истражује основне стереотипе и предрасуде о православним народима Балкана присутне у текстовима немачких писаца из времена ренесансе. Аутор посебну пажњу посвећује утицају нових информација на већ устаљене представе. Премда су у овој књизи вести о Србима посматране кроз један општи контекст, њени резултати су од великог значаја за наше истраживање. Колико нам је познато, до сада није било сличних покушаја у српској историографији о средњем веку.

– Западноевропски наративни извори о Србији: историја истраживања –

Интересовање за вести појединих западних наративних извора о Србији у средњем веку приметно је још од краја XIX и почетка XX века. Почетни кораци су учињени у правцу превода и коментара одељака који се односе на српску државу или Балкан у целини. Још 1867. године, чувени српски филолог Ђура Даничић превео је ексцерпте Мезијеровог *Житија Пјера Томе* који се тичу Томиног боравка на двору цара Стефана Душана.⁵² Коју деценију потом, Стојан Новаковић је објавио прилог о вестима „Буркарда“ и Бертрандона де ла Брокијера о простору Балкана, са посебним освртом на њихова запажања о Србији.⁵³

⁴⁵ У новије време појавиле су се две значајне студије о средњовековној етнографији: Sh. Khanmohamadi, *In Light of Another's World. European Ethnography in the Middle Ages*, Philadelphia 2014; Phillips, *Before Orientalism*. Сличан спектар тема покрива и зборник радова *Medieval Ethnographies. European Perception of the World Beyond*, ed. J. P. Rubiés, London – New York 2016².

⁴⁶ Bisaha, *Creating East and West*; M. Soykut, *Image of the „Turk” in Italy. A History of the „Other” in Early Modern Europe: 1453–1683*, Berlin 2001; *Imaginarni Turčin*, ur. B. Jezernik, Beograd 2010.

⁴⁷ E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008² (прво издање на енглеском језику: E. Said, *Orientalism*, New York 1978), где је *Оријент* (Исток) представљен као скуп идеолошких начела са циљем легитимизације политичке и културне доминације Запада.

⁴⁸ *Byzantium and the West. Perception and Reality (11th–15th c.)*, eds. N. G. Chrissis, A. Kolia-Dermitzaki, A. Papageorgiu, London – New York 2019.

⁴⁹ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, prev. D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen, Beograd 2006² (оригинално издање на енглеском језику: M. Todorova, *Imagining the Balkan*, New York 1997).

⁵⁰ Todorova, *Imaginarni Balkan*, 10.

⁵¹ K. Petkov, *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German mind, ca. 1400–1600*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1997.

⁵² Ђ. Даничић, *Филип Мезијер о цару Стефану*, ГСУД 4 (1867) 277–288.

⁵³ С. Новаковић, *Буркард и Бертрандон де ла Брокијер о балканском полуострву XIV и XV века*, ГНЧ 14 (1894) 1–66.

Премда су преведени делови за услове савременог истраживања архаични, приметна је Новаковићева добра обавештеност о двојници аутора и њиховим списима. Замашнијег посла се прихватио Петар Матковић, који је стране путописе о балканским земљама објављивао сукцесивно. На овом месту посебно издвајамо путописну грађу за период средњег века.⁵⁴ Матковић је својом студијом настојао да обухвати што више вести, превасходно западне провенијенције, почев од ходочашћа пре крсташке епохе па све до самог краја XV века. Његов прилог је први значајнији покушај систематизације путописних бележака о Балкану у средњовековном периоду, али се углавном своди на идентификовање и опскурно коментарисање релевантних података.

Старији истраживачи су наредним генерацијама скренули пажњу на важност западних наратива у проучавању српске историје средњег века. Појединачни примери се могу срести у истраживачком опусу Николе Радојчића и нарочито Михаила Динића. Док је први пажњу посветио вестима ирског ходочасника Симона Фицсимонса, други се бавио изворном грађом о Косовском боју.⁵⁵ Наредна генерација истраживача, међу којима су се посебно истакли Сима Ћирковић, Јованка Калић и Момчило Спремић, проучавала је вести западних наративних извора углавном кроз истраживања ширег обухвата.⁵⁶ Овде ћемо споменути допринос компаративисте Зорана Константиновића, који се у књизи *Немачки путописи о Србији и Црној Гори* осврнуо и на белешке немачких путописаца средњег века, као формативног периода у обликовању немачке слике о Србији и Србима.⁵⁷ Ипак, усмерење у погледу порекла и жанра обрађених текстова пружа искључиво парцијалан увид, како о слици Србије у немачком, тако и западноевропском наративу уопште. Томе се може придодати и чињеница да књига покрива хронолошки период до почетка XX века, чиме су многе особености од значаја за средњи век уклопљене у шири контекст па се не могу сагледати на прави начин. Последњих пар деценија обележено је повећаним интересовањем за вести западних писаца, поготово када је реч о раној крсташкој епохи. Поред тога, приметна је тенденција за систематизовањем њихових података, чему су одређен допринос пружили Ненад Фејић, Ивана Коматина и нарочито Александар Узелац.⁵⁸ Узелац се осврнуо и на поједине ауторе за период немањихке епохе, чијим вестима у српској историографији о средњем веку није посвећена значајнија пажња.⁵⁹ За период XV века, слична настојања изостају. Један од разлога је значајно повећање корпуса наративних извора, што са собом повлачи и мноштво различитих тема, те евентуална систематизација представља посебан изазов.⁶⁰

⁵⁴ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka*, Rad JAZU XLII (1878) 56–184;

⁵⁵ Н. Радојчић, *Занимљив извор за доба владавине српскога краља Стефана Дечанског*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 317–325; М. Динић, *Хроника сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и на Ровинама*, ПКЈИФ XVII (1937) 51–66; Исти, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА 182 (1940) 133–143.

⁵⁶ Посебно се истичу њихови прилози у *ИСН I–II*. Вид. и Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, као и појединачне прилоге у *Европа и Срби*. Иста, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, ЗФФБ XI/1 (1970) 193–204; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2021⁴.

⁵⁷ Z. Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München 1960 (за средњовековне путописе вид. стр. 6–21).

⁵⁸ Н. Фејић, *Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе*, Европа и Срби: Међународни научни скуп 13–15. децембра 1995, ур. С. Терзић, Историјски институт, Београд 1996, 115–126; И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 55–83; А. Узелац, *Крсташа и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018 са прегледом појединачних прилога истог аутора на дату тему, на које ћемо се позивати на релевантним местима.

⁵⁹ А. Узелац, *Држава Немањиха у географским представама западноевропских савременика*, Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Београд – Краљево, 2017, 357–380. Не треба губити из вида ни прилоге Радивоја Радића, када је реч о појединачним изворима за доба Немањиха. На овом месту посебно издвајамо: Д. Кораћ, Р. Радић, *Из Каракорума у Бар – Србија у делу анонимног европског географа XIII века*, ЗРВИ 37 (1998) 247–257; Исти, *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?* *Наша прошлост* 12 (2010) 173–178.

⁶⁰ Тако су поједини истраживачи пажњу усмерили на вести појединачних извора или групе истих за краћу временску епоху. Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, Европа и Срби, 509–522; Р. Радић, *Србија у спису Жила ле Бувијеа из 1451. године*, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, VIII, Београд 2012, 19–29; Б. Стојковски, *Деспот Стефан Лазаревић у делу Еберхарда Виндекеа*, *Средњи век у српској науци*,

Дакле, осим у некој мери за период ране крсташке епохе недостају студије које би у ширем смислу сагледале проблем другости Србије и Срба из угла западноевропских наративних извора.⁶¹ Притом, ни за рану крсташку епоху нису исцрпљене све теме од значаја за сагледавања слике *другог*. Треба имати у виду да одређене вести у историографији нису ни запажене, или им није посвећено довољно пажње. Чак и они подаци који су одавно и често коментарисани, готово да и нису посматрани у функцији сведочанства о *слици другог*. Уопштено, корпус изворне грађе који ће представљати основу ове дисертације, шири је од онога што је у историографији презентовано. Другим речима, ради се о темама које су парцијално обрађене, што самим тим онемогућава систематско проучавање слике о Србији, која је у раздобљу од четири века стварана у западноевропском наративу.

Како ће појединачни извори бити презентовани у оквиру прве целине ове тезе, за сада ћемо истаћи да се битнија издања извора налазе у оквиру познатих едиција *Monumenta Germaniae Historica*, *Rerum Italicarum Scriptores* и *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux*. Поред тога, од извесног значаја су збирке извора сакупљене од стране Васила Гјузелева и Агостина Петрузија.⁶² Међутим, далеко од тога да су у наведеним едицијама објављени сви релевантни текстови. За сада ћемо издвојити два наратива од велике важности за проучавање слике о Србији и њеном становништву, која су у целости преведена на српски уз пропратне уводне студије. Реч је о *Путовању преко мора* Берtrandона де ла Брокијера (1950) и *Анонимовом опису Источне Европе* (2013).⁶³ Иако је реч о подухватима од великог значаја, чињеница је да оваква издања умногоме недостају српској историографији о средњем веку. Споменућемо само *Упутство за прекоморско путовање*, чије се ауторство приписује барском архиепископу Гијому Адаму, а које садржи обиље података о држави Немањића. Заправо, ексцерпте овог текста делимично је превео С. Новаковић у споменутом раду, с тим што је он користио француски превод Жана Мијелоа.⁶⁴ Стога, Новаковићево издање се за услове савремене медијевистике не може узети као меродавно. Таквих или сличних примера има још, како ћемо и показати у овом истраживању.⁶⁵

историји, књижевности и уметности, XII, прир. Г. Јовановић, Деспотовац 2022, 39–50; М. Гавриловић, *Срби у делима аустријског хроничара Томаса Ебендорфера*, ЗМСИ 98/2 (2018) 7–29; Исти, *Српско-угарски односи (1403/1404–1427) у делима западноевропских писаца XV века*, Иницијал 11 (2023) 165–188. Такође, недавно је указано на један занемарен извор о Косовском боју. Вид. Ђ. Бубало, *Један незапажен извор о Косовској бици*, ВИГ 2 (2015) 33–54.

⁶¹ Са друге стране, више пажње је посвећено сагледавању *другости* из угла византијских писаца и то нарочито у новије време, мада и у том случају изостају свеобухватније студије. М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010; П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186; Б. Павловић, *Срби у делима Димитрија Кидона*, ЗРВИ 49 (2012) 257–301; М. Nikolić, В. Pavlović, *Bulgarians, Serbs, and the Rus in the Central Balkans in Byzantine Historical Narratives (late 10th–mid 13th Century): The View from Constantinople*, ЗРВИ 60/2 (2023) 739–767.

⁶² Гјузелев, *Извори*; Petrusi, *La caduta I–II*.

⁶³ *Путовање преко мора; Анонимов опис*.

⁶⁴ Новаковић, *Буркард*, 11–34; Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, RHC: HA, Paris 1906; R. C. Beazley, *Directorium ad faciendum passagium transmarinum*, I, *The American Historical Review* 12/4 (1907) 810–867; II, 13/1 (1907) 66–115.

⁶⁵ Примера ради, значајне вести о Србији деспота Ђурђа Бранковића садрже *Декаде угарске историје* Антонија Бонфинија. Његова четврта декада недавно је добила превод на српски. Antonio Bonfini, *IV dekada „Rerum ungaricarum decades“*, uvod, prevod, komentari М. Kisić-Božić, Novi Sad 2020. Иако садржи важне вести о улози Срба у Угарском краљевству Матије Корвина, конкретно за историју српске државе пре пада Смедерева (1459) значајнија је трећа декада. Bonfini, *Rerum* III, 1936.

ПРВИ ДЕО

ЗАПАДНОЕВРОПСКИ НАРАТИВНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ: ДЕЛА, АУТОРИ, ТЕМЕ

1. СРБИЈА У ОЧИМА ХОДОЧАСНИКА И КРСТАША ДО КРАЈА XII ВЕКА

У првом поглављу ћемо настојати да сагледамо у којим етапама до краја XII века Срби долазе у фокус западноевропских наративних извора и колико им је посвећено простора у оквиру њих. Исто тако, настојаћемо да издвојимо теме које су присутне у тим изворима, када је реч о Србима и српској држави. На овом месту, од важности је рећи да иако се конкретнији подаци о Србији јављају тек на крају XI века, одређене вести се могу срести и нешто раније. Иако фрагментарне, оне заслужују одређену пажњу, па ћемо се за почетак задржати на њима.

Прве сачуване вести западне провенијенције које говоре о Србима на Балкану, али и уопште прве савремене вести о њима, срећу се у *Аналима Франачког краљевства*. Наиме, под 822. годином забележена је вест о доњопанонском кнезу Људевиту који се бежећи од војске цара Лудвига Побожног, склонио код Срба. Они су према аутору дела, народ који држи велики део Далмације (*ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur*). Аутор потом истиче да је Људевит на превару убио једног од српских главара (*dux*) и завладао његовим градом.⁶⁶

Анали Франачког краљевства су настали у време владавине цара Лудвига Побожног (814–840) и представљају званичне анале династије Каролинга, па чињеница да су Срби добили место у оквиру њих, има немали значај.⁶⁷ Сматра се да су догађаји до 793. године дело једног аутора, анонимног монаха Манастира Лорш, где се налази најпотпунији од 39 сачуваних рукописа. За касније делове, који у суштини имају највећу вредност, као аутори су навођени Ајнхард, биограф Карла Великог, али и Хилдуин од Сен Денија, који је можда сарађивао са неким ко је био близак царској канцеларији. За њега се сматра да је аутор делова који говоре о збивањима од 820. до 829. године, што укључује и вести о Србима.⁶⁸

Што се тиче саме садржине, аутор *Анала* практично не доноси конкретније податке о српској улози у Људевитовом устанку. Сама нарација указује на епизодну улогу српског главара, иза које се не крије дубља политичка позадина. Оно што је аутору било значајно да истакне, јесте геополитички положај који су Срби заузимали на тлу Балкана и да кроз њега представи бекство господара Доње Паноније. Управо из тог угла би требало посматрати вести о Србима, где је кнез Људевит представљен као побуњеник против франачке власти, који се није либио да уклони једног од суседних српских главара који му је пружио уточиште. Другим речима, епизода о Србима је аутору послужила за конструкцију негативне слике о кнезу Људевиту као побуњенику против франачке власти.

Такође, у неку руку не чуди да је податак о српској власти над великим делом Далмације био познат међу ученим круговима у држави Каролинга. Познато је да је Карло Велики (768–814) на свом двору у Ахену установио систем прикупљања података о страним

⁶⁶ *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. F. Kurze, MGH SSRG, VI, Hannoverae 1895, 158. У суштини, наведени подаци о Србима се понављају још једном, али у контексту Људевитових односа са другим хрватским кнезом, Људемислом. Ibidem, 161. Вести о Србима се понављају у *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum Orientalis*, ed. F. Kurtze, MGH SSRG VII, Hannoverae 1891, 22–23, који се директно ослањају на *Анале Франачког краљевства*. Додуше, овде нема податка о убиству једног од српских главара.

⁶⁷ Ове вести су већ запажене у историографији: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 111; *Историја српског народа, I. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 147 (С. Ђирковић); С. Ђирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004, 17; Т. Živković, *The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia*, Споменица академика Симе Ђирковића, прир. С. Рудић, Историјски институт, Београд 2011, 381–398; М. Алексић, *Српске земље пре Немањића, од 7. до 10. века*, Београд 2020², 87–90.

⁶⁸ *Annales regni Francorum*, VII (F. Kurtze); *Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, transl. by B. W. Scholz, B. Rogers, Ann Arbor 1972, 5–8; cf. R. McKitterick, *Constructing the Past in the Early Middle Ages: The Case of the Royal Frankish Annals*, Transactions of the Royal Historical Society 7 (1997) 115–122; О овим питањима и новом погледу на рукописну традицију *Анала* cf. Т. Živković, *The „Original“ and the „Revised“ Annales Regni Francorum*, ИЧ 59 (2010) 9–58.

народима, који су остали ван домета франачке власти.⁶⁹ Тешко је рећи на који начин су Франци посматрали Србе, иако постоје одређене индиције по питању ширења франачке моћи према простору српских земаља.⁷⁰ Иако постојеће вести не допуштају извођење далекосежних закључака, евидентно је да балкански Срби нису били непознат народ у интелектуалним и политичким круговима франачке државе.

Вести западних наратива које се односе на простор српских земаља, срећу се тек два века након поменутих *Франачких анала* и првенствено се односе на српске приморске земље. Тако, венецијански хроничар и дипломата дужда Петра II Орсеола (991–1008), Јован Ђакон,⁷¹ доноси податке о најзападнијој српској кнежевини – Паганији. Ђакон преноси да је посланик Словена са острва Неретљана током двадесетих година IX века дошао у Венецију ради склапања мира са дуждом, као и да је том приликом био покрштен. Аутор и касније говори о односима Венеције и Неретљана, које назива Словенима или Марјанима.⁷² Треба узети у обзир да се Ђаконове вести о Неретљанима, првенствено односе на дешавања у IX веку, односно, нису савремене настанку његове *Хронике* (почетак XI века). Јован Ђакон је *Венецијанску хронику* писао претежно на основу старијих извора па се сматра да је овај спис у ствари компилаторско дело.⁷³

Јован Ђакон спомиње и једну интригантну личност са простора српских приморских земаља. Реч је захумском кнезу Михаилу Вишевићу.⁷⁴ Михаило је, судећи према извору, 912/13. године заробио Петра, сина млетачког дужда Орса II (912–932), који се враћао из Цариграда желећи да прође кроз земљу Хрвата. Михаило, који је у овом спису наведен као као *dux Sclavorum*, дуждевог сина је послао бугарском цару Симеону (893–927).⁷⁵ Интересантно је да је Михаило споменут и у три наратива са простора историјске Апулије, који потичу с краја XI и почетка XII века. *Беневентански анали* представљају компилацију података, који су уобличени почетком XII века, премда замеци самог списка сежу још у крај VIII века.⁷⁶ Друга два списка, *Анали Барија* и нешто млађи *Анали Лупуса Протоспатара* су највероватније настали на основу истог предлошка, мада два текста нису идентична. Први покривају време од 855. до 1102, а други од 605. до 1043. године. Оба списка, нарочито *Лупусови анали*, имају већу вредност за дешавања у XI веку.⁷⁷

⁶⁹ Потреба за прикупљањем података о страним народима наглашена је у спису *De ordine Palatii*, који је почетком IX века саставио саветник Карла Великог, Адалхард, а који је сачуван у оквиру дела Хинкмара из Ремса (882). J. L. Nelson, *Aachen as a place of Power*, *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, ed. M. de Jong, F. Theuws, Leiden 2001, 226–231; Živković, *The Origin*, 393.

⁷⁰ Археолошке анализе су указале на присуство остатака франачке војне опреме на тлу Захумља (Столац и Могорјело) што би могло да укаже на политички утицај Ахена у једном делу српских земаља. Вид. Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 145–152, 181.

⁷¹ *DBI* 56 (2001) 8–10 (L. A. Berto).

⁷² *Iohannis Diaconi Chronicon Venetum et Gradense*, MGH SS VII, Hannoverae 1846, 16–17; Алексић, *Српске земље пре Немањића*, 177–182; Уп. Т. Живковић, *Неретљани – пример разматрања идентитета у раном средњем веку*, ИЧ 61 (2012) 11–24.

⁷³ Најстарији сачуван рукопис чува се у Ватиканској библиотеци у Риму (Vatican codex urbinatense 440). Ради се о директној копији оригинала или можда о самом аутографу. О *Венецијанској хроници* Јована Ђакона и његовим изворима вид. A. Papienza, *Archival Documents as Narrative: The Sources of the „Istoria Veneticorum“ and the Plea of Rižana*, Venice and Its Neighbors from the 8th to 11th Century. Through Renovation and Continuity, ed. S. Gelichi, S. Gasparri, Leiden 2018, 27–50.

⁷⁴ О Михаилу Вишевићу: Живковић, *Портрети*, 74–82; *Српски биографски речник* 6 (2014) 840 (Ђ. Бубало).

⁷⁵ *Iohannis Diaconi Chronicon Venetum et Gradense*, 23; Живковић, *Портрети*, 76–77. Ову вест преузимају и познији млетачки хроничари. О томе детаљно: Š. Marin, *Un fui de doge la curte țarului Simeon al Bulgariei. Cazul Lui Pietro Badoaro*, *Revista Istorică* 18 (2007) 375–391.

⁷⁶ Прва редакција је састављена у раздобљу 1113–1118, а остале две током треће деценије XII века. Рукописи све три верзије потичу из Свете Софије у Беневенту. *EMC*, 55–56 (J. Kujawinski).

⁷⁷ E. D'Angelo, *Prelogomena to a new edition of Lupus Protospatharius's Annales*, *Latin Culture in the eleventh century*, ed. M. W. Herren, C. J. McDonough & R. G. Arthur, Brepols 2002, 167–185. Најстарији рукопис *Анала Барија* потиче из XV века и налази се у једном кодексу у Националној библиотеци у Паризу заједно са *Лупусовим Аналима* (BnF. lat. 6161). Назив који су понели *Лупусови анали* је резултат погрешке првог издавача овог дела, Антонија Карачола из 1626. године, који је ауторство приписао извесном простоспатару Лупусу. *EMC*, 55 (H. Kümper), 1051 (F. Delle Donne).

Сва три извора говоре о заузимању Сипонта од стране Михаила Вишевића, уз одређена одступања по питању датума овог догађаја. *Беневентански анали* наводе да је 926, *Михаило, краљ Словена преузео Сипонт*, док се у *Аналима Лупуса протоспатара* додаје месец јул, а у *Аналима Барија* и прецизан датум, понедељак 10. јул, мада је погрешно наведена 928. година. Такође, у *Аналима Лупуса протоспатара*, Михаило није титулисан као *rex*, већ је наведен без титуле, као *Michael Sclabus*.⁷⁸ Сходно особеностима средњовековног жанра анала, подаци о Михаиловом деловању у јужној Италији су прилично фрагментарни.⁷⁹ Дакле, он је у оквирима ових италијанских списа споменут у контексту дешавања на тлу јужне Италије, мада треба узети у обзир да је Михаило био познат у папским круговима, нарочито јер је био један од главних учесника Првог сплитског сабора из 925. године, у време понтификата папе Јована X (914–928).⁸⁰ По свој прилици, Михаило је у то време био најзначајнија личност на простору српских земаља.⁸¹

Како су српске земље пред крај владавине византијског цара Василија II (976–1025) биле укључене у византијски административни систем,⁸² тако наративни извори западног порекла не бележе податке о Србима. Ипак, они су настојали да се изборе за политичку независност од византијске власти.⁸³ У време Михаила „Војислављевића“ (1043/46–1081) српска држава са центром у приморским областима, приближила се Западу, где се увелико водила борба за инвестиру између папе Григорија VII Хилдебранда (1073–1085) и цара Хенриха IV (1056–1105).⁸⁴ Зна се да је пре јануара 1078. године, Михаило понео краљевску титулу добијену од папе,⁸⁵ што је вероватно утицало да буде споменут у једном наративном извору западног порекла и то баш са том титулом.

Наиме, у споменутим *Лупусовим аналима* под априлом 1081. године, забележен је долазак Архириза, вође норманске странке у Барију, Михаилу, *краљу Словена*. Како извор бележи, Архириз је своју кћерку дао Михаиловом сину за жену.⁸⁶ Пре свега, важно је истаћи

⁷⁸ *Annales Beneventani*, ed. G. H. Pertz, MGH SS III, Hannoverae 1839, 175; *Lupi Protospatarii Annales*, ed. G. H. Pertz, MGH SS 5, Hannoverae 1844, 54; На истом месту: *Annales Barenses*, 52.

⁷⁹ Политичка позадина ових догађаја се углавном везује за враћање Беневента из руку Лангобарда или Арабљана под власт Цариграда, за шта је наводно био задужен захумски кнез Живковић, *Портрети*, 81; N. Budak, *Hrvatska i Bizant u X stoljeću*, Tabula 12 (2014) 56. Међутим, недавно је запажен податак из *Хронике* Ромуалда II, архиепископа Салерна, с краја седамдесетих година XII века, о словенском упаду у Апулију (926) и непријатељском поступању према Сипонту. *Romualdi Salernitani Chronicon*, ed. C. A. Garufi, RIS VII/1, Città di Castello 1935, 165; cf. Uzelac, *Prince Michail*, 243–244, који је мишљења да је Михаило напао византијски Сипонт као бугарски савезник.

⁸⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*, I, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, 31–32; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Историјски институт, Београд 2016, 57–58.

⁸¹ Живковић, *Портрети*, 78.

⁸² Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43; С. Holmes, *Basil II and the governance of Empire*, 976–1025, Oxford 2005, 416–429; П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186.

⁸³ *Историја Црне Горе*, I, Титоград 1967 (Ј. Ковачевић) 385–391; *ИСН* I, 180–186 (С. Ћирковић); Живковић, *Портрети*, 91–103; Коматина, *Србија и Дукља*, 159–186.

⁸⁴ О Михаилу вид. Живковић, *Портрети*, 104–112; СБР 6 (2014) 831–832 (Ђ. Бубало). О сукобу између Гргура VII и цара Хенриха IV: U. Blumenthal, *The Investiture Controversy. Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press 1988, 6–34; I. S. Robinson, *The Papacy 1073–1198: Continuity and Innovation*, Cambridge University Press 1990, 398–413; В. Е. Whalen, *The Medieval Papacy*, Palgrave Macmillan 2014, 94–100.

⁸⁵ *Das Register Gregoris VII*, 365; Јиречек, *Историја* I, 122; *ИЦГ* I, 393–394 (Ј. Ковачевић); *ИСН* I, 189 (С. Ћирковић); Живковић, *Портрети*, 111–112; И. Коматина, *Папска политичка теорија и практична политика: Краљевство код Јужних Словена до краја XII века*, Краљевство и архиепископија, Београд 2019, 41; К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку, Краљево 2017, 53–65.

⁸⁶ *Et in mense Aprilis Archirici perrexit ad Michalam regem Sclavorum, deditque eius filio suam filiam uxorem... Lupus Protospatarii Annales*, 60. Име Архиризове кћерке је према познијем *Летонису пона Дукљанина*, било Јаквинта. *Gesta regum Sclavorum*, I, пр. Д. Кунчер, Београд 2009, 162. Познато је да је захваљујући Архиризу, Роберт Гвискард ушао у Бари 16. априла 1071. године. G. Loud, *The Age of Robert Guiscard. Southern Italy and the Norman Conquest*, Routledge 2000, 134–137; G. Theotokis, *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108*, Boydell Press 2014, 117–118.

да су *Лупусови анали* значајан извор за догађаје у Апулији, за период владавине Роберта Гвискарда, али и након његове смрти, 1085. године.⁸⁷ Иако из ових вести произлази да је српски краљ одржавао некакве везе са Апулијом, изворни подаци не откривају детаље политичке позадине, коју са собом носи брак између Архиризове кћерке и Михаиловог сина. Како смо већ истакли, посредни је последица аналитичког начина приповедања.⁸⁸

У неку руку, делује загонетно што аутори попут Виљема из Апулије, који говоре о норманској кампањи на Балкану (1081–1085) уопште не спомињу Србе, односно краља Константина Бодина (1081–1099/1101), Михаиловог наследника.⁸⁹ Он је званично био византијски савезник, мада се у току битке код Драча (1081) држао по страни.⁹⁰ Тек један познији извор бележи вест о деловању краља Бодина након повлачења Нормана. Реч је о *Великој хроници* млетачког дужда Андрије Дандола (1342–1354). Наиме, он наводи да је *Бодин, краљ Рашке преузео Драч и након склапања мира са константинопољским царем, вратио му град*. О томе пише након спомена Гвискардове смрти (17. јул 1085. године).⁹¹ *Велика хроника*, настала у периоду дуждеве владавине, представља дело са широм историографском наменом.⁹² За догађаје који му нису савремени, Дандоло је користио старије венецијанске хронике, попут списа Јована Ђакона, затим *Кратких венецијанских анала*, *Историје дуждева Венеције*, *Хронике* Мартина Канала и др., али и оне које нису припадале венецијанском историографском опусу. Исто тако, Дандоло је у своје дело уносио и богату документарну грађу.⁹³

Одакле је Дандоло преузео податак о Бодиновом заузимању Драча, не може се утврдити. С обзиром да је још у његово време Венеција контролисала значајне делове источне обале Јадрана, није искључено да је посредни нека локална легенда, коју је дужд унео у свој текст. Са разлогом се сматра да је Дандоло користио и неке изворе са простора Далмације, као што је *Хроника* архиђакона Томе Сплитског.⁹⁴ Поред тога, један византијски извор који је савремен овим догађајима, говори о Бодиновим освајањима у теми Драч, али не и о освајању самог града.⁹⁵ Одређену дозу чуђења изазива то што Дандоло не спомиње улогу Млечана из Драча у предаји града, како је наведено у *Алексијади*. То може значити да он није познавао

⁸⁷ D'Angelo, *Prelogomena*, 167.

⁸⁸ То је у литератури често тумачено као одраз приближавања Срба и Нормана на уштрб Византије. Јиречек, *Историја* I, 136; *ИСН* I, 192 (С. Ђирковић); J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, University of Michigan Press 1991, 222; Живковић, *Портрети*, 112. Међутим, требало би задржати извесне резерве по том питању, ако се узме у обзир да је Архириз подржао побуну против Гвискарда 1078/79, с тим што га је овај помиловао 1080. године. Чак је италијански историчар Алесандро Пратези, изнео претпоставку да се Архириз заправо склонио код Михаила и Бодина у суседну Дукљу, бежећи од Гвискарда. *DBI* 4 (1962).

⁸⁹ *Guilermus Apuliensis*, 282, 285, наводи Дубровчане из Далмације на Гвискардовој страни; *Ex Richardi Pictaviensis Chronica*, MGH SS XXVI, 78, наводи да је Гвискард узео Драч у Далмацији, и освојио Бугарску.

⁹⁰ И. Коматина, *Српски владари у Алексијади*, ЗРВИ 52 (2015) 176–179.

⁹¹ *Bodinus rex Raxiae Durachium accepit, et postea pace cum Imperatore Constantinopolitano composita, illi Urbem resignavit. Andrae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 d. c.*, ed. E. Pastorello, *RIS NE* 12/1, Bologna 1938, 214.

⁹² Поред ове, Дандоло је саставио и *Кратку хронику* (*Brevis*) која је имала локалну намену. Детаљна анализа литерарне намене двеју хроника, код Š. Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and his Chronicles*, *Annuario dell'Istituto Romeno et Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 12/13 (2010/2011) 41–122, са литературом.

⁹³ Детаљано о Дандоловим изворима: Marin, *A Double Pathfinder's Condition*, 96–120, са прегледом многобројне литературе о овом питању.

⁹⁴ *Ibidem*, 100, нар. 423. У старијој литератури се сматрало да је Дандолов податак зависан од *Летописа попа Дукљанина*, што следи и Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 47 са литературом. Недавно је изнето мишљење о *Летопису* као фалсификату Мавра Орбина, с почетка XVII века: S. Вујан, *Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina“: povijesni falsifikat*, *RZHP* 43 (2011) 65–80; Сл. и П. Коматина, *Quis Ergo Presbyter Diocleas? Рана дубровачка историографија и Летопис попа Дукљанина*, *ИЧ* 69 (2020) 189–226.

⁹⁵ *ВИИИЈ* III, 383 са нап. 26 (Б. Радојчић); У литератури се углавном сматра да Бодин није владао Драчем. Вид. Јиречек, *Историја* I, 137; *ИСН* I, 194, нап. 32 (С. Ђирковић); Коматина, *Српски владари*, 180–182; Живковић, *Два питања*, 45–50

Анин спис, иако је имао увид у дела неких византијских писаца.⁹⁶ Самим тим, не може се одбацити могућност да је краљ Бодин заиста на кратко држао Драч.⁹⁷ Пажњу посебно привлачи то што Дандоло Бодина назива краљем Рашке, а савремени западни извори српског краља и његовог оца Михаила редовно титулишу као *rex Sclavorum*.⁹⁸ То не чуди с обзиром да је Дандолова *Хроника* познијег доба и потиче с краја прве половине XIV века.

Као што се да закључити, неколико података које западни нарративни извори доносе о Србима током X и XI века, везују се за истакнуте личности из српских земаља у Приморју – захумског кнеза Михаила, краљеве Михаила и Бодина. Сходно геополитичком положају њихових држава, реч је преваходно о изворима италијанске провенијенције. За Србију краља Михаила, може се узети податак који доноси још један савремени италијански нарратив, који је додуше сачуван у познијем француском преводу. Реч је о делу норманског историчара Аматуса из Монте Касина, који је пре 1085. године написао *Историју Нормана*.⁹⁹ Између осталог, Аматус износи податке о знаменитом Урселу од Бајела, који је служио у као плаћеник у византијској војсци. Аутор наводи да је Урсел освојио земљу *Есклавонију* (la contrée d'Esclavonie) за рачун Византије.¹⁰⁰ Иако не даје прецизне хронолошке одреднице, највероватније је реч о територијама под контролом српског владара Михаила и то за време устанка у теми Бугарској, током јесени 1072. године.¹⁰¹ Зна се да је Урсел шездесетих година XI века ратовао на Сицилији, а 1071. је учествовао у бици код Манцикерта на страни Византије. На тлу Мале Азије поново се нашао током 1073, што би значило да је могао да учествује у гушењу устанка у теми Бугарској, потискујући српске снаге.¹⁰² Термин *Есклавонија/Склавонија* се према досадашњим истраживањима, у западним изворима током средњег века односио на шири простор источне обале Јадрана са залеђем и није подразумевао одређену политичку творевину. Мада је по свој прилици током раног средњег века, у очима Запада, најугицајнији, или барем један од важнијих владара на том простору био називан *rex Sclavorum*.¹⁰³

Одређенији подаци о српској држави које доносе западноевропски нарративни извори, запажају се тек на самом крају XI века у време Првог крсташког рата (1096–1099).¹⁰⁴ На путу за Исток, западни крсташи су морали доћи у интеракцију са Византијом, али и оним

⁹⁶ Marin, *A Double Pathfinder's Condition*, 100, 107; Живковић, *Два путања*, 47.

⁹⁷ Такво мишљење у ИЦГ I, 397 (Ј. Ковачевић); Вид. и А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018, 80.

⁹⁸ *Lupus protospatari Annales*, 60; *Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, RHC: HO 3, Paris 1866, 236; *Orderici Vitalis Historie ecclesiasticae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Paris 1845, 485–486; *Das Register Gregoris VII*, ed. E. Caspar, MGH Epp. sel. 2/2, Berlin 1923, 365. За Дандола је Стефан Немањић (Првовенчани) *dominus Raxiae et Serviae. Andrae Danduli Chronica*, 287.

⁹⁹ О Аматусу и његовом делу: J. Kujawinski, *Quand une traduction remplace l'original: la méthode du traducteur de l' "Historia Normannorum d' Aimé du Mont-Cassin"*, *The Medieval Translator* 15 (2013) 63–74.

¹⁰⁰ *L'Ystorie de li Normant et le Chronique de Robert Viscart, par Aimé, moine du Mont-Cassin*, Paris 1835, 12; О Урселу од Бајела: *The Oxford History of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, Oxford University Press 1991, 1814–1815.

¹⁰¹ О устанку: Живковић, *Дукљанско-византијски рат*, 35–57, са старијом литературом.

¹⁰² Такво мишљење код Живковић, *Дукљанско-византијски рат*, 53; Не може се одржати старије мишљење које је заступао G. Schlumberger, *Deus chefs Normands des armées Byzantines au XIe siècle: Sceaux de Hervé et de Roussel de Bailleul*, *Revue Historique* 16 (1881) 9, да се под освајањем *Склавоније* мисли на Урселове борбе против Уза или Печенега, средином шездесетих година XI века.

¹⁰³ Вид. нап. 98; Тако је средином IX века титулисан и кнез Трпимир, у чије доба је хрватска држава била у успону. L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, *Bogoslovska smotra* 20/4 (1933) 440; T. Živković, B. Radovanović, *Titre de Trpimir Selon les dires de Gottschalk*, *ИЧ* 58 (2009) 33–42. Подсећамо и на пример Михаила Вишевића, који се у два наратива спомиње са истом титулом.

¹⁰⁴ Од обимне литературе о Првом крсташком походу издвајамо: S. Runciman, *History of the Crusades, I. The First Crusade and the Foundations of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press 1951; *A History of the Crusades, I. The First Hundred Years*, ed. K. M. Setton, M. W. Baldwin, London 1969; J. Riley Smith, *The First Crusaders, 1095–1131*, Cambridge 1997; J. France, *Victory in the East. A Military History of the First Crusade*, Cambridge University Press 1997; P. Frankopan, *The First Crusade: The Call from the East*, Cambridge 2012.

народима који су били део њеног политичког, културног и духовног простора.¹⁰⁵ На првом месту, издваја се *Историја Франака који су заузели Јерусалим*. Ово дело је на самом почетку XI века саставио Рајмунд од Агилера, капелан грофа Тулуза и Провансе, Рајмунда IV. Дело је сачувано у десет познијих преписа (XII и XIII век) и представља извор од прворазредног значаја за историју Првог крсташког похода, самим тим јер је Агилер био један од учесника.¹⁰⁶

Конкретно за српску историју, важна је епизода о проласку споменутог грофа Рајмунда IV, једног од вођа крсташке војске, који се заједно са епископом Адемаром од Подија, званичним папским изаслаником запутио кроз пределе од Истре на северу, до Драча на југу. Они се нису кретали дуж саме обале, већ кроз неприступачне крајеве у унутрашњости. За овај простор Агилер користи термин *Sclavonia* и представља је као пуну, планинску и непроходну земљу. Такође, даје податке о локалним житељима као о дивљем и простом народу, који није желео да тргује намирницама, које су крсташима биле преко потребне, већ их је узнемиравао сталним нападима. То становништво које се сукобљавало и са самим грофом, Агилер назива *Словенима*.¹⁰⁷ Аутор истиче да су крсташи *Склавонију* прешли за 40 дана, што у неку руку може да одговара стварности, с тим што треба узети у обзир да је посредни могла бити и библијска симболика.¹⁰⁸

Након тога, следи опис доласка тулуског грофа, епископа Подија и осталих крсташа у Скадар, код краља Словена (*ad regem Sclavorum*), са којим је гроф утврдио братство. Агилер даље наводи да је гроф уручио многе дарове краљу, како би његова војска могла неометано куповати потребне намирнице.¹⁰⁹ Требало би скренути пажњу да се овај сусрет није догодио током 1096, како се понекад наводи у литератури, већ током јануара, наредне 1097. године.¹¹⁰ Из Агилеровог извештаја се може издвојити неколико појединости. Као прво, он даје прилично негативну слику о житељима *Склавоније*, што је последица проблема који су они правили војницима крста. Затим, једини владар кога спомиње на том простору је *краљ Словена*, кога не именује. Такође, као отворено остаје питање ранијих контаката између грофа од Тулуза и српског краља.¹¹¹

¹⁰⁵ О западној перцепцији Византије током раног крсташког периода вид. J. Phillips, *Crusader perceptions of Byzantium, c. 1095 to c. 1150*, Byzantium and the West: Perception and Reality (11th–15th c.), ed. N. G. Chrissis, A. Kolia-Dermizaki and A. Papageorgiou, Routledge 2019, 102–117, са литературом.

¹⁰⁶ О Агилеру: *The Crusades: An Encyclopedia*, ed. A. Murray, Santa Barbara – Denver – Oxford 2006, 1009 (S. B. Edington). Такође, сматра се да је Агилер у некој мери користио дело анонимног аутора *Gesta Francorum*, и то претежно за догађаје од битке код Антиохије 1098. О овој проблематици и компарацији са неким другим наративима о Првом крсташком рату, детаљно J. France, *The Anonymous „Gesta Francorum“ and the „Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem“ of Raymond of Aguilers and the „Historia de Hierosolymitano itinere“ of Peter Tudebode: An Analysis of the textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade*, in: *The Crusades and their Sources*, ed. J. France and W. G. Zajac, London – New York 1998, 39–70.

¹⁰⁷ *Raimundus de Aguilers*, 235–236; Да је грофово и епископово путовање кроз словенску земљу било пуно опасности, сведочи и *Chronica Monasterii Casinensis*, ed. H. Hofmann, MGH SS 7, Hannoverae 1980, 766.

¹⁰⁸ F. Dall'Aglio, „*In ipsa silva longissima Bulgariae*“: *Western Chroniclers of the Crusades and the Bulgarian Forest*, *Bulgaria Mediaevalis* 1 (2010) 408; cf. J. W. Nesbitt, *The Rate of March of Crusading Armies in Europe: A Study and Computation*, *Traditio* 19 (1963) 175–176. Узелац, *Крсташи и Срби*, 74–75.

¹⁰⁹ *Tandem post multa laborum, ad regem Sclavorum, apud Scodram, venimus; cum eo comes fraternitatem confirmavit, et multa ei tribut, ut exercitus secure emere et quaerere necessaria posset. Raimundus de Aguilers*, 236.

¹¹⁰ Живковић, *Портрети*, 121; И. Коматина, *Срби на путу крсташи*, ИЧ 64 (2015) 65; Према Н. Hengemeyer, *Chronologie de la première croisade (1094–1100)*, Paris 1902, крсташи су кроз *Склавонију* прошли између 20. децембра 1096. и 31. јануара 1097. Према њему Узелац, *Крсташи и Срби*, 73; Исто мишљење и у *ИЧ* I, 196 (С. Ћирковић) као и J. Richard, *Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji*, *Croatica Christiana Periodica* 10 (1986) 28.

¹¹¹ Да су они остварени преко папе, недавно је предложио Узелац, *Крсташи и Срби*, 79–84. Такво мишљење није без основа, на шта може указати и глагол *confirmavit*, односно треће лице сингулара перфекта глагола *confirmo, confirmare*. Основно значење овог глагола је потврдити, утврдити, мада се може превести и у значењу осигурати, ојачати (М. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1900, 227). Сама конструкција коју доноси Агилер у суштини може да значи како је братство између грофа и краља у датом тренутку утврђено или осигурано, што само по себи не имплицира раније контакте између њих. Краљ Бодин је за долазак крсташа заиста могао дознати посредством папе, али и преко суседног византијског стратега у Драчу.

Посебно је упадљиво да Агилер не наводи име српског краља, иако је највероватније лично био присутан у Скадру. Ако се пажљивије сагледа Агилеров текст, опис доласка крсташа у Скадар је под утиском непријатних дешавања која су их пре тога задесила на путу кроз *Склавонију*. Епизода у Скадру је представљена као лажна нада пред наставак голготе која их је чекала касније. Он наводи да су крсташа довољно зажалили због договора о мирном проласку, јер су их околни Словени и даље нападали након напуштања Скадра. Другим речима, стиче се утисак да у центру ауторовог описа није био *краљ Словена*, него жеља за задовољењем литерарних потреба самог списа, тиме што је путовање кроз опасне крајеве оправдано Божјом вољом, како би тамошњи *некултивисани људи*, спознали врлине Христових ратника.¹¹²

Укратко о пријатељском дочеку грофа Рајмунда и епископа Адемара у Скадру, говори нормандијски монах Ордерик Витал (1075–1142) који се у овом случају ослањао на Агилера. Виталова *Црквена историја* у тринаест књига, завршена је почетком пете деценије XII века и представља значајно штиво, које је својим садржајем далеко превазилазило локалне оквире о приликама у Нормандији, где је у опатији Св. Ебрулфа, Витал био монах.¹¹³ Што се тиче описа боравка тулуског грофа у Скадру, Витал је за разлику од Агилера навео име словенског краља – *Бодин* (Bodinus).¹¹⁴ То упућује на могућност да је писац имао увид у неки други извор, где је било наведено Бодиново име. На одређени траг нас може навести једна од варијација имена *Sclavonia* за коју нормандијски монах користи облик *Sclavaria*. Иста варијација се среће и код Балдрика од Буржија (касније познат као Балдрик од Дола) на чију се *Историју* (настала у периоду 1105–1107) Ордерик Витал ослањао.¹¹⁵ Додуше, осим кратке констатације да се споменути део крсташке војске упутио кроз *Склаварију*, Балдрик не даје више информација.¹¹⁶ Дакле, Витал је пред собом имао неки други извор, у писаној или усменој форми. Недавно је изнета прилично уверљива претпоставка да је о приликама ван Нормандије, у норманским поседима у Италији, али и на рубовима византијског света, он могао дознати преко некога ко је боравио у тим крајевима, а ко је био близак опатији Св. Ебрулфа.¹¹⁷

Као један од извора информација, могла је бити опатија Моле западно од Париза. Како сам Витал наводи, Ансолд, најстарији син Петра, господара Молеа учествовао је у норманској експедицији (1081–1085). Такође, не чуди добра обавештеност аутора о једном од учесника Првог крсташког рата, Валтеру од Поасија, који је био зет Петра од Молеа.¹¹⁸ Исто тако, у бици код Драча учествовао је Виљем де Гранмеснил, чији је отац Хугон, био један од оснивача Св. Ебрулфа.¹¹⁹ Како је краљ Бодин био у вези са овим збивањима, може се претпоставити да је податак о његовом имену у далеку Нормандију стигао преко неке од наведених личности, или уопште преко неког угледника који је имао везе са Нормандијом, а био је учесник норманске кампање на Балкану или Првог крсташког рата.

Други наративи о Првом крсташком походу не спомињу директно Србе, али доносе значајне податке о простору који ће нешто касније постати део српске државе. Реч је о подручју између Београда и Ниша, на делу саобраћајнице *Via Militaris* које крсташки писци најчешће називају *Бугарска шума/пустиња*.¹²⁰ Ова траса је у суштини постала актуелна још

¹¹² *Raimundus de Aguilers*, 236; уп. Коматина, *Срби на путу крсташа*, 65; Узелац, *Крсташу и Срби*, 76.

¹¹³ A. J. Hingst, *The Written World. Past and Place in the Work of Orderic Vitalis*, Paris 2008, XI–XXIII; О Виталовом животу и делу вид. зборник радова *Orderic Vitalis. Life, Works and Interpretations*, ed. C. C. Rozier, D. Roach, G. E. M. Gasper, E. van Houts, Boydell Press 2016.

¹¹⁴ *Orderici Vitalis Historie ecclesiasticae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Paris 1845, 485–486.

¹¹⁵ Ордерик је лично познавао Балдрика и то од времена када је овај постао архиепископ Дола (1107). О вези између два списа: D. Roach, *Orderic Vitalis and the First Crusade*, *Journal of Medieval History* 42/2 (2016) 4–9. О животу и делу Балдрика од Дола: Baldric of Bourgueil „*History of Jerusalemites*“. *A translation of the „Historia Ierosolimitana“*, transl. by Susan B. Edington, The Boydell Press, 2020, 1–36.

¹¹⁶ *Baldrici episcopi Dolensis Historia Jerosolimitana*, RHC: HO 4, Paris 1879, 20.

¹¹⁷ Roach, *Orderic Vitalis*, 21–22; Idem, *Saint Évroul and Southern Italy in Orderic's Historia*, 92–93.

¹¹⁸ D. Roach, *Orderic Vitalis*, 22; Riley Smith, *The First Crusaders*, 99–100.

¹¹⁹ D. Roach, *Saint Évroul and Southern Italy in Orderic's Historia*, 85–89.

¹²⁰ О овом термину за сада упућујемо на Узелац, *Крсташу и Срби*, 14–17.

током прве половине XI века, након путовања ангулемског грофа Вилгема (Гијома), октобра 1026. године, који се уместо поморском трасом запутио копном кроз Угарску.¹²¹ У том контексту, занимљив је податак анонимног аутора *Историје ангулемских грофова и прелата* који је забележио да се нико пре ангулемског грофа није запутио овом трасом, јер је у Угарској и *Склавонији*, хришћанство још увек било ново.¹²² Нешто више географских података доноси Радулф из Камбреа, који је био у пратњи Литберта, епископа Камбреа, описујући у његовом *Житију* путовање ка Светој земљи (1054). Код Радулфа из Камбреа, који је свој спис написао на самом крају XI века,¹²³ налази се први сачуван податак о помену термина *Бугарска пустиња*, која према писцу почиње након изласка из Угарске. Среће се прилично негативна слика о ондашњем живљу, од којих су најдоминантнији били Печенези. Они су представљени као дивљи, окрутни безбожници и варвари.¹²⁴

Јасније представе присутне су у наративима који бележе кретање оног дела крсташа, који се запутио дуж саобраћајнице *Via Militaris*. Најважнија од њих је обимна *Историја јерусалимског похода* Алберта Ахенског у 12 књига, која је вероватно довршена до 1130. године. У суштини, првих шест књига, које су настале на почетку XII века, посвећено је догађајима везаним за Први крсташки рат, а аутор се највише ослањао на сведочанства повратника из похода, пореклом претежно из Рајнске области.¹²⁵ Из Албертовог пера изашао је детаљан опис проласка двеју крсташких група – тзв. „народних крсташа“ са Валтером Санс Авоаром и Петром из Амијена на челу и главног дела под командом Готфрида Бујонског, војводе Доње Лотарингије.

Албертово казивање је значајно, како због односа византијских и угарских власти према крсташима, тако и због почетка уобличавања западне слике о простору између Београда и Ниша, која се пре тога назирала само у фрагментима. Упечатљив је спомен Београда, који је наведен као погранични град између Угарске и Византије, али и као бугарски град. Поменуто је и Ниш, који је за Алберта Ахенског у *центру Бугарског краљевства*.¹²⁶ Такође, запажа се да он локално становништво назива *Бугарима*, уз које додаје и верску компоненту *conchristiani*. Уз Бугаре, аутор спомиње и два номадска народа – Печенеге и Кумане.¹²⁷ Упадљиво је да Алберт Ахенски појам *Бугарска* тумачи у контексту традиција некадашњег Бугарског царства. Он користи термин *Бугарско краљевство*, а заповедника византијског

¹²¹ *Historia d'Adémar de Chabbanes*, ed. J. Lair, Paris 1899, 233–234; Узелац, *Крсташи и Срби*, 23.

¹²² *Historia pontificum et comitum Engolismensium*, ed. J. Boussard, Paris 1957, 18. Да је пут кроз Угарску убрзо постао безбеднији, сведочи *Ex Rodulphi Glabri historiarum libris V*, ed. G. Waitz, MGH SS 7, Hannoverae 1846, 62.

¹²³ О Радулфу готово да и нема сачуваних података, сем да је био монах у француској опатији Камбре, која се притом налазили на тлу Немачког царства. Сматра се да је *Житије* свог патрона, епископа Литберта написао 1099/1100. године, мада постоје индикације да је спис довршен и нешто касније. J. S. Ott, „Both Mary and Martha“. *Bishop Lietbert of Cambrai and the construction of the Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100*, *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power in the Central Middle Ages*, eds. J. Ott, A. Trumbore-Jones, Aldershot 2007, 141–142.

¹²⁴ *Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, ed. A. Hofmeister, MGH SS 30/2, Lipsiae 1934, 854. Ове вести се понављају и у *Chronicon S. Andreae castri Cameracensis a. 1001–1133*, ed. L. C. Bethmann, MGH SS 7, 535. Радулфове вести о житељима *Бугарске пустиње* анализирао је А. Узелац, *Скитски разбојници у Бугарској пустињи: Поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, ИЧ 59 (2010) 59–76; М. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 77.

¹²⁵ Иако није био учесник похода, Алберт Ахенски је прилично поуздан извор, на првом месту до 1099, с тим што његово дело сеже до 1118. године (VII–XII књига). Сматрало се да се у писању ослањао на неку изгубљену хронику са простора Лотарингије, међутим то становиште је данас с правом одбачено. Дело је сачувано у тринаест познијих преписа. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana/History of the Journey to Jerusalem*, ed. & transl. S. B. Edington, Oxford 2007, XXI–XXXI, XXXVII–LXV; *The Crusades*, 25–26 (S. B. Edington).

¹²⁶ *Albert of Aachen*, 9, 10. Са друге стране, за Ламперта из Хершфелда, који се 1058. кретао саобраћајницом *Via Militaris*, на граници између Угара и Бугара се налази град Морава (*Marouwa*). *Lamperti monachi Hersfeldensis Opera*, ed. O. Holder-Egger, MGH SSRG 38, Hannoverae 1894, 74.

¹²⁷ *Albert of Aachen*, 14, 18, 20. Печенеге је раније споменуо Радулф из Камбреа (вид. нап. 124). О присуству Печенеге и Кумана на тлу Балкана вид. P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge University Press 2004, 80–116.

гарнизона у Београду, назива бугарским кнезом.¹²⁸ Међутим, на простору Поморавља поред етничких Бугара, морало је бити и словенског становништва, а самим тим и Срба, које крсташки писци очигледно не препознају под тим именом. Другим речима, они користе геополитички термин *Бугари*, за све скупине које су живеле на том простору. Практично, крсташким писцима је било тешко да разликују различите етничке скупине које се крију иза тог назива.¹²⁹

За простор који су током прве половине XI века насељавали Срби, у западноевропским нарративним изворима о Првом крсташком рату доминантна су два географска термина – Склавонија и Бугарска. Иако, као што смо рекли, западни писци још увек не препознају посебне етничке скупине када су у питању словенски народи, у то време се ствара претежно негативна слика о житељима тих крајева, заснована на њиховом односу према крсташима. То ће у суштини постати препознатљиво обележје другости становништа тзв. *Бугарске шуме*.¹³⁰ У којој мери је та слика формирана под утицајем општих стереотипа, који су присутни у западном поимању другости, а у којој одражава последицу непосредног сусрета западног човека са једним другим светом, детаљно ћемо обрадити у оквиру друге целине.

Крсташки покрет је на Западу пробудио додатну жељу за новим походима против неверника, а као један од најважнијих последица јесте образовање низа латинских држава на азијском тлу. Између њих и Западне Европе нашла се Византија. Упркос томе, све до краја четрдесетих година XII века извори не бележе податке о кретањима западноевропских путника и ходочасника саобраћајницом *Via Militaris*.¹³¹ Један од разлога је смиривање крсташке еуфорије, што је проистекло из жеље да се постојећи крсташки положаји на Истоку учврсте и додатно прошире.¹³² Други разлог се односи на све чешће сукобе између Византије и Угарске те самим тим, простор дуж поменуте саобраћајнице није био безбедна опција.¹³³ У складу са тим, западноевропски извори готово да и не доносе податке о Србији, бар не у контексту крсташког покрета. Елем, показало се да је угарско-византијско непријатељство добило шире међународне размере, што је подразумевало уплитање одређених држава Западне Европе, али и ондашње Србије. Стога, вести западних нарративних извора о Србији тог времена требало би тражити у контексту односа са њеним северним суседом.

Један угарски нарративни извор који по литерарним особеностима припада опусу западноевропске историографије, доноси значајне вести о Србији и члановима српског великожупанског рода. Реч је о *Угарској илустрованој хроници*, компилаторском делу, које је током осме деценије XIV века уобличио Марко Калти, дворски хроничар угарског краља Лајоша I. Важно је истаћи, да су делови *Хронике* допуњавани у складу са тренутним

¹²⁸ *Albert of Aachen*, 10; Узелац, *Крсташи и Срби*, 51. У неким другим списима појам *Бугарска* се везује и за простор око Драча. *Historia Iherosolymitana. Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium, ab anno Domini MXXCV usque ad annum MCXXVII, auctore domno Fulcherio Carnotensi*, 401 и *Gesta Francorum. Iherusalem Expugnantium*, RHC: HO 3, 493.

¹²⁹ K. Petkov, *England and the Balkan Slavs 1354–1583*, *The Slavonic and East European Review* 75/1 (1997) 96; Dall’Aglia, *In Ipsa Silva Longissima Bulgarie* 412; Коматина, *Срби на путу крсташиа*, 60, 63.

¹³⁰ Dall’Aglia, *In Ipsa Silva Longissima Bulgarie*, 411.

¹³¹ Након Првог крсташког рата, кроз непосредно суседство српских земаља прошло још неколико војски и ходочасника. Тако су 1100/1101. крсташи из Ломбардије, којима су се придружили неки француски и немачки витезови, прошли кроз јужне крајеве Угарске, а после тога и кроз градове *Бугарске*, односно како Алберт Ахенски карактеристично наводи, кроз градове *Бугарског краљевства*. Истом трасом 1101. прошли су крсташи Виљема IX Аквитанског, аустријске грофице Иде и баварског војводе Велфа I, којима су путовање отежавали Печенези. *Annalista Saxo*, ed. G. Waitz, MGH SS 6, Hannoverae 1844, 735; *Albertus Aquensis*, 559; Вид. HC I (J. L. Cate) 343–367; Riley Smith, *The First Crusades*, 9; Узелац, *Крсташи и Срби*, 88–94.

¹³² Видети прегледе у оквиру HC I, 368–409 (H. S. Fink) 410–448 (R. L. Nicholson); J. Riley Smith, *The Venetian Crusade of 1122–1124*, I *Comuni Italiani nel Regno Crociato di Gerusalemme*, ed. G. Airdali, B. Z. Kedar, Genoa 1986, 339–350.

¹³³ Узелац, *Крсташи и Срби*, 97; Преглед угарско-византијских односа до 1180. године, даје F. Maak, *The Árpáds and the Komneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989.

интересима угарског владарског рода.¹³⁴ Ту је забележено да је угарски краљ Стефан III (1116–1131) послао гласнике Урошу, *великом кнезу Србије*, како би уговорили брак између Урошеве кћерке Јелене и угарског престолонаследника Беле.¹³⁵ До склапања брака дошло је највероватније до 1129. године.¹³⁶ Познији хроничар на двору угарског краља Матије Корвина (1457–1490), Антоније Бонфини (1427–1502), у II декади опширне историје Угарског краљевства (покрива период 363–1496), практично преноси ове вести уз одређене допуне, својствене особеностима хуманистичке књижевности.¹³⁷ Такође, у *Илустрованој хронизи* се спомиње и упад краља Стефана II у Бугарску и Србију, који је смештен између податка о угарском ратовању у крајевима Пољске и почетка рата са Византијом.¹³⁸

Приближавање Србије северном суседу, омогућило јој је да закорачи изван оквира византијске цивилизације. Посредно, Срби поново долазе у видокруг западноевропских наративних извора. То се види у делу првог настављача *Чешке хронике* Козме из Прага (за период од 1125. до 1142. године), који је у науци условно назван „Вишеградски каноник“.¹³⁹ Он преноси вести у контексту пријатељских односа између угарског краља Беле II и чешког војводе Собјеслава I (1125–1140). Наиме, реч је о молби чешког владара, упућеној угарском краљу, да сестру своје жене уда за Конрада од Знојма, како би се учврстио савез између Угарске и Чешке. Како аутор износи, кнез Конрад је након веридбе напустио Угарску, што би значило да је она обављена на двору угарског краља.¹⁴⁰ Ову вест би дакле, требало посматрати у контексту чешко-угарских односа.¹⁴¹ Српско порекло друге Урошеве кћерке чије је име било Марија, судећи према сачуваним изворима, на тлу чешких земаља није било посебно наглашавано.¹⁴² Ови подаци се у нешто изобличеном виду срећу код Прибика Пулкаве из Радењина, хроничара на двору чешког краља и римско-немачког цара Карла IV

¹³⁴ Детаљно о историјату настанка *Хронике* и другим питањима вид. *Studies of Illuminated Chronicle*, ed. J. M. Bak, L. Veszprémi, Central European University Press 2018.

¹³⁵ *Statimque misit nuncios in Serviam et filiam Uros comitis magni in legitimam uxorem Bele traduxerunt. Chronica de Gestis Hungarorum, e Codice Picto Saec. xiv/The Illuminated Chronicle. Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, ed. J. M. Bak, L. Veszprémi, Budapest 2018, 292.

¹³⁶ У литератури се углавном сматра да је брак склопљен 1129/30. године. Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Европа и Срби, 154–155; Иста, *Европа и Срби*, 537; Маак, *The Árpáds and the Komneni*, 27, 134, нар. 95; Живковић, *Портрети*, 150–151; Недавно је Узелац, *Крсташи и Срби*, 99, исказао мишљење да је до брака дошло још на почетку угарско-византијског рата 1127, а најкасније до 1129. Он се води исказом *Илустроване хронике* да су краљ Бела II и краљица Јелена на сабору у Араду 1131. године, присуствовали са својом децом. *Chronica de Gestis Hungarorum*, 296–298.

¹³⁷ Према њему, краљ Стефан је, не желећи да државу остави без наследника, писао Урошу, *царском комесару Македоније* тражећи његову кћерку Јелену, Бели за жену. Учени хуманиста даље наставља: *Јер, Скити и Македонци су одувек били једнаки по врлинама и узвишености. Урош је прихватио одличне услове за своју кћерку, знајући да ће убрзо након смрти краља Стефана II, она постати краљица Паноније. Није му сметало слепило његовог зета, чијег је оца Алмоша и његове краљевске врлине већ добро упознао у Македонији, и са ким је одувек одржавао најближе пријатељске односе.* Bonfini, *Regum II*, 203.

¹³⁸ *Chronica de Gestis Hungarorum*, 287–288, наводи да се напад Угарске на пољске крајеве десио три године након безуспешног напада краља Стефана II на Русију, тј. 1123. године. Можда се са тим податком може повезати Бонфинијева вест о пријатељству између Уроша I и угарског престолонаследника Алмоша (вид. претх. нап.). Ако се прихвати да је ослепљени угарски принц у Византију пребегао између 1123. и 1125. године (Маак, *The Árpáds and the Komneni*, 22–24), можда је Угарска напала Србију током 1126/1127, управо због пружања помоћи Алмошу, о чему посредно говори Бонфини.

¹³⁹ О овом настављачу Козминог дела, готово да се не зна ништа. Недавно је исказана сумња у то да је аутор био каноник Вишеградског каптала и уз ваљане аргументе скренута пажња, да је наставак *Хронике* могао писати у Катедрали Св. Вите у Прагу. L. Reitinger, *Psal tzv. Kanovník vyšehradský opravdu na Vyšehradě? První Kosmův pokračovatel v kontextu dějepisectví přemyslovského věku*, *Český časopis historický* 3 (2015) 635–668.

¹⁴⁰ *Cannonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, ed. R. Körke, MGH SS 9, Hannoverae 1851, 140; На то је скорије скренуо пажњу П. Коматина, „*Житије Св. Симеона*“ од Стефана Немањића као извор за хронологију промене на великожупанском престолу, у: Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2018, 21.

¹⁴¹ Одреди војводе Собјеслава, предвођени његовим војсковођом Вацлавом, 1129. године ратовали су *contra Graecos*. *Cannonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, 134.

¹⁴² Под тим именом је наведена у повељи свог сина из 1190. године, Конрада III Отона за премоностратски манастир Лука код Знојма. Поред ове повеље, Марија се, додуше не по имену, помиње и у *Continuatio Gerlaci abbatis Milovicensis*, MGH SS XVII, Hannoverae 1856, 688, као мајка Конрада III Отона, а њен лик је осликан у капели Св. Катарине у Знојму, коју је 1134, обновио Конрад II. Детаљно: Ј. Калић, *Кнегиња Марија*, 593–622.

(1346–1378).¹⁴³ Пулкава под 1132. годином бележи да је Вратислав, син моравског кнеза Олдриха узео за жену *кћерку краља Раишке*. У ствари, реч је о кћерки једног од руских кнежева,¹⁴⁴ а посредни је мешање назива, због сличности термина *Rassia* и *Rusia*.¹⁴⁵

У периоду до краја шездесетих година XII века, западни наративи не пружају податке о српској држави и њеном становништву. Додуше, у неколико извора о Другом крсташком рату (1147–1149) поново се говори о простору *Бугарске шуме*. Најважнији извор у том погледу је дело *О путовању Луја VII на Исток*, краљевског капелана Одона из Деја (око 1110–1162).¹⁴⁶ Он је био у пратњи француског краља Луја VII (1137–1180) на краљевом походу у Свету земљу, стога његов извештај има прворазредну улогу у описивању догађаја који су пратили пролазак француских крсташа кроз *Бугарску шуму*. Са друге стране, како је познавао списе о Првом крсташком рату, требало би узети у обзир да је слика о простору и житељима дуж Моравске долине барем делимично конструисана под утицајем тих наратива.

У извештају Одона из Деја о простору и људима, запажа се извесна дихотомија. Када говори о географским и хидрографским особеностима *Бугарске*, приметна је повољна слика. Стога, истиче: (*Земља*, прим. аут.) *обилује добрима која сама ничу, и за остало би била погодна, уколико би имала земљораднике. Није ни равничарска нити испресецања планинама, већ је смештена између брда погодних за узгој винове лозе и обрадивих поља, наводњеним потоцима и кристално чистим изворима*.¹⁴⁷ У даљем излагању спомиње Ниш, као први, али мали град у том делу Грчке. Још на прелазу из Угарске у *Бугарску*, Одон, попут Алберта Ахенског представља Београд као бугарски град, а поред њега спомиње и *сиромашни градић Браничево* (*Brundusium civitatem pauperculam*).¹⁴⁸ Такође, *Бугарска* је за овог писца на грчкој земљи, где су крсташа доживели разне тешкоће.¹⁴⁹ У суштини, као ни Алберт Ахенски, ни Одон из Деја не прави разлику међу разним етничким групама на наведеном подручју, с тим што је за њих у овом случају термин *Грци* коришћен као збирно име. Дакле, ауторова нетрпељивост према Византији одразила се и на терминологију коју је користио за њене

¹⁴³ *Wratisslaus autem, filius Odalrici, de Moravia, supradicti regis Rassie filiam duxit uxore. Pulkavova kronika česká*, 80–81 (старочешки превод: Ibidem, 265). Пулкава је своје дело саставио вероватно око 1374, како стоји у једном од рукописа, а свакако пре смрти Карла IV 1378. године. Сматра се да је он аутор превода на старочешки, који у односу на латински текст, има доста недоследности. М. Bláhová, *Translations of the Historical Writings Composed and Read in the Czech Lands up to the Hussite Revolution and their Audience*, Prague Papers on the History of International Relations 1 (2018) 47–49, са старијом литературом.

¹⁴⁴ *Pulkavova kronika česká*, 81, 265. Други пример показује да Пулкава погрешно преноси податак Козминог Настављача о женидби Конрада од Знојма сестром Беле II (*Cannonicus Wissegradensis*, 138). Познији хроничар је синтагму *sororem coniugis sue, videlicet reginae*, грешком интерпретирао као *sororem Bele, regis Ungarie*. Да је Пулкава направио читаву збрку око вести о наведеним родбинским везама, указује и чињеница да је војвода Собјеслав од 1123. био ожењен Аделаидом, сестром угарског краља Беле II, као и да су Конрад од Знојма и Вратислав били браћа од стрица (М. Wihoda, *Morava v době knížecí*, Nakladatelství Lidové Noviny 2009, вид. родословне табеле на стр. 382 и 383).

¹⁴⁵ Пулкава јасно прави разлику између двеју словенских држава, Рашке/Србије и Русије, како у латинском оригиналу, тако и у старочешком преводу. *Rassia* и *Servia* су споменуте заједно са другим јужнословенским државама, а Русија са на другом месту са Пољском и Чешком. Сходно томе, не сматрамо да Пулкава овде мисли на Русију, коју у тексту увек наводи као *Rusia* (пеђе *Ruthenia*). *Pulkavova kronika česká*, ed. J. Emler, J. Gebauer, FRB V, Praha 1893, 4–5, 16, 25, 54, 127, 138.

¹⁴⁶ Сачуван је један рукопис који се налази у Краљевској библиотеци у Бриселу. Одон је свој наратив посветио свом претходнику на положају сендениског опата, Сугеру, а није сигурно да ли је дело написао након повратка у Француску или 1150. године, у контексту припрема рата против Византије. *The Crusades*, 897–898 (К. S. B. Keats-Rohan); J. Phillips, *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*, Yale University Press 2007, 185.

¹⁴⁷ Odo of Deuil, *De profectioe Ludovici VII in orientem/The Journey of Louis VII to the East*, ed. V. Gingerick-Berry, Columbia University Press 1948, 30–33; *Ex Odonis de Deoglio libro de via Sancti Sepulchri*, MGH SS 26, ed. G. Waitz, Hannoverae 1882, 62.

¹⁴⁸ *De profectioe Ludovici VII*, 30, 32; *Ex Odonis de Deoglio libro de via Sancti Sepulchri*, 62, 63.

¹⁴⁹ *De profectioe Ludovici VII*, 40; Н. Фејић, *Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе*, Европа и Срби: Међународни научни скуп 13–15. децембра 1995, ур. С. Терзић, Историјски институт, Београд 1996, 120.

поданике.¹⁵⁰ За разлику од Одона из Деја, неки други писци о Другом крсташком рату, попут Отона Фрајзиншког, полубрата краља Конрада III, само узгред бележе пролаз крсташа кроз *Бугарску*, док неки од њих уопштено спомињу долазак у Цариград.¹⁵¹ Такође, иако су Срби били укључени у антивизантијски савез из 1149, о томе нема ни трага у западноевропским хроникама које говоре о тим збивањима.¹⁵²

Међутим, неки познији западноевропски наративи, пореклом из Венеције, пружају штуре, али значајне податке о великом жупану Деси. Реч је о *Историји венецијанских дуждева* и већ споменутој *Великој хроници* Андрије Дандола. *Историја дуждева* настала је вероватно током прве половине XIII века и следи догађаје до смрти дужда Петра Зјанија 1229.¹⁵³ Анонимни аутор предочава да се Леонардо од Осоре, син дужда Витала II Микијелија (1156–1172), оженио кћерком жупана Десе, који је био најмоћнији у целој Угарској (*qui potentior fuit in tota Ungaria*). На ову вест додаје да се други дуждев син, рапски кнез Никола, оженио Маријом, кћерком (против)краља Ладислава II.¹⁵⁴ Аутор ове догађаје смешта у неодређени хронолошки оквир, мада наводи да је угарски краљ касније постао дуждев пријатељ (*amicus fuit postea memorato duci*).¹⁵⁵ Прецизније време ових дешавања доноси Андрија Дандоло, који истиче: *Између осталог, угарски краљ Стефан, склопивши са дуждем пријатељство, дуждевом сину Леонарду је кћерку војводе Десе дао за жену*. Попут анонимног аутора, дужд наводи податак о браку између Николе Рапског и Ладислављеве кћерке Марије. Ово се према Дандолу догодило тринаесте године Микијелијеве владавине, тј. 1168/1169,¹⁵⁶ с тим што његову хронологију не би требало безрезервно прихватити.¹⁵⁷ Дакле, наведени наративи ову вест представљају у контексту односа између Угарске и Венеције, мада се у једном од њих наглашава углед коју је Деса имао као деда-ујак угарског краља Стефана III.

Из свега наведеног, јасно се уочава да се у неколико западних наратива спомињу чланови српске великожупанске породице – велики жупан Урош I и његова деца, Јелена, Марија, Белош и Деса. Међутим, њихова улога се посматра претежно кроз угарске односе са

¹⁵⁰ О Одоновим ставу према Грцима вид. J. Phillips, *Odo of Deuil's „De profectone in Orientem“ as a Source for the Second Crusade*, *The Experience in Crusading, I: Western Approaches*, ed. M. Bull, N. Housley, Cambridge University Press 2003, 80–96.

¹⁵¹ *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, ed. G. Waitz, MGH SSRG 46, Hannoverae et Lipsiae 1912, 65; *Annales Palidenses auctore Teodoro monacho*, MGH SS 16, Hannoverae 1859, 82; *De Annalen des Tholomeus von Lucca in doppelter Fassung. Nebst Teilen Der Gesta Florentinum und Gesta Lucanorum*, ed. B. Schmeidler, Berlin 1930, 52; *Ex Ricardi Pictaviensis Chronica. Ex continuationibus*, MGH SS XXVI, ed. G. Waitz Hannoverae, 1882, 82; На истом месту *Ex Annalium Uticensium continuatione*, 507.

¹⁵² У том контексту византијски писци наводе Србе као савезнике сицилијанског краља Рожера II (1130–1154). Вид. В. Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*, ЗРВИ 43 (2006) 443. Западни извори не бележе ни вести о повезивању великог жупана Десе (1163–1165) са *Аламанима*, тј. Немцима и његовој намери да одатле доведе невесту, како тврди византијски писац Јован Кинам. *ВИИИЈ IV*, 22–23. Конкретно у вези са догађајима од 1147. до 1150. године, Отон Фрајзиншки говори о походу краља Рожера на грчке поседе, али не потврђује наводе византијских извора о норманској сарадњи са Србима. То не чини ни Ромуалд из Салерна. Додуше, Отон Фрајзиншки наглашава кључну улогу бана Белоша, сина Уроша I и ујака угарског краља Гезе II (1141–1162) у бици код Лајте 1146, против трупа аустријског војводе Хенриха Бабенберга. Међутим, ниједном речју не указује на Белошево српско порекло. *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I*, 51–53; *Romualdi Salernitani Chronicon*, 229. О Белошу: Ј. Калић, *Жупан Белош*, Европа и Срби, 623–642.

¹⁵³ Истраживачи су углавном настанак дела датовали у 1229/30. годину, или нешто касније, док се у новије време истиче да настанак *Историје* треба сместити у сам крај прве половине XIII века. Сачуван је рукопис из тог столећа и налази се у Библиотеци патријаршијског семинара у Венецији (codex HV 44, р. 35–45), с тим што је тек у XIX веку настао још један препис који се налази у Библиотеци музеја Корер (codex Cicogna no 2180, f. 29r–40r). *Ѕ. Marin, Some Consideration Regarding „Historia Ducum Venetorum“ (13th century)*, *Transylvanian Review* 19/5:2 (2010) 9–13, са прегледом литературе.

¹⁵⁴ *Historia Ducum Venetorum. Annales Venetici breves. Domenico Tino, Relatione de Electione Dominici Silvi Venetorum Ducis*, ed. L. A. Berto, Padua 1999, 20; *Historia Ducum Veneticorum*, ed. H. Simonsfeld, MGH SS 14, Hannoverae 1883, 76.

¹⁵⁵ *Historia ducum Venetorum*, 20; *Historia ducum Veneticorum*, 76.

¹⁵⁶ *Inter hec, Stephanus rex Hungarie, cum duce amicicium fingens, Leonardo eius nato comiti Auseri filiam ducis Desae in coniugem tradidit. Andrae Danduli Chronica*, 249; У старијем издању грешком стоји *Ducis Edessae. Andrae Danduli venetorum ducis, Chronicon Venetum a pontificatu sancti Marci ad annum usque MCCCXXXIX*, ed. A. Muratori, RIS XII, Romae 1728, 292. То је запазио још Јиречек, *Историја I*, 144–145. нап. 129; Дандолову хронологију прихвата Живковић, *Портрети*, 171.

¹⁵⁷ У хронологију ових збивања, додатну забуну уносе вести још једног наратива потеклог из Венеције, *Кратких анала* из XII века. Непознати аутор под 17. децембром 1167. бележи долазак угарског посланства које је довело краљеву рођаку као невесту кнезу Николи, с тим што се не спомиње брак Леонарда од Осоре и Десине кћерке. Упркос томе, мишљења смо да нема разлога склапање та два брака посматрати засебно, ни по питању политичког контекста, а ни по питању хронологије. *Historia ducum Venetorum*, 94; *Annales Venetici Breves*, MGH SS 14, 71.

западноевропским државама – Немачком, Чешком и Венецијом. Стога и не чуди што се они, осим Уроша I, из угла западних аутора не везују за српску државу, односно ни један од тих писаца не наглашава њихово српско порекло. Вероватно и у томе лежи разлог неспомињања српско-немачких и српско-норманских веза, о којима говоре византијски писци.

Западноевропски наративни извори више података о Србима доносе током друге половине XII века, у време владавине великог жупана Стефана Немање (1166–1196). Они се најпре односе на опис проласка римско-немачког цара Фридриха I Барбаросе (1152–1190) у време Трећег крсташког похода,¹⁵⁸ дуж саобраћајнице *Via Militaris*, која се једним делом нашла у саставу Немањине државе. Ипак, неке вести се срећу и ван контекста Барбаросине експедиције. Оне су у вези са самим почетком владавине великог жупана Стефана Немање, а произашле су из пера Виљема Тирског (око 1130–1184/6)¹⁵⁹ у његовом спису *Историја о делима у прекоморским крајевима*, који је настао у периоду од око 1170. до 1184. године.¹⁶⁰

Наиме, Виљем Тирски се септембра 1168. нашао у посланичкој мисији у Цариграду, како би учврстио пријатељство и договорио савез против Египта, између краља Амалрика I и византијског цара Манојла I, чијом се рођаком Маријом, краљ оженио претходне године.¹⁶¹ Том приликом аутор је забележио да се цар налазио у *Србији, планинској земљи, покривеној шумама, којој се тешко прилази. Смештена је између Далмације, Угарске и Илирика. Срби су се побунили, уздајући се у непроходност и неприступачност своје области. Према старим традицијама, цео овај народ води порекло од изгнаника и прогнаника који су били осуђени да секу мермер и копају руде, због чега и носе име робова. То је некултивисан народ, без вештина, који насељава планине и шуме и не познаје земљорадњу. Имају доста стада и крда, а богати су млеком, сиром, путером, месом, медом и воском. Имају управитеље који се зову жупани и понекад су покорни господину цару. Понекад излазе из планина и шума, а како су дрски и ратоборни мужеви, опустоше све око своје области.* Виљем даље предочава да је цар брзо сломио побуну Срба и заробио њиховог владара (*et precipuo eorum principe vinculis*) и истиче да је цара Манојла срео у граду по имену Битољ, у Пелагонији.¹⁶²

Дакле, Виљемове вести о Србији и њеним житељима односе се на геостратешки положај, на који се надовезују природне карактеристике простора и побуњенички карактер становништва, што је представљено у међусобној корелацији. Поред тога, он пружа штуре податке о привреди и исхрани становништва. Оно што је посебно занимљиво су ауторове вести које се односе на ропско порекло српског имена и њихово државно уређење. По свој прилици, његове вести су засноване на ономе што је чуо од византијске стране, јер у самој Србији није боравио.¹⁶³ Такође, Виљемове вести су важан извор за тадашње

¹⁵⁸ О Барбаросином походу: E. N. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI*, A History of the Crusades, vol. 3. The Later Crusades (1189–1311), ed. R. L. Wolf, H. W. Hazard, Univeristy of Wisconsin Press, 1969, 87–122; J. V. Freed, *Frederick Barbarossa. The Princ and The Myth*, Yale University Press 2016, 483–513.

¹⁵⁹ Виљем, архиепископ града Тира у Јерусалимској краљевини (1175–1186), припадао је кругу интелектуалаца, рођених на простору крсташких творевина на Истоку, који су образовање стицали у значајним универзитетским центрима Западне Европе. Сам Виљем је на универзитетима у Паризу, Орлеану и Болоњи, студирао уметност, теологију, грађанско и црквено право. Он је био значајна личност у држави јерусалимског краља Амалрика I (1163–1174), као дипломата и тотор краљевог сина Балдуина. О Виљемовом животу: P. W. Edbury, J. G. Rowe, *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge 1990, 13–22; *The Crusades*, 1281–1282 (A. V. Murray).

¹⁶⁰ Сматра се да је Виљемова *Историја* недовршена, а почетком XIII века преведена је на старофранцуски, који се у многим сегментима разликује од латинског оригинала. Од латинског оригинала остало је девет рукописа и један у фрагментима, који су настајали у периоду од краја XIII до XV века. Они су, за разлику од француског превода и рукописа насталих на основу њега, циркулисали само на просторима Енглеске и Француске. *Willelmus Tyrensis archiepiscopus Chronicon*, I, Édition critique par R. B. C. Huysgens; détermination des dates par H. E. Mayer et G. Rösch, Turnhout, Brepols 1986, 3–31; Edbury, Rowe, *William of Tyre*, 3–4; О француском преводу: P. Handyside, *The Old French William od Tyre*, Brill 2015, nar. 123–231.

¹⁶¹ J. Harris, *Byzantine and the Crusades*, Bloomsbury 2014², 113–118; Magdalino, *The Empire*, 74.

¹⁶² *Willermi Tyrensis Historia* II, 946–947; Превод овог одељка на савремени српски језик доноси Узелац, *Крсташу и Србу*, 120.

¹⁶³ Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen*, 10; N. Féjic, *Les Balcans aux yeux des voyageurs occidentaux au Moyen Age*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public: 26e congrès:

српско-византијске односе, због тога што садрже податак о заробљавању српског владара од стране цара Манојла Комнина. Реч је о Стефану Немањи, који је по први пут, додуше не по имену, споменут у једном сачуваном савременом извору.¹⁶⁴

Значајне податке о Србима дуж *Цариградског друма* оставио је један хроничар са простора немачких земаља северно до Лабе – Арнолд из Либек. Преломни тренутак у Арнолдовом животу наступио је постављањем за првог опата манастира Св. Јована у Либеку 1177. године. На том положају је остао до смрти, а сматра се да је преминуо 1212. године.¹⁶⁵ Арнолдово дело представља наставак *Словенске хронике* Хелмолда од Бозауа, а последњи догађај који је споменут у *Хроници* односи се на крунисање Отона IV од Брауншвајга за цара (1209).¹⁶⁶ Сачувано је укупно 11 преписа, који су настајали у широком раздобљу од XIII до XVII века.¹⁶⁷

У оквиру Арнолдовог дела налази се извештај о путовању Хенриха Лава, војводе Саксоније и Баварске, у Свету земљу, 1172/73. године. Арнолд истиче да је Хенрих Лав након преласка из Угарске, са својом пратњом стигао у Браничево, *град грчког краља*, одакле се са својом пратњом даље запутио кроз *Бугарску шуму* (Bulgerewalt), за коју се наводи да је огромна и добро позната (*nemus illud maximum et notissimum*). Након тога, уследио је долазак у град Равно, у средишту шуме чији су житељи Срби, који су потчињени *грчком краљу*.¹⁶⁸ Потом следи опис њиховог сукоба са Хенрихом Лавом, који ни упркос посредовању византијског посланика није успео да уђе у град Равно.¹⁶⁹

Слика коју Арнолд из Либек доноси о Србима је умногоме негативна, што се најбоље види кроз израз *Белијалови синови*.¹⁷⁰ У складу са тим је и порекло њиховог имена, које аутор везује за служење свему што је нечисто, а њихов *зверски* менталитет за природу простора који насељавају. Дакле, попут Виљема Тирског и Арнолд из Либек српско име доводи у везу са латинским глаголом *servo* (служити).¹⁷¹ Такође, није потпуно сигурно да ли је опат лично учествовао у експедицији или је податке сакупио посредно. Евидентно је да он не говори о свом учешћу, а притом не доноси детаљније вести о боравку Хенриха Лава у

Voyages et voyageurs au Moyen Age, Aubazine 1996, 287; Узелац, *Крсташи и Срби*, 121; Edbury, Rowe, *William of Tyre*, 54–55.

¹⁶⁴ Виљем Тирски у ствари доноси податке о походу цара Манојла, након пораза византијских трупа и Немањине браће код Пантина 1168. године. Вид. Калић, *Српско-византијски сукоб*, 193–204.

¹⁶⁵ *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, ed. & transl. Graham A. Loud, London-New York 2019, 2–5. У повељи либечког епископа Дитриха из маја 1201, којом се потврђује продаја опатије грофу Адолфу III од Холштајна, Арнолд је споменут као први опат Св. Јована у Либеку. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck, I (1139–1470)*, Lübeck 1843, 13, № 9. Поуздано се зна, да је Арнолд преминуо 27. јуна.

¹⁶⁶ Дело је завршено пре краја августа 1210, када је преминуо епископ Дитрих од Либек, јер Арнолд не спомиње тај догађај. Такође, не спомиње ни екскомуникацију цара Отона IV од стране папе Иноћентија III, у новембру 1210. године. *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, 5.

¹⁶⁷ Најстарији, сачуван само фрагментарно потиче с почетка XIII века. Међутим из 1579. потиче целовита копија овог рукописа (Копенхаген, Royal Collection, 2288). Другој редакцији сачуваних рукописа припадају преписи настали након 1230, од којих је најпознатији Копенхагенски из XIV века (Royal Collection 646, f. 5–88), а који је послужио за издање у оквиру едиције *MGH*. О рукописима: Н. G. Walther, *Die handschriftliche Überlieferung der Chronik Arnolds von Lübeck*, *Die Chronik Arnolds von Lübeck. Neue Wege zu ihrem Verständnis*, ed. Stephan Freund and Bernd Schütte, Frankfurt 2008, 7–23; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, 35–37.

¹⁶⁸ ... *cuius habitatores Servi dicuntur, filli Belial, sine iugo Dei, illecebris carnis et gule dediti et secundum nomen suum immundiciis omnibus servientes et iuxta locorum qualitem bellualiter vivendo, bestiis etiam agrestiores. Arnoldi Chronica Slavorum*, 117–118.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 118–119; Срби су у једном моменту заузеле и табор епископа Конрада од Вормса, који је као посланик цара Фридриха упућен у Цариград.

¹⁷⁰ Сам израз у суштини нема старозаветну конотацију, већ служи да означи природу Срба, као отпадника од свега што је људско и правично. А. Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“. *Поморавље у другој половини XII века*, Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 103–104; Уп. Антоновић, *Етничка*, 80–81.

¹⁷¹ Scior, *Das Eigene und das Fremde*, 296–301, доноси, чини се пренаглашен суд о Арнолдовом извештају, као о чисто литерарној конструкцији; Cf. J. Kirtland Wright, *The Geographical Lore of The Time of The Crusades*, New York 1925, 317.

Цариграду.¹⁷² Из Арнолдовога описа може се уочити герилски начин ратовања код Срба, присутан и у ранијим крсташким списима, али и наоружање отровним стрелама.¹⁷³ У сваком случају, Арнолдове вести су од великог значаја, јер је препознато присуство Срба дуж *Via Militaris*, што у ранијим крсташким изворима, попут Алберта Ахенског или Одона из Деја, није био случај. У сличном маниру, Арнолд спомиње Србе и када говори о проласку цара Фридриха и његове војске кроз *Бугарску*, с тим што у некој мери, својој перцепцији прилагођава извештај који се среће у *Историји похода цара Фридриха* или можда и *Историји крсташи*. Наиме, наратив о ранијем походу Хенриха Лава и његовом сукобу са Србима, Арнолд је настојао да помири са оним што је дознао о сусрету цара Фридриха са српским великим жупаном у Нишу.¹⁷⁴

Као што је речено, још садржајније вести о Србима потичу из извора о Трећем крсташком рату, тј. о походу који је предводио римско-немачки цар Фридрих Барбароса. Иако није од примарне важности за изучавање самог похода, требало би најпре споменути *Келнску краљевску хронику*, која је значајна за разумевање Барбаросиних припрема за крсташки рат. *Хроника* у целини обухвата период од 576. до 1197, с тим што продужеци у појединим рукописима допиру до 1202, односно 1220. године. Зна се да су делови који говоре о збивањима до 1106. зависни од других аутора (Фрутолф из Михаелсберга и Екхарда из Ауре), а до 1144. од делимично реконструисаних *Анала из Падерборна*. Иако се ово дело понекад назива *Велики анали Келна*, у савременој западноевропској историографији о средњем веку, све чешће се користи први назив. По структури, овај спис превазилази уобичајени аналитички начин приповедања. Тачније, реч је о хроници римских, а потом и немачких владара, од Августа па до ауторовог времена.¹⁷⁵

У оквиру *Келнске хронике* нашли су се кратки, али значајни подаци о Србији. У оквиру описа сабора у Нирнбергу, који је цар сазвао крајем децембра 1188. године, аутор говори о доласку многобројног посланства иконијског султана Килиџ Арслана II, како би потврдио раније договорене услове око проласка крсташи кроз његове земље. Након тога, следи спомен доласка посланства *краља Србије*, за коју аутор наводи да је смештена између Угарске и Русије. Изасланици су према наређењу свог *краља* изразили његову највећу радост, што ће *цар Римљана*, као ходочасник проћи кроз његове земље. Уз то, *краљ* је писао цару да му спрема дочек у свом најотменијем граду, који спрема да учини својом престоницом. На крају, цар је одаслао разне дарове и захвалио Богу што га и владари, за које је мало ко чуо, у тој мери поштују.¹⁷⁶

Као што се да приметити, појаву српског посланства на царском двору у далеком Нирнбергу, аутор *Келнске хронике* третира у крајње сумарном маниру. Другим речима, јасно се види да су Србија и њен владар, кога аутор назива краљем, за њега практично анонимуси. То показује и његово непрецизно смештање српске државе на широком простору између Угарске и Русије. Штавише, према овом извору, ни сам цар никада није чуо за српског

¹⁷² Иако је у старијој литератури сматрано да је Арнолд био учесник похода Хенриха Лава, у новије време се јављају или поново актуелизују опречне претпоставке. Једна од њих се односи на то да је опат користио некакве белешке Хенриха од Брауншвајга, потоњег опата Либекa који је био у пратњи Хенриха Лава. *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, 20–22 са литературом.

¹⁷³ Вид. Узелац, *Крсташи и Срби*, 125–127; Исти, *Чувај се Белијалових синова*, 99–100.

¹⁷⁴ *Arnoldi Chronica*, 172; На изразиту зависност Арнолдове приповести о походу Хенриха Лава од Ансбертовог дела, указао је Scior, *Das Eigene und das Fremde*; О присуству Срба на тлу Поморавља у другој половини XII века: Антоновић, *Етничка кретања*, 80–81; Узелац, *Срби и крсташи*, 131–140; Коматина, *Срби на путу крсташи*, 72–80.

¹⁷⁵ EMC 404–405 (J. Wolf). Да је први део списка настао у опатији Зигбург сматра G. Manfred, *Klösterliche Geschichtsschreibung: Siegburg und die Kölner Königschronik*, Rheinische Vierteljahrsblätter 61 (1997) 50–78.

¹⁷⁶ *Aderant etiam legati Servianensis regis. Est enim Severian terra inter Ruteniam et Ungariam posita. Isti in mandatis habebant, regem ipsorum summo gaudio perfungi pro adventu imperatoris, et quod Romanorum augustum in specie peregrini per terram suam transiturum se videre speraret, nichil in hac vita iocundius reputare ac libertate eam donare velle. Quibus gloriose, susceptis ac remuneratis, diversa dona regi eorum remisit, glorificans Deum, quod a regibus, quos vix umquam nominari audierat, tanti haberetur. Chronica regia Coloniensis*, ed. G. Waitz, MGH SSRG, XVIII, Hanoverae 1880, 142.

владара. С друге стране, неки византијски писци говоре о ранијим везама Стефана Немање са немачким двором, који је наводно био спреман да понуди вазалство Барбароси.¹⁷⁷ Насупрот томе, приликом описа проласка цара Фридриха кроз *Бугарску*, аутор говори о добро припремљеном дочеку у Нишу од стране српског владара. Ипак, чини се да он ничим не алудира на ранији боравак српског посланства у Нирнбергу, штавише, за Ниш, тј. град који је Немања припремао за царев дочек, каже да се налази у *Бугарској*.¹⁷⁸ Занимљиво је да ни остали немачки наративи не дају никакве назнаке о ранијим српско-немачким везама, о чему ћемо рећи нешто више.

Најважнији извор о Барбаросином крсташком походу јесте *Историја похода цара Фридриха*, уобличено вероватно на самом крају XII века. *Историја похода* је сачувана у два непотпуна рукописа с почетка XIII века.¹⁷⁹ Дело је компилаторског карактера, мада је на маргинама млађег рукописа, опат Герлах почетком XIII века као аутора навео једног аустријског свештеника, на шта је нешто касније непознатом руком дописано име *Ансберт*.¹⁸⁰ У науци је ово име конвенционално прихваћено у својству аутора дела, те ћемо такав став следити даље у тексту. Иако се Ансбертово ауторство не може безрезервно прихватити, сасвим је могуће да су он, или неки други аустријски клерик уобличили дело, у чијој основи леже извештаји слати у Немачку и то у току саме експедиције. То је најпре случај са описом Барбаросиног пута од Регенсбурга до Цариграда, где се јасно види да је тај део текста настао на основу извештаја неког од учесника блиског царској канцеларији.¹⁸¹ На овај текст се надовезује *Историја крсташа*, сачувана у једном рукопису с почетка XIII века из опатије Залем. *Историја крсташа* је за разлику од *Историје похода* мањег обима, али ипак садржи вредне информације о походу цара Фридриха. Извесно је да је анонимни аутор користио рану верзију *Историје похода*.¹⁸²

Вести које о српској држави пружа *Историја похода*, а ослањајући се на њу и *Историја крсташа*, са хронолошке, али и тематске тачке, условно се могу поделити у три групе: 1) Опис проласка крсташа од Београда до Ниша; 2) Опис дочека цара и његове пратње у српском Нишу и 3) Слика Срба након крсташког одласка из Ниша. У оквиру прве групе налази се готово уобичајен опис тешкоћа које су задесиле крсташе на путу кроз *најдужу Бугарску шуму*. Поред тога, након изласка из Угарске, срећу се већ познате географске одреднице – Београд, за кога Ансберт наводи да је *полуразрушени грчки град на обали Саве*, затим Браничево, где су крсташи били преварени од стране Византинаца. Такође, два пута је споменут и Ковин – први пут уместо Земуна као град преко пута Београда, а други пут географски исправно, као место под византијском влашћу, где су се крсташи превезли бродовима.¹⁸³ Централни део нарације се односи на тешкоће у *Бугарској шуми*, које су крсташима задавали тамошњи житељи. Аутор за њих користи термин *полуварвари*

¹⁷⁷ *ВИИИЈ* IV, 148, 209, 213. Питање, да ли је реч о реторском моменту код византијских писаца, како би пораженом побуњенику приписали што више кривице, или о реалним знацима о српско-немачким везама пре 1188. године, захтева детаљаније истраживање. Cf. E. Belangez-Malamut, M. Sacouros, *L'image des Serbes dans la rethorique byzantine da la seconde moitie du XIIIe siecle*, Identity, Image, Influence, XIX Interantional Congress of Byzantine Studies, Major Papers, ed. K. Fledelius, Copenhagen 1996, 97–122.

¹⁷⁸ *Intra Bulgariam venerunt ad civitatem nomine Niceam, ubi princeps dictus Serf. Chronica regia Coloniensis*, 145. То је у вези са разликом између географске и политичке припадности Ниша, о чему говори више западних писаца. О томе вид. поглавље *Простор*.

¹⁷⁹ Старији рукопис, потиче из манастира Св. Лампрехта у Штајерској (cod. Latin. membr. no. 438), а млађи из чешке опатије у Милевском (DF III I). Међутим, комплетан текст је сачуван у два осамнаестовековна рукописа, која су настала у Моравској, под покровитељством чешког бенедиктинца Јосифа Бонавентуре Петра (1708–1764). *Historia de expeditione*, IX–XIV; *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, ed. & trans. G. A. Loud, London 2010, 1–2.

¹⁸⁰ *Historia de expeditione*, IX–XIV; *The Crusade of Frederick Barbarossa*, 1–2.

¹⁸¹ *The Crusade of Frederick Barbarossa*, 3–5; *The Crusade*, 581 (A. V. Murray). За боравак цара Фридриха и његових крсташа у Малој Азији, током пролећа 1190, коришћен је дневник Тагена, баварског свештеника, који је сачуван у оквиру *Хронике Магнуса презвитера*. Опис експедиције до Цариграда је независан од овог текста.

¹⁸² *Historia Peregrinorum*, LXXXI–LCV; *The Crusade of Frederick Barbarossa*, 7–8.

¹⁸³ *Historia de expeditione*, 26–27; Узелац, *Крсташу и Србу*, 155.

(semibarbarus), а међу њима наводи *Грчиће, Бугаре, Србе и Влахе* (Greculos, Bulgares, Seruigos, Flachos).¹⁸⁴

За разлику од Арнолда из Либека, Ансберт поред Срба препознаје и друге скупине на подручју Поморавља, док се у *Историји крсташа*, Срби не спомињу.¹⁸⁵ Опште име *Бугари* користи епископ Дитполд из Пасауа у писму упућеном аустријском војводи Леополду V, новембра 1189. године.¹⁸⁶ Дакле, нису сви поменути извори доследни у наглашавању српског присуства на простору доњег Поморавља, јер је неким, попут *Историје крсташа* и Дитполда из Пасауа, било тешко да Србе представе у непријатељском светлу, с обзиром на познавање пријатељског дочека цара Фридриха у Нишу, од стране српског владара.¹⁸⁷ Поред тога, не треба губити из вида, барем када је реч о писму епископа Дитполда, да је етноним *Бугари*, као израз колективног идентитета за житеље Поморавља, био дубоко урезан у мисли западних, а нарочито немачких аутора.

Као што је речено, у другу групу Ансбертових вести спада детаљан опис боравка цара Фридриха у Нишу, где је српски владар представљен у посве светлијем тону, него споменути Срби *полуварвари*. Како Ансберт наводи, цар Фридрих је најпре доспео у град Равно, где су се појавили посланици *великог кнеза Србије и Раишке и његовог брата, премоћног кнеза*. У Нишу су 27. јула уз велику свечаност, немачког владара дочекали Стефан Немања (*Neaman*) и његов брат Страцимир (*Chrazimerus*). Према опису, дочек у Нишу је био прилично добро припремљен. Из њега се може дознати и шта је све од хране и пића било изнето пред цара и то у великим количинама – вино, јечам, брашно, потом печено месо од оваца и волова. Да су цар и његова пратња били дочекани како доликује владару тог ранга, сведоче и бројни дарови које су добили од Срба – шест морских крава или фока, три вепра и три жива и припитомљена јелена. Најугледнијим члановима цареве пратње такође су следовали дарови у вину, воловима и овцама.¹⁸⁸

Поред опште представе самог дочека, Ансберт говори и о српској политици према Византији. Наиме, Немања и Страцимир су предочили цару да су *мачем и луком*, са трећим братим Мирославом (*Mercilao*) под своју власт ставили Ниш са околином и територије под византијском влашћу, све до Сердике. Истакли су своје намере по питању наставка освајања, а како Ансберт наводи, самом цару су за освојене земље понудили оружану помоћ, вазалство и верност (*hominium et fidelitatem*). Цар Фридрих је то наводно одбио, јер није хтео да ратује против хришћана, тј. Византије.¹⁸⁹ Иако то не одговара стварности у свим појединостима, царско одбијање српске вазалне заклетве нашло је места и у неким каснијим хроникама.¹⁹⁰

¹⁸⁴ *Historia de expeditione*, 27–28; У *The Crusade of Frederick Barbarossa*, 60, где је дат превод на свремени енглески језик, Грејем Лод епитет *semibarbarus* погрешно везује само за Влахе. О томе за сада вид. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. A. Kazhdan, Oxford University Press 1991, 1386 (A. Kazhdan); Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 109–110; A. Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube (10th–12th century)*, Brill 2013, 87–88.

¹⁸⁵ *Historia peregrinorum*, 132. Срби нису споменути ни у *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. W. Stubbs, London 1864, 44–45.

¹⁸⁶ Писмо је сачувано у оквиру *Хронике* презвитера Магнуса из Рајхерсберга, која је састављена пре Магнусове смрти (1195). *Chronicon Magni Presbiteri*, ed. W. Wattenbach, MGH SS 17, Hannoverae 1861, 509; О *Хроници*: *The Crusade of Friderick Barbarossa*, 4–5.

¹⁸⁷ Недавно је изнета тврдња да Арнолд из Либека не прави разлику између Срба на простору Поморавља и оних под Немањиним влашћу. Узелац, *Чувај се Белијалових синова*, 104; Исти, *Крсташи и Срби*, 157.

¹⁸⁸ *Historia de expeditione*, 29–30. О помпезном дочеку цара Фридриха у Нишу и размени дарова између немачке и српске стране, говоре и други извори: *Historia peregrinorum*, 135; *Chronica regia Colonisensis*, 145; *Chronicon Magni Presbiteri*, 509.

¹⁸⁹ *Historia de expeditione*, 30–31; *Historia peregrinorum*, 134–135; *Arnoldus Lubecensis*, 172, тврди управо супротно, да је Немања положио вазалну заклетву цару и да је од њега добио освојене грчке земље као феуд. Ипак, поверење треба поклонити *Историји похода*, која даје вести из прве руке. Вид. Лиречек, *Историја I*, 156; Калић, *Ниш*, 390–391; Коматина, *Срби*, 78; Узелац, *Крсташи и Срби*, 162.

¹⁹⁰ Тако код Сикарда из Кремоне, који у једној реченици спомиње царев долазак у Ниш. *Sicardi Cremonensis episcopi mitrale sive de officiis ecclesiasticis summa: Accedunt eiusdem Sicardi chronicon*, PL, vol. 213, ed. J. P. Migne, Paris 1855, 521; Његове вести, током друге половине XIII века преузимају Алберто Милиоли из Ређа и Салимбен де Адам из Парме. *Alberti Milioli notari Regini Liber de temporibus et aetatibus et Cronica imperatorum*,

Са друге стране, важно место у овој групи вести заузима договор о браку између једне од кћери истарског маркгрофа Бертолда IV од Андекса и сина хумског кнеза Мирослава, чије је име означено као *Tohu/Tolni*.¹⁹¹ Овим браком, Мирослављев син је за себе и своје потомке из планираног брака, требало у односу на браћу да обезбеди предност у наслеђивању над Хумском земљом. Договор је закључен обостраним заклетвама, Бертолдовом са једне, Немањиним и Страцимировом са друге стране, у присуству немачког владара. Свадба је требало да буде одржана у Истри, на Ђурђевдан 1190. године.¹⁹² Сам Ансберт истиче да је ово остварено без ранијих преговора, с тим што то не би требало безрезервно прихватити, нарочито ако се у обзир узме геополитички положај Бертолдових земаља (крајеви око Ријеке и уз Кварнерски залив). Како Ансберт предочава, поседи Мирослава, *кнеза Хума и Рашке*, граничили су се са *Далмацијом*.¹⁹³ Сходно томе, извесно је да се о српској владарској породици и земљама под њеном влашћу, аутор могао информисати преко Бертолда од Андекса или некога из његовог окружења.

Након вести о, додуше никад оствареном браку, Ансберт прелази на прилике у Византији након 1180. године. Од тог одељка, он о Србима говори у контексту антивизантијске политике. Настојећи да објасни зашто су Срби тако смело освојили део византијских поседа, Ансберт преноси следеће: *При немирном стању у Грчком краљевству, у време док је војска крста пролазила кроз Бугарску, поменути кнежеви Србије и Рашке су искористили прилику да под своју власт ставе део Бугарске, ушавши у савез са Калопетром, против константинопољског цара. Као што је познато и овај Калопетар је званично поздравио господина цара, преко писма и преко посланика, изразивши му дужну почит, и обећавши његовом величанству верну помоћ против његових непријатеља*.¹⁹⁴ Ансберт затим говори о доласку византијског посланика Алексија у Ниш, који је у име цара Исака II обећао водиче у наставку путовања, уз услов да крсташи кроз византијске крајеве прођу с миром. Алексије је уз то истакао како је распоредио војску на прилазима ка Сердици, што наводно није било уперено против крсташа већ против *кнежева Србије*, у шта Немци нису поверовали.¹⁹⁵

Као што се види из наведених редова, Ансберт прилично детаљно говори о акцијама великог жупана и његове браће на рачун Византије, али и о савезу са бугарским вођама Петром и Асеном. Другим речима, извор информација су у овом случају били сам Немања и

ed. O. Holder-Egger, MGH SS 31, Hannoverae 1903, 647; Salimbene de Adam, *Cronica*. Nuova edizione critica, cura di G. Scalia, vol. I, Bari 1966, 14–15; Уп. Р. Радић, *Један занемарени помен Србије и Ниша из XIII века*, Стефан Првовенчани и његово доба, 185–192, који није истакао у науци одавно присутну тезу да је Салимбен инкорпорирао делове Милиолијеве *Царске хронике*, за период 1154–1280. *DBI*, 74 (2010) (M. Giansante) са старијом литературом о овом питању.

¹⁹¹ A. Chroust, *Die Ueberlieferung des dem Ansbert zugeschriebenen Berichtes über den Kreuzzug Friedrichs I*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Sechszehnter Band, Hannover 1891, 520. Да у старијем, Гратачком рукопису стоји облик *Tolni*, запазио је још К. Јиречек, *Тољен, син кнеза Мирослава Хумског*, Зборник Константина Јиречека I, ур. М. Динић, Београд 1959, 437–438, који стога помишља да је изворни облик *Tolin*; Исти, *Историја I*, 156, нап. 59; Н. Порчић, *Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава*, Споменаца Тибора Живковића, прир. С. Рудић, Историјски институт, Београд 2013, 214, нап. 60, наводи као могућност имена као што су Толимир и Толислав; Грејем Лод се без основа одлучује за име Тимослав. *The Crusade of Friderick Barbarossa*, 62, нап. 156.

¹⁹² *Historia de expeditione*, 31; Податак је одавно запажен и коментарисан. Вид. Јиречек, *Тољен*, 433–441; М. Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, *Byzantoslavica* 5 (1933–1934), 294, 282–283; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби, 391–392; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 50; Коматина, *Срби на путу крсташа*, 78–79; Порчић, *Прилог*, 213; Узелац, *Крсташи и Срби*, 164.

¹⁹³ Свакако да ове речи не треба дословно схватити. Бертолдови поседи су обухватили само делове Далмације, а Ансберт у суштини преноси његове територијалне претензије. Cf. A. Komac, *Utrditev grofov Andeških na jugovzhodu Cesarstva v 12. stoletju. Cesar Friderik Barbarossa, velika shizma (1161–1177) in pridobitev naslovov mejnih grofov Istre in vojvod Meranije s strani Andeških*, *Annales: Series Historica et sociologia* 13/2 (2003) 283–294, нап. 289–290; B. Arnold, *Princes and territories in Medieval Germany*, Cambridge University Press 1991, 103, 124.

¹⁹⁴ *Historia de expeditione*, 31–33; Сажетија верзија, да су Немања и Страцимир обећали цару помоћ у борби против Цариграда у своје, али и у име својих савезника и пријатеља, Петра и Асена у *Historia peregrinorum*, 135.

¹⁹⁵ *Historia de expeditione*, 33; С. М Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180–1204*, Cambridge 1968, 179; Узелац, *Крсташи и Срби*, 167.

бугарски посланик који се нашао у Нишу. Додуше, временску одредницу српских освајања *quo exercitus crucis Bulgariam transmeabat* не треба дословно схватити. То би значило да су Срби на рачун Византије освајали у периоду од 11. до 27. јула, што се тешко може прихватити, с обзиром на припреме за царев дочек које је Немања морао предузети. Сам Анберт је раније споменуо српска освајања Ниша и крајева до Сердике па је можда посреди погрешно разумевање података које је добио од српске стране. Са друге стране, ако се у обзир узме структура самог дела, за догађаје који прате опис Барбаросиног похода од Браничева до Цариграда, приметно је одређено хронолошко одступање. У одељку о подели крсташке војске у Нишу пре напуштања града, налази се уметнута реченица о формирању петог контингента у Пловдиву,¹⁹⁶ а крсташи су у том граду боравили од краја августа до почетка новембра 1189. године. Хронолошка одступања су највероватније последица каснијег дотеривања извештаја, али и сазнања о Немањиним војним акцијама на почетку 1190,¹⁹⁷ о чему Ансберт говори у даљем тексту. Другу групу вести о српској држави, Ансберт затвара кратким описом напуштања Ниша од стране цара Фридриха и његових људи (30. јул 1189), који су се поздравили *са нашим пријатељима, великим кнежевима Србије*.¹⁹⁸ Потпуно је очигледна пријатељска настројеност аутора према српској страни. Можда у том смислу говори и спомен једног догађаја пре напуштања Ниша. Наиме, Анберт доноси кратку епизоду о пљачкањима околних крајева, од стране неких слугу и пажева које је епископ Вирицбурга успео да смири, како се не би кршили закони којима је одржаван мир са Грцима. Ипак, извесно је да су крајеви око Ниша били у српским рукама.¹⁹⁹ Изгледа да Ансберт није желео да открије да су се немачка разбојништва десила на штету Срба, управо због претходног описа пријатељског дочека цара и његових људи од стране владара Србије.

У трећу групу Ансбертових вести о Србима, спадају догађаји од 30. јула 1189. па до преласка крсташа у Малу Азију, марта 1190. године. Те вести у суштини приказују затегнутост односа између Немаца и Цариграда, уз улогу Срба као главних византијских непријатеља. Ансберт преноси да је цар Фридрих преко Виктора, каноника Св. Вернера у Мајнцу и витеза Готфрида од Визенбаха обавештавао византијског цара Исака о томе да српском великом жупану, непријатељу Византије, није дао *Бугарску*, као ни неку другу територију под влашћу Цариграда. Такође, истакао је да ни са једним другим владарем није преговарао на штету *Грчког краљевства*.²⁰⁰ Да је сарадња Барбаросе са Немањом за Цариград представљала посебну претњу, сведочи и епископ Дитполд из Пасауа.²⁰¹

И наредне вести које се срећу у *Историји похода* потврђују раније наводе да су Срби у очима немачког цара били виђени као савезници. Споменути Бертолд од Андекса је децембра 1189. године на улазу у бугарске кланце (Трајанова врата), требало да поведе преговоре са Немањом о антивизантијским намерама *великог кнеза Србије*.²⁰² Ансберт преноси да се 21. јануара 1190. Бертолд вратио из Пловдива са посланством великог жупана, са којим је био одређен да преговара, али како то раније није било могуће, маркгроф је наредног дана кренуо натраг у Бугарску.²⁰³ Истарски маркгроф ни други пут није видео српског владара, а као разлог, Ансберт наводи Немањину заузетост *великим послом и напорима да поведе рат у Бугарској*. Писац не открива детаље, већ само да се Бертолдов гласник, који је требало да пронађе Стефана Немању, вратио у Једрене.²⁰⁴

¹⁹⁶ *Historia de expeditione*, 35. О структури дела: Ibidem, XXVI, XXXIII–XXXIV.

¹⁹⁷ Да се време Немањиних освајања према Ансбертовим вестима може везати за период пре 27. јула, али и након тога, сматра Коматина, *Срби на путу крсташа*, 79; Иста, *И обнови своју дедовину*, 50, нап. 55; Иста, *Неколико запажања*, 42; Paulová, *Účast Srbů*, 294, не сматра Ансбертове вести потпуно поузданим.

¹⁹⁸ *Historia de expeditione*, 35; У *Historia peregrinorum*, 135, стоји да су крсташи напустили Ниш након шест дана.

¹⁹⁹ То истиче Узелац, *Крсташи и Срби*, 167–168.

²⁰⁰ *Historia de expeditione*, 46.

²⁰¹ *Chronicom Magni Presbiteri*, 510.

²⁰² *Historia de expeditione*, 55.

²⁰³ Ibidem, 60–61.

²⁰⁴ Ibidem, 62. Податак о доласку српског посланства у Једрене у литератури је углавном остао без посебног појашњења. Додуше, запазио га је још Јиречек, *Историја I*, 156, а у новије време и Freed, *Friedrich Barbarossa*,

Ансберт посредно открива резултате Бертолдових напора, податком да је цар Фридрих у борби против Византије рачунао на више од 60.000 Срба и Влаха, тј. Бугара. То су и последње непосредне вести које Ансберт доноси о Србима.²⁰⁵ Ипак, још један податак које доноси *Историја похода* везан је за Србију, а тиче се примирја између двојице царева. У оквиру тада постигнутог договора, који према савременој нумерацији садржи четрнаест ставки, цар Фридрих се обавезао да ниједном странцу, односно страном владару, неће уступити оно што припада Византији. Ова одредба се првенствено односила на Стефана Немању и бугарске вође.²⁰⁶ На крају, требало би истаћи да се у неким каснијим изворима, који се ослањају на Ансберта или *Историју крсташа*, Србија готово не спомиње, или се то чини узгред, без детаљнијег излагања.²⁰⁷

У периоду до краја XII века, вести западноевропских наративних извора о Србији и њеним становницима, не могу се уклопити у јединствен хронолошки оквир. Интересовање западноевропских писаца за Србе и простор који су насељавали зависило је од збивања која су за те ауторе била од значаја и у којима су Срби имали одређену улогу. Самим тим, теме које се јављају у тим изворима, првенствено су везане за пролазак ходочасника и крсташа кроз просторе које су Срби насељавали и то од средине XI до краја XII века. Дакле, у њиховом дискурсу доминантне су теме везане за локалну географију, менталитет становништва са којим су крсташа долазили у додир, али и за поједине владаре Срба. Што се тиче географских одредница, јасно се уочавају два геополитичка термина – *Склавонија* и *Бугарска*, али и поједини градови или насеља на тим просторима – Скадар, Београд, Морава, Браничево, Равно, Ниш. Становништво је углавном представљено у негативном светлу, с тим што је српско име, ако се изузме усамљени пример *Франачких анала* из IX века, било забележено тек средином XII века, када се иначе среће више података о Србији. Додуше, још крајем XI века дошло је до директних додира између Срба и крсташа, мада је од стране западних наратива, српски владар титулисан општијом титулом *краљ Словена*. Видели смо да су у очима западних писаца, у правом смислу препозната тек у време великог жупана Стефана Немање.

Вести западних наративних извора ван крсташког контекста углавном се односе на кратке забелешке о појединим српским владарима, попут Михаила Вишевића, затим краљева Михаила и Бодина. С обзиром да је реч о владарима чији се центар власти налазио на деловима источне обале Јадрана, стога не чуди што су извори који их спомињу потекли са простора суседне Италије. Посебну групу чине угарски наративни извори, који Србију посматрају из угла надмоћније суседне државе. Родбинске везе остварене између Србије и Угарске, крајем треће деценије XII века, у одређеној мери су утицале да поједини припадници српског владарског рода, попут бана Белоша, кнегиње Марије и великог жупана Десе, практично буду виђени као део угарске краљевске породице.

501. У науци су два Ансбертова податка о Бертолдовим напорима да се састане са Немањом, углавном интерпретирана као један догађај, или се спомињу без детаљнијег објашњења. Paulova, *Účast Srbů*, 293, 294; K. Zimmert, *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189. bis Februar 1190*, *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903) 70–71; Johnson, *Crusade*, 107; Узелац, *Крсташа и Срби*, 172–173; У *ИСН* I, 257, Ј. Калић алудира на више Бертолдових напора да се сусретне са Немањом, али без детаљаније анализе.

²⁰⁵ *Historia de expeditione*, 68. Како су Бугари још раније нудили 40.000, испада да је српски владар могао дати 20.000 ратника. Ипак, тешко да ове бројке одговарају стварним снагама Срба и Бугара. Paulová, *Účast Srbů*, 294; А. Узелац, *Улога Срба у логистици Барбаросиног крсташког похода*, *ВИГ* 1 (2020) 16.

²⁰⁶ *Historia de expeditione*, 65; Brand, *op. cit.*, 186; Узелац, *Крсташа и Срби*, 173–174.

²⁰⁷ Поменули смо Сикарда из Кремоне и хроничаре који га следе (вид. нап. 190). Са друге стране, значајни немачки хроничар с почетка XIII века, Отон од Св. Бласина, у својој *Хроници* (1209/10) уопштено бележи царев пролазак кроз *Бугарску*, где су крсташа на *краљевском друму* (*regia via*) били суочени са нападима локалних житеља. *Otonis de Sancto Blasio Chronica*, ed. A. Hofmeister, MGH SSRG 57, Hannoverae/Lipsiae 1912, 46–47. У *Хроници* магистра Толозана из средине XIII века, Србија се наводи само као једна од земаља кроз коју је цар прошао, уз наводе о дивљем и варварском менталитету народа. *Magistri Tolosani Cronicon Faventium (Aa. 20 Av. C.–1236)*, RIS NS 28/1, ed. N. Zanichelli, Bologna 1936–1939, 63.

2. ПОГЛЕДИ СА ЗАПАДА НА ДРЖАВУ НЕМАЊИЋА

Као што смо видели, на самом крају XII века Србија је јасније препозната у неким западноевропским наративним изворима, што је последица њеног политичког успона. Уз то, захваљујући освајањима Стефана Немање, кроз српску државу је пролазио део саобраћајнице која је повезивала Београд и Цариград. У овом поглављу, настојаћемо да издвојимо ауторе и теме које се јављају у њиховим делима, када је реч о држави Немањних наследника. Хронолошки гледано, то је период који се односи на цео XIII и већи део XIV века, па ће и излагање бити конципирано на тај начин.

Пажња ће прво бити усмерена ка једном специфичном делу, које се оквирно може датовати у време око 1200. године. Реч је о анонимном спису под називом *Књига о положају обала и форми нашег Средоземног мора*.²⁰⁸ О овом спису у литератури још увек владају опречна мишљења, на првом месту по питању његове намене. До скоро је преовладало мишљење да је *Књига* настала на основу већ постојеће портоланске мапе, мада се у новије време све више сматра да је намера анонимног аутора била да у писаној форми представи неке географске одлике Средоземља.²⁰⁹ Главни део *Књиге* се састоји од 45 одељака, од којих се четири односе на атланску и северноафричку обалу, један на обалу Црног мора и остали на Средоземље. Сваки одељак садржи кратак географски опис, приказ удаљености између представљених места и правце њиховог простирања.²¹⁰

Своје излагање о градовима на источној обали Јадрана, аутор почиње констатацијом да је Драч смештен на крају Јадранског мора, на његовом јужном делу, док се Улцињ пружа у правцу северозапада. Од Улциња почиње Далмација, која се граничи са Илириком, а у њој живе Дарданци и Словени, *омањи подивљали варвари, који потичу од тројанског рода*.²¹¹ Затим наставља да доноси податке о правцу простирања и међусобној удаљености тамошњих градова. Тако истиче да се од реке, коју не именује, обала протеже у правцу северозапада до Улциња, а одатле до будванске луке. Од Драча до Будве има 100 миља, а исто толико између Будве и Дубровника, као и између Дубровника и Стона. Потом је на посебном списку наведено следеће: Од Драча до споменуте реке, односно Дрима има 40 миља; од реке до Улциња 60 миља; од Улциња до Бара 10 миља; исто толико од Бара до Будве; од Бара до Траште има 20, а до Котора 40 миља, чији се залив протеже на запад у дужини од 30 миља. Затим наводи да од почетка залива до Котора има 10 миља, а до Цавтата 24 миље. У даљем излагању, између осталог понавља раздаљину између Дубровника и Стона.²¹² Као што се примећује, овај спис је чисто географског карактера и уз занимљиву опаску о наводном пореклу Словена од тројанске лозе, не даје детаљније податке у том погледу. У складу са

²⁰⁸ Текст је издао P. Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIIe siècle: Le „Liber de Existencia Riveriarum et Forma Marsi Nostri Mediterranei” (Pise, circa 1200)*, Rome 1995, 111–180. Као оквирно време настанка дела, Далше наводи период између 1160. и 1200. године (Ibidem, 9); R. Pujades, *Les cartes portolane: la representació medieval d una mar solcada*, Lunwerg Editores 2007, 519, нар. 76, сматра да се настанак не може датовати пре пада Цариграда 1204. године. Да је *Књига* писана почетком XIII века, прихвата J. A. Gaspar, *The „Liber de existencia riveriarum” (c. 1200) and the Birth of Nautical Cartography*, Imago Mundi 71/1 (2018) 4.

²⁰⁹ Dalché, *Carte marine*, 23–28; Gaspar, *Liber de existencia*, 6, који се позива на речи самог аутора у прологу, да је за потребе будуће мапе већ написао текст.

²¹⁰ Gaspar, *Liber de existencia*, 12; Dalché, *Carte marine*, 16–22.

²¹¹ ... *a quo nunc incipit prouincia Dalmatia, a Dalmi ciuitate uocata, in limite Yliricum, in quo sinu Dardani goud est Slauoni sedes habitant, homines ex Troiana prosapia minores barbaros efferati*. Dalché, *Carte marine*, 150. Аутор је на овом месту у ствари користио дело римског географа Солина (III век), који спомиње тројанско порекло Дарданаца, који су постали варвари (*Dalmatia in litem Iliricum, in quo sinu Dardani sedes habent, homines ex Troiana prosapia in mores barbaros efferati*. C. Ivlii Solini *Collectanea Rervm Memorabilvm*, ed. T. Mommsen, Berolini 1895, II, 51). Дакле, непознати аутор је Словене спојио са Дарданцима и на тај начин им приписао порекло које је овима доделио Солин. Међутим, анонимни географ је неке делове погрешно пренео, тј. израз *in mores*, заменио је придевом *minores*.

²¹² Dalché, *Carte marine*, 150; Ове податке је недавно запазио Узелац, *Држава Немањића*, 369.

особеношћу *Књиге*, ниједном речју се не наглашава припадност неког од градова српском владару, већ се источна обала Јадрана посматра искључиво као географска целина.²¹³

У сличном маниру, посредни и непосредни подаци о Србији могу се наћи у делима енциклопедијског карактера, који се најчешће састоје се од више врста текстова, као што су географски описи, светске историје и сл.²¹⁴ Један од најзначајнијих списа те врсте је *Царска разонода* енглеског каноника Гервасија из Тилберија (1150–1222/35). Познато је да је Гервасије једно време био у дворској служби енглеског краља Хенрија II Плантагенета (1154–1189) и његовог сина младог краља Хенрија, а након смрти другог (1183) ступа у службу Виљема, архиепископа Ремса. Крајем осамдесетих година XII века, борави на двору сицилијанског краља Виљема II, енглеског зета.²¹⁵ Почетком XIII века, Гервасије се приближио цару Отону IV, још једном енглеском сроднику, од кога је добио звање маршала краљевског двора у Арлу.²¹⁶ *Царска разонода* је намењена управо цару Отону IV, а сматра се да је настала у периоду од 1209. до 1214. године.²¹⁷ Спис је историографског, космографског и географског карактера и састоји се из три књиге. Прва је посвећена легендарној приповести о настанку света, друга географији разних земаља и народа, док је трећа резервисана за представе имагинарног.²¹⁸ Гервасијев спис од кога је сачувано тридесетак рукописа, стекао је велику популарност међу ученим круговима Западне Европе.²¹⁹

Као што је речено, у оквиру друге књиге Гервасије даје попис до тада познатих земаља и народа, следећи уобичајену праксу трипартитне поделе света – Азија, Европа и Африка. У излагању о географији Европе, између осталог наводи да од места где се Дунав *одваја* (односно од ушћа Саве у Дунав) па до Цариграда има двадесет четири дана путовања у правцу југоистока. Затим бележи, у крсташким списима често навођене одреднице – *Бугарску пустињу*, Равно и Ниш.²²⁰ Важно је истаћи да Гервасије из Тилберија не препознаје Србију као засебну државу, али у оквиру списка архиепископија и епископија на простору Европе, наводи и оне које су у саставу *Склавоније*, практично набрајајући градове који су се налазили у оквиру српске државе, или у њеном непосредном суседству. То чини на следећи начин: *У Склавонији се налази Дубровачка архиепископија, чији су суфрагани: Стон, Босна,*

²¹³ За Либурнијска острва, тј. Кварнере, истиче да се на вулгаризованом језику називају *острва Склавоније*. Dalché, *Carte marine*, 150–151.

²¹⁴ Keen, *Shifting horizon*, 277–278.

²¹⁵ E. Banks, J. W. Binns, *Introduction*, in: Gervase of Tilbury, „*Otia imperialia*“/*Recreation for an Emperor*, ed. E. Banks & J. W. Binns, Clarendon University Press 2002, XXVI–XXVIII.

²¹⁶ Ibidem, XXIX–XXXIII. Последњи поуздан Гервасијев помен у изворима потиче из јула 1222. године.

²¹⁷ Тачније, главни део *Царске разоноде* је настао до 1214, јер су и касније додавани одређени делови од стране самог аутора. Ibidem, XXXIX–XL.

²¹⁸ Ibidem, XLI–XLIII; Ž. Le Gof, *Srednjovekovno imaginarno*, prev. I. Pavlović, Sremski Karlovci/Novi Sad 1999, 56–70.

²¹⁹ Banks, Binns, *Introduction*, LIII–LXXXVI. Најстарији рукопис, који потиче из јужне Француске је из прве половине XIII века и на основу њега је настало још пет преписа. Они чине прву редакцију рукописа Гервасијевог дела. Још пре краја поменутог столећа, настао је први француски превод, док је други састављен око 1340. године.

²²⁰ *Primo enim occurit desertum Bulgariae, quod est terra Blacti, ubi uicus Rauanel et uicus Nifa. In fine deserti est ciuitas Stralitz, caput Romaniae. Otia imperialia*, 240–241. Рецепција крсташких вести о простору *Бугарске* приметна је и у тзв. *Књизи чудеса* Јована Мендевила (друга половина XIV), једном од најчитанијих путописних дела у средњем и раном новом веку. Одавно је утврђено да је реч о измишљеном путовању извесног Мендевила, односно да се аутор ослањао на старија дела, међу којима су и крсташки списи. Тако се у саставу овог дела срећу сумарни подаци о *Београду* (Belgrave), као првом граду *земље Бугара* (lond of Bugrys), као и реци Морави (*ryver of Marrok*), преко које се налазио камени мост (*a brigge of stoon*). Такође, у неким рукописима се уместо Сердике (*Sternes*) наводи облик *Nye*, иза чега се крије искварена верзија имена града Ниша. *The Defective Version of Mandeville's Travels*, ed. M. C. Seymour, Oxford 2002, 6; *The Voyage and Travaile John Mundevice, Kt., which treateth of the Way to Hierusalem; and of Marvayles of Inde with other Inlands and Conutryes*, ed. J. O. Halliwell, London 1869, 7–8. Анализа ових вести са освртом на литературу код: А. Узелац, *Од Енглеске до Константинопоља у књизи чудеса света Јована Мендевила*, Моравска Србија, 197–211.

Травунија, Котор, Рисан, Будва. Такође, у Склавонији је и Барска архиепископија, чији су суфрагани: Улцињ, Свач, Арбанон, Дањ, Пилот, Скадар, Сарда или Скадар.²²¹

Као учен човек племенитог порекла, Гервасије је имао увид у папске архиве, што је и сам истакао.²²² Конкретно, њему је као извор послужила једна од верзија званичних спискова римокатоличких архиепископија и њихових суфрагана, под називом *Provinciale Romanum*, из око 1211. године.²²³ Списак архиепископија и епископија на јужној обали источног Јадрана, готово је идентичан са оним који доноси енглески каноник.²²⁴ Од значаја је напоменути да он као епископије у Бугарској, између осталог наводи Ниш, Призрен и Липљан, што такође преузима из *Provinciale Romanum*.²²⁵ Као и код неких ранијих западних писаца, за источну обалу Јадрана користе се термини Далмација и *Склавонија*, с тим што није најјасније да ли писац под овим називима има у виду одвојене територије или су посредни недовољна сазнања о чињеници да је заправо реч о синонимима.²²⁶

За разлику од Гервасијеве *Царске разоноде*, у једној енциклопедији с краја прве половине XIII века, Србија је наведена по имену. Реч је о делу *О својствима ствари* Вартоломеја Енглеског (око 1200–1272), које је завршено око 1240. године. Вартоломеј, један од најзнаменитијих средњовековних енциклопедиста, рођен је у Енглеској где је похађао Оксфорд, мада постоје мишљења да се школовао у Шартру у Француској, а засигурно у Паризу. Припадао је реду фрањеваца и у том својству био послат у Магдебург у Саксонији, како би организовао тамошњу фрањевачку провинцију. Постао је први провинцијални министар Саксоније (1262), а ту функцију је вршио све до смрти (1272).²²⁷ Његова енциклопедија у 19 књига представља суму знања, на првом месту из домена природних наука, теологије и географије. Актуелност је задржала све до XVII века па не чуди што је

²²¹ *Sclauonia habet archiepiscopum Ragusinum; huius sunt suffraganei Stagnensis, Bossenensis, Tribuniensis, Catarinensis, Rosensis, Biduaensis. Item Sclauonia habet Arciuanensem archiepiscopum, qui habet hos suffraganeos: Dulchernensem, Suacinensem, Arbanensem, Dunastensem, Polatensem, Scodunensem, Arbanensem, Sardanensem uel Scutarnensem.* Ibidem, 272–273. Треба узети у обзир да је Котор тада био под јурисдикцијом архиепископа Барија. У папским писмима, под Котором се у ствари подразумева Рисан (Коматина, *Црква и држава*, 196, 201).

²²² Banks, Binns, *Introduction*, XLVI; *Otia imperialia*, 218–219.

²²³ J. Richard, *Eveshés titularies et missionnaires dans le Provinciale romane ecclesiae*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 61 (1949) 230, nap. 1; K. M. Setton, *Papacy and the Levant (1204–1571). Vol I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, 409, nap. 28.

²²⁴ Текст *Provinciale Romanum* у: *Die Päpstlichen Kanzleioerdnungen von 1200–1500*, ed. M. Tangl, Innsbruck 1894, 11–12. Списак ових архиепископија и њихових суфрагана јавља се и у наставку *Велике хронике* бенедиктинца Матеја Париског (око 1200–1259), као и у *Књизи папске канцеларије* Дитриха из Нихајма (око 1340–1418). *Mathei Parisiensis monachi Sancti Albani Chronica maiora*, VI, ed. H. R. Luard, London 1882, 453; *Der liber cancellariae apostolicae vom Jahre 1380 und der Stilus Palati Abbreviatus Dietrichs von Nieheim*, ed. G. Erler, Leipzig 1888, 25. Да је познијим ауторима Гервасијева енциклопедија послужила као извор, истакао је А. Узелац, *Немањинка Зета у делима западних путописаца и хроничара*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, Ниш 2021, 49–50. Треба узети у обзир да је Дитрих из Нихајма као папски нотар имао директан увид у папске архиве.

²²⁵ *Gervase of Tilbury*, 272; *Die Päpstlichen Kanzleioerdnungen*, 28. У папским писмима из времена Иноћентија III (1192–1216) поменуте епископије су навођене под јурисдикцијом трновског архиепископа. Вид. И. Снегаров, *История на Охридската архиепископија I. От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от Турците*, София 1924, 90, nap. 3, 91, nap. 2; Коматина, *Црква и држава*, 253–257.

²²⁶ Вид. Узелац, *Немањинка Зета*, 49. Гервасије северни део источне јадранске обале назива *Dalmatia supra Mare*, и у њене оквиру ставља патријаршију у Аквилеји са њеним суфраганима од Мантове до Трста. Са друге стране, архиепископије Задра и Сплита смешта у пасус под називом *De ducatus regni Vngarie. Otia imperialia*, 274, 276.

²²⁷ E. Keen, *The Journey of a Book. Bartholomew the Englishman and the Properties of Things*, Canberra 2007, 1–2; Bartholomaeus Anglicus, „*De proprietatibus rerum*“. *Texte latin et reception vernaculaire/Lateinischer Text und volkssprachige Rezeption*, vol. I, ed. B. Van den Abeele, H. Meyer, Brepols 2005, 3–4; Cf. G. E. Se Boyar, *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia*, *Journal of English and Germanic Philology* 19 (1920) 168–189. У литератури је присутно мишљење да је Вартоломеј Енглески идентичан са истоименим провинцијалним министром за Чешку, мада се оно заснива на несигурним претпоставкама, cf. *Oxford Dictionary of National Biography*, IV (2004) 161–162 (M. C. Seymour).

сачувано преко три стотине рукописа, од тога две стотине у целости.²²⁸ О популарности Вартоломејевог дела сведоче и бројни преводи, како у целини, тако и одређених књига, који су настали до краја XV столећа.²²⁹

Од посебног значаја за географију ондашњег света је XV књига, по којој су за енциклопедисте уобичајеном алфаветском реду, наведене до тада познате државе, области и народи. Поглавље под бројем 145 се односи на Словене, од којих су издвојени Чеси, Пољаци, Метани, Вандали, Рутени, Далмати и Карантанци. Земље које они насељавају означене су општим именом *Склавија*, која је наведена као део Мезије. За ове словенске народе, Вартоломеј наводи да су по језику и обичајима веома слични, али да се разликују по питању вере, тј. неки су још увек пагани, док остали следе грчку или латинску конфесију. Запажа да сви осим Руса и оних који су помешани са Немцима или Латинама, носе кратку косу. Земља је јако плодна, а сви ти крајеви су богати житом и виноградима.²³⁰

Након уопштених вести, аутор постаје одређенији и наводи: *Склавија се састоји из два дела. Већи део се назива Склавонија и у њу спадају: Далмација, Србија, Карантанија и многи други крајеви. Неки од житеља живе поред мора, други насељавају високе планине, а остали густе шуме. Неки култивишу и обрађују поља. Народ је прост, диваљ и необразован и није верски настројен. Воде пиратски живот и баве се пљачком, како на мору, тако и на копну, а нарочито су томе склони они који живе поред мора.*²³¹ Као својеврсни контраст, Вартоломеј Енглески представља *Малу Склавију, која се Бохемитанијом назива*, и наглашава њено богатство рекама, шумама и пашњацима. За разлику од народа из *Склавоније*, житељи ове друге *Склавије* се не баве пљачком, већ земљорадњом и риболовом. Посебно наглашава да су велики верници и привржени миру, за разлику од оних из *Велике Склавије*.²³² Оно што је најјучљивије из ових вести, јесте да се Србија посматра као део *Склавоније*, која је по први пут у једном западном наративу јасније дефинисана под тим називом у просторном смислу. Примећује се негативан поглед аутора на јужнословенске народе, од којих су јасније препознати Срби и Карантанци, док се под Далматима свакако мисли на житеље источне обале Јадрана. Са друге стране, аутору је добро позната разноликост по питању вере, с тим што не прецизира који народи следе римску, а који грчку конфесију.

Такође, истицање непобожности житеља *Склавоније* донекле изазива дозу чуђења, с обзиром да су међу њима поред Срба поменути и римокатолички Карантанци, као и житељи Далмације. Уз то, међу римокатоличким достојанственицима, било је познато значајно присуство латинског елемента у српском Поморју, а управо су они који обитавају поред мора, окарактерисани у изразито негативном маниру. Чини се да је њихов начин живота, о коме аутор укратко говори, централни мотив у његовој негативној перцепцији. Наиме, на подручју источног Јадрана, пиратство је било готово стална појава, а међу далматинским комунама је

²²⁸ Keen, *The Journey of a Book*, 2, 290; J. G. Lidaka, *De genuinis rerum coelestium, in the thirteenth century*, Pre-Modern Encyclopaedic Texts, ed. P. Binkley, Leiden – New York – Köln 1997, 395. О структури дела и рукописној традицији: *De genuinis rerum coelestium „De proprietatibus rerum“*, 5, 16–33.

²²⁹ Између 1299. и 1308, Вивалдо Белказер је дело превео на италијански за господара Мантове, Гвида Бонаколсија, а 1374. је настао француски превод Жана Корбехона, по налогу француског краља Шарла V. Пре краја XIV века, Јован од Тревиза је Вартоломејеву енциклопедију превео на енглески језик. Поред тога, познати су један превод на холандски и два на кастиљански, настали пре краја XV века. Негде око 1260. године, настао је анонимни англо-нормански превод XV књиге. E. Voigt, *De genuinis rerum coelestium, De proprietatibus rerum*, Englische Studien 41 (1910) 337–359.

²³⁰ *Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601, 697.

²³¹ Ibidem. *Et est duplex Sclauia, maior quae et Sclauonia dicitur, quae Dalmaciam, Seruiam, Carinthiam continet & alias multas regiones. Istius incolae quidam maritima occupant: quidam iuga montium, & condensa nemorum inhabitant: quidam campestria excolunt et exerant. Gens severa et aspera, et inculta, circa diuinum cultum minus pia, piraticam ducens vitam, exercens praedam per mare et per terra, maxime illi, qui habitant iuxta mare.* У анонимном англо-норманском преводу из око 1260. године, уместо *Seruiam*, стоји *Sarine*. Barthélemy L' Anglais, *Le livre des regiones*, ed. B. A. Pitts, London 2006, 41.

²³² *De genuinis rerum coelestium*, 697–698.

било распрострањено и у Вартоломејево време.²³³ На негативну слику о непобожности житеља *Велике Склавије*, могло је утицати присуство јереси на тлу Босне, коју додуше Вартоломеј не наводи, али као припадник фрањевачког реда је у некој мери био упућен у папске планове на том подручју, током тридесетих година XIII века.²³⁴ Оно што се може закључити, јесте да иако Вартоломеј Енглески препознаје Србију као засебну словенску земљу, податке о њој и њеним житељима посматра из шире географске перспективе.²³⁵

Склавонију, као шири географски простор који обухвата источну обалу Јадрана и крајеве у унутрашњости, наводи још један енциклопедиста, Роџер Бејкон (око 1220–1292), чувени енглески филозоф и један од највећих средњовековних научника.²³⁶ У свом обимном делу под називом *Opus maius*, које је настало око 1268. године, Бејкон у том контексту три пута помиње простор *Склавоније*.²³⁷ Познато је да се Бејкон за географски део свог списка, између осталог ослањао и на свог савременика Виљема Рубрука (1220–1293), који се у периоду од 1253. до 1255. налазио у Монголији, оставивши драгоцен извештај о разним аспектима монголског начина живота. И у делу овог фрањевца, *Склавонија* је само узгред споменута.²³⁸

Дакле, у обимним делима енциклопедијског карактера до средине XIII века, осим узгредно код Вартоломеја Енглеског, Србија се не помиње по имену. Ипак, баш из тог периода потиче један краћи спис – географски трактат под називом *Описи земаља*. Питање ауторства овог списка предмет је многих разматрања, с тим што је једино извесно да је аутор био припадник фрањевачког или доминиканског реда и да је његова делатност била у вези са Прибалтиком и тамошњом епископијом у Риги.²³⁹ Другим речима, чињеница да се једини сачувани рукопис налази у Ирској, није у спречи са његовим пореклом.²⁴⁰ Мање недоумица је било приликом одређивања времена настанка *Описа земаља*, које се смешта у време

²³³ F. C. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore and London 1973, 24–29; I. B. Katele, *Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in the Fourteenth Century*, *Speculum* 63/4 (1988) 865–889. Вартоломеј је неке информације о пиратству на источном Јадрану, могао добити преко *Венецијанске хронике* Јована Ђакона, с почетка XII века. Barthélemy L' Anglais, *Le livre des regions*, 5, нар. 24; E. Mühle, *Slavs in the Middle Ages between Idea and Reality*, Leiden – Boston 2023, 334.

²³⁴ Вид. Коматина, *Црква и држава*, 348–353 са пропратним напоменама; Dž. Dautović, *Nulla spes it... Bosnia and the Papacy in the Thirteenth Century*, *Spécimina Nova Pars Prima Séctio Médiaévalis XI* (2021) 97–125.

²³⁵ Бенедиктинац из Честера, Ранулф Хигден (око 1280–1364) у свом обимном делу *Полихроникон*, преноси Вартоломејеве вести о *Склавији*, додуше у сажетијој форми. У саставу *Склавоније* наводи Далмацију, а уместо Србије, употребљава име Сармата (*Sarmatas*). *Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis, with English Translations of John Trevisa and of an Unknown Writer of the fifteenth century*, vol I, ed. Ch. Babington, London 1865, 172–173; Узелац, *Држава Немањића*, 362.

²³⁶ О животном путу и богатој научној каријери Роџера Бејкона вид. Р. Радић, *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?* *Наша прошлост* 12 (2010) 173–178 са литературом.

²³⁷ То чини када одређује положај Бугара, за које каже да су смештени између Цариграда, Угарске и *Склавоније*, коју други пут смешта на границу између Македоније, *Тесалоније* (област око Солуна) и Бугарске и истиче да се налази западније од грчких земаља – Тракије, Македоније, Беотије и *Тесалоније*. Када трећи пут помиње *Склавонију*, Бејкон прави реминисценцију на некадашње присуство Илира између Далмације и Истре, истичући да су они живели на простору на којем се у његово време налазе *Склавонија*, Фурланија и крајеви Венеције. *The „Opus majus” of Roger Bacon*, vol. I, ed. J. H. Bridges, Oxford 1897, 366, 374–377; Радић, *Роџер Бејкон*, 177. cf. Mühle, *Slavs*, 332.

²³⁸ Наиме, Рубрук, говорећи о монголском утицају, истиче да се он ширио и преко Дунава ка Цариграду, обухватајући и Бугарску, све до *Склавоније*. *Itinerarium Willelmi de Rubric*, *Sinica Franciscana*, Vol. I: *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi /Firenze 1929, 167–168; Вид. и Узелац, *Држава Немањића*, 363; Исти, *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 75–76.

²³⁹ K. Górski, *The Author of the „Descriptiones Terrarum”: A New Source for the History of Eastern Europe*, *The Slavonic and East European Review* 61/2 (1983) 254–258; M. L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum*, Vol. 54/4 (1979) 712–715.

²⁴⁰ Није без значаја то што је тадашњи епископ Риге, Алберт, пре тога обављао епископску функцију у Ирској. Сам спис је сачуван у једном рукопису из Тринити колеџа у Даблину, с краја XIII века (Cod. 347, f. 3r–4v). Л. С. Чекин, *„Описание земель”, анонимный географический трактат второй половины XIII в.*, *Средние века* 56 (1993) 206–207; Д. Кораћ, Р. Радић, *Из Каракорума у Бар – Србија у делу анонимног европског географа XIII века*, ЗРВИ 37 (1998) 248.

између 1255. и 1260. године.²⁴¹ Важно је истаћи да је овај трактат један у низу текстова о Монголима, који су били у фокусу западног јавног мњења окупљеног око папе, од времена Првог лионског сабора (1245). Наиме, након монголских похода на Европу (1236–1243), јавила се идеја о могућој сарадњи са њима, како би се избегла нова инвазија. Римска курија, предвођена папом Иноћентијем IV активно је деловала на пољу прикупљања информација о Монголима, носећи се мишљу о идеји њиховог покрштавања.²⁴² На основу уводних и завршних реченица *Описа земаља*, извесно је да је намера анонимног аутора била да донесе увод у једну историју Монглола.²⁴³

Посебну пажњу привлачи део у којем је истакнуто да источна црква почиње од Грчке, односно Србије (*Seruiia*), за коју каже да је од словенског рода (*De genere est Sclavorum*) и додаје да тај назив носи јер је потчињена Грчкој (*que sic dicta quia Grecie seruiabat*). Србију с помиње још једном, када наводи да се заједно са Бугарском на западу граничи са Угарском.²⁴⁴ Дакле, анонимни аутор наглашава припадност Србије источном хришћанству, као и њено словенско порекло. Наводима да источна црква почиње од ње, на неки начин српску државу посматра као граничну земљу између два огранка хришћанства. У овом спису, српско име се доводи у везу са статусом потчињености Византији и, како је у литератури истакнуто, аутор од свих набројаних држава и области Европе, једино за име српске државе нуди етимолошко објашњење.²⁴⁵ Такође, чињеница да је од свих европских градова у спису наведен једино Бар (*Anteuariam*), црквено седиште римокатолика у држави Немањића, анонимног аутора доводи у везу са окружењем око истакнутог папског мисионара Јована ди Плано Карпинија, који је од 1248. до 1252. године био барски архиепископ.²⁴⁶

Овом приликом, треба се осврнути на чињеницу да западни наративи доносе податке о Србији и у контексту важних историјско-цивилизацијских потреса, који су обележили прву половину XIII века. Наиме, 1204. године под паролом новог крсташког рата, западни племићи и витезови освојили су Цариград. Тиме се Запад, оличен у франачком племству, практично усталио на византијском тлу, а самим тим и у суседству српске државе.²⁴⁷ У том смислу, прво ћемо се задржати на изворима који се у потпуности или једним делом дотичу латинске владавине у Цариграду и који претежно говоре о додирима Срба и Латина на простору Балкана.

Интересантне вести о политичкој ситуацији на Балкану почетком треће деценије XIII века доноси Филип Муске (ум. 1243/5. године) у својој *Римованој хроници*. Реч је о једној од првих римованих хроника писаних на народном – старофранцуском језику, која сеже до 1243. године.²⁴⁸ О животу Филипа Муске се не може много тога рећи, осим да је припадао грађанском слоју и да је потицао из града Турне у грофовији Ено. Његово порекло и лично

²⁴¹ Приликом утврђивања хронологије, истраживачи су се водили тиме да сам аутор наводи да је 1255. био присутан приликом покрштавања једног од пруских кнежева, као и на обреду крунисања великог кнеза Литваније, Миндога 1253. Како не спомиње повратак литванског владара у паганство 1260. године, дошло се до закључка да је спис настао пре тог догађаја. Чекин, *Описание*, 211.

²⁴² P. Jackson, *The Mongols and the West, 1221–1410*, London/New York 2008, 87–92; А. Узелац, *Од Урала до Цариграда. Монголска инвазија на Европу (1236–1243)*, 297–303.

²⁴³ Чекин, *Описание*, 207; Кораћ, Радић, *Из Каракорума у Бар*, 251. У суштини, не зна се поуздано ни да ли је спис довршен.

²⁴⁴ Colker, *America*, 724; Чекин, *Описание*, 215–216; Кораћ, Радић, *Из Каракорума у Бар*, 252.

²⁴⁵ Кораћ, Радић, *Из Каракорума у Бар*, 252, 255. *De facto* од почетка XIII века, а *de jure* од 1217. Србија више није признавала врховну власт византијског цара, те се овај податка заправо односи на потчињеност у црквеном погледу.

²⁴⁶ Чекин, *Описание*, 209; Кораћ, Радић, *Из Каракорума у Бар*, 253–255.

²⁴⁷ О Четвртог крсташког рату и његовим последицама: *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, ed. A. Laiou, Lethielleux, Paris 2005; О латинском присуству на грчком тлу: P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204–1500*, Routledge 1995; О последицама на Србију и околне земље: Љ. Максимовић, *Србија и суседне области пре и после IV крсташког рата*, Византијски свет и Срби, Београд 2008, 417–434.

²⁴⁸ *Chronique rimée de Philippe Mouskés, évêque de Tournay au treizième siècle*, publiée pour la première fois avec des préliminaires, un commentaire et des appendices par le Baron de Reiffenberg, T. I, Bruxelles 1836; II, 1838.

име наводили су генерације истраживача да га грешком идентификују са познијим епископом Турнеа, Филипом од Гента (1274–1283).²⁴⁹

Филип Муске говори о путовању Роберта де Куртене (1221–1227), новоизабраног латинског цара, који се почетком 1221. године запутио на крунисање у Цариград. Аутор наводи да се том приликом Роберт задржао у Угарској, код свог зета краља Андрије II (1205–1235). Затим, излаже да је угарски краљ уговорио брак између Робертове нећаке и Асена, *краља Србије*.²⁵⁰ Већ на први поглед се запажа да споменути Асен није могао бити српски краљ, већ да је реч о бугарском цару Ивану Асену II (1218–1241). У том смислу, пажњу треба обратити на још једну хронику, писану крајем XIII века на старофранцуском, за Балдуина из Авена (ум. 1289. године), господара Бомонта и припадника грофовске породице из Фландрије/Еноа.²⁵¹ И овде се спомиње Робертов боравак у Угарској, с тим што је истакнуто да је у његовој пратњи био извесни ратник из Лила, за кога се спекулисало да је царев незаконити стриц/ујак (*oncles*). Његову кћерку, а своју рођаку, Роберт је уз велике свечаности удао за краља Србије. Захваљујући овом браку и помоћи Бугара, новоизабрани латински цар је успео да обезбеди сигуран пролаз до Цариграда.²⁵²

Када се упореде два извештаја, евидентно је да у основи постоје одређене сличности, али и да се не могу пренебрегнути значајне разлике између њих. Прво, код Мускеа краљ Андрија уговара брак између царева сестричине (не сестре од стрица!) и краља Србије, док у Авеновој *Хроници* ту улогу има цар Роберт. Друго, у том спису се јавља прича о Робертовом незаконитом сроднику, кога Муске ниједном речју не спомиње.²⁵³ Кључно је то што Авенова *Хроника* не наводи Ивана Асена II као краља Србије, а самим тим доноси мање непрецизних

²⁴⁹ Изгледа да Мускеово дело није било нарочито популарно, о чему сведочи само један сачуван рукопис из XIII века (Paris, BnF, fr. 4963). A. Molinier, *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie (1494)*, vol. 3, Paris 1903, 92 (N° 2522); EMC, 1125 (C. Dury); Преглед старијих мишљења о Мускеовом животу и делу доноси А. Bárány, *King Andrew II of Hungary in Philippe Mouskés' „Chronique rimée“*, Byzance et l'Occident: Recontre de l'Est et de l'Ouest, ed. E. Egedi-Kovács, Budapest 2013, 27–34.

²⁵⁰ *Chronique rimée de Philippe Mouskés II*, 404.

*Si fist li rois i mariage
D'une niéçain à cel Robert,
Et si nos fait l'estore ciert
Que rois Ausens l'ot et plévie
Ki sire iert et rois de Servie.*

²⁵¹ Реч је о компилаторском делу, које је настало на основу дела Жилбера де Монса, француског превода *Историје* Виљема Тирског (*Eracles*), списа Жофроа Вилардуена и др. Према новим мишљењима, Балдуин из Авена је био наручилац ове, у основи светске хронике. Помишљало се и да је он писао неке делове. Прва редакција је настала између 1278. и 1281, а друга пре 1284. Аутор је барем у два наврата вршио неке измене. F. Noirfalise, *Context-Based Compilation? Use of the Histoire Ancienne Jusqu' à César and the Function of the Matière d'Alexandre in the Chronique de Baudouin d'Avesnes*, Medieval Francophone Literary Culture Outside France. Studies in the Moving Word, ed. N. Morato and D. Schoenaers, Brepols 2018, 290–293; EMC, 304–305 (G. Croenen). Старија мишљења: Molinier, *Les sources de l'histoire de France*, 175–176; *Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avenensis*, ed. J. Heller, MGH SS XXV, Hannoverae 1880, 414–419.

²⁵² *La Conquete de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardouin avec la Continuation de Henri de Valenciennes*, ed. N. de Wailly, Paris 1872, 425; *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*, ed. K. de Letenhove, Istorie et croniques de Flandres, d'après les textes de divers manuscrits, vol. 2, Hayez 1880, 675. *Il avoit avec li un sergent qui estoit nés de Lisle en Flandres. Aucun disoient que il estoit oncles de bas cestui Robert qui aloit pour estre emperères. Cil vallès avoit une belle damoiselle qui estoit sa fille. Robers d'Aussoirre la fist richement apparillier et disoit que ce estoit sa cousine, puis fist parler de mariage de li et dou roi de Servie. Li rois qui cuida que ce fust voirs, s'acorda au mariaige. Si furent faites le noces à grant sollempnité. Par ce mariaige et per l'aide des Blas ala Robers d'Aussoirre seurement jusques en Constantinoble là où il fut receus à grant joie. Mais il n'osa mener le père la damoiselle avec lui pour se que la chose ne fust seue, ains li donna deniers et le renvoia en Flandres.* У неким непотпуним верзијама дела, епизода о Робертовом боравку у Угарској се не помиње. *Extraits de la chronique attribuée à Baudouin d'Avesnes, fils de la comtesse Marguerite de Flandre*, Recueil des historiens des Gaules ed de la France. T. 21, ed. M. Bouquet, Paris 1855, 161–181, где излагање почиње од 1226. године, као ни у *Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avenensis*, 419–467; Вид. и Bárány, *King Andrew II of Hungary*, 41, nap. 60.

²⁵³ F. Van Tricht, *Latin Emperors and Serbian Queens Anna and Helena. Genealogical and Geopolitical Explorations in the Post-1204 Byzantine World*, Frankokratia 1 (2020) 26, износи хипотезе о могућем пореклу Робертовог незаконитог сродника.

вести, за разлику од Мускеа.²⁵⁴ Филип Муске је очигледно имао магловите представе о догађајима који су пратили савезништво цара Роберта са Угарском и Бугарском. Зна се да је Робертова сестра Јоланта, била друга жена краља Андрије II, док је Марија, Андријина кћерка из првог брака, била удата за бугарског цара Ивана Асена II. У литератури се углавном полази од претпоставке да је Муске Марију, као Јолантину пасторку, могао сматрати Робертовом сестричином, а да је његове вести једним делом следио Авенов хроничар, односно да су обојица користили исти извор. У том смислу, спомен Србије посматран је као плод забуне.²⁵⁵

Међутим, требало би узети у обзир чињеницу да је Балдуин из Авена, по мајци био рођак латинског цара и угарске краљице,²⁵⁶ стога је могуће да је прича о Робертовом незаконитом стрицу и удаји његове кћерке била позната у породичним круговима грофова Фландрије/Ено и крајем осме деценије XIII века. У складу са тим, делује као да је млађа хроника у неким сегментима појаснила приповест која се јавља у Мускеовом делу. То оставља могућност да је Муске женидбу бугарског цара Ивана Асена II угарском принцемом, као и удају царево рођаке за краља Србије,²⁵⁷ грешком представио као један догађај. Такође, треба узети у обзир да је поред Угарске и Бугарске, Србија краља Стефана Првовенчаног (1196–1223) била значајан фактор са којим је латински цар требало да одржи добре односе, па не чуди спомен њеног владара у датом контексту.²⁵⁸ У сваком случају, сматрамо да могућност орођавања цара Роберта са Немањићима не би требало потпуно одбацити. Мада, уз то искрсава читав низ других питања, на која се не могу дати коначни одговори.²⁵⁹ Оно што би посебно требало нагласити, јесте да су неке вести о Србији првих Немањића, премда површне и недоречене, нашле пут до хроничара из далеких француских грофовија. Сасвим је могуће да су ти подаци, усменим или писаним путем, у те земље стизали преко појединаца који су се након 1204. затекли на тлу византијских земаља.

О улози Србије у догађајима уочи обнове Византије (1261) и рушења власти Латина у Цариграду, говори један посве специфичан извор – *Морејска хроника*, настала у првим деценијама XIV века. Њена особеност се огледа у томе што је писана на грчком тлу, уз литерарне одлике и идејна начела, која припадају западноевропском цивилизацијском миљеу. Самим тим, углавном се сматра да је аутор франачког, односно франачко-грчког порекла.²⁶⁰ Оригинал није сачуван, али су сачуване четири редакције, писане на различитим језицима, и то: грчка, француска, италијанска (тосканска) и арагонска.²⁶¹ До данас није утврђено на ком

²⁵⁴ Примера ради, Муске је Александра, брата бугарског цара, погрешно представио као сина угарског краља. Van Tricht, *Latin Emperors and Serbian Queens Anna and Helena*, 25; Bárány, *King Andrew II of Hungary*, 42. Такође, иако у контексту сукоба са Монголима (1241) говори о победи *краља земље Влаха*, Муске ниједном речју не алудира да је реч о Ивану Асену II. *Chronique rimée de Philippe Mouskés II*, 681. Вид. А. Узелац, *Монголска инвазија и смрт Ивана Асена II: један занемарени извор*, ИЧ 70 (2021) 24.

²⁵⁵ S. Georgieva, *Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century*, *Bulgaria Mediaevalis* 6 (2015) 347–350; Bárány, *King Andrew II of Hungary*, 41–43.

²⁵⁶ Балдуинова мајка, Маргарета II, грофица Фландрије и Еноа, била је сестра од тетке краљице Јоланте и цара Роберта. Bárány, *King Andrew II of Hungary*, 41.

²⁵⁷ Податак из Авенове *Хронике* запазио је још Лиречек, *Историја I*, 170, нап. 46, који је као могућност оставио да се рођака латинског цара удала за неког од синова краља Стефана Првовенчаног.

²⁵⁸ Србија је још раније била у сукобу са Латинским царством. Наиме, током 1213/14. уследио је неуспешан латинско-бугарски напад на великог жупана Стефана Немањића. Исто се десило и 1215, само што је Латинима савезник била Угарска. Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I. Од сабора у Расу, до сабора у Дежеву*, Београд 2016, 98–100.

²⁵⁹ Детаљну анализу тог питања даје Van Tricht, *Latin Emperors and Serbian Queens*, 22–37, који поверење поклања Авеновој *Хроници*, мада се његови аргументи не могу у потпуности прихватити; Idem, *The Latin „Renovatio” of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Brill, Leiden/Boston 2011, 405–409. Његове аргументе одбацује И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2022, 37, нап. 85.

²⁶⁰ T. Shawcross, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford University Press 2009, 43–47; *EMC*, 376–377 (L. M. Hoffman).

²⁶¹ Од осам сачуваних рукописа, пет припада грчкој редакцији и по један француској, арагонској и италијанској. Најстарији грчки препис потиче с краја XIV века, док се италијански рукопис, сачуван у кодексу из XVIII века, ослања на грчки препис из Торина и вероватно потиче из XVI века. Сматра се да је француски рукопис настао

језику је настао архетип, с тим што се предност даје француском или грчком.²⁶² У све четири редакције споменуто је учешће српских трупа у никејској војсци у бици код Пелагоније (1259), против коалиције коју су чинили епирски владар (деспот) Михаило II Анђео (1230–1268) и његови зетови сицилијански краљ Манфред II Хоенштауфен (1258–1266) и ахајски кнез Виљем II Вилардуен (1246–1278).²⁶³ Подаци који се јављају у овим редакцијама односе се претежно на бројност српске војске. Тако у грчкој редакцији стоји да је никејском цару Михаилу Палеологу, његов брат севастократор Јован (кога аутор погрешно назива *Теодор Дука*) саветовао да се обрати краљу Србије, тј. Стефану Урошу I (1243–1276), како би сам дошао на поприште битке или упутио војну помоћ. Из даљих вести се види да је српски краљ послао 600 добро опремљених коњаника, и открива да су они заједно са Бугарима били у резерви. Такође, аутор ове верзије, желећи да истакне превртљивост Грка, преноси да су у Епир из никејског табора стизале лажне вести о бројности непријатељских трупа. Сходно томе, наведен је податак да је Никеја рачунала на број од 4.000 Бугара и Срба.²⁶⁴

У француској верзији *Морејске хронике*,²⁶⁵ понављају се наводи о саветовању цара да упути позив краљевима Угарске и Србије. Даље се понавља број од 600 српских ратника.²⁶⁶ Мало другачије податке доноси арагонска верзија, која сеже до 1377. године. Ту се наводи да је 1.000 ратника из Србије, заједно са Угрима, било под командом војводе Карантаније, односно да су Срби били међу савезничким трупима. Затим истиче да су са Угрима, Срби ушли у битку након Немаца.²⁶⁷ Арагонска редакција, сачувана у препису писаном под покровитељством Хуана Ернандеза де Ередие, великог мајстора Реда Јовановаца са Родоса, посве је специфична. Наиме, она се у основи ослања на рукописе грчке и француске редакције, с тим што у неку руку представља компилацију различитих извора, независних од верзија *Морејске хронике*.²⁶⁸ У том смислу, не чуди што доноси другачије податке, када је у питању бројност српских ратника. Аутор ове редакције је пред собом вероватно имао неки други извор о бројности помоћних трупа које су се бориле на страни Никеје, различит од оног на који се ослањају рукописи двеју старијих верзија.²⁶⁹

на основу старије, данас изгубљене копије, крајем XIV или почетком XV века. Арагонски рукопис потиче из 1393. Ibidem, 34–39.

²⁶² Предност француском оригиналу, између осталог дата је у: *Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*, transl. & ed. H. E. Lurier, Columbia University Press, 1964, 37–52 као и код D. Jacoby, *Quelques considérations sur les versions de la "Chronique de Morée"*, Journal des Savants (1968) 134–150, 181–187 и A. Colantuoni, *Multilingual Traditions in Multilingual Contexts. State of the Art and Methodological Problems in the Study of The Chronicle of Morea (XIV c.)*, Byzantion 91 (2021) 75–98; Са друге стране, теорију о грчком архетипу, коју је још почетком XX века пласирао Џон Смит (*The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmitt, London 1904, XXII–XXXVIII), у новије време заступа Shawcross, *The Chronicle of Morea*, 34–35, 263.

²⁶³ О бици код Пелагоније: D. J. Geanakoplos, *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Retoration: The Battle of Pelagonia 1259*, *Dumbarton Oaks Paper* 7 (1953) 99–141; О српском учешћу: А. Узелац, *Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век)*, ВИГ 1/2014, 11–12; Бубало, *Српска земља и поморска*, 189; Коматина, *Краљ Стефан Урош*, 188–195.

²⁶⁴ *The Chronicle of Morea*, 236–238; Превод на савремени енглески: *Crusades and Conquerors*, 178, 181–182; Cf. Geanakoplos, *Greco-Latin Relations*, 124–125, 130–131.

²⁶⁵ Shawcross, *The Chronicle*, 265, заступа јужноиталијанско порекло француске редакције и њен настанак датује пре краја XIV века. Са друге стране, M. H. Blanchet, G. Saint-Gulliaïn, *À Propos d'un Ouvrage Récent sur la Chronique de Morée*, Byzantion 83 (2013) 13–39, сматрају да је ова редакција настала на грчком тлу крајем XIV века, што следи Colantuoni, *Multilingual Traditions*, 94–95.

²⁶⁶ *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée: Chroniquée de Morée (1204–1305)*, ed. J. Longnon, Paris 1911, 96–97; A. Colantuoni, *La Cronaca della Morea. Edizione e studio della versione francese*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Napoli 2017, 127 (doktorska disertacija u rukopisu). Превод на савремени енглески: *The Old French „Chronicle of Morea.” An Account of Frankish Greece after the Fourth Crusade*, transl. by A. Van Arsdall and H. Moody, University of New Mexico 2015, 83.

²⁶⁷ *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio, Genève 1885, 54, 59, 61.

²⁶⁸ Blanchet, Saint-Gulliaïn, *À Propos d'un Ouvrage Récent sur la Chronique de Morée*, 22–31; Shawcross, *The Chronicle*, 38, 265–266, 268–273; Jacoby, *Quelques considérations*, 164–181; J. Pomer Monferrer, *Les fonts grega i francesa de la versió aragonesa de la Cronica de Morea*, La traducció (in)directa dels clàssics a les literatures hispàniques, entre més, edd. J. J. Pomer Monferrer, J. Redondo, Amsterdam 2016, 135–149.

²⁶⁹ Најмлађа, италијанска редакција, даје несумњиво претеран број од чак 5.000 српских ратника. *Chronicues gréco-romanes inédites ou peu connues*, ed. C. Hopf, Berlin 1873, 441, 443. Недавно је Узелац, *Српске војске*, 12,

Једна од најупечатљивијих последица пада Цариграда, тиче се успостављања снажнијег млетачког утицаја над већим делом источне обале Јадрана. Сходно томе, неки млетачки хроничари доносе податке о везама Венеције са суседном државом Немањића. Већ споменути хроничар Андрија Дандоло истиче: *Стефан, господар Рашке и Србије, који се називао велики жупан, пошто унуку дужда Енрика Дандола беше узео за жену, одбацивши шизму на наговор жене, преко посланика је од папе добио да буде почастиван краљевским насловом и преко легата кардинала, послатог ради тога, крунисан је заједно са женом.*²⁷⁰ Хронолошки гледано, ова вест је смештена у дванаесту годину владавине дужда Петра Зјанија (1205–1229), што одговара 1216/1217. години. Дакле, познији млетачки хроничар преноси податак о уздицању српске државе на ранг краљевства (1217), представљајући то као резултат брака Стефана Немањића са неименованом унуком, или боље речено рођаком дужда Енрика Дандола (1192–1205).²⁷¹ Према овоме, Стефан је пре добијања круне морао да се одрекне своје вере, што се по свој прилици не може прихватити као веродостојно.²⁷² Даље, уочљива је ауторова тежња за наглашавањем улоге једне припаднице рода Дандоло. Штавише, изгледа да је неименована српска краљица поменута баш због своје блиске сродничке везе са Енриком Дандолом.²⁷³ Такође, вест о крунисуњу Стефана Немањића од стране папског легата, забележена је још средином XIII века у *Сплитској историји* Томе Архиђакона. За разлику од Дандола, Тома Архиђакон уопште не спомиње Стефанову супругу, нити Стефаново одрицање од шизме. Али када се упореде два извештаја, јасно је да се Дандоло у основи ослањао на Томину *Историју*.²⁷⁴

Како се 1205. године под влашћу Венеције нашао и Дубровник,²⁷⁵ тако се неке вести о односима млетачких власти у граду са суседном Србијом могу срести у појединим хроникама. Првенствено, реч је о *Хроници* Мартина де Канала, писаној у периоду од 1267. до 1275. године.²⁷⁶ О личности аутора се не може много тога рећи, осим да је највероватније

нап. 11, указао на занемареност вести арагонске редакције. У суштини, такво мишљење у неку руку може бити оправдано, с обзиром да је средином XII века, српски велики жупан, као вазал Цариграда морао да шаље 2.000 ратника за ратове у Европи и 500 у Азији. *ВИИИЈ IV*, 37.

²⁷⁰ *Andreae Danduli chronica*, 287. *Stestanus quoque dominus Raxie et Servie, qui megadipanus apelabatur, dum neptem condam Henrici Dandulo ducis accepisset in coniugem, ex suasione uxoris, abiecto scismate, per nuncios a papa optinuit ut regio titulo deco'rants esset; et per legatum cardinalem ad hoc missum, una cum coniuge coronati sunt.*

²⁷¹ Вид. Лиречек, *Историја I*, 169; Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 61 (1901) 4–5; *ИСН I*, 299 (Б. Ферјанчић); Да је брак склопљен у првој половини 1217. закључује И. Коматина, *Ана Дандоло, прва српска краљица?* ЗМСИ 89 (2014) 7–22. cf. Van Tricht, *Latin Emperors and Serbian Queens*, 27–28, који са правом наглашава да се тачна сродствена веза између Енрика Дандола и Ане, супруге краља Стефана Првовенчаног не може поуздано утврдити. На то указује сродствена одредница *neptis*, што може означавати унуку, нећаку или чак праунуку. Штавише, уз једну познију слику из Понтеказалеа, јужно од Падове, која би требало да представља Ану Дандоло, налази се натпис који између осталог наводи да је она била дуждева унука по мајци, а не по оцу како се уобичајено мисли. Van Tricht, *Latin Emperors and Serbian Queens*, 28, нап. 72. Уп. Ковачевић, *Жене и деца*, 30.

²⁷² Да се на то питање не могу дати коначни одговори, али и да је наведени Стефанов поступак мало вероватан, сматра С. Марјановић-Душанић, *Српски успон на краљевство: тумачења и значења обреда крунисуња*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Београд 2019, 157–163 и даље.

²⁷³ У Дандоловој *Великој хроници* се запажа да од неколико дуждева из његове породице, детаљније говори само о Енрику, што се не може рећи за Ђованија (1280–1289) и свог претходника Франческа (1329–1339). Неке хипотезе излаже Marin, *A Double Pathfinder's Conditions*, 77–78. Не треба губити из вида политички значај владавине Енрика Дандола, што се најпре односи на млетачке територијалне добитке након 1204. Монографија о њему: T. F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, London 2003.

²⁷⁴ На зависност млађег писца од старијег, можда најречитије указује сам почетак одељка о Стефановом крунисуњу. Код Томе стоји: *Eodem tempore Stephanus dominus Servie sive Rasie, qui mega iupanus appellabatur... Historia Salonitana Thomae Archidiaconi. Historia Salonitarum atque Spalatinorum pontificum/Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, prir. O. Perić, M. Matijević-Sokol, R. Katičić, Split 2003, 140. Није сигурно у ком је облику Дандоло користио Томино дело, тј. да ли је реч о неком посредном, данас изгубљеном извору.

²⁷⁵ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*. I, Zagreb 1980, 57–130.

²⁷⁶ Није могуће поуздано утврдити оригинални наслов Каналовог дела. У оквиру текста, он користи изразе *conte, estoire*. Š. Marin, *A Chanson de geste in the 13th century Venice: The Chronicle Written by Martino de Canal*, *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* 2 (2010) 78, 103.

припадао средњој грађанској класи, као и да је своје дело писао на старофранцуском, са јаким утицајем венецијанског наречја.²⁷⁷ Мартино де Канал доноси детаљан извештај о нападу краља Стефана Уроша I на Дубровник и околину током 1275. године. Канал преноси да је краљ са својим људима пустошио околину Дубровника и у једном моменту напао сам град. Захваљујући умешности кнеза Петра Тијепола, Срби су протерани натраг у планине. Део Дубровчана се потом укрцао на бродове и кренуо у напад на српску обалу. Према хроничару, уместо да се врате, они су наставили даље ка унутрашњости, где их је сачекало 2.000 српских коњаника и пешака. Битка се завршила, тако што је наводно страдало више од 400 Срба, а Дубровчана само 60. Осим тога, у српско заробљеништво је допало 40 дубровачких племића.²⁷⁸ Канал затим говори о посланству упућеном краљу Урошу, које су чинили Николо Навајозо и Николо Миљано, истичући да је српски владар ослепио дубровачког племића Бенедикта Гундулића и једног од заменика дубровачког кнеза. Ипак, хроничар открива да је мир убрзо обновљен, мада његове одредбе нису познате.²⁷⁹ Није тешко закључити да Каналове вести о Србима и њиховом краљу потичу из одређених, данас несачуваних дубровачких извештаја. Томе у прилог говори и чињеница да је за Србе коришћен термин *Esclavons*, док је краљ Урош *Roi di Raise, c'est un Rois d'Esclavonie*. Опште је познато да су латинске еквиваленте ових назива Дубровчани неретко користили као етничку и територијалну ознаку за српски народ и државу.²⁸⁰

Нешто оскуднији вестима о Србији су наративи који говоре о великој монголској најезди у југоисточној Европи, почетком пете деценије XIII века. Тако, доминиканац Тома од Кантимпреа (1201–1272), средином тог периода пише да су поред Угарске, Татари разорили Бугарску и Рашку (*Rescia*), а готово један век касније, Андрија Дандоло бележи татарско освајање краљевства Рашке.²⁸¹ Ове наводе не треба схватити дословно, јер су Србија и Бугарска ипак прошле без већих разарања, за разлику од Угарске. На савременика ових дешавања, Тому од Кантимпреа, монголска најезда је очигледно оставила дубок утисак, док је Дандоло пренео утиске старијих извора.²⁸² Отприлике у исто време када и Тома, још један доминиканац, Жерар Фраше (1205–1271), укратко бележи да су Кумани из Угарске, пред налетима Татара морали да беже у суседна краљевства – Грчку, Бугарску и Србију.²⁸³

Захваљујући умешној политици краља Стефана Уроша I и његових наследника, Србија се посредством Угарске укључила у важна збивања на тлу средње Европе, што је остало

²⁷⁷ Сходно томе, у литератури се водила полемика око Каналовог порекла и друштвеног статуса. Ibidem, 84–101, са прегледом мишљења.

²⁷⁸ *La Cronaca dei Veneziani del maestro Martino da Canale*, ed. G. Galvani, Archivio Storico Italiano 8 (1845) 702–705; Каналове вести су одавно запажене и коментарисане у литератури: Јиречек, *Историја I*, 185 и нап. 130; *ИСН I*, 356 (С. Ћирковић); Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Историјски институт, Београд 1986, 19; Н. Фејић, *Један поглед на ратове Дубровника*, ИЧ 56 (2008) 129; Коматина, *Краљ Стефан Урош*, 266–267.

²⁷⁹ *La Cronaca dei Veneziani del maestro Martino da Canale*, 704–705; Ослањајући се на Канала, Андрија Дандоло укратко бележи да је краљ Рашке кренуо у рат против Дубровника. Такође, преноси податке и о двојици посланика, с тим што за разлику од Канала, наводи да је краљ наредио убиство Бенедикта Гундулића. *Andreae Danduli Chronica*, 322; Дандолове вести преузима познији хроничар Ђовани Ђакомо Каролдо (око 1480–1538). Giovanni Giacomo Caroldo, *Istorie Venetiane, II. De la alegerea dogelui Marino Morosini la moartea dogelui Bartolomeo Gradenigo (1249–1342)*, ed. Ș. V. Marin, București 2009, 67.

²⁸⁰ *La Cronaca dei Veneziani*, 702; Вид. основне податке код Динић, *О називима*, 161–171.

²⁸¹ Thomas Cantimpratanus, *De S. Lutgarde Virgine sanctimoniali ordinis cisterciens Aquiriae in Brabantia*, Acta Sanctorum Iunii, III, Bruxelles 1969, 257; *Andreae Danduli chronica*, 299.

²⁸² О упечатљивом утицају монголске најезде на свест западних писаца, сведочи и пример *Алтајских анала*, где се говори о уништавању Угарске, након триста педесет година постојања. *Hermani Altahensis Annales*, MGH SS 17, 394; Дандоло је, са друге стране могао користити сведочења неких савременика, као што је Тома Архиђакон, који додуше преноси и вести о татарским нападима на српске приморске градове Котор, Свач и Дриваст. *Historia Salonitana*, 252; Узелац, *Под сенком пса*, 49–50.

²⁸³ Фраше наводи да су тиме доминиканци били спречени да раде на покрштавању паганских Кумана. *Fratri Gerardi de Fracheto Vitae Fratrum ordinis praedicatorum necnon Cronica ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV*, ed. В. М. Reichert, J. J. Berthier, Romae 1896, 307; Вид. А. Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Ваљевски гласник 43 (2009) 7.

запажено од стране неких хроничара са тог простора. Првенствено, реч је о *Римованој хронизи* Отокара Штајерског (око 1265–1320), која покрива период од 1250. до 1309. године.²⁸⁴ Рођен у породици ситних штајерских племића, Отокар је био у служби грофа Отона II од Лихтенштајна. У изворима се први пут спомиње 1287. године, а у периоду око 1300. боравио је на тлу северних италијанских земаља и чешке државе, што је оставило трага и на његово дело.²⁸⁵ *Хронику* у скоро 100.000 стихова, писао је у периоду 1305–1319. године на народном (старонемачком) језику. У центру његове пажње су збивања на тлу средњоевропских земаља – Аустрије (Штајерске) на првом месту, затим Чешке и Угарске.²⁸⁶

Отокар Штајерски податке о Србима доноси у контексту угарске спољне политике у другој половини XIII и на самом почетку XIV века. Први пут то чини када говори о сукобу угарског краља Беле IV (1235–1270) и чешког краља Пшемисла Отокара II (1254–1278), у склопу друге фазе рата за наслеђе аустријске династије Бабенберг, почетком седме деценије XIII века.²⁸⁷ Описујући састав војног табора угарског краља, међу многим народима, као што су Секељи, Власи, Бугари, Турци, Татари, Пољаци и Хрвати, наводи Србе (*Sirven*) и Раце (*Razen*).²⁸⁸ Такође, у опису свечаности поводом прославе венчања Беле, млађег сина угарског краља и Кунигунде Бранденбуршке, нећаке чешког краља (1264), истакнуто је да су поред Беле IV, његових синова Стефана и споменутог младожење, били присутни краљеви Рашке, Мачве и Србије (*der kunic von Razen, und der kunic von Matschouwe... und der kunic von Sirvie*). У наставку додаје да су сва тројица своје круне примили од угарског краља, што касније практично понавља.²⁸⁹ Исто тако, сугерише и да су се ратници из Рашке, Мачве и Србије борили на страни угарског краља Андрије III (1291–1301) против аустријског војводе Алберта Хабзбуршког.²⁹⁰ Хроничар из Штајерске, у склопу турбулентних збивања у Угарској током 1301, спомиње Србе као становнике доњег дела Потисја. Самим тим, он их сврстава у ред поданика новог угарског краља Карла Роберта (1301/9–1342), који се баш тада налазио у јужним крајевима Угарске. Такође, Отокар у опису сукоба споменутог аустријског војводе, а тада немачког краља Алберта I (1298–1308) са чешким краљем Вацлавом II (1278–1305) током 1304, предочава да је у војсци коју је Карло Роберт послао свом аустријском сроднику, било скоро 7.000 стрелаца из Босне и Рашке (*die Bozen und die Razen*). Ако је веровати Отокаровим речима, он је лично видео угарске трупе краља Карла.²⁹¹

Као што се да запазити, Отокар Штајерски даје вредне податке о српско-угарским односима у другој половини XIII и почетком XIV века. У литератури су најзапаженији

²⁸⁴ Сачувано је девет непотпуних преписа из XIV и XV века. *Ottokars Österreichische Reimchronik*, I, ed. J. Seemüller, MGH, SS, Dt. Chron. 5,1, Hannover 1890; VII–XXV; EMC, 1177 (E. R. Hinz).

²⁸⁵ Lhotsky, *Quellenkunde*, 288; EMC, 1176–1177 (E. R. Hintz).

²⁸⁶ Lhotsky, *Quellenkunde*, 289.

²⁸⁷ О рату за наслеђе Бабенберга (1246–1278): N. Mika, *Walak o spadek po Babenbergach*, Racibórz 2008.

²⁸⁸ *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 98; Н. Миливојевић, „Римована хроника” Отокара Штајерског о учеићу Срба у рату за угарску круну почетком XIV века, ВИГ 2 (2017), 589, доноси превод овог одељка на савремени српски језик. Присуство Срба у угарској војсци, посведочено је и у писму чешког краља папи Александру IV (1254–1261), у којем га обавештава о својој победи над Угрима. J. Emler, *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae*, 2. Annorum 1253–1310, Pragae 1882, 103 (N° 271) (... *scismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum*). Писмо је сачувано у оквиру *Annales Otakariani a. 1254–1278*, ed. R. Köpke, MGH SS 9, 184–186.

²⁸⁹ *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 106, 536. Свадба је по свој прилици прослављена на тадашњој угарско-аустријској граници, у Потенбургу, у близини Пожуна, на шта је анализом извора указао Д. Гарди, *Ким був „Der kunic von Rāzen”, присутній на весіліі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV, і Кунигунди Бранденбурзької, біля міста Pottenburg у 1264 році*, Княжа доба V (2011) 200, нар. 5; Познији хроничар Томас Ебendorфер (1388–1464) у *Chronica Austriae*, ed. A. Lhotsky, MGH SS NS 13, Berlin/Zürich 1967, 133, као место свадбе погрешно наводи Беч.

²⁹⁰ ... *die von Rāzen, Bozen und Krawaten, und die von Sirvie taten, hin wider heim kere*. *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 577; Реч је о угарско-аустријском савезу из 1291. против одметнутих Хедерварија. Lhotsky, *Geschichte*, 85.

²⁹¹ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, II, ed. J. Seemüller, MGH, SS, Dt. Chron. 5,2, Hannover 1890, 1054, 1098; Вид. Н. Миливојевић, „Римована хроника” Отокара Штајерског о учеићу Срба у рату за угарску круну почетком XIV века, ВИГ 2 (2017) 58, нар. 11, 61, нар. 22, са преводом одговарајућих стихова на српски језик.

његови наводи о присуству српског краља на прослави венчања славонског херцега Беле. Коментари су најчешће везани за питање терминологије и личности која се крије иза *kunic von Razen*. У новије време је скренута пажња да је реч о једном од руских кнежева, галичком владару Лаву Даниловичу, зету краља Беле IV, а не краљу Урошу или његовом сину Драгутину. На краља Уроша се заправо односи одредница *kunic von Servie*.²⁹² Такође, сматрамо да се спомени Срба као угарских поданика, као и српског учешћа у угарским походима, како у другој половини XIII тако и почетком XIV века, могу везати за политичку улогу краља Стефана Драгутина (1276/82–1316). Наиме, он је 1284. године, као угарски зет добио неке угарске територије, тј. Мачву и североисточне делове Босне.²⁹³ Дакле, краљ Драгутин је као један од угарских барона слао своје трупе угарском краљу у виду вазалне обавезе.²⁹⁴ Узимајући то у обзир, постаје јасније Отокарово истицање вазалног односа српског према угарском краљу, што је хроничар пренео и на време краља Уроша.²⁹⁵

У домену термилошких питања, запажа се да Отокар више пута упоредо наводи одреднице Рашка (*Razen*) и Србија. Иако се у науци углавном полази од тога да хроничар под првом одредницом мисли на Русију, требало би узети у обзир да он у свом спису јасно препознаје руске земље, за које користи термин *Riuzen*. У основи ове проблематике лежи термилошка забуна, због сличности латинских термилошких еквивалената за Русију и Рашку.²⁹⁶ Другим речима, до овакве конструкције довела су недовољно јасна сазнања Отокара Штајерског о упоредном коришћењу назива Србија и Рашка за српску државу, али и улога српског краља и једног од руских кнежева у истом догађају. То се види и у неким познијим аустријским хроникама које говоре о свечаности из 1264, ослањајући се првенствено на Отокара Штајерског.²⁹⁷ Исти је случај и са поменом *Срба* и *Раца* у саставу угарске војске. Постоји могућност да је у датом погледу, неки утицај имало и то што је Стефан Драгутин, Отокаров савременик, у латинским изворима био титулисан као краљ Рашке или Србије и уз то, у саставу своје државе имао Мачву.²⁹⁸ Видели смо да се на два

²⁹² Гарди, *Ким бив „Der kunic von Rāzen“*, 199–208, са литературом. У том контексту је још Јиречек, *Историја I*, 182, нап. 110 указао на нетачне вести позног хроничара Веита Арнепека из његове *Аустријске хронике* о присуству три краља Србије (*tres reges ex Servia*) на свадби херцега Беле. *Viti Arenpeckii Chronicon Austriacum*, SRA I, ed. H. Pez, Lipsiae 1750, 1222.

²⁹³ Упућујемо на већ класичну студију: М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 123–144.

²⁹⁴ У литератури су скорије коментарисани Отокарови подаци о учешћу Срба у рату за угарску круну, почетком XIV века. Српска улога је објашњена политиком краља Драгутина који је подржавао младог Анжујца, насупрот чешким Пшемисловцима. Миливојевић, *Римована хроника*, 53–64; Вид. и Ђ. Харди, *Петроварадин – „престоница“ једног Анжујца*, Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски догађаји и процеси, ур. Ђ. Харди, Сремска Митровица 2013, 268–270; cf. М. Анчић, *Neočekivani pobjednik: Uspon Karla Roberta do vlasti*, *Miscelanea Hadriatica et Mediteranea* 7 (2020) 151, који је мишљења да су Отокарови стрелци *von Razen*, у ствари одред који је угарском краљу у помоћ послао Драгутинов брат, краљ Милутин, што се тешко може прихватити.

²⁹⁵ Коматина, *Краљ Стефан Урош*, 218–219, нап. 773 сматра да се наводи Отокара Штајерског односе на угарску перцепцију врховне власти над Србијом, што се у неку руку може прихватити, с обзиром на претензије угарских краљева према Србији још од 1202. Ипак, мишљења смо да су у овом случају посредни хроничарева знања о стварном вазалном односу краља Драгутина према Угарској.

²⁹⁶ *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 33, 201 (*kunic Le von Riuzen*); II, Hannover 1893, 1154, 1155; I. Parshyn, *Rus' and Raška in the West European Sources of the XIV–XV centuries: The Problems of Identification*, *Problems of Slavonic Studies* 64 (2015) 23.

²⁹⁷ Леополд Штајнројтер, који је своје дело писао крајем XIV века на старонемачком, наводи да су на свадби били присутни *der chüning von Rassen, chüning von Matschav... und der chüning aus der Syrfey*. *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, ed. J. Semüller, Hannover-Leipzig 1909, MGH SS, Dt. Chron 6, 120. У нешто старијем спису опата Јована Виктриншког стоји *regibus Maczovie*, а затим за разлику од *Штајерске хронике*, упоредо *Razzie et Servie*. Са друге стране, Томас Ебendorфер јасно раздваја краљеве Русије и Србије (*cum regibus Rutenorum, Masovie, genero regis Bele et rege Syrvie*). *Liber Certarum historiarum*, I, ed. F. Schneider, MGH SS. rer. Germ 36/1, Hannoverae/Lipsiae 1909, 158; Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 133–134. На Ебendorферов податак се позива Parshyn, *Rus' and Raška*, 23–24; Вид. и М. Гавриловић, *Срби у делима аустријског хроничара Томаса Ебendorфера*, ЗМСИ 98/2 (2018) 11–12.

²⁹⁸ Истраживачи се углавном воде тиме да је у латинским изворима Милутин готово увек био титулисан као *rex Rasie*, а његов старији брат као *rex Servie*. Јиречек, *Историја I*, 189; Динић, *О називима*, 170, нап. 26; У новије време Анчић, *Neočekivani pobjednik*, 151. Међутим, у дипломатичкој грађи напуљског и папског порекла,

места заједно спомињу „краљеви” тих територија, као угарски подложници. Не треба губити из вида да је средином XIII века, Мачву држао и један од руских кнежева, Ростислав Михаилович, зет краља Беле IV.²⁹⁹ Сматрамо да се овим додатно може појачати аргументација о спомињаној термиолошкој проблематици, својственој неким западним ауторима, попут Отокара Штајерског.³⁰⁰

Да је српска држава почетком XIV века одржавала одређене економске и политичке контакте са неким чиниоцима на Апенинском полуострву, забележено је од стране појединих хуманистичких аутора. Тако знаменити фирентински песник Данте Алигијери (1265–1321) у *Божанственој комедији* (писана 1308–1321), тачније у XIX певању *Raja*, излажући грехове појединих европских краљева, наводи да је међу њима *e quel di Rascia che male ha visto il conio di Vinegia*.³⁰¹ Иако се раније сматрало да ови стихови говоре о фалсификовању млетачког матапана од стране краља Милутина (1282–1321), такво становиште није одрживо. Опонашање најраспрострањеније валуте, било је уобичајена пракса.³⁰² На овом месту је најпре реч о инсинуацији на кварење вредности српских динара, познатих као *veneziani de Rassi*, односно о ковању лошег новца по венецијанском „калупу”. Дантеу је као мотив могла послужити монетарна криза у Болоњи (1305), када су различите емисије српских динара преплавиле монетарно тржиште града. Иначе, српски новац смањене вредности је у великој мери био заступљен на простору северне Италије, па се водило више спорова са Венецијом.³⁰³ Такође, недавно је изнето мишљење да су на Дантеову опаску о краљу Милутину, изванредно утицај имали добри односи српског краља са папом Бонифацијем VIII (1294–1303), политичким противником фирентинског песника.³⁰⁴ Чини се пак, да такво мишљење није одрживо, јер у готово истоветном контексту Алигијери спомиње и француског краља Филипа IV (1285–1314), огорченог противника споменутог папе.³⁰⁵

Вести које се могу везати за политику краља Милутина према папству, срећу се тек крајем XV века код још једног Фирентинца, Бенедета Деија (1418–1492). Деи је у *Фирентинској хроници* оставио занимљиву белешку о присуству извесног Бенчивенија Фолкија, посланика краља Пољске и краља Рашке у Фиренци, на прослави прве јубиларне године у хришћанској историји. Прославу је организовао папа Бонифације VIII.³⁰⁶ Сама конструкција наведених вести указује да је познији хроничар неспретно пренео наводе старијих извора. Наиме, у једном кодексу из библиотеке Лаурентијана у Фиренци, чува се извештај који садржи имена дванаест представника разних владара на споменутој

примећује се низ одступања од овог „правила”. Вид нпр. у *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, coll. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, Vindobonae 1912, 163 (№ 554), 174 (№ 588), 196 (№ 649). Такође и у једном савременом млетачком адресару из 1313. Р. Радић, *Краљ Милутин у венецијанском документу из 1313.*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Косовска Митровица 2007, 91–96. Више о томе у поглављу *Простор*.

²⁹⁹ Ђ. Харди, *О Мачви средином XIII века*, Споменица Историјског архива „Срем“ 10 (2011) 32–44.

³⁰⁰ Више о томе у оквиру поглавља *Простор*.

³⁰¹ Dante Alighieri, *La Divina Commedia. Paradiso*, vol. III, ed. N. Sapegno, Firenze 1968, 244.

³⁰² *ИСН* I, 370, нап. 15 (М. Благојевић); Ђук, *Србија и Венеција*, 26, нап. 19. Дантеови подаци су запажени и у италијанској историографији. Вид. А. Gronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, Padova 1958, 57–58, где се погрешно наводи да је у Дантеовом делу споменут краљ Драгутин.

³⁰³ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 38–41; Вид. и Ђук, *Србија и Венеција*, 25–35.

³⁰⁴ То сматра А. Узелац, *Папа Бонифације VIII, Magnus Milles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, БИГ 5 (2014), 97–98. О Дантеовом животу и политичком ангажману вид. *Medieval Italy: An Encyclopedia*, I, ed. C. Kleinhenz, Routledge 2004, 278–285, са литературом.

³⁰⁵ *The Dante Encyclopedia*, ed. R. Lansing, London – New York 2000, 122–124 (J. M. Ferrante).

³⁰⁶ Benedetto Dei, *La cronica dall'anno 1400 all'anno 1500*, ed. R. Barducci, Firenze 1985, 89; Узелац, *Папа Бонифације VIII*, 96–97; J. Lukkari, *The Jubilee of 1300 as an Instrument of Time Control and Papal Power*, Time in the Eternal City: Perceiving and Controlling Time in Late Medieval and Renaissance Rome, ed. T. Heikkilä, Brill 2021, 59–105, са прегледом литературе.

свечаности.³⁰⁷ Као пети по реду, наведен је извесни Симон Роси, представник краља Рашке.³⁰⁸ Такође, према овом списку, Бенчивени Фолки, кога наводи Деи, означен је као посланик великог мајстора Реда Јовановаца са Родоса, што потврђује погрешно или произвољно Деијево тумачење, који је од ових збивања удаљен готово два века. Приметно је да се Пољска уопште не наводи у старијем извештају. Ипак, спомен Србије код Деија треба узети као потврду боравка посланика српског краља на важном међународном догађају тог времена, где су своје посланике имали и други европски владари.³⁰⁹

Динамични односи краља Милутина са папством током прве деценије XIV века, оставили су утиске на поједине ауторе, првенствено из папског круга у Авињону. Наиме, краљ Милутин је у сложеним политичким приликама, које су обележене његовим напетим односима са братом, краљем Драгутином, сматрао да је спољну политику потребно усагласити са важним факторима на тадашњем Западу. Првенствено, реч је о папи Клименту V (1305–1314) и Карлу од Валоа, брату француског краља Филипа IV. Будући ожењен Катарином де Куртене, Карло је уз папин благослов полагао право на цариградску царску круну и потражио савезнике на Балкану.³¹⁰ Зна се да је 6. августа 1306. Филип од Тарента, главни носилац анжујских претензија на Истоку, овластио свог канцелара да од краља Милутина узме заклетву у вези са раније утврђеним договорима.³¹¹ Са Карлом од Валоа преговори су вођени вероватно још од 1307. године, а Милутинови посланици су 27. марта у опатији Лис код Мелена потписали уговор о савезу. Са српске стране, уговор је ратификован 25. јула исте године.³¹² Исто тако, са изразитим усхићењем, папа Климент V у своја три писма од 1. априла 1308. године, которском фрањевцу Гргуру, краљу Милутину и посланицима који су кренули у Србију, сугерише о завршним припремама за приклањање српског краља Римској цркви. Ипак, посланици су на српском двору наишли на изразито хладан пријем, па су папски планови тиме пали у воду.³¹³

У том маниру, значајне вести о Србији оставио је један, превасходно политички, а потом географски и економски трактат, под називом *Опис источне Европе*.³¹⁴ Овај спис се у неку

³⁰⁷ Извештај је са непознатог предлошка саставио фрањевац Тедалдо де ла Каза 1379. године. До средине XVIII века, кодекс се чувао у Манастиру Санта Кроче у Фиренци. *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Medicae Laurentinianaе*, T. IV, ed. A. M. Bandinius, Florentiae 1777, 194; Узелац, *Папа Бонифације VIII*, 94.

³⁰⁸ У *Catalogus codicum latinorum*, 195, стоји *Ambasciator regis Grascine*, док је M. Lastrі, *L'osservatore fiorentino sugli edifizii della sua patria*, T. VI, Firenze 1821, 20, разумео да је реч о посланику краља Рашке. Недавно је Узелац, *Папа Бонифације VIII*, 96–97, позивајући се на Ластријево читање, изнео мишљење да се поменути наводи не односе на краља Грчке, тј. византијског цара, како се раније мислило, него на српског краља.

³⁰⁹ Реч је о краљевима Француске, Енглеске, Немачке, Напуља, Сицилије и др. *Catalogus codicum latinorum*, 194–195; Узелац, *Папа Бонифације VIII*, 95.

³¹⁰ О политичким плановима папе Климента V и Карла Валоа: J. Pettit, *Charles de Valois (1270–1325)*, Paris 1900; A. Николов, *Вярвај или ще те убия. Ориенталистите в крџтоносната пропаганда 1270–1370*, София 2006, 40–49.

³¹¹ *Acta Albaniae* I, 171–172 (№ 580–581); С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 221–224; Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Папе, краљеви, моћници, комуне. Западна политика*, Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, прир. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2022, 169–170; А. Узелац, Б. Радовановић, *Црквена политика краља Милутина према западним силама почетком XIV века – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, I, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 594.

³¹² Уговор из Лиса и пропратни документи код: А. Убичини, *Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша од 27. марта 1308*, ГСУД 27 (1870) 309–341 и L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire Serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonica, 123–131, 135–136; Вид. М. Пурковић, *Из српске средњовековне историје. Авињонске папе и српске земље*, Београд 2015, 13–19; Узелац, Радовановић, *Црквена политика*, 594–596.

³¹³ Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 20–23; Узелац, Радовановић, *Црквена политика*, 595–596; Порчић, Исаиловић, *Папе, краљеви, моћници, комуне*, 147–185.

³¹⁴ Билингвално издање са латинским текстом и преведом на савремени српски, уз уводну студију: *Анонимов опис*. Издање је приређено на основу свих пет сачуваних рукописа – А, В, С, D, Е, са посебним фокусом на А (ms. lat. 5515, Национална библиотека у Паризу) и D (cod. lat. 66, Универзитетска библиотека у Лајдену) који потичу из средине, односно с краја XIV века. О рукописима и рукописној традицији: Исто, 73–81; Старије, латинско издање са садржајним предговором: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*,

руку може сврстати у посебан жанр у западноевропској историографији тог доба – *de Recuperatione Terreae Sanctae*. Додуше, основна намена *Opusca* није усмерена ка враћању Свете земље под хришћанско окриље, већ покретању неке врсте крсташког похода, који би предводили Карло Валоа и угарски краљ Карло Роберт против православних земаља југоисточне Европе – Византије и Србије.³¹⁵ По свој прилици, дело је састављено крајем 1310. од стране непознатог аутора, у науци условно названог „Аноним”, који је био близак папском двору у Авињону.³¹⁶ У структуралном погледу, Анонимов спис има шест поглавља која садрже описе Византије, Албаније, Србије, Бугарске и Рутеније, Угарске, Пољске и Чешке. Оно што се посебно запажа у Анонимовом спису, јесу уврежене негативне представе о православним хришћанима, без детаљнијег образлагања идеје о папској супрематији.³¹⁷ Подаци везани за српску државу и њене житеље највећим делом су изложени у поглављу под називом *О Рашком краљевству* (*De regno Rasiae*). Они се у тематском смислу, конвенционално могу поделити у три групе – географске, податке о становништву и запажања о политичкој ситуацији на тлу српских земаља почетком XIV века.

Што се тиче географије, ту се могу укључити вести о геополитичком положају српске државе, њеној територијалној организацији, типовима насеља, локалној хидрографији, привредном потенцијалу и одликама тла. Дакле, Аноним наводи да је Рашко краљевство на западу имало Византију, а на југу Албанију.³¹⁸ По питању територијалне организације, оно је подељено на два дела – Рашку и Србију. Рашка је главни део краљевства и носи име по истоименој реци која је наводњава. Састоји се из три провинције: Хума (*Chelmiam*), Дукље (*Diocliam*) и Приморске области (*Maritiam Regionem*). Што се тиче Србије (*Seruia*), аутор доноси тек пар реченица. Прво излаже, не тако ретку стереотипизацију о пореклу српског имена, које везује за наводни ропски положај народа. Према Анониму, Србија је подељена на Босну (*Bosniam*), Мачву (*Masciam*) и Марку (*Marciam*) и смештена је до Угарске.³¹⁹

Када говори о насељима, Аноним у Приморској области препознаје градове и утврђења (*ciuitates et castra*), која су смештени на самој обали или у непосредној близини мора. Уопштено, он наводи да у Рашком краљевству има шест градова, а једини који именује је Бар (*Antibarum*), митрополија у оквиру Приморске области. Аутор доноси занимљивост да је поменути град тако назван јер се налази преко пута апулијског Барија, а од морске обале је удаљен једну малу лигу. Такође, додаје да се из Барија до Бара морским путем може стићи за једну ноћ. За разлику од Приморске области, Аноним запажа да у унутрашњости нема градова, већ много утврђења (*multa castra*) утврда (*fortalicia*) и великих села (*magne uille*), која нису ограђена и која се састоје од три или четири стотине кућа саграђених од дрвета и дасака. Хидрографски подаци се првенствено односе на Приморску област. Како аутор предочава, њу наводњава велика река Дрим (*Drinus*), а због присуства језера, мислећи притом на Скадарско језеро, широког 40 лига, ова област је богата рибом, како морском, тако

eddidit, prefatione et adnotationibus instruxit O. Górká, Cracoviae 1916 (=ADEO). На овом месту ћемо се углавном ослањати на ново издање, уз евентуално позивање на Гуркин текст.

³¹⁵ *Анонимов опис*, 13, 64–71; О списима поменутог жанра: Николов, *Вярвай или ще те убија*, 89–230.

³¹⁶ У литератури су дуго били уврежени закључци поједних аутора, на првом месту пољског историчара и филолога Олгјерда Гурке. Он је сматрао да је спис настао око 1308. године, а да је сам аутор био доминиканац, италијанског или француског порекла, из окружења Карла од Валоа. *ADEO*, III–XVI. Међутим, новија истраживања су у великој мери уздрмала Гуркине тезе. Тако се време настанка списа може померити пред крај 1310. или почетак 1311. године. Што се тиче личности анонимног аутора, на основу његовог манира и начина приповедања, не стиче се утисак да је припадао неком од редова римокатоличке цркве. О прегледу мишљења и новим закључцима вид. *Анонимов опис*, 29–69.

³¹⁷ *Анонимов опис*, 49. Интересантно је да Аноним има прилично уздржане ставове по питању две римокатоличке државе – Пољске и Чешке. За Чехе чак отворено тврди да су вешти лопови (Исто, 145–148). Мада, треба узети у обзир да те две државе нису биле од примарног интересовања за Анонима и његове читаоце.

³¹⁸ У поглављу о Византији, стоји да се Тесалија са Рашком граничи на западу, као и да је Рашка, тј. Србија некада припадала провинцији Далмацији. У поглављу о Угарској наводи да је ово краљевство, Рашку имало на својим источним границама. *Анонимов опис*, 102, 109, 119–120, 142.

³¹⁹ Исто, 122.

речном и језерском. Поред Дрима, поменуте су и две реке, Неретва (*Narento*) и Бистрица (*Bistrice*), које су према начину излагања смештене изван Приморске области.³²⁰ Такође, видели смо да аутор спомиње и реку Рашку. О привредном потенцијалу, Аноним даје значајне податке. Наиме, прилично прецизно запажа да је Рашко краљевство богато сребром, оловом и гвожђем, као и да се у близини Приморске области налази седам рудника сребра. Поред племенитих метала краљевство је богато житом, стоком и млечним производима, с тим што оскудева у вину и риби. Додуше, аутор сугерише да су уживаоци вина, које се доноси баш из Приморске области, првенствено краљ и властела, док остали пију пиво и млеко. Што се тиче рељефних одлика, наведено је да је земља понегде веома планинска и непроходна, али је у суштини равна и има ниска брда.³²¹

Када је реч о становништву, посебно су издвојени житељи Приморске области, окарактерисани као прави католици, скоро попут Латина. За разлику од њих, они из унутрашњости су попут свог краља, превртљиви шизматици, који преко сваке мере прогоне католичко становништво, уништавајући и пљачкајући њихове цркве и чинећи разна злодела. Занимљива је опаска да су поред шизматичког карактера, они и најгори јеретици, а јерес им је пренета од стране јеретика који су побегли пред инквизиторима. У шизматичко-јеретичком карактеру становништва, Аноним види главни разлог њихових наводних злодела над хришћанима и католицима. Даље, иако запажа да су људи високи и лепог стаса, мушкарце карактерише као невичне оружју, истичући да би се њих педесет дало у бег пред једним способним западним ратником.³²²

Посебно место у оквиру Анонимовог извештаја заузима слика двојице краљева, Милутина и Драгутина. Сходно томе, Аноним доноси и неколико података о тадашњем политичком стању у држави Немањића. Како истиче, у том тренутку она је имала двојицу краљева, *Уроша*, који влада Рашком и *Стефана* владара Србије, која је покрај Угарске.³²³ Оно што Аноним не пропушта да наведе јесте и податак да је *Рашко краљевство* одувек имало једног краља, док *сада* има двојицу. Такође, он наводи и да се сви краљеви Рашке називају именом *Урош*. За краља Стефана, односно Драгутина истиче да је након очеве смрти две године владао целим краљевством. Аноним затим додаје да је краљ једном приликом пао са коња и тешко поломио ногу. Како је био животну угрожен и није имао деце, предао је краљевство свом млађем брату, *који се тада звао Милутин, а сада се зове Урош*.³²⁴ У наредном реду, Аноним преноси гласине које су кружиле о томе. Стога истиче да је према некима, Стефан напросто препустио власт брату. Према другима, али и како наводно Стефан сам признаје, није се одрекао краљевства, већ га је привремено препустио брату док не прездрави, а само у случају његове смрти, краљевство би припало Урошу.³²⁵

За разлику од Стефана (Драгутина), Урош (Милутин) је приказан као непоштовалац ранијег договора, јер није вратио краљевство брату, *већ је њиме владао двадесет и шест година и још увек њиме влада*. Управо због тога је *избио рат и сукоб између поменуте браће који траје до дана данашњег*.³²⁶ Краљ Стефан (Драгутин) је са друге стране, правичан и добар човек који се у својој вери сматра веома светим. Представљен је као заштитник католика, што је доведено у везу са његовим браком са кћерком угарског краља, али и као

³²⁰ Анонимов опис, 119–120, 121, 123.

³²¹ Исто, 122–123.

³²² Исто, 121, 123.

³²³ Исто, 123–124. *In hoc regno fuit semper unus rex, sed nunc sunt duo reges: unus regnans in Rasia, et hic est maior et uocatur Vrosius (hoc enim uocantur omnes reges Rasiae), alter uocatur Stephanus, et hic regnant in Seruia, que est a parte Hungarie.*

³²⁴ Исто, 124. Име краља Милутина је у рукописима *Onuca* забележено као *Mecolimus* (*ADEO*, 34). Међутим, скренута је пажња да је тај облик настао као последица мешања графика *i* и *e*, *o* и *u*, *m* и *n*. Вид. Исто, 87, нап. 211, где је сходно томе у српском издању извршена транскрипција у *Milutinus*.

³²⁵ Исто, 124–125.

³²⁶ Исто, 125. *Sed frater iunior intrans regni possessionem numquam ipsi fratri restituit licet conualuisset, sed tenuit iam per XXVI annos et adhuc tenet ueridicus. Propter quod ortum est bellum et dissensio inter dictos fratres usque ad hodiernum diem.*

приврженик супрузи, са којом има ваљану децу оба пола.³²⁷ Потпуна супротност је краљ Милутин, који влада окренут Грчкој, превртљив је и лажљив човек и не може да одржи ниједну заклетву ни договор, колико год пута да се закуне над светим Јеванђељем и телом Христовим и моштима светаца. За разлику од брата, има много жена истовремено, међу којима је сада кћерка константинопољског цара, уз коју је добио велику земљу у Грчкој око Солуна. Нема сина већ има неко копиле од неке наложнице и једну кћерку, од кћерке угарског краља, сестре сицилијанске краљице, која је примила монашки завет и рухо и тридесет четири године била затворена у манастиру. Наиме, својој кћерки је дао два мужа, а копилету исто тако две жене. У поглављу о Угарској, Аноним понавља да је кћерка угарског краља Стефана V била удата за краља Милутина и да је са њим имала једну кћерку, коју би хтео да да за господина Карла или за његовог сина.³²⁸ У поглављу о Рашкој даље предочава о Милутиновој лажној привржености римској цркви, због страха од господина Карла, а као разлоге тога наводи следеће: 1) војска Карла Валоа би требало да прође кроз Приморску област, коју би заједно са рудницима он лако могао да освоји, првенствено због наклоности тамошњих житеља; 2) Милутиново краљевство је у близини Грчке, коју је Карло требало да заузме и његова војска је скоро ушла у земљу, коју је краљ у виду мираза добио од свог таста, цара Андроника II (1282–1328). Поглавље о Рашкој, Аноним завршава констатацијом да је мир и слогу са Карлом од Валоа, Милутин затражио искључиво због опасности од њега, и додаје, да је краљ могао другачије да поступи, тако би и учинио.³²⁹

Из приложеног се види да су Анонимове вести о српској држави прилично разноврсне и различите сазнајне вредности. Недавно је истакнуто да се његово поглавље о Рашкој заснива првенствено на савременим извештајима папских посланика код краља Милутина.³³⁰ Ово мишљење има реалног основа, мада се не може усвојити у целости. Из Анонимовог излагања се стиче утисак да су подаци сакупљани кроз дужи временски период и то пре одласка посланства у Србију. Негативна запажања самих посланика су највероватније утицала на коначно обликовање Анонимових ставова и самог списка. У том смислу се барем хипотетички може истаћи да је аутор још раније боравио на тлу српске државе, где је имао задатак да прикупља информације од значаја за планове папе Климента V. Штавише, у том случају, Аноним је био погодна личност која се могла наћи у оквиру самог посланства. Са сигурношћу се може рећи да он доноси неке особене податке које је могао дознати лично или од некога ко је боравио/живео на тлу српских земаља. На првом месту он зна да је народно име српског краља било Милутин, а уз то наводи готово прецизан број активних рудника.³³¹ Затим даје податак о удаљености Бара од морске обале као и типове и изглед насеља, како у српском Поморју, тако и у унутрашњости.³³² Посебан нагласак на Приморској области, што одговара територији Зете коју додуше посебно наводи под архаичним називом Дукља,³³³ може указати да је Аноним своје податке црпео управо са тог простора и то од неких римокатоличких достојанственика. У оптицај могу доћи барски архиепископ Андрија (1307–1324)³³⁴ и/или фрањевац Григорије из Котора, кога је папа посебним писмом (1308)

³²⁷ Исто.

³²⁸ Исто, 126, 144.

³²⁹ Исто, 127–128.

³³⁰ Исто, 46, 162, нап. 120; Узелац, Радовановић, *Црквена политика краља Милутина*, 597–600, 601–603.

³³¹ У то време је било активно осам рудника и то: Брсково, Рудник, Трепча, Рогозна, Јањево, Ново Брдо, Трешњица и Липник. С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд/Нови Сад 2002, 33.

³³² То посебно наглашавају издавачи српског издања *Описа источне Европе*. Вид. *Анонимов опис*, 45.

³³³ Аноним то чини како би читаоцима указао да је Дукља име добила по римском цару Диоклецијану, који је ту наводно рођен. *Анонимов опис*, 120; Узелац, *Немањинка Зета*, 53.

³³⁴ *Анонимов опис*, 45–46, где је опрезно предложено да је Андрија могао бити Анонимов извор обавештења. Из једног документа се види да је он током 1306. године од краља Карла Роберта добио задатак да оде папи Клименту V, како би се по други пут покренуло питање канонизације Маргарете, кћерке краља Беле IV. Исто, 39–40 и нап. 95. Ипак, треба узети у обзир да је током свог начелствовања у Бару, Андрија показивао извесне знаке самовоље и тиме изазвао папско незадовољство. *СБР* 1, 171 (С. Ћирковић). Чак постоје и мишљења да је сам Андрија био аутор *Описа*. Cf. *ЕМС*, 518–519 (R. Grzesik).

овластио да води послове око преласка краља Милутина и његових поданика у римокатоличанство.³³⁵ Са друге стране, постоје јасне индиције да су неке вести о Србији потицале из папског окружења. У том смислу, знао је да Милутин има незаконитог сина. Реч је о Стефану који се на тај начин спомиње у папском упутству за посланике краљу Милутину.³³⁶

На сличан начин је могао дознати неке појединости о односу између краљева Милутина и Драгутина. На првом месту, то се тиче детаља којима се оспорава Милутиново право на престо. Са тим је највероватније био упознат преко некога ко је био обавештен о условима договора међу браћом из 1282,³³⁷ или барем о Драгутиновим аспирацијама, условљеним тренутном политичком ситуацијом. О недовољној обавештености, односно информацијама различите природе које су до аутора *Описа* стизале, сведоче наводи да је један од разлога Драгутиновог повлачења са власти био недостатак потомства. Премда, у контексту конструисања позитивне слике о њему, аутор исправно запажа да је са супругом, угарском принцезом, краљ имао децу оба пола.³³⁸ Ипак, погрешно излаже да је краљ Милутин својој деци обезбедио по два брака, иако на другом месту наводи да је кћерку из брака са угарском принцезом хтео да уда за Карла од Валоа или његовог сина. Уз то, аутор списа није био сигуран који је од двојице француских краљевића био могући зет краља Милутина. Једна од клаузула уговора из Лиса јасно је остављала могућност да се краљева кћерка по имену Царица уда за Карла од Аленсона, млађег сина Карла од Валоа, о чему аутор *Описа* очигледно није био добро обавештен.³³⁹ Аноним погрешно наводи и да је краљ Драгутин целим краљевством владао само две године. Супротно томе, податак да је Милутин владао двадесет шест година и да још увек влада, као да одговара стварном стању ствари. Та годишњица његове владавине пада баш у 1308, када се папско посланство налазило у Србији. Тиме се додатно поткрепљују наводи о непосредној вези аутора са Климентовим изасланицима. Анонимово запажање да краљ Милутин још увек влада, као и да сукоб међу Немањићима траје *usque ad hodiernum diem*, посредно указује на завршетак списа након 1308, а пре завршетка грађанског рата у Србији 1311/12. године.³⁴⁰

Дакле, оно што је карактеристично за Анонимово дело, јесте посебно наглашена улога Србије коју треба покорити заједно са другим *шизматичким* државама. Стога не чуди што су Србији и Византији посвећена посебна и најобимнија поглавља, док су друге православне земље – Бугарска и Рутенија описане у једном поглављу.³⁴¹ На крају, вреди споменути да

³³⁵ Папско писмо Григорију из Котора у: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium. Historiam illustrantia, I. Ab Innocentio PP. III. usque ad Paulum PP. III. 1198–1549*, ed. A. Theiner, Romae 1863, 130, N° 182; *Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta*, II, ed. A. Turgenев, Petropoli 1842, 362, N° 14.

³³⁶ У писму се наводи да би посланици требало да помогну краљу да додели неки део земље Стефану, упркос томе што га је Милутин *ожењен добио од слободне жене*. *Bullarium Franciscanum, sive Romanorum pontificum constitutiones, epistolae, diplomata*, V, ed. C. Eubel, Romae 1898, 50 (N° 110); *HRM* II, 361 (N° 13); Жиречек, *Историја* I, 197; Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 21; Узелац, Радовановић, *Црквена политика*, 596, нап. 21.

³³⁷ О Дежевском сабору и његовим последицама: М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–82; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 118–128; *ВИИИЈ* VI, 44, нап. 87 (Љ. Максимовић); И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 169–193.

³³⁸ Вид. С. Тирковић, *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3 (1998) 11–20.

³³⁹ *Анонимов опис*, 144; Mavromatis, *La fondation*, 135; Узелац, Радовановић, *Црквена политика*, 599–600. То додатно потврђује новија мишљења да Аноним није био у служби Карла од Валоа, кога кроз цео спис оствљава само са *dominus Carolus*. *Анонимов опис*, 40–43; Још је Гурка изразио одређене сумње по том питању. *ADEO*, XII–XIII.

³⁴⁰ *Анонимов опис*, 52, 124; О грађанском рату: Динић, *Однос*, 49–82; Упор. Узелац, Радовановић, *Црквена политика*, 602–603; Cf. A. Krstić, *The Rival and the Vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić*, *Banatica* 26 (2016), 41, нап. 30.

³⁴¹ *Анонимов опис*, 128–131.

Аноним Србе убраја у групацију словенских народа, с тим што се по свој прилици овде ослањао на горепоменути спис Вартоломеја Енглеског.³⁴²

Представе о Србији и њеном становништву, које је Аноним на неки начин обликовао и пласирао под утиском пропалих преговора краља Милутина и папе Климента V, провејавају и у неким хронолошки или садржајно блиским списима. То је случај са анонимним географским трактатом, који је састављен вероватно током 1313/1315, а пре 1328. године.³⁴³ Овај спис представља увод у *Светску хронику*, која је сачувана у препису Фирентинца Амарета Манелија из 1394.³⁴⁴ У спису је дат опис одређених крајева и земаља на простору три континента, уз кратке забелешке о појединим градовима, границама, природним богатствима и трговачкој делатности. Највише података је дато о земљама Медитеранског басена са ширим залеђем, што је у складу са трговачком рутом фирентинских трговаца.³⁴⁵ У оквиру описа европских земаља, Анонимни географ истиче: *Десета област по реду је Србија, која се назива и краљем Рашке. Њени житељи су хришћани и не покоравају се римској цркви и међу њима је много грешака у исповедању вере. Имају краљевину, која није велика земља.*³⁴⁶ Оно што је од посебног значаја, јесте чињеница да за друге православне земље, аутор не спомиње грешке по питању вероисповести.³⁴⁷ То додатно потврђује утицај, ако не директно *Описа источне Европе*, онда одјека западноевропских ставова о политици краља Милутина почетком XIV столећа.

Нешто садржајније вести у том погледу, срећу се код једног писца позније крсташке епохе, млетачког племића Марина Сануда Старијег (око 1270–1343).³⁴⁸ Битну улогу у обликовању Санудових идеја, имале су његове породичне везе са латинским светом на тлу Грчке. Како су његови сродници владали Наксосом, Санудо је више пута посетио острво (1281, 1293–1296), а почетком XIV века поново је боравио на грчком тлу (Ахаја, Кипар, Родос) да би 1333. посетио сам Цариград.³⁴⁹ Његово најважније дело *Књига тајни верника крста*, у три књиге, писано је у периоду од 1321. до 1323, с тим што прва књига представља допуњену верзију дела *Стање Свете земље* (*Conditiones Terrae Sanctae*) из 1306–1309.³⁵⁰

³⁴² *Анонимов опис*, 131. Поред Срба, међу словенским народима наводи Рутене, Бугаре, Чехе, Пољаке као и Прусе. Истиче да сви говоре истим, словенским језиком који је један од најраспрострањенијих језика на свету. Вид. Исто, 174, нап. 167.

³⁴³ За одређивање хронологије настанка анонимног географског трактата, истраживачи су се водили споменом кана Златне хорде, Узбека, који је владао од 1313. до 1341, али и чињеницом да је оригинал *Светске хронике*, у чијем саставу се налази овај трактат, настао између 1313. и 1328, када римско-немачки цар постаје Лудвиг IV Вителсбах. Сматра се да је сам трактат, као увод у *Хронику* састављен пре тога, а као оквирно време се узима период 1313–1315. S. Turkus, *Nuovi dati sulla prima testimonianza relativa all'etnonimo „Roman“*, 1314, *Transilvania latina della romanita alle romenita*, Cluj-Napoca 2002, 23–37; P. Gautier Dalché, *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début du XIVe siècle)*, *Le' espace géographique au Moyen Age*, Firenze 2013, 171–174, није тако одређен; А. Узелац, *Источна и југоисточна Европа у делу анонимног тосканског географа*, Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 233–236, прихвата Туркушеву хронологију.

³⁴⁴ Трактат је сачуван у једном рукопису из Ватиканске библиотеке (Chigi. M. V. 116, f. 65v–72r). Издање уз уводни коментар даје Dalché, *Une géographie*, 171–179.

³⁴⁵ Ibidem, 173; Узелац, *Источна и југоисточна Европа*, 236.

³⁴⁶ Dalché, *Une géographie*, 176. *La decima prouincia si è Cierina, chiamasi re di Rascia, sono cristiani, non ne ubbidiscono alla chiesa di Roma, e anno molti errori tra lloro per la fede, anno reame, non u'a terra grossa.* У Манелијевом препису *Светске хронике* у коју је укључен овај текст, уместо *Cierina*, стоји погрешно преписано *Cerna*. *Cronichette antiche di vari scrittori del buon secolo della lingua Toscana*, ed. D. M. Manni, Firenze 1733 (reprint: Milano 1844) 36; Вид. и Узелац, *Источна и југоисточна Европа*, 238, 241. Такође, вероватно је уместо именице *reame* (краљевство) грешком унета именица *re* (краљ). На тај начин се добија смисленији исказ, тј. да се Србија другачије назива Рашким краљевством.

³⁴⁷ Тако за неке попут Русије, грчких области и острва, само наводи да су хришћани, који се не покоравају римској цркви. Dalché, *Une géographie*, 176–177.

³⁴⁸ Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross. Liber secretorum fidelium crucis*, ed & transl. P. Lock, Routledge 2016, 1–3; *EMC*, 1323–1324 (B. G. Kohl).

³⁴⁹ Lock, *Marino Sanudo Torsello*, 9; Николов, *Вярвай или ще те убия*, 211.

³⁵⁰ Николов, *Вярвай или ще те убия*, 211–212. Другу књигу је крајем 1312. почео да пише у Кларенци, седишту Ахајске кнежевине и довршио је током 1313. Трећа књига је писана између 1319. и 1321. У септембру исте године прво издање целокупног дела је представљено папи Јовану XXII у Авињону. Сачувано је у шест

Вести о Србији се налазе у оквиру прве књиге, где је средиште пажње усмерено ка условима и припремама за крсташки поход против мамелучког Египта. Говорећи о недовољној заступљености римокатоличких хришћана на простору три континента, Санудо истиче да на тлу *Романије* живе шизматици, а да грчку секту следи и краљ Србије. Ипак, како наводи, у приморским крајевима српске државе и у Албанији, живи католичко становништво. Додаје и да тамо живи мало људи у поређењу са другим народима.³⁵¹ Индиректно, за Србију се може везати и податак из друге књиге о трговини Млечана са Египтом. Ту је наведено да млетачки трговци из *Романије* и *Склавоније* набављају дрво, гвожђе и катран и мењају их у Египту за зачине попут шећера и бибера.³⁵² У том смислу дат је и податак да се дрво у великим количина, као и остало може добавити из земље деспота Арте (Епир), области Валоне, Драча и такође из Српске земље (*terra Seruiae*). Такође, Санудо казује и да је превасходно реч о храстовини, као и да у тим крајевима има разних врста животиња.³⁵³ Из наведеног се види да је у Санудовом концепту похода против Египта, што је основна идеја списа, укључена и Србија, коју пре тога заједно са осталим шизматичким државама треба вратити под папско окриље.³⁵⁴

Податак о верском опредељењу Срба, Санудо излаже у делу под називом *Историја краљевине Романије или Мореје*, које је писано у периоду 1328–1333. године.³⁵⁵ У списку краљева прекоморских земаља, односно православних владара, стоји да је осми по реду краљ Србије, који држи земље на јадранској обали, које се простиру око 250 миља у дужину. Затим додаје да житељи тог приобаља припадају Римској цркви, док сви остали, попут свог краља следе грчку секту и обреде.³⁵⁶

На овом месту треба истаћи да иако наведени аутори – двојица анонима и Санудо, пишу под утицајем папских ставова према Србији, они не спомињу ток и резултате самих преговора између двеју страна. Насупрот њима, неки аутори из папског окружења не користе оштрију реторику према Србима, али наводе конкретне разлоге пропасти преговора између папе Климента V и краља Милутина. То је случај са доминиканцем Бернардом Гијом (1261/62–1331)³⁵⁷ и фрањевцем Паулином из Венеције (око 1275–1344).³⁵⁸

рукописа. Друго издање дела, настало 1323. или убрзо потом, сачувано је у четири, док је треће, најпотпуније, остало сачувано у седам рукописа. Lock, *Marino Sanudo Torsello*, 12–15.

³⁵¹ *Sunt vero in „Romania“ Graeci schismatici: sed in aliqua parte ibi Fideles dominantur Exagore quoq; & Rex Serviae etiam sectam Graecorum sequuntur: sed ipsius maritima & Albania videntur catholice vivere. Verum pauci sunt ibi homines respectiue ad alias nationes.* Није потпуно јасно да ли Санудо мисли да у приморским крајевима и Албанији живи мало људи у поређењу становништвом Србије, или да их има толико мало у односу на друге народе уопште. *Liber secretorum fidelium super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione quo et Terrae Sanctae ae Historia ab Origine. Eiusdem vicinarumque Provinciarum Geographica descriptio continentur, cuius autor Marinvs Sanvtvs dictus Torsellvs Patricius Venetus*, Hanoviae 1611, 32. Превод на савремени енглески: Lock, *Marino Sanudo Torsello*, 64. Нажалост, још увек не постоји критичко издање Санудовог дела. На потребе истог указао је Питер Лок (Lock, *Marino Sanudo Torsello* 16–19).

³⁵² *Liber secretorum*, 43; Lock, *Marino Sanudo Torsello*, 80.

³⁵³ *Liber secretorum*, 68. Иако не наводи децидно, Санудо у датом контексту мисли на шумске пределе у Србији и осталим земљама, где су живеле разне животињске врсте. Донекле нејасан превод код Lock, *Marino Sanudo Torsello*, 117 (... and plenty of other things, and especialy oaks with a number of beasts).

³⁵⁴ *Liber secretorum*, 2. О покоравану Срба и других *шизматика* Санудо говори и у писму Јерониму, епископу Кафе из 1324. G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente Franceseano, Tomo III (dal 1300 al 1332)*, Collegio di S. Bonaventura 1919, 55; О Санудовим крсташким идејама: A. Laiou, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332–1334*, *Speculum* 45 (1970) 374–392.

³⁵⁵ Hopf, *Croniques*, XVI–XVIII. Сачувана је у италијанском преводу у једном осамнаестовековном рукопису и чува се у Библиотеци Марчана у Венецији. Хопф је у свом предговору Санудове *Историје* истакао да је заједно са овим рукописом (f. 25r–49v), сачуван и рукопис тосканске верзије *Морејске хронике*.

³⁵⁶ *L' ottavo è il Rè di Servia che tiene terre a marina del Golfo Adriatico, che si stende per 250 miglia, che è sotto l' obbidienza della Chiesa Romana; mà tutti li altri Popoli frà terra, che sono il più insieme con il Rè detto, seguono la Setta e il Ritto Greco.* Hopf, *Cronique*, 142–143; Узелац, *Немањићка Зета*, 58.

³⁵⁷ Бернар Ги, чувени инквизитор из Тулуза, познат је по залагању за сузбијање Катара и Албижана на простору Лангдока. EMC, 170–172 (R. Rech); J. A. Dane, *Inquisitorial Hermeneutics and the Manual of Bernard Gui*, *Tenso* 4/2 (1989) 59–76.

Иако аутор првенствено теолошких списа са сврхом сузбијања јереси, Ги је иза себе оставио и дело под називом *Цвеће хроника*, која обухвата време од Христовог рођења па све до 1331. године.³⁵⁹ Везано за мисију папских посланика код краља Милутина, Ги наводи следеће: *Године 1308, краљу Рашке су од папе послати гласници и посланици: отац Егидије, патријарх Града из доминиканског реда, и представник реда Доминиканаца и представник Мале браће на Курији. Краљ Рашке је раније одао своје гласнике папи, откривши да би волео да се потчини и покори вери и ауторитету Римске цркве, као и да своје краљевство доведе у исти положај. Поменути папски гласници су са дужним почастима били примљени од стране краља. Међутим, ниједно обећање, није потпуно или (бар) делимично испуњено, јер он сам, повучен страхом од мајке и брата, није предузео баш ништа.*³⁶⁰ Нешто другачије разлоге за краљево повлачење доноси Паулин у свом *Житију папе Климента V*. Он тврди да су папски посланици 1309. били послати краљу Рашке, од кога су убрзо враћени, јер је овај увидео да смрћу супруге Карла од Валоа, антивизантијски савез између француског краљевића и Венеције губи политички значај.³⁶¹ Поставља се питање, који од ова два извештаја је ближи стварности. Код Гија, главни разлог пропасти папске мисије је Милутинов страх од краља Драгутина и краљице Јелене, што је у неку руку могло да послужи краљу као изговор. Такође, Паулин сматра да је узрок Милутинових поступака одређен политичким плановима Карла Валоа, који су након смрти његове супруге Катарине де Куртене (1307) заиста пали у други план. Међутим, сам Милутин је у лето 1308. ратификовао уговор из Лиса, тако да на прекид даљих преговора са папом није утицала смрт Катарине де Куртене, већ заузетост краљевих западних савезника на другим странама.³⁶²

Уз Анонимов *Опис* и Санудову *Књигу*, жанровски и идејно стоји *Упутство за прекоморско путовање*, чије се ауторство најчешће приписује доминиканцу Гијому Адаму. У том смислу, важно је рећи да ниједан од осам сачуваних латинских рукописа не садржи име аутора. Једино име које се доводи у везу са овим делом јесте *Brochard l' Allemand*, грешком

³⁵⁸ Познато је да је Паулин био исповедник папе Јована XXII, а пред крај живота и саветник напуљског краља Роберта Мудрог (1309–1343). Обављао је више дипломатских активности, а у периоду од 1324/26. па до смрти, био је епископ Поцуолија. *DBI* 81 (2014) 84–87 (E. Fontana); *EMC*, 1193–1194 (E. Randolph Daniel).

³⁵⁹ Са писањем првобитне верзије, Ги је почео 1311, а завршио 1315, с тим што је више пута уносио одређене измене (1319, 1320, 1321, 1323, 1327, 1330, 1331). Није сачуван аутограф коначне верзије, а познато је чак 68 рукописа. L. Delisle, *Notice sur les manuscrits de Bernard Gui*, Notices en extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques 27/2 (1879), 188–235; V. André, *La diffusion de l' oeuvre de Bernard Gui, d'après la tradition manuscrite*, Bernar Gui et son Monde, ed. C. de Fanjeaux, Toulouse 1981, 221–242; *EMC*, 171 (R. Rech).

³⁶⁰ *Anno Domini praetaxato M. CCC. VIII. Mittuntur nuncii et legati a papa frater Aegidius, de ordine Praedicatorum, patriarcha Gradensis, et procurator ordinis fratrum Praedicatorum et fratrum Minorum in Curia, ad regem Raciae, qui prius ad papam suos nuncios destinarat, innuens quod volebat fidei et obedientiae Romanae Ecclesiae se submittere et subesse, et regnum suum pertrahere ad hoc ipsum. Fueruntque praefati nuncii papae recepti a rege, debito cum honore. Finis tamen intentus nullus fuit aut modicus subsequutus, quia ipse, matris suae et fratris metu retractus, penitus nichil egit. E Floribus Croniconum Auctore Bernardo Guidonis*, edd. J. D. Guigniaut, N. de Wailly, Recueil des historiens des Gaules et de la France, XXI, Paris 1855, 718. Исто и у Гијовом *Житију папе Климента V. Vitae paparum Avenionensium, hoc est Historia pontificum Romanorum qui in Gallia federunr ab anno Christi MCCCIV, usque ad annum MCCCXCIV*, Nouvelle édition, T. I, ed. G. Mollat, Paris 1916, 65.

³⁶¹ *Vitae paparum* I, 81. Идентичне вести се могу наћи и у допунама *Црквене историје* Вартоломеја Фидонија, тј. Птоломеја из Луке које су у периоду 1333–1338. додате од стране папског капелана Хенриха Дизенхофена. Tholomeus von Lucca, *Historia ecclesiastica nova*, ed. O. Clavuot, L. Schmutge, MGH SS 39, Hannover 2009, 692. Недавно су Узелац, Радовановић, *Црквена политика*, 596, скренули пажњу на ове вести, с тим што погрешно наводе да је Паулин податке црпео од Фидонија. У ствари, Дизенхофен се ослањао на Паулиново дело. L. Schmutge, *Zur Überlieferung der Historia Ecclesiastica nova des Tholomeus von Lucca*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 32 (1976) 517, 524; J. M. Bliethe, *The Life and Works of Tolomeo Fiadoni (Ptolemy of Lucca)*, Vrepols 2009, 204; Познији аутор Вартоломеј Платина (1421–1481), ослањајући се на Паулина или Дизенхофенов наставак *Црквене историје*, истиче да су склопивши антивизантијски савез, Млечани и Карло Валоа приволели (*perpulere*) краља Рашке да се приклони томе, погрешно наводећи 1307. годину. Међутим, Венеција и Карло су се међусобно удаљили, а тај лош пример су следиле и Рашани. *Platinae Hiistorici Liber de Christi ac ominium pontificum*, ed. G. Gaida, RIS XI, Città di Castello 1913/32, 263.

³⁶² Порчић, Исаиловић, *Папе, краљеви, моћници, комуне*, 173, где се сматра и да се година коју Паулин наводи (1309) могла односити на повратак папских посланика из Србије. Предност Паулиновим вестима даје Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 22, нап. 8.

споменут у француском преводу Жана Мијелоа из 1455. године. Тачније, рукопис који је Мијело користио, садржао је поред *Упутства* и спис доминиканца Буркарда (Брокарда) Сионског, *Опис Свете земље*. Стога се помишљало да је он аутор *Упутства*.³⁶³ Почетком XX века, Шарл Колер, упоређујући *Упутство* са Адамовим делом *Како искоренити Сарацене* (1317), снажним аргументима је указао да је управо Гијом Адам аутор првог списка. Ипак у литератури су задржане извесне резерве по том питању, па је аутор најчешће означаван као „Псеудо-Брокард“.³⁶⁴ На овом месту ћемо прихватити Колерову идентификацију аутора са Гијомом Адамом и сходно томе, рећи нешто о његовом животу. У малобројним изворима, углавном се среће под именом *Giellelmo Ade*,³⁶⁵ с тим што *Ade* може означавати земљишно порекло или патроним. Зна се да је током 1307. боравио у Цариграду, а пре 1316/17. у Светој земљи. Већ 1318. је постављен за епископа Смирне, а 1322. за архиепископа Султаније. Након две године, враћа се у Француску, где је од папе Јована XXII постављен на положај барског архиепископа (1324). У Бару се задржао од 1325. до 1329, када се вратио у домовину. Ипак, судбина је хтела да се 1337. поново нађе у том граду. Умро је у периоду између 1337/38. и 17. децембра 1341. године.³⁶⁶

Упутство, довршено 1332. године,³⁶⁷ посвећено је француском краљу Филипу VI Валоа (1328–1350). Основни циљ списка јесте да подстакне краља на нови крсташки поход у Свету земљу. Притом, пре него што би се тај поход реализовао, требало је спровести одређене припреме у које би била укључена и држава Немањића. Сходно томе, спис садржи пролог и две књиге. У прологу, Гијом Адам на сажет начин приказује структуру свог дела, тиме постављајући теме којима се детаљније бави у главном делу списка. Прва књига, која има осам делова, концентрисана је на мотиве похода и питања најпогодније маршруте; у другој, која садржи четири дела, разматра могућност нужне, али несигурне сарадње са источним народима, на првом месту у виду снабдевања. Овде је изражен кључни мотив списка, неопходност напада на турске емирате, за шта је предуслов било сламање *шизматичких*

³⁶³ Жан Мијело је превео текст по наредби бургундског војводе Филипа III Доброг (1419–1467). Први превод на тај језик настао још 1333. од стране Жана де Вињеа. С. Knowles, *Jean de Vignay, un traducteur du XIVe siècle*, Romania 75 (1954) 353–383.

³⁶⁴ Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, RHC: HA, Paris 1906, CLXXVII–CXCV; Ch. Kohler, *Que est L'auter Directorium ad passagium faciendum*, ROL 12 (1911) 104–111. Констабл прихвата и додатно појачава Колерове аргументе. William of Adam, *How to defeat the Saracens/ Guillelmus Ade Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*, ed. G. Constable, Dumbarton Oaks 2012, 5–8. Додуше, Констабл сматра да би још раније покренуто питање ауторства Рајмунда Етјена, који је пратио Адама на путу за Свету земљу, ипак требало да остане отворено. Са друге стране, Рејмонд Бизли, који је *Упутство* издао исте године када и Колер, као могуће ауторе оставља Буркарда Сионског и Јована од Коре, Адамовог наследника на положају архиепископа Султаније. R. C. Beazley, *Directorium ad faciendum passagium transmarinum*, I, The American Historical Review 12/4 (1907) 810–867; II, 13/1 (1907) 66–115. У јужнословенској историографији се у суштини прихватају Колерови аргументи. Вид. М. Šufflay, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV. vijeka*, Arhivski vijesnik 13 (1911) 142–150; Николов, *Варвај или ще те убија*, 222–223, 425, уз извесну дозу опреза; Узелац, *Немањићка Зета*, 53–54; С. Новаковић, *Буркард и Бертрандон де ла Брокцијер о Балканском полуострву XIV и XV века*, ГНЧ 14 (1894) 11–34, водио се тада актуелном тезом о Буркардовом ауторству. На овом месту, ми ћемо прихватити Колерову идентификацију аутора са Гијомом Адамом, мада исто тако, сматрамо да се ауторство Рајмунда Етјена, или макар његово удеоштво у писању *Упутства*, не би требало олако одбацити.

³⁶⁵ Ch. Kohler, *Documents relatifs a Gulliaume Adam archeveque de Sultanieh, puis d'Antivari, et a son entourage (1318–1346)*, ROL 10 (1903–1904), 20–21, 23, 25, 26.

³⁶⁶ Constable, *William of Adam*, 1–3, са старијом литературом. Од краја децембра 1341. као барски архиепископ спомиње се Јован Заулини. Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 64.

³⁶⁷ У два рукописа као време настанка стоји 1330 – Париски (MS. Lat. 5138 Bibliothèque Nationale) и Бриселски (Bibliothèque Royale, No 5900), а у осталим 1332. Beazley, *Directorium* I, 812, за своје издање поред Париског користио је и Оксфордски рукопис (MS. No. 43, Magdalen College Library); Cholier, *Brocardus*, CLXVI–CLXVII, је поред споменута два користио још Базелски (A. I. 32, Bibliothèque publique), Париски (MS. Lat. 5990, Bibliothèque Nationale) и Ватикански (Cod. Palat. 603, Bibliothèque du Vatican). На овом месту, користимо оба издања. Тамо где се у зависности од коришћених рукописа читања разликују, најчешће ћемо предност дати Колеровом, уз навођење спорног места из Бизлијевог издања. Новаковић, *Буркард*, 11–34, доноси српски превод одељака који се односе на Балкан, с тим што ће он овом приликом бити консултован само у ретким случајевима, првенствено због своје архаичности и за савремене услове научног рада, недовољне прецизности.

држава.³⁶⁸ Управо, кроз готово све врсте података о Србији, провлачи се опаска о шизматичком карактеру Срба и њихових владара.

У првој књизи су превасходно дати подаци о сукобима унутар династија Палеолога и Немањића. У том погледу, аутор упозорава на услове везане за будући пролаз крсташке војске кроз земље византијског цара Андроника III (1328–1341) и српског краља Стефана Душана (1331–1355, цар од 1345).

Прво, са њима се не може склапати никакав савез из четири разлога – 1) због њихове вере и односа према римокатоличкој вери, коју они и њихова црква не поштују, већ је нападају и мрзе из дна душе као изопачени јеретици. На то додаје да су по њиховим наређењима припадници доминиканског и фрањевачког реда били физички и вербално злостављани; 2) договор са њима би био раван пакту са нечастивим и уперен против Бога; 3) ови владари су Римску цркву одбацили и презрели. Називају је погрдним именима, а њене следбенике псећим синовима и према њима се понашају као према јеретцима и шизматицима; 4) читав Исток је упознат са двоструком мрљом двојице владара – они су као јеретици осуђени од Римске цркве, а у својим државама су насилни узурпатори и тирани.³⁶⁹ Друго, Гијом Адам образлаже зашто им се не може веровати, а главни разлози се односе на нелегитимност положаја двојице владара. У суштини, Адам оптужује династију Палеолога за уништење Латинског царства (1261) и одбацивање Лионске уније из 1274. године, а самог Андроника III за узурпацију престола.³⁷⁰ У том смеру аутор наставља приповедање о Немањићима и свом савременику, краљу Душану. На почетку сугерише да он не држи то краљевство по закону, већ је као и византијски цар познат по преварама, издајствима, тиранији и тешким злоделима. Штавише, он је продужио недела својих претходника на владарском престолу.³⁷¹ Како би појаснио корене тога, Адам излаже хронику династичких сукоба.

Креће од краља Стефана, тј. Уроша I (*Rex Rassiae qui Stephanus vocabatur*) који је имао два сина, Стефана и Уроша. Урош (Милутин) је након очеве смрти устао против брата, започевши рат, али се Стефан (Драгутин) сажалио и са братом поделио краљевство. Аутор затим предочава да је краљ Стефан био ожењен Катарином, сестром сицилијанске краљице Марије, бабе краља Филипа VI. Катарина је супругу подарила сина Владислава (*Vlatislaus*), који је наследио очев део краљевства, док је у преосталом делу владао споменути Урош, као синовчев вазал. Краљ Урош је затим устао против синовца, заузео његове земље и бацио га у окове, из којих овај није успео да се ослободи за стричевог живота.³⁷² За Уроша истиче да је био ожењен Јелисаветом, још једном сестром бабе краља Филипа VI. Након што ју је одбацио, оженио се кћерком тадашњег византијског цара Андроника II, а сестром *садашњег*, Андроника III. Краљ Урош од ових жена није имао потомство, већ само два сина од две конкубине. Један је био Константин, а други Стефан, *који је био отац онога што сада Рашко краљевство држи окупираним*.³⁷³ Адам потом преноси епизоду о Стефановој побуни против краља Уроша, истичући да је син настојао да оца лиши живота и краљевства. Ипак, отац је успео да зароби сина и нареди његово ослепљење. Затим је Стефан са своја два сина послат у изгнанство у Цариград.³⁷⁴ Како аутор даље предочава, он није био потпуно ослепљен, јер је извршилац био поткупљен без знања краља Уроша. Адам Стефану приписује и убиство сопственог сина, који је једном приликом открио да његов отац није потпуно слеп. Наводно,

³⁶⁸ Beazley, *Directorium* II, 66–79; Николов, *Варвај или џе те убија*, 223–225.

³⁶⁹ Kohler, *Brocardus*, 372–375, 422–428; Beazley, *Directorium* I, 815–817, 844–848.

³⁷⁰ Kohler, *Brocardus*, 430–436; Beazley, *Directorium* I, 849–851.

³⁷¹ Kohler, *Brocardus*, 436; Beazley, *Directorium* I, 851.

³⁷² Kohler, *Brocardus*, 436–437; Beazley, *Directorium* I, 851–852.

³⁷³ *Ex ipsis autem uxoribus filios non suscepit; sed ex diuersis concubinis duos filios generauit, quorum unus Constantinus, alter vero fuit Stephanus nominatus, qui pater fuit istius qui nunc regnum Rassiae detinet occupatum.* Kohler, *Brocardus*, 437; Beazley, *Directorium* I, 852.

³⁷⁴ *Hic Stephanus contra patrem suum Vrosium insurrexit, et eum vita et regno priuare pluries attentauit. Tandem per patrem captus exoculari mandatur, et in Constantonopoli(m) cum duobus filiis suis exilio relegatur.* Kohler, *Brocardus*, 437; Beazley, *Directorium* I, 852.

Стефан је сина задавио сопственим рукама. Даље се сазнаје да је његова тајна била строго чувана док је стари краљ био жив. Краљ Урош се ипак смиловао над синовљевом судбином и након много година изгнанства, дозволио му да се врати у земљу.

Након очеве смрти, Стефан је преко писама, писаних властитом руком, уз обећања и дарове, обзнанио да није слеп. Убрзо се Владислав, истински наследник краљевства ослободио из заточеништва, али је протеран од стране краља Стефана. Још суровије, Стефан се обрачунао са рођеним братом, Константином (*fratrem proprium et unicum Constantinum*) тако што га је лишио слободе и потом убио на изразито суров начин. Писац се не либи да Немањиће назове змијским родом чији се *отров из чаше разлива и расипа*.³⁷⁵ У том маниру, он се враћа на Стефана (Душана), *сина слепога*, који је упркос младићком држању и годинама, своје претке надмашио у злоделима.³⁷⁶ Притом, аутор га јасно оптужује за заточење и свирепост убиство рођеног оца, уз кога опет наводи негативне епитете.³⁷⁷ Гијом Адам се у свом обраћању краљу Филипу VI, опет враћа на Палеологе, а након тога још једном оспорава право краља Стефана Душана на престо, уз истицање да је његов отац копице, као и да је законити наследник Рашког краљевства Филипов сродник Владислав (*Vlatislaum sobrinum vestrum*).³⁷⁸

Сходно намени свог списка, Гијом Адам даје и податке у вези са географским, односно геополитичким положајем Србије Немањића. Још на почетку износи четири мотива за покретање крсташког похода. У оквиру другог, где набраја европске земље који не следе римокатоличку веру, наводи између осталог Бугарску, а затим *Склавонију*. У њеном саставу, како истиче, налази се више краљевстава: Рашка, Србија, Хум, Хрватска, Зета. Ови крајеви се са једне стране граниче са Угарском, а са друге са Грцима, Далматима, Албанцима и Власима.³⁷⁹ На ово се надовезује трећи мотив, где наводи да у европске хришћане спадају и они који следе *грчку секту*: Грци, Рутени, Бугари, Склави и Власи.³⁸⁰ Нешто касније додаје да Грке због њиховог кукавичлука, Татари и Турци покорвају и поробљавају, док их Склави, Бугари и други њихови непријатељи нападају, протерују и уништавају.³⁸¹

Разматрајући најпогодније руте за предстојећи поход, Адам издваја и пут преко Италије, чији један крак иде кроз Рашку и води до Солуна.³⁸² Занимљиво је да као најлакши пут наводи онај преко Немачке и Угарске и даље преко *Бугарске равнице*, којим су прошли први крсташа. Потом образлаже да је ова рута најпогоднија, између осталог због снабдевања намирницама. Након изласка из Угарске, један пут води кроз Бугарску, а други кроз *Склавонију, односно кроз део краљевства Рашке*, којим су раније прошли гроф од Тулуза и епископ Подија.³⁸³ Водећи се искуствима првих крсташа, Гијом Адам сматра да је пут кроз Бугарску краћи и лакши за пролаз, мада сугерише да треба бити на опрезу од оних који незаконито владају у Бугарској, Грчкој и Рашкој. Међутим, уколико би они долазак крсташа француског краља доживели као непријатељски чин, онда би намирнице дали потпуно бесплатно. Истиче и да ове земље обилују у свему, као и да њихови становници залихе чувају у подземним оставама. До њих се уз истрагу лако може доћи, јер их они не би бранили, већ би се дали у бег.³⁸⁴

³⁷⁵ Kohler, *Brocardus*, 438; Beazley, *Directorium I*, 853.

³⁷⁶ Kohler, *Brocardus*, 438; Beazley, *Directorium I*, 853.

³⁷⁷ *Nam patrem proprium, ut premissum est, spurium, illegitimum, male natum, crudelem, tyrannum, filicidam, fratricidam, et, quantum in eo fuit, etiam patricidam, cepit, vincularit, carceri mancipavit et plus quam crudeliter interfecit.* Kohler, *Brocardus*, 438; Beazley, *Directorium I*, 853.

³⁷⁸ Kohler, *Brocardus*, 445–446; Beazley, *Directorium I*, 856–857 (*consobrinum vestrum*).

³⁷⁹ Kohler, *Brocardus*, 382–383; Beazley, *Directorium I*, 820–821.

³⁸⁰ Kohler, *Brocardus*, 486; Beazley, *Directorium I*, 823. *Склаве* помиње и касније као следбенике *грчке секте*. Beazley, *Directorium II*, 89.

³⁸¹ Kohler, *Brocardus*, 449; Beazley, *Directorium II*, 81.

³⁸² Kohler, *Brocardus*, 414–415, 460; Beazley, *Directorium I*, 840–842.

³⁸³ Адам на овом месту прави реминисценцију на пролазак војски из времена Првог крсташког рата, *Цариградским друмом* и кроз Далмацију. Kohler, *Brocardus*, 418–419; Beazley, *Directorium I*, 842.

³⁸⁴ Kohler, *Brocardus*, 420; Beazley, *Directorium I*, 842–843.

Посебан одељак је посвећен упутству за освајање краљевства Рашке, са конкретним подацима о географији, типовима насеља, природним богатствима и привредном потенцијалу. На самом почетку, Адам сугерише да би се оно могло лако освојити, уколико би постојала жеља за тим. Затим додаје: *Ово краљевство има мало тј. скоро нимало утврђених и ограђених места, већ само села и куће без шанчева и потпуно без зидова.*³⁸⁵ Наводи и да су грађевине и дворци рашког краља, као и његовог племства од сламе и дрвета. Пише и да сам никада није видео дворац или кућу од камена, као ни од земље, осим у латинским градовима у Приморју. Ипак, краљевство је богато житом, вином, уљем и месом. Што се тиче природних богатстава, аутор тврди да је Рашка испресецана текућим водама, изворима и рекама, а украшена је шумама, ливадама, горама, пољима и долинама. За шуме наводи да су простране и густе. У њој живи разна дивљач, а све што се ту рађа је посебно. То се нарочито односи на крајеве покрај мора.³⁸⁶ Такође, ту се налази пет рудника злата и сребра, у којима раде стручни људи. Аутор додаје и да је у многим местима пронађено злато помешано са сребром.³⁸⁷ Од посебног је значаја ауторова констатација да: *Ко год буде имао ово краљевство, уистину ће поседовати један пожељан и посебан драгуљ, драгоцен за сва времена.*³⁸⁸

Посебну пажњу барски архиепископ посвећује положају Албанаца и Латина у српском Поморју. Како истиче, сви они су поборници Римске цркве и имају архиепископе, епископе, опате и ниже свештенство. Латини имају шест градова са епископима и то: Бар, где је седиште архиепископа, потом Котор, Улциљ, Свач, Скадар и Дриваст. У тим градовима само они обитавају, док изван зидина живе Албанци. Албанци имају четири града: Велики и Мали Пилот, Сапу и Арбанон, који су попут латинских градова потчињени барском архиепископу. Аутор потом наглашава да иако Албанци поседују свој језик, у књигама се служе латинским писмом. Латински утицај је ограничен унутар градова, мада иако поседују винограде и поља, Латини немају своје тврђаве нити села. За Албанце тврди да су бројнији народ од Латина, и да могу опремити више од 15.000 коњаника за рат, а сходно обичају и карактеру земље, они су спремни и одважни ратници.³⁸⁹ Адам је посебно речит када говори о неподношљивом јарму и најтежем ропству Албанаца и Латина, од стране њима омражених и гнусних словенских господара. Албанци и Латини су према ауторовим речима мучени, њихово свештенство је понижавано и угњетавано, епископи и опати стално затварани, племићи лишавани поседа и заробљавани. Њихове епископске и друге цркве се затварају и бивају лишене права, док су манастири остављени да пропадају.³⁹⁰ Адам запажа да сви они верују да би посветили своје руке у словенској крви, уколико би се неки француски принц појавио у њиховим крајевима и повео рат против безбожних Словена, непријатеља праве вере. Додаје и да би уз помоћ Албанаца и Латина, 1.000 француских коњаника и 5 или 6.000 пешака, са лакоћом, без сумње освојили читаво Рашко краљевство.³⁹¹

Као што смо већ истакли, *Упутство* даје прилично бројне и садржајне вести о држави Немањића. Разлог томе лежи у чињеници да је аутор овог списа био лично присутан на тлу српских земаља, где је обављао важну функцију барског архиепископа у време краљева Стефана Уроша III Дечанског и Стефана Душана. Управо, Адам је био савременик насилне

³⁸⁵ *Regnum illud pauca et quasi nulla loca habet forcias vel munitas, sed totum est ville et casalia, sine fossatis et penitus sine muris.* Kohler, *Brocardus*, 477–478; У издању Beazley, *Directorium* II, 96, стоји *sed totum est vile et casalia siue fossata, et penitus sine muris.*

³⁸⁶ Kohler, *Brocardus*, 479–480, 481; Beazley, *Directorium* II, 96; Узелац, *Немањићка Зема*, 54.

³⁸⁷ *In regno illo sunt actu quinque minerie auri, pariter cum argento, in quibus magistri continue operantur. Sunt nichilominus argentarie cum auro miste veraciter, nunc reperte in aliis locis pluribus et diversis.* Kohler, *Brocardus*, 480–481; Beazley, *Directorium* II, 96.

³⁸⁸ *Quicumque ergo habuerit regnum illud, habebit veraciter jocale appetibile et optandum et in toto seculo preciosum.* Kohler, *Brocardus*, 481–482; Beazley, *Directorium* II, 96, где стоји *et optandum in toto seculo*, дакле без везника *et* и придева *preciosum*.

³⁸⁹ Kohler, *Brocardus*, 483–484; Beazley, *Directorium* II, 96–97.

³⁹⁰ Kohler, *Brocardus*, 484–485; Beazley, *Directorium* II, 97.

³⁹¹ Kohler, *Brocardus*, 485; Beazley, *Directorium* II, 97.

смене на престолу, која се збила крајем августа 1331. године,³⁹² а имао је мање-више поуздана обавештења и о ранијим сукобима, почев од оног између краљева Милутина и Драгутина. Читав овај одељак у основи има наглашавање нелегитимности Милутиновог огранка династије, уз истицање права Драгутиновог сина Владислава, као истинског наследника, и уз то рођака француског краља.³⁹³ Адам је, попут Анонима, интензивно наглашавао незаконитост положаја краља Стефана Дечанског, чиме је заправо пренео гледиште папске средине.³⁹⁴ Он практично иде и корак даље, тиме што Константина, другог сина краља Милутина такође сматра бастардом.³⁹⁵ Дакле, Адам се посебно потрудио да истакне мотиве који у први план стављају морално и људско посрнуће српских краљева – фратрицид, филицид и патрицид. Краљ Стефан Дечански и његов син краљ Душан су главни актери пишчеве нарације. За првог везује уморство сина Душмана и брата Константина, док краља Душана директно оптужује за очеву смрт. Од наведених збивања, мотив Душановог оцеубиства се среће и у домаћим изворима познијег времена.³⁹⁶ Очигледно да су непосредно након самог догађаја кружиле некакве гласине о томе. Како баш у то време Адам није био у Бару, извесно је да је имао доушнике с простора своје архиепископије, који су га извештавали о дешавањима у Српском краљевству.

Ипак, он је у овај спис унео и лична запажања. Сам истиче да осим у Приморју, нигде другде није видео дворац или кућу саграђену од камена. Прецизан је, мање-више и када говори и о броју активних рудника и производњи тзв. гламског сребра.³⁹⁷ Како би француског краља одобровољио на планирани поход, барски архиепископ у изразито позитивном светлу представља природна богатства и привредни потенцијал српске државе, уз контрастно истицање њене војне слабости. Последње, али и неки други мотиви срећу се у поменутом у *Опису источне Европе*. Рецимо, Аноним је нешто детаљнији по питању појединих географских и хидрографских података, док Адам подробније говори о положају латинског и албанског живља у српском Поморју. Треба узети у обзир да је Анонимово дело у ствари један сажет трактат, док Адамово *Упутство* има израженију сврху и динамичнији приповедачки манир. Другим речима, код Анонима је циљ по себи освајање Србије (и Византије), док је то код Адама неопходан предуслов за испуњење главног циља – ослобођење Свете земље. Ипак, ако се пажљивије погледа, *Упутство* се наставља на *Опис*, не само у тематском, него и у хронолошком смислу, барем што се тиче држава Немањића и Палеолога. Са великом дозом сигурности се може закључити да је Адаму било познато Анонимово дело.³⁹⁸

Кроз српске приморске крајеве, који су у центру пажње писаца позне крсташке епохе, непосредно пре доласка Гијома Адама у Бар, прошао је фрањевац из удаљене Ирске, Симон Фицсимонс, и о томе оставио вредне белешке. Он је у пратњи свог сабрата Хугона

³⁹² Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 42–48.

³⁹³ Та веза је ишла преко угарских Арпада. Баба краља Филипа VI, Марија, била је старија сестра Владислављеве мајке Каталине. Николов, *Вярвай или ще те убия*, 32.

³⁹⁴ *Анонимов опис*, 126; Видели смо да се у папском писму из 1308. помиње Стефанова нелегитимност. Вид. нап. 336. У писму папе Јована XXII од 12. јуна 1323. године, поново је споменуто да је Стефан рођен из незаконите везе, с тим што му се нудила могућност да преласком у римокатоличанство озакони свој и положај својих наследника. *VMH I*, 492. По свој прилици, Стефан је рођен у тзв. морганатском браку, тада краљевића Милутина са неком српском властелинком. Вид. П. Коматина, *О првом браку краља Милутина*, ЗРВИ 52 (2020) 45–59 са литературом.

³⁹⁵ Не може се поуздано рећи ко је била Константинова мајка. Једино је извесно да није реч о угарској принцези Јелисавети. Помишљало се да је у питању Ана Тертер, бугарска принцеза. Вид. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 255; Уп. А. Узелац, *О српској принцези и бугарској царици Ани (Прилог познавању бракова краља Милутина)*, ИЧ 63 (2014) 42–43.

³⁹⁶ Прво код Григорија Цамблака у *Житију краља Стефана Дечанског*, а касније и у неким летописима. Од савременика, једино Адам директно окривљује Душана, док рецимо, савремени византијски писац Нићифор Григора, иако ненаклоњен српском краљу, криви властелу за смрт збаченог владара. Преглед изворних вести смрти краља Стефана Уроша III код Маловић-Ђукић, *Стефан Дечански*, 66–68; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 308–321.

³⁹⁷ Вид. Ћирковић-Ковачевић Којић-Ћук, *Рударство*, 33.

³⁹⁸ На то је уз извесну дозу опреза скренуо пажњу Гурка у *ADEO*, XI.

Илуминатора, током 1323. године кренуо на ходочашће у Свету земљу. О Фицсимонсу, као ни о његовом сапутнику се не може рећи ништа детаљније, осим да су највероватније били англо-ирског или англо-норманског порекла.³⁹⁹

Из његовог списка се види да је са Хугоном на ходочашће кренуо 16. марта 1323. године из ирског града Клонмела. Они су преко Енглеске, јужне Француске и Италије, стигли до источне јадранске обале.⁴⁰⁰ Ту је пажња посвећена упориштима млетачке власти у Далмацији, укључујући и Дубровник. Дајући податке о Дубровнику као пребогатом и добро утврђеном граду, ходочасник наводи да у њега долазе разни трговци – Словени, Варвари, Патарени и други шизматици. Фицсимонс истиче јасну дистинкцију између шизматика и Латина, по питању држања, изгледа и језика. Потом упоређује Словене и Чехе, наводећи да су слични по питању језика, али се у верском погледу разликују, јер први највећим делом следе грчки, а други латински обред.⁴⁰¹ Следивши Фицсимонсов текст, види се да су након неколико дана двојица фрањеваца прошла *кроз Улцињ, град краља Рашке, а затим допловили у Драч*. Потом се осврће на Албанију, која је смештена између *Склавоније и Романије*, и додаје да ју је недавно покорио *шизматички* краљ Рашке.⁴⁰² Аутор је нашао за сходно и да упореди стилове одевања Словена и Грка, на које се по том питању угледају Албанци. За прве каже да носе беле, дугуљасте и округле шешире, с тим што племићи додају и дугачко перо, како би се разликовали од обичног света.⁴⁰³

Из приложеног се примећује да белешке ирског ходочасника углавном садрже податке географске и етнографске природе. У суштини, он на простору источне јадранске обале препознаје политичку превласт Венеције и Србије. Исто тако, упадљива је употреба етничке одреднице *Словени* за житеље приморских крајева, за које каже да углавном следе грчки обред. При томе је морао мислити претежно на Србе, као политички најдоминантнију словенску скупину на том простору. Уосталом, за њих је у Дубровнику, где је Фицсимонс боравио, коришћен општији израз *Sclavi*.⁴⁰⁴ Ипак, он је податак о сличности језика *Словена* и Чеха, преузео од Вартоломеја Енглеског.⁴⁰⁵ Фицсимонс не пропушта ни да уз помен српског краља наведе епитет *шизматички*. Такође, информације о српској власти над Албанијом, могао је добити приликом проласка кроз поменуте земље.⁴⁰⁶ Иако не наводи децидно, он практично говори о власти српског краља над једним делом Албаније, што се види из даљих навода да је Драч под анжујском, а Берат под византијском влашћу. Можда у том смислу треба посматрати ходочасникове вести да су ови Албанци шизматици који следе грчки

³⁹⁹ *Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*, ed. M. Esposito, Dublin 1960, 4–5. У наведеном издању је даг упоредни превод на савремени енглески језик. Прво издање, са више пропуста: *Itineraria Simonis Simeonis et Willelmi de Worcestre: Quibus accedit tractatus de metro, in quo traduntur regulae a scriptoribus medii aevi in versibus Leonini observatae*, ed. J. Nasmyth, Cantabrigiae 1778, прештампано у: Golubovich, *Bibliotheca III*, 237–282. Фицсимонсове белешке су сачуване у виду копије која се налази у оквиру библиотеке Корпус Кристи у Кембриџу (MS. 407, f. 1r–33v). Овај кодекс садржи и друге списе, жанровски блиске поменутом. Реч је о делима Вилема Рубрука и Одорика Пореденонеа. Такође, између осталог ту се налази и XV књига енциклопедије Вартоломеја Енглеског. Кодекс је исписан по наредби Симона Бозуна, приора катедрале у Норичу, најкасније до почетка друге половине XIV века. *Itinerarium Symonis Semeonis*, 2–3, где је скренута пажња да Фицсимонсов извештај није довршен.

⁴⁰⁰ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 24–36.

⁴⁰¹ *Ibidem*, 36; Српски превод одломака који се односе на путовање од Пуле до Крита, доноси А. Узелац, *Ходочасник из Ирске на источној обали Јадрана почетком XIV века*, ИЧ 69 (2020) 72–76.

⁴⁰² *Itinerarium Symoni Semeonis*, 36–38; Узелац, *Ходочасник из Ирске*, 73–74.

⁴⁰³ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 38; Узелац, *Ходочасник из Ирске*, 74.

⁴⁰⁴ Да се под *Словенима* мисли на Србе истичу Н. Радојчић, *Занимљив извор за владе српскога краља Стефана Дечанског*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 323; Антоновић, *Црквена политика*, 23; Узелац, *Држава Немањића*, 365–366; Исти, *Немањићка Зета*, 57.

⁴⁰⁵ На то скреће пажњу Узелац, *Ходочасник из Ирске*, 73, нап. 56; Додуше, Вартоломеј на другом месту, које смо већ анализирали, и саме Чехе убраја у словенску групу народа. *Bartholomeus Anglicus*, 693, 697. Видели смо да сличну перцепцију има и Гијом Адам.

⁴⁰⁶ У литератури се углавном полази од тога да је једним делом Албаније са Драчем, владао краљ Милутин, и то у периоду од 1296. до 1304. године. Узелац, *Ходочасник из Ирске*, 74, нап. 66 са литературом.

обред.⁴⁰⁷ Тиме Фицсимонс за разлику од Анонима и једну деценију касније Гијома Адама, излаже негативне ставове према Албанцима, јасно их перципирајући као варваре и шизматике.

Како су српски градови на простору Зете представљали важну спону између Србије и западног света, првенствено у економском погледу, тако се подаци о њима могу срести и у делима са практичном наменом. Многи од тих списа делимично излазе из оквира типичних наративних извора, мада садрже значајне особине тог жанра. То је случај са трговачким приручником фирентинског банкара Франческа Балдучија Пеголотија, под називом *О трговачкој пракси* (1335–1343).⁴⁰⁸ Пеголоти је за собом имао богату пословну каријеру, на првом месту као заступник велике банкарске компаније под власништвом породице Барди. Боравак на Кипру од 1324. до 1329. омогућио му је да сакупи податке за свој приручник, а тамо се поново нашао 1335. године. Након коначног повратка у Фиренцу, активно се укључује у тамошњи политички живот, а у изворима се помиње и 1347. године.⁴⁰⁹

Приручник намењен италијанским трговцима, доноси податке о важним трговачким путевима и центрима широм Европе и Азије. Пеголоти је уз то извршио поређење мерних јединица које су коришћене у италијанским градовима (за жито, сребро, восак и уље) са онима из страних градова. Између осталог наводи и градове у *Склавонији* – Дубровник, Задар и Котор. Говорећи о вредности апулске мере за жито, каже да је у Котору (*A Catera di Schiavonia*) она износила *misure 1200*.⁴¹⁰ Са друге стране, истакнут је однос которских мера према мерама апулског града Барлете. Тако стоји да 100 апулских салми, вреди 174 которских мођа, а 1 мођо у Котору износи 8 стаја; 1 танка которска литра (*libbre d'argento*) одговара 12 унчи и 7 терија из Барлете, док 100 дебелих литри (*libbre di cera*) износи 102 барлетанске литре, итд.⁴¹¹ Још пре тога, Пеголоти даје податке о трговини Венеције и Анконе са *Склавонијом*, где се види шта се све могло набавити на источној обали Јадрана и по којој цени.⁴¹² Оно што се такође запажа, јесте да Пеголоти говори искључиво о географској припадности Котора *Склавонији*, мислећи притом на источну обалу Јадрана.

Из пера појединих писаца са простора немачких земаља, могу се наћи вести о српској држави, које упркос својој недоречености, пратично откривају неке појединости српске спољне политике, током прве половине XIV века. Један од њих је Јован (око 1270–1345/47), цистерцитски опат Манастира Св. Марије Виктриншке у Корушкој.⁴¹³ Своје најважније дело *Књига истинитих прича*, посветио је аустријском војводи Алберту II Хабзбуршком

⁴⁰⁷ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 38. Ове вести у контексту српске власти над Албанијом коментаришу: Радојчић, *Занимљив извор*, 323; Антоновић, *Црквена политика*, 28 и нап. 47; Уп. И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ 338 (1983) 31–36.

⁴⁰⁸ Извесно је да се хронологија настанка дела може сузити на период 1338–1342. Приручник није сачуван у оригиналу, већ у виду копије, коју је 1472. у Фиренци саставио Филипо Николо Фрескобалди. Фрескобалди је сам нагласио да је Пеголотијево дело преписао на основу старије копије, састављене од стране Ањола ди Лото дал Антела. Фрескобалдијева копија се данас чува у Библиотеци Рикардијана у Фиренци. Francesco Balducci Pegolotti, *La practica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge 1936, IX–XIV.

⁴⁰⁹ *La practica della mercatura*, XV–XXV.

⁴¹⁰ *Ibidem*, 168.

⁴¹¹ *Ibidem*, 170. Пеголотијеве *libbre d'argento* (литра за сребро) и *libbre de cera* (литра за восак) одговарају тзв. „танкој” и „дебелој” литри, које су под тим називима забележене у српским изворима. Прва је служила за мерење скупе робе (племенити метали, зачини), а друга за мерење јефтинијих ствари (восак, намирнице). С. Ђирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 144–147; Пеголотијево дело спомиње и Узелац, *Држава Немањића*, 368; Исти, *Немањићка Зета*, 58–59.

⁴¹² Наводе се производи попут вуне, коже, сира, усољеног меса. *La practica della mercatura*, 157; Узелац, *Немањићка Зета*, 58–59.

⁴¹³ F. Schneider, *Studien zu Johannes von Victring*, Berlin 1902, 153–162; Lhotsky, *Quellenkunde*, 292–293; EMC, 940 (K. Ubl). У науци су заступљена два мишљења о опатовом пореклу. Према једном, он је потекао са аустријско-баварског подручја, а заступници тога се позивају на лексичке анализе опатових дела. J. Mlinar, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*, Ljubljana 2005, 31; Друга теза је о француском пореклу: A. Joris, *Le passé lorrain de Jean de Victring, abbé de Victoria (Carinthie). Diplomate, légiste et chroniqueur (ca 1270?–1345)*, Le Moyen Âge. Revue d'histoire et de philologie 111 (2005) 451–478 са литературом.

(1330–1358). Дело је настало у периоду 1340–1343. године.⁴¹⁴ Говорећи о проласку комете, чиме алудира на несрећна збивања, опат преноси: *Исте године, изнурена болешћу, преминула је Јелисавета, кћерка краља Фридриха. Наиме, пошто јој је речено да треба да ступи у брачну везу са краљем Србије, била је толико ужаснута због верских грешака расколника, да се због тога, уз ридања, свакодневно молила Богу и многим постовима изнуривала тело.*⁴¹⁵ У редакцији D, односно верзији коју доноси тзв. Аноним из Леобена, у суштини се понављају ове вести, с тим што се децидно наводи 1336. као година проласка комете.⁴¹⁶ Из ових редова се запажа опатова тежња да нагласи ужасавање младе принцезе, узорне хришћанке због сазнања о планираној удаји за једног шизматичког краља, што је ако се следи опатов литерарни поступак, довело до њене смрти.⁴¹⁷ Такође, опат сасвим површно открива политичку позадину наведене вести, а која се тиче намере краља Душана да се ожени Јелисаветом, кћерком почившег немачког краља Фридриха Хабзбуршког. Опатове вести се допуњују дубровачким изворима, који пружају сведочанство о посланству аустријског војводе, које се априла 1336. запутило у Србију.⁴¹⁸

Поред вести Јована Виктриншког, требало би скренути пажњу на податке које доноси фрањевац Јован од Винтертура (око 1300–1348),⁴¹⁹ опатов савременик. Фрањевац у својој *Хроници* приповеда о сукобима угарског краља Карла Роберта и чешког краља Јована (1310–1346) са аустријским војводама. У том контексту, преноси гласине о разлозима Карловог повратка у земљу из аустријског похода, а као једну од њих наводи напад неког паганског краља, његовог суседа. Јован од Винтертура тврди да се тај краљ налазио у служби аустријских војвода и да је у међувремену заузео Угарско краљевство.⁴²⁰ Мишљења смо да је поменути пагански краљ могао бити једино Стефан Душан, који је од почетка своје владавине био у готово сталним сукобима са Карлом Робертом.⁴²¹ У прилог томе говоре наводи да је реч о владару у угарском суседству, али и израз *rex paganus*, који Јован од

⁴¹⁴ Опатова *Књига* је сачувана у четири редакције: А – обухвата период од 1231. до 1341; В – према савременој нумерацији В1 и В2, сачувана у фрагментима, обухвата збивања од 1261. до 1274, од 1305. до 1314. и након 1274; С – С1, С2 и С3, обухвата време од 687. до 1271. и D – позната на основу компилације анонимног аутора из Леобена у Аустрији. Вид. Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, 32–33. Поред овог списка, Јован је иза себе оставио и дело под називом *Cronica Romanorum*. Lhotsky, *Quellenkunde*, 296, са литературом.

⁴¹⁵ *Eodem anno infirmata est filia regis Friderici Elizabeth infirmitate, qua et mortua est; nam dum Servie regi diceretur matrimonialiter copulanda, in tantum abhorruit hominis scismatici fidem erroneam, ita ut cottidianis Deum gemitibus exoraret, multis ieiuniis corpus affligeret, suam semper Domino pudicitiam commendaret. Liber certarum historiarum* II, 172. Предсмртне муке младе принцезе, описане су са доста детаља. Ibidem, 173.

⁴¹⁶ Ibidem, 202–203; За разлику од Анонима из Леобена, ове вести су у оквиру прве редакције у неку руку хронолошки неодређене и смештене након излагања о збивањима из 1337. Издавач је додуше указао на поменуто, али није дао конкретније објашњење. Ibidem, 172, пар. 4; За разлику од њега, истраживачи све више наглашавају да је тзв. редакција D спис са одређеном самосталном вредношћу, који се ослања и на друге изворе, попут Мартина из Опаве. Lhotsky, *Quellenkunde*, 301–305; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, 33, 36–38. Аустријски хроничар Томас Ебendorфер је анализирани вести највероватније познавао преко Анонима из Леобена. Ebendorfer, *Cronica Austriae*, 266; Гавриловић, *Срби*, 12–13, где то није посебно наглашено.

⁴¹⁷ A. Lhotsky, *Geschichte Österreichs, I. Seit der mitte des 13. Jahrhunderts (1281–1358)*, Wien 1964, 329. Јелисавета је преминула 23. октобра 1336. године, а узрок смрти је непознат, иако се у литератури најчешће као узрок наводи туберкулоза, почев од Пурковић, *Из српске средњовјековне историје*, 185; Гавриловић, *Срби*, 14.

⁴¹⁸ *Monumenta Ragusina* II, Zagrabiae 1882, 365. Реч је о Отону IV (1330–1339), Јелисаветином стрицу, под чијим је туторством принцеза живела све до своје смрти. Отон је Аустријским војводством владао заједно са старијим братом Албертом II. Детаљно код Lhotsky, *Geschichte*, 310–376.

⁴¹⁹ Јован од Винтертура је *Хронику* у два дела почео да пише 1340. у самостану Линдау на обали Боденског језера. Сачуван је само други део и то као аутограф који се чува у Централној библиотеци у Цириху, а на основу кога су настала четири познија преписа. Lhotsky, *Quellenkunde*, 277–278; EMC, 926–927 (C. Putzo).

⁴²⁰ *Die Chronik Johans von Winterthur*, ed. F. Baethgen, MGH SSRG NS 3, Berlin 1924, 130. *Alii vero aiunt, quod quidam alius rex paganus sibi confinis in servicium ducum Austriae regnum interim Ungarie occupaverit...* Као друга два могућа узрока повратка Карла Роберта у Угарску, наводи болест краљевог оца, што је резултат погрешке, јер је он преминуо још 1295. и Карлов страх од надирања непријатељских трупа аустријског војводе Отона и немачког цара Лудвига IV. Ibidem, 129–130; Последње се може потврдити и другим изворима. Cf. *Die Chronik des Mathias von Neuenburg*, ed. A. Hofmeister, MGH SSRG NS 4, Berlin 1924/30, 143–144.

⁴²¹ Вид. П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске (1331–1355)* ЛМС 222 (1903); С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?* Зборник историјског музеја Србије 17–18 (1981) 37–45.

Винтертура користи приликом титулисања некатоличких владара.⁴²² Наведени, али и податак о освајању целе Угарске, не треба тумачити у дословном смислу. То са једне стране указују на ауторову наклоност према Хабзбурзима, али и на његову недовољну обавештеност, односно информисање преко одређених гласина, како је и сам истакао. Тврдњом да је наведени краљ био у служби аустријских војвода, хроничар практично потврђује вести опата Јована Виктриншког о српско-аустријским везама 1336. године. Те везе се могу посматрати у светлу антиугарског савеза између краља Душана и Хабзбурга, на шта је недавно скренута пажња.⁴²³

Пред крај владавине, цар Стефан Душан се водио мишљу да као „капетан хришћанства“ стане на чело крсташког рата против Турака Османлија, под покровитељством тадашњег папе Иноћентија VI (1352–1362).⁴²⁴ У литератури се сматра да је на овакве намере цара Стефана Душана утицало османско надирање, али и непосредна опасност од угарског краља Лајоша.⁴²⁵ О овим плановима цара Стефана Душана, значајно сведочанство је оставио Филип Мезијер (1327–1405),⁴²⁶ у *Житију* кармелићанина и титуларног латинског патријарха у Цариграду, Пјера Томе (око 1305–1366). *Житије* је састављено на Кипру, почетком 1366. године, непосредно након Томине смрти.⁴²⁷ Мезијер је Пјера Тому упознао 1362. године у време епидемије куге на Кипру, где су заједно са кипарским краљем Петром I Лузињаном (1359–1369) разматрали планове за нови крсташки поход.⁴²⁸ Само *Житије* је прожето улогом главног актера у крсташким плановима, али садржи изразито снажан печат емотивне повезаности између њега и аутора. Мезијер је свог пријатеља и татора представио

⁴²² Хроничар и руске кнежеве означава као *reges paganos*. *Die Chronik Johans von Winterthur*, 184; S. C. Rowell, *Lithuania and the West, 1337–1341: A Question of Sources*, *Journal of Baltic Studies* XX/4 (1989) 308–309.

⁴²³ Гавриловић, *Срби*, 14–15. У старијој литератури су ови Душанови поступци углавном објашњавани намером да добије наследника, кога му тадашња супруга краљица Јелена није подарила до 1336/37. Вид. Јиречек, *Историја I*, 216; Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 185–186; Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 65–67.

⁴²⁴ Иако је још почетком 1347. остварио контакт са куријом, цар Стефан Душан се односима са папством посветио подробније тек од 1354. године. Наиме, након што се умешао у византијски грађански рат између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина, Душан је био принуђен да се супротстави Турцима Османлијама, Кантакузиновим савезницима. Ипак, у јесен 1352. српске трупе на челу са кесаром Прељубом поражене су код Дидимотике. Две године након тога, српски цар је одаслао изасланство у Авињон, чији садржај се у основи може реконструисати на основу папиних одговора. Крајем лета 1354. године, папа обавештава Душана да је саслушао српске посланике као и да ће услишити његове жеље да призна папски примат. Из другог папиног писма, послатог на Божић исте године, види се да је цар Душан тражио од Иноћентија VI да упути своје посланство на српски двор. На крају Иноћентије VI је пристао да Стефана Душана именује за вођу новог похода против Османлија. *VMH II*, 8–9 (№ XVI), 11–13 (№ 20). Сачувана су папина писма упућена царици Јелени и краљу Урошу, као и патријарху Јоаникију и утицајној властели. *Ibidem*, 13–16 (№ 21–24); Још током 1343, Млечани су настојали да одврате краља Душана од рата са Цариградом како би се зауставило турско надирање. S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike. Knjiga II (1336–1347)*, Zagreb 1870, 173–174 (№ CCLXXXVIII); Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 54, 70–73; A. Uzelac, *Palman of Letinberch and his Teutonic Company*, *ИЧ* 72 (2023) 157–159.

⁴²⁵ Ферјанчић, Ћирковић, *Стефан Душан*, 293–296; N. Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusade, 1342–1382*, *The Slavonic and East European Review* 62/2 (1984) 195–196; Уп. Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 262–263.

⁴²⁶ Филип Мезијер, племић из Пикардије, био је један од најутицајнијих крсташких пропагандиста свог времена. Као канцелар кипарског краља Петра II Лузињана, посветио се плановима за покретање крсташког похода против Турака. Касније постаје близак француском краљу Шарлу V и васпитач дофена Шарла. Од око 1379. године, живео је у једном париском самостану, где се посветио писању. *The Crusades*, 956 (J. Paviot); Још увек корисна монографија о Мезијеровом животу: N. Jorga, *Philippe de Mézières 1327–1405. La Croisade au XIVe siècle*, Paris 1896.

⁴²⁷ Мезијер је неке допуне извршио током 1368. године. Рукописна традиција се заснива на два типа рукописа: дужи, у које спадају Кембрички (C), препис из Троа (D) и превод на старофранцуски (X); краћи у које се убраја Бриселски (B) са још једним изгубљеним рукописом. B је највероватније зависан од групе дужих преписа. *The Life of Saint Peter Thomas by Philippe de Mézières*. Edited from hitherto unpublished manuscripts with an Introduction and Notes by J. Smet, Rome: Institutum Carmelitanum 1954, 27–42.

⁴²⁸ То се нарочито односи на ангажовање Пјера Томе у крсташкој политици кипарског краља Петра Лузињана. P. W. Edbury, *The Crusading policy of King Peter I of Cyprus, 1359–1369*, *The Eastern Mediterranean in the Period of the Crusades*, ed. P. M. Holt, Warminster 1977, 90–105.

првенствено кроз његову дипломатску активност и ангажовање у крсташким плановима.⁴²⁹ Стога, важно место у *Житију* има епизода о боравку главног јунака у Србији.

У одељку о дипломатским активностима Пјера Томе из периода 1353–1358, Мезијер предочава да су до Авињона дошле вести како *шизматички краљ Рашке, који се сада назива царем Бугарске, жели да се врати под окриље Римске цркве*. Затим се каже да је папа одредио Пјера Тому за посланика римско-немачком цару Карлу IV и краљу Рашке. Након што се вратио од цара Карла IV, Пјер Тома се запутио у Рашку, трасом кроз Италију, Угарску и *Славонију*, која је била толико опасна да су чланови његов пратње сваког часа ишчекивали смрт.⁴³⁰ Мезијер потом преноси сведочење оца Петра Рокета из Томине пратње, да су Пјер Тома и остали на путу за Рашку морали пловити на малом дрвеном броду, као и да им се око граница *Славоније и Ахаје* приближила огромна турска лађа. Уз предану молитву Пјера Томе, спустила се густа магла, што је спасило јунака и његову пратњу од сигурне смрти.⁴³¹

Посебно је садржајан опис Томиног боравка на српском двору, где је стигао након многих невоља. Након неколико дана, дошао је пред краља Рашке, *који је био крупнији од свих људи свог времена и страшног изгледа*.⁴³² Пјер Тома је, ризикујући да доведе себе у смртну опасност, одбио да целива владареву ногу, што је био обичај на српском двору пре упућивања поздрава. Краља је упркос томе поздравио, без страха и како доликује. Краљ је папског посланика дочекао окружен својим витезовима и властелом, упутивши му многе самопохвалне и охоле речи. Након што је одређено време за преговоре, папски посланик је Душану јасно изнео своје речи, али у његовим одговорима, Пјер Тома је препознао ароганцију, подозривост и лажи.⁴³³ Након неколико дана, пошто су многи уговори у част Римске цркве били склопљени и потом пакосно поништени, Пјер Тома је почео да служи мису у пољима, градовима и тврђавама. Потом, краљ тиранин не могавши да сакрије пакост према Римској цркви, нареди да ниједан римокатолик из његове државе не сме присуствовати службама папског посланика. Међу њима су били многи немачки племићи и други краљеви најамници. Међутим, Пјер Тома свестан да се налази у опасности, одбацивши страх позвао је све следбенике Римске цркве да током наредног дана присуствују миси. То је уродило плодом па је поред осталих верника, било присутно и три стотине Немаца.⁴³⁴

Расрђени краљ је чувши за ово послао по Немце, а када су се ови нашли пред њим, изговорио следеће: *Како се не бојасте да прекришите моју заповест? Зар нисте знали да сам наредио да вам се изваде очи, ако будете слушали мису наших непријатеља?* Један од Немаца је на то одговорио: *Господару, истина је да смо добро чули твоју заповест, али се више бојимо Бога него тебе. И како бисмо могли оставити таквог оца да служи, сам без нас? Добро знате да смо сви ми католици и верници Римске цркве. И, ако будеш хтео да нам извадиш очи, сви смо спремни, не само на то, већ и да дамо живот за одбрану католичке вере*.⁴³⁵ Краљ је наводно био задивљен овим поступком и истрајношћу папског посланика па

⁴²⁹ О литерарним особеностима Мезијеровог дела детаљно: R. Blumenfeld-Kosinski, *Philippe de Mézières's „Life of Saint Pierre de Thomas“ at the Crossroads of Late Medieval Hagiography and Crusading Ideology*, *Viator* 40/1 (2009) 223–248; Монографија о животу Пјера Томе: F. J. Boehlke, *Pierre de Thomas: Scholar, Diplomat and Crusader*, University of Pennsylvania Press 1966.

⁴³⁰ *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 64–65. Превод одељака на српски, који се тичу посланства цару Душану, дао је Ђ. Даничић, *Филип Мезијер о цару Стефану*, Гласник 21 (1867) 277–288, који ће због своје архаичности бити консултован само у ретким случајевима.

⁴³¹ *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 266; Даничић, *Филип Мезијер*, 281, 283, сматра да је уместо *Ahaje*, Мезијер могао мислити на Албанију.

⁴³² *Multis vero laboribus et periculis transactis, Deo adiuvante famulus Dei in Raciā applicuit, et diebus aliquibus elapsis ad praesentiam regis Raciae pervenit, qui quidem rex inter omnes homines mundi suo tempore maior erat corpore et terribili facie. The Life of Saint Pierre de Thomas*, 67.

⁴³³ *Ibidem*, 67–68.

⁴³⁴ *Ibidem*, 68–69.

⁴³⁵ *Domine, bene verum est quod edictum vestrum audivimus, sed magis timemus Deum quam vos. Et quomodo talem patrem solum celebrantem sine nobis dimissemus? Bene scitis quod nos omnes Catholici et fideles ecclesiae Romanae sumus; ex quo oculos nostros velletis eruere, non solum oculos sed nos omnes mori pro fide Catholica defendenda parati sumus. Ibidem*, 69.

је Пјеру Томи за неко време указао велику част и поштовање. Како је краљ ипак остао привржен својој перфидности, Тома је наводно успео да многе митрополитске, али и друге цркве, које су биле шизматичке, преобрати и уједини са Римском црквом. Ипак, Пјер Тома је зазирући од краља успео да се врати у Авињон.⁴³⁶

Посматрајући Мезијерове вести о посланству Пјера Томе код цара Душана, јасно се уочавају жанровски типичне тенденције аутора за пренаглашавањем улоге јунака *Житија*. Још пре доласка на српски двор, аутор је желео да прикаже истрајност Пјера Томе, упркос свим недаћама које су га задесиле на путу до Србије. На самом двору, Пјер Тома у име своје вере показује стрпљење, али и пркос. Без обзира на споменуто, Мезијер бар једним делом открива стварна Томина искуства у Србији. Зна се да је Тому крајем 1354. заједно са Вартоломејем, трогирским, а потом и которским епископом, папа Иноћентије VI одредио за посланика цару Душану. Посланици су из Авињона кренули почетком фебруара 1355, да би се средином месеца нашли у Милану и Пизи. Вероватно су у Србију стигли почетком марта исте године.⁴³⁷ Евидентна је тежња Филипа Мезијера да Душана, кога ословљава краљевском титулом, представи као пакосног и окрутног тиранина. То одговара слици *злог владара*, о чему ће више речи бити нешто касније.⁴³⁸ Занимљиви су ауторови наводи да Душан себе назива царем Бугарске, што је могло потећи из царевог окружења, као одраз његових претензија.⁴³⁹ С друге стране, није искључено да је Мезијер у датом контексту Србију помешао са суседним Бугарским царством. То није без основа, с обзиром на ауторове магловите представе о простору Балкана, о чему ћемо говорити нешто касније. Даље, Пјер Тома је свом ученику пренео неке вести о дворским обичајима у Србији, који наликују византијској проскинези, а такође је посведочио и о присуству три стотине немачких витезова. Иако није именован, нема сумње да је управо витез Палман Душану упутио наведене речи. Мезијер спомиње и покатоличавање српских митрополитских и других цркава, што је између осталог представљало литерарни конструкт у циљу представе Пјера Томе као ревносног браниоца римокатоличке вере. Мезијер на овај начин сугерише читаоцу да се папски посланик није вратио потпуно необављеног посла. Додуше, можда је неких покушаја у том погледу и било, ако се прихвати да је Тома у Србији остао још неко време након смрти цара Душана, 20. децембра 1355. године.⁴⁴⁰ Можда у правцу литерарног момента треба посматрати и наводе о неколико склопљених договора између Стефана Душана и папског посланика, коју су убрзо развргнути.⁴⁴¹

Поред Мезијеровог извештаја, сачувано је још неколико кратких сведочанстава о мисији Пјера Томе. У старијем спису *О париским магистрима*, насталом непосредно након Томине мисије, кармелићанин Жан Триса (ум. 1363. године)⁴⁴² говори о боравку Пјера Томе у српској држави. Наиме, он предочава да је Тома послат у Рашку како би њеног вероломног краља и његове поданике вратио правој вери. Папски посланик је ентузијастично приступио повереном му задатку те је многе житеље Рашке превео у римокатоличанство. Међутим, пре

⁴³⁶ Ibidem, 69–71. Тачније, на путу за Авињон, Пјер Тома се задржао у Угарској.

⁴³⁷ Boehlke, *Pierre de Thomas*, 86–95; *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 195; Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 73; Цар Душан је Тому највероватније угостио у Крупиштима, где је боравио током пролећа и лета 1355. Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 299; Uzelac, *Palman of Letinberch*, 160.

⁴³⁸ K. Petkov, *The rotten apple and the good apples: Orthodox, Catholics, and Turks in Philippe de Mézières' crusading propaganda*, *Journal of Medieval History* 23/3 (1997) 259; Blumenfeld-Kosinski, *Philippe de Mézières's Life of Saint Pierre de Thomas*, 238–240.

⁴³⁹ Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 89.

⁴⁴⁰ У одлуци млетачког Сената стоји да је Пјер Тома стигао у Венецију мало пре 25. марта 1356, након посете Угарској. *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 196; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 98, 102. cf. Uzelac, *Palman of Letinberch*, 161, је мишљења да је до оваквих потеза заиста дошло и то са благословом цара Стефана Душана.

⁴⁴¹ Boehlke, *Pierre de Thomas*, 96, где се као могућност оставља да је у неком моменту дошло до начелних договора.

⁴⁴² Триса у свом спису даје попис од четрдесет магистара теологије Кармелитског реда у Паризу. H. Denifle, *Quellen zur Gelehrtengeschichte des Carmelitenordens im 13. um 14. Jahrhundert*, *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters* 5 (1889), 365–384.

његовог доласка, речени краљ је преминуо.⁴⁴³ У *Житију папе Иноћентија VI*, од бонског каноника Вернера, такође се наводи да је иницијатива потекла од краља Рашке. Међутим, како Вернер предочава, Тома се вратио необављеног посла јер краљ није имао искрене намере већ је наведено тражио како би био заштићен од напада угарског краља, који је кренуо против њега.⁴⁴⁴ Наведени извештаји, премда српског цара представљају као иницијатора у покретању мисије папских посланика, заправо доносе различите узроке њене пропасти. Према Жану Триси, посреди је била смрт цара Душана. Иако је Пјера Тому та вест затекла током боравка у Србији, није исправно запажање да је цар преминуо пре његовог доласка на српски двор. Ипак, извесно је да је тај догађај за Томино и уопште папско окружење представљао крај сваке наде по питању даљих преговора.⁴⁴⁵ Слично Мезијеровом извештају, који је настао коју годину касније, Триса тврди да је кармелићанин постигао значајан успех у проверавању православних житеља Душанове државе. Сходно томе, поново се враћамо на питање стварних домета Томине мисије у Србији и Душановог односа према његовој мисионарској делатности.⁴⁴⁶ Поред тога, сасвим су реални Вернерови наводи да је основна намера цара Стефана Душана била да отклони опасност од краља Лајоша, што се и догодило у мају 1355. када је склопљен мировни уговор. Иако говори о Душановим очекивањима од папског посланика, Вернеров исказ индиректно указује на могућност Томине улоге у српско-угарским преговорима 1355.⁴⁴⁷

Српско-угарски односи су се поново погоршали на почетку владавине цара Стефана Уроша (1355–1371), када је током 1359. дошло до нових напада краља Лајоша.⁴⁴⁸ О томе су сачуване занимљиве вести у неким западним наративима. Прилично садржајан извештај произашао је из пера фирентинског хроничара Матеа Виланија (ум. 1363), брата Ђованија Виланија и настављаче његове *Нове хронике*. Матео Вилани је са писањем почео око 1356. да би две године касније имао завршен већи део текста. Зна се да је у периоду 1361–1363, извршио одређене допуне.⁴⁴⁹ У деветој књизи (од једанаест), у два одељка излаже појединости о политици угарског краља Лајоша према српској држави. У 22. одељку 9. књиге

⁴⁴³ *Coronensem prope Venetias ad mediam dietam, transacto quoque modico temporisintervallo iterum missus est a Sede apostolica legatus a lateread infidelem regem Raziae ut eum et populum ejus ad fidemveram converteret, qui prompto animo iens et ad dictum regnum perveniens quamplures gentes baptizavit et ad fidem Christi convertit, sed quia ante adventum ejus rex praedictus obierat eum ad fidem Christi convertere non poterat, et alia virtuosa opera egit.* Denifle, *Quellen*, 376; *De Magistris Parisiensibus*, МНС I, ed. B. Zimmerman, Chicago 1907, 390.

⁴⁴⁴ *Circa hec tempora missus fuit episcopus Pactensis, de ordien fratrum Carmelitarum, ad petitionem regis Rassie, ad baptizandum ipsum et populum. Sed illuc veniens, vacus revertitur, eo quod sincere non petiit rex, set un alleviaretur ab incursu regis Ungarie, ipsum invadentis. Secunda Vita Innocentii VI auctore Wernero, cannonico ecclesiae Bunnensis in diocesi Coloniensi*, VPA I, 333.

⁴⁴⁵ Boehlke, *Pierre de Thomas*, 98, nap. 86.

⁴⁴⁶ У новије време, исткануто је мишљење да је Пјер Тома у мисији покатоличавања морао имати подршку цара Душана (Uzelac, *Palman od Letinberch*, 161–162). Међутим, сам Мезијер, према сведочењу Пјера Томе, указује на изванредан отпор са српске стране, у чему се може препознати реалан политички моменат. Другим речима, Мезијер свој наратив гради на основу слике злог владара оличеног у лику цара Стефана Душана, односно царевог поступања према јунаку *Житија*. Да је Пјер Тома без икаквог отпора спроводио своју мисионарску делатност у једној шизматичкој земљи, Мезијер не би пропустио да то забележи у циљу величања лика и дела свог патрона. Овако, писац је био „ принуђен“ да Томино делање представи кроз негативну слику о српском цару и његовом варљивом односу према папском посланику. У сваком случају, мисија Пјера Томе није постигла значајнији успех.

⁴⁴⁷ Две државе су биле у рату од 1353. па све до почетка 1355. године. S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike. Knjiga III, Zagrabiae 1872*, 270 (№ 407); Марковић, *Одношају*, 161–174; Ферјанчић, Ђирковић, *Стефан Душан*, 293–296, 301; Пурковић, *Из српске средњовековне историје*, 74 и nap. 301, прихвата Вернерове наводе. Да је у склапању примирја посредовао Пјер Тома истиче Uzelac, *Palman of Letinberch*, 162, који се пак не позива на Вернерове вести по том питању.

⁴⁴⁸ Краљ Лајош се још 1356. под паролом крсташког рата, спремао да нападне Србију, али до тога није дошло услед лоших односа са Венецијом. *ИСН I*, 567–568 (Р. Михаљчић). Сам Пјер Тома је посредовао у мировним преговорима између Венеције и Угарске. *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 197–201.

⁴⁴⁹ Матео Вилани је *Хронику* писао под утиском последица куге, која је 1347. однела живот његовог старијег брата Ђованија. Непуне две деценије потом, иста судбина је задесила и Матеа. У центру пажње су тоскански градови и Напуљ Анжујаца, док је Венеција маргинализована. *ЕМС*, 1479 (С. Bratu).

запажа да се краљ Рашке (*Re di Rascia*) побунио против угарског краља, чији је вазал наводно био. Угарски краљ је желео да га врати на прави пут, али је оклевао, јер са друге стране Дунава (*Danoja*) није имао ниједног поседа где би могао да смести војску. Лајоша је убрзо послужила срећа, јер је преко реке беснела борба између два рашка барона, коју ни њихов краљ није успео да смири. Слабији од њих, за кога се наводи да је имао земље на обали Дунава, убрзо је поражен. Видевши да неће добити помоћ од свог краља, решио је да се запути у Угарску. Тамо га је дочекао један од барона који му је обећао помоћ, уколико прихвати *праву хришћанску веру*. Рашки барон је постао угарски вазал и вратио се у своје земље. Његов непријатељ је убрзо напао, али је био потучен захваљујући храбрости угарске војске. Након тога, угарски краљ је са великом војском прешао преко Дунава.⁴⁵⁰

У 32. одељку, Вилани наставља приповест о Лајошевом походу на краља Рашке, који држи део Склавоније, који припада господству краља Угарске.⁴⁵¹ Маја 1359. године, велика угарска војска, састављена од стрелаца и коњаника прешла је Дунав и допрла до *великих рашких планина*. У подножју су се скупили људи краља Рашке да одбране краљевство. Угри су успели да их поразе па су српски ратници морали да се повуку у планине. Вођен успесима својих војника, краљ Лајош је са великом војском прешао Дунав, успешно се пробијајући до велике планине. Он је намеравао да лично настави кроз планинске превоје, али су га његови људи одговорили од тога. Ипак, угарска војска се и даље упуштала у борбе против краља Срба, односно Рашке (*Re de' Servi, che cosi è titolato il Re di Rascia*). Вилани тврди да српски владар није смео да се упусти у отворену битку, него се као и обично са људима повукао у околне шумске крајеве. Срби су сав плен понели са собом па је угарска војска остала празних руку. Интересантно је Виланијево казивање да су многи угарски коњаници, поставивши логор у једном шумарку били нападнути од неколицине српских сељака, притом имајући утисак да се радило о многобројној војсци. Како су угарски војници затечени док су јели трешње, тако су са подсмехом прозвани *витезовима од трешње*. Напослетку, краљ Лајош је са свом војском морао да се врати у Угарску.⁴⁵²

У Виланијевом извештају се запажа неколико битних појединости, како по питању српско-угарских односа тако и о унутрашњим приликама у Српском царству. Прво, он преноси угарску перцепцију о врховној власти угарског краља над српском државом. Даље, наводи да су два српска великаша, са поседима на српско-угарском граничном подручју, били у међусобном сукобу. Сазнаје се да ни цар Урош није успео да посредује у смиривању тензија па је поражени великаш потражио помоћ у Угарској и тиме отворио пут ка продору две угарске војске преко Дунава.⁴⁵³ Такође, фирентински хроничар открива време угарског продора у Србију, а посредно и место сукоба – руднички крај.⁴⁵⁴ Поред тога, доноси и неке особености српске ратне тактике – уобичајено скривање у околним шумским пределима и нападање у малим групама из заседе, чиме је постигнут ефекат изненађења. Иако цара Уроша представља као слабог и кукавичког владара, на супрот одважном краљу Лајошу, Вилани признаје да су на крају Угри морали да се повуку па чак преноси једну анегдоту на уштрб угарских витезова.

Виланијево казивање може се допунити вестима аустријског песника и хералда Петра Зухенвирта (око 1320–после 1395), чији је опус посвећен ратним подвизима појединих

⁴⁵⁰ *Matthaei Villani et Philippi Historia ab anno MCCCXLVIII ad annum MCCCLXIV*, RIS 14, Mediolani 1729, 553–554.

⁴⁵¹ *E seguendo la detta matera, tenendo il Re di Rascia parte della Schiavonia appartenere a dominio al Re d'Ungheria*. *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 562–563.

⁴⁵² *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 563–564.

⁴⁵³ На основу других извора се сазнаје да је великаш који је признао угарску власт потицао из породице Растиславић, која је господарила Браничевом и Кучевом. Динић, *Растиславићи*, 139–144; Михаљчић, *Крај*, 28–29; М. Ivanović, N. Isailović, *The Danube in Serbian-Hungarian Relations in the 14th and 15th Century*, *Tibiscum* 5 (2015) 378–379.

⁴⁵⁴ Краљ Лајош је крајем јуна и почетком јула засигурно боравио у рудничком крају, а у Угарску се вратио пре 22. јула 1359, када у Вишеграду издаје једну повељу. М. Wertner, *Itinerar kralja Ljudevita I*, *VZA* 5 (1903) 129; А. Huber, *Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer*, *Archiv für österreichische Geschichte* 66 (1885) 28, пар. 2; Жирчек, *Историја I*, 241, нап. 22.

владара и племића. Од почетка осме деценије XIV века, налазио се у служби аустријског војводе Алберта III Хабзбуршког (1365–1395), кога је пратио у Пруском походу (1377). Пре тога је живео на двору угарског краља Лајоша, коме је посветио посебну поему.⁴⁵⁵ Од значаја за српску историју је поема посвећена Лајошевом моћнику, цељском грофу Урлиху I (1359–1368), која је настала након Урлихове смрти 1368. године. С обзиром да је барем до краја педесетих година XIV века боравио у Угарској, Зухенвирт је по свој прилици имао директне податке о Урлиховом походу на државу цара Уроша.⁴⁵⁶ Дакле, аутор преноси да је гроф кренуо против Србије, желећи да са угарском краљевском војском потчини њеног цара. Срби су мислили да могу да се носе са Угрима, али се српски цар убрзо дао у бекство.⁴⁵⁷ Иако не тако детаљан као Вилани, Зухенвирт посредно открива да је Урлих Цељски био заповедник угарске претходнице, о којој Фирентинац говори.⁴⁵⁸ Додуше, песник у складу са својим хвалоспевом цељском грофу, прећуткује потоње угарско повлачење изазвано српским отпором. Упадљива појединост у овој епизоди се односи на царско титулисање српског владара, иако се у западним изворима, укључујући и угарске, њима не признаје царска титула.⁴⁵⁹ Иако је у питању својеврсни куриозитет, приписивање царске титуле српском владару је у сенци наглашавања његовог кукавичког понашања. Насупрот томе, истичу се храброст и моћ угарске краљевске војске. Другим речима, без обзира на то што Урошу признаје царску титулу, немачки песник га не сматра за владара по рангу вишег у односу на краља Угарске.

Овом приликом пажњу треба скренути на још један наротив који укратко сведочи о учесталости српско-угарских сукоба у време владавине краља Лајоша I. Реч је о спису *О делима Лајоша I, краља Угара*, произашлог из пера Јаноша (Јована) Кикилеија (1320–1394) из племићке породице Апрода. Главни циљ списка је величање лика и дела краља Лајоша као типичног витешког, али побожног владара.⁴⁶⁰ У XXIX глави под називом *О различитим походима краља Лајоша, његовој побожности и другим врлинама*, аутор наводи да је краљ често ратовао против Рашана и Молдаваца, посебно истичући заслуге мачванског бана Доминика Осла и Николе Горјанског. Осло је нарочито био истрајан у задржавању Рашана

⁴⁵⁵ Сачуване су педесет две поеме, које су настајале периоду од 1365. до 1402. године. О Зухенвирту и његовом делу: *Deutsches Literatur-Lexikon. Das Mittelalter 3: Reiseberichte und Geschichtsdichtung*, ed. W. Achtnitz, Berlin-Boston 2012, 434–438 (W. Achtnitz); Lhotsky, *Quellenkunde*, 308–310.

⁴⁵⁶ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, 40–42, који упозорава на релативност хронологије у Зухенвиртовој поеми.

⁴⁵⁷ A. Primisser, *Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhundert. Ein Beitrag zur Zeit- und Sittengeschichte*, Wien 1827, 52; В. Гюзелев, Извори за средновековната историја на Бугарија (VII – XV в.). В австрijските рѣкописни сбирки и архиви. Италиански, латински и немски извори. Том втори, Софија 2000, 205, 206.

*In Syrvey zoch der ern fruet
Durich ritterschaft mit stoltzem muet,
Und wolt mit wernden handen
Den chayszer haben bestanden
Von Syrvey mit des chuenigez macht
In Ungerlant. Der het gedacht,
Er solde mit im streyten.
Nicht lenger wolde peyten
Der chayszer und ward fluechtig.*

⁴⁵⁸ Wertner, *Itinerary*, 129; Huber, *Ludwig I. von Ungarn*, 28–29; Јиречек, *Историја I*, 241

⁴⁵⁹ Изузетак су млетачка писма упућена цару Душану. Вид. М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Из српске историје средњег века, 202–208. С друге стране, Зухенвирт бугарског владоца назива краљем. Уп. Гюзелев, *Извори*, 205–208, где је у савременом бугарском преводу из неког разлога бугарском владару приписана царска титула.

⁴⁶⁰ *Kükülle János és a Névtelen Minorita krónikája*, ed. B. Esti, Budapest 1960, 4–19; EMC, 983 (L. Spychala). У првом делу Кикилеијевог списка присутан је типични хроничарски приступ излагања, и он је настао педесетих година XIV века. Други део је писан након смрти краља Лајоша (1382) и више је усмерен на лик и дело самог краља. Дело је у ствари сачувано у виду извода из три позније хронике – Будимске, Туроцијеве и Дубничке.

под угарском влашћу.⁴⁶¹ Вредност Кикилеијевих вести је знатнија, ако се узме у обзир да се превасходно ослањао на дипломатичку грађу.⁴⁶²

Српско-угарски односи, али и још неке појединости, свој одраз су нашле и у једном делу фиктивне природе, које спада у ред средњовековних витешких романа.⁴⁶³ Реч је о роману у прози под називом *Сицилијанац Авантуриста*, који се раније приписивао Бозонеу из Губија, познанику Дантеа Алигијерија. Сматрало се да је дело састављено током прве половине XIV века, али сама садржина открива неке детаље, који настанак романа везују за другу половину тог столећа. Недавна анализа језичких и стилских елемената, показала је да се наведени текст не може приписати Бозонеовом литерарном корпусу.⁴⁶⁴ Кроз роман се прате авантуре петорице витезова-пустолова, а међу њима Улива де Фонтане, који се након Сицилијанског вечерња (1282) заједно са десет пратилаца, из Анконе запутио у *Склавонију* (Ischiavonia).⁴⁶⁵ Ту је ступио у службу код *Аркаја, краља Рашке* (Lo re Archai de Rascia), који је већ дванаест година ратовао против града Патраса. Наводно, поменути краљ је четири месеца опседао град. Као разлог неуспешног војевања, аутор романа истиче краљеву недовољну снагу и вичност ратовању. Тек је Уливо са 1.200 коњаника успео да заузме град, задржавши дванаест градских изасланика као таоце. Он је потом угушио побуну која је избила против краља.⁴⁶⁶ Динамика приповедања се наставља у смеру Уливовог учешћа у сукобу краља Јерменије са вавилонским, тј. мамелучким султаном. Тачније, аутор преноси писмо у коме јерменски краљ моли краља Рашке да му пошаље помоћ у борби против султана. Краљ Аркај је то учинио и под Уливовом командом послао 400 коњаника, састављених превасходно од Франака и Немаца (*Francieschi e Tedeschi*). Даље следи опширан приказ борби Улива против Сарацена, а након тога се говори о његовом повратку у *Склавонију*.⁴⁶⁷

Како је током сукоба са Сараценима допао заробљеништва, Уливо је уз помоћ Антонина или Антонија, нећака/унука краља Рашке (*Antonino nipote del Re di Rascia*) и још неких ратника, успео да побегне. Они су се нашли у Склавонији пред рашким краљем (*in Ischavonia davanti da Re di Rascia*). Краљ је потом приредио прославу у част сазнања да му је нећак жив, а поред Улива, позвао је и друге њему драге бароне.⁴⁶⁸ Посебно занимљив део се односи на сукоб краља Рашке са Угарском, који је почео још док су витезови ратовали у *Вавилонију*. Како даље стоји у тексту, иницијатива за мир је потекла од угарског краља. Он је свом прворођеном сину желео да нађе достојну супругу, каква је била кћерка краља Рашке, најлепша и најмудрија хришћанка. Притом, она је потицала из моћне и племените

⁴⁶¹ *Küküllel János*, 70.

⁴⁶² Познате су две повеље краља Лајоша за Доминика Осла, из 1345. и 1351. у којима се помиње његово ратовање против Срба. I. Nagy, I. Páur, K. Ráth, D. Véghley, *Codex diplomaticus patrius*, II, Győr 1865, 83, 88–89; Ivanović, Stojkovski, *Reka Sava*, 90–91, где је између осталог скренута пажња да се иза личности Николе Горјанског могу препознати угарски палатин и мачвански бан Никола I или његов син Никола II, зет кнеза Лазара.

⁴⁶³ Витешки романи, писани у стиховима или прози, били су популарно штиво у дворским круговима средњовековне Европе. Централни мотив се односи на авантуре фиктивних ратника, којима се приписују херојске особине и који се придржавају кодекса части. О витешкој мисли и одразу у средњовековној књижевности вид. Ј. Хојзинга, *Јесен средњег века*, прев. С. Костић, Нови Сад 1991, 84–97.

⁴⁶⁴ *L'Aventuroso*, 44–81, где је приређивач извора, Кристијано Лоренци, анализирао литерарне и синтаксичке одлике текста, указавши да он није могао бити продукт ученог човека у рангу Бозонеа. Такође, Лоренци је скренуо пажњу да је напознати аутор склон нејасном и несигурном стилу приповедања, са честим променама конструкције. Сачувана су два рукописа из Фиренце, од којих се први чува у Библиотеци Лаурентијана (plut. 89. inf. 60), а други у Централној библиотеци (Conv. Sopp. A VI 2679). Настанак првог рукописа се везује за другу половину XIV века, вероватно не много након оригинала, а другог за 1470. годину. Заправо у старијем кодексу налази се податак о ауторству Бозонеа де Губија (*Ibidem*, 83–87). На значај овог романа за српску историју, пажњу је скренуо Јиречек, *Историја II*, 112–114.

⁴⁶⁵ О структури дела: *L'Aventuroso*, 13–15.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, 282–287.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, 289–308.

⁴⁶⁸ *Ibidem*, 308–309.

породице.⁴⁶⁹ Угарски краљ је послао двојицу посланика који су рашком краљу изнели предлог о орођавању, али је овај свесрдно одбио и сазвао скуп племића из свих крајева краљевства. Затим је на скупу одржао говор о угарским нападима и злоделима још за време његових предака. Како је део племића био против сукоба, сам Уливо је одржао говор и саветовао присутне да крену у рат, како би показали своју снагу и вештине против угарских непријатеља.⁴⁷⁰ У наставку се приповеда о томе да је преко писама и гласника краљ позивао војску да се скуп у граду по имену *Cathedra*, где је живео у великој моћи. Војска се потом запутила ка граници са Угарском, где се на великом пољу, кроз које протиче једна речица, срела са угарским војницима.⁴⁷¹

У посебном поглављу (XIX) се описује велика битка између Угара и Склава (*Come la gran battaglia fu tra gli Ungari e gli Schiavoni*). Наиме, краљ Рашке је уз звуке инструмената кренуо у борбу. Суочени са мноштвом непријатељских ратника, људи рашког краља су почели да беже. Када је изгледало да је све изгубљено, Уливо се устремио на самог угарског краља и копљем га оборио са коња. То је утицало да угарски војници крену са повлачењем, мислећи да је њихов краљ *Анкорас* убијен. Битка је завршена победом Склава и потпуним повлачењем Угара. Краљ Рашке се у слављеничком руху вратио у своју земљу.⁴⁷² Након одређеног времена, Уливо де Фонтана је изложио краљу жељу да се врати на Сицилију. Упркос краљевим молбама да остане и многим обећањима, он је ипак напустио службу и запутио се у Месину.⁴⁷³

Иако у многим сегментима фиктивног карактера, поменути наратив садржи извесну дозу историчности. Као што се примећује, у овом витешком роману, односно о деловима који говоре о подвизима Улива де Фонтане, важну улогу је добила личност краља Рашке, оличена у фиктивном *Аркају*. У том смислу, упадљиве су две приповедачке крајности. Прва се тиче измишљеног рата између рашког краља и Патраса у Ахаји и Аркајева помоћ краљу Мале Јерменије у сукобу против мамелучког султана. Друга је као узор имала стварне догађаје – српско-угарске сукобе током XIV века. Додуше, треба узети у обзир и историчност јерменско-мамелучких сукоба током прве половине XIV века, као и мамелучко освајање Мале Јерменије 1375. године.⁴⁷⁴ Мада, није познато да је Србија имала удела у тим збивањима. Као одређена паралела, може с навести ратовање српске војске у Малој Азији против Турака и то у виду помоћи византијском цару Андронику II (1312/13).⁴⁷⁵ То је аутору романа по свој прилици било познато. Такође, можда се у рату краља Рашке против Патраса, могу уочити одређене сличности са непријатељском политиком Филипа од Тарента, *принцеса Ахаје и господара Албаније* према краљу Милутину (1319).⁴⁷⁶ Са друге стране, српско-угарски сукоби су вођени у више наврата током прве и почетка друге половине XIV века, што није било непознато на Западу. Сасвим опрезно се може навести да је аутор романа познавао спис Матеа Виланија, с обзиром на фирентинско порекло оба писца. Тако би угарски продор у Србију маја 1359, аутору *Сицилијанца* могао послужити као мотив. Даље, епизода о покушају орођавања Срба и Угара, такође може имати реалну основу. До сада једини познат случај, који у некој мери садржи ове мотиве, јесу безуспешна настојања угарског краља Лајоша да једну своју рођаку уда за Уроша, сина цара Стефана Душана. То се по свој прилици може сместити у период 1346–1348. године. Тиме је угарски краљ требало

⁴⁶⁹ *Lo re d'Ungaria avendo uno suo figliuolo cu' egli molto amava, volendolo accompagnare, fa cercare per lo paese della più bella giovane che trovare si potesse, e che per parentado a llui si convenisse; ove fu a llui rapportato che una filgliuola de re di Rascia sarebbe per lui ottima, però ch'ella era la più bella cristiana che ssi trovasse, e lla più savia; appresso era di grande e nobile legnaggio.* Ibidem, 310.

⁴⁷⁰ Ibidem, 310–313.

⁴⁷¹ Ibidem, 314–315.

⁴⁷² Ibidem, 315–317.

⁴⁷³ Ibidem, 317–318.

⁴⁷⁴ Посебно треба истаћи мамелучке походе 1322, 1335. и 1337. године. А. Stewart, *The Armenian Kingdoms and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289–1307)*, Leiden 2001, 185–193.

⁴⁷⁵ О томе вид. Узелац, *Српске војске*, 14–16 са литературом.

⁴⁷⁶ А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, ВИГ 2 (2011) 18–19; Порчић, Исаиловић, *Пане, краљеви, моћници, комуне*, 177–182.

да осигура мир на јужним границама свог краљевства.⁴⁷⁷ Ипак, треба узети у обзир да је у роману потенцијални младожења био угарски, а не српски престолонаследник.⁴⁷⁸

Осим тога, намеће се и питање узора за лик Улива де Фонтане и уопште мотива најамника у српској војсци. Као што је у литератури већ запажено, у време владавине краља Милутина појединци са простора Апенинског полуострва ступају у српску службу. Већ је споменут витез Симоне Роси, а поред њега извори бележе име Франческа де Саломоне.⁴⁷⁹ У време Стефана Дечанског и Стефана Душана, помињу се још каталански, као и немачки најамници на челу са витезом Палманом.⁴⁸⁰ Видели смо да се у роману наводе претежно франачки и немачки ратници у служби краља Рашке, а између осталог, спомињу се извесни *Aldiman tedesco* и његов нећак *Ruggerotto*. У том смислу, извесне паралеле се могу наћи у споменима витеза Палмана (*Palmanus miles Teotonicus*) и његовог нећака Георгија (*Giorgius nepos domini Palmani Teotonicus*) у дубровачким документима.⁴⁸¹ Да ли је аутор спадао у ред фирентинских трговаца, који су до половине XIV века увелико пословали у Дубровнику и околини, остаје у домену претпоставки. Што се тиче географских и уопште термилолошких питања, доминантни су термини *Rascia* и *Ischiavonia*, с тим што је Рашка представљена као део Склавоније. Као етничка одредница увек се користи термин *Schiavi*. Од других географских појмова, помиње се и град *Cathedra*, што се по свој прилици односи на Котор, који је практично представљен као престоница краља Рашке. Спомен Котора не чуди, с обзиром да је реч о једном од најважнијих трговачких центара на источном Јадрану.

Иако се *Сицилијанац авантуриста* не може третирати као извор од значаја за реконструкцију политичких збивања, његова садржина делимично открива облеске представа о Србији, које су биле заступљене у популарној књижевности на простору северне Италије, средином XIV века.

Као што се да приметити, у време династије Немањића могу се срести разнолики подаци о српској држави и њеном живљу. Најзаступљеније теме, тичу се географског, односно геополитичког положаја српске државе, њеног привредног потенцијала и менталитета ондашњег живља. Ипак, често се ради о узгредним белешкама, које се свде на просте исказе, без више детаља. Ретки су писци попут Анонима и Гијома Адама, који у својим списима доносе обиље вести о Србији. То је разуме се, у складу са мотивима њиховог писања, али и чињеницом да су оба аутора била директно упућена у политичке прилике у држави Немањића. Са извесном дозом сигурности се може рећи да су они поред личног увида, имали и доушнике за поједина питања. Нешто слично се види и на примеру анонимног *Описа земаља* из средине XIII века. Слободно се може рећи да су аутори из папског окружења, своје податке о Србији најчешће црпели посредством римокатоличких достојанственика са простора Зете. Мултиконфесионалност на том простору, али и власт српских краљева над њим, намећу се као једно од доминантних обележја у препознавању српске другости од стране низа западних писаца (Аноним, Гијом Адам, Марино Санудо Старији). Насупрот томе, код неких аутора, првенствено с почетка XIII века (*Књига о положају обала и форми нашег Средоземног мора*, *Царска разонода* Гервасије из Тилберија) градови у Зети се посматрају као део ширег географског простора – *Склавоније*, без наглашавања српске власти. Насупрот

⁴⁷⁷ С. Ђирковић, *О једној српско-угарској алијанси*, ЗРВИ 44 (2007) 411–421.

⁴⁷⁸ Тешко је рећи да ли је аутору романа као мотив послужио брак између Јелене, кћерке великог жупана Уроша I и угарског престолонаследника и будућег краља Беле (II) који је склопљен око 1129. године. Подсећамо да се вести о томе налазе у *Угарској илустрованој хроници*, компилаторском спису из друге половине XIV века. *Chronica de Gestis Hungarorum*, 292. Уосталом, аутор је сазнање о том, или уопште неком другом српско-угарском брачном савезу, у складу са особеностима свог дела, могао прилагодити актуелним односима између српског и угарског двора.

⁴⁷⁹ На његовој надгробној плочи у Тревизу, стоји да је на Благовести 1306. примио витешки појас од краља Рашке. Узелац, *Најамничке војске*, 19, нап. 52; Уп. Јиречек, *Историја II*, 110.

⁴⁸⁰ М. Динић, *Шпански најамници у српској служби*, Из српске историје средњег века, 431–446; А. Uzelac, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State: A Critical Overview*, БИГ 6 (2015) 78–80; Исти, *Каталански најамници Стефана Душана*, ВИГ 1 (2019) 9–27.

⁴⁸¹ *L'Aventuroso*, 308; *Monumenta Ragusina II*, 365; Јиречек, *Историја II*, 111–112, са пропратним напоменама.

томе, код других писаца, почев од Вартоломеја Енглеског, препознат је словенски моменат у перцепцији Србије, како у географском, тако и етничком смислу.

Као један од истакнутих мотива у неким наративима, јесте истицање угарске врховне власти над Србијом. То је најприметније код аутора који су имале директне или индиректне везе са Угарском краљевином (Отокар Штајерски, Матео Вилани, Петар Зухенвирт) Самим тим, поново се као један од преносника вести о Србији јавља суседна угарска држава. Може се рећи да је за то највише био заслужан специфичан положај краља Драгутина од 1284. године, као угарског зета и подложника угарске круне. Други аутори (Аноним и Гијом Адам), премда весници папских гласова, не спомињу угарску власт над Србијом, али јасно наглашавају нелегитимност власти Милутиновог огранка династије. Рекли смо да је посредни варљива политика краља Милутина према Курији, чији се резултат најречитије може уочити у *Опису источне Европе*, где је српски краљ приказан у посве негативном светлу. Сличну политику према папству водио је и Милутинов унук краљ и цар Стефан Душан, што се сликовито запажа код неколико аутора (Филип Мезијер, Жан Триса, Вернер из Бона). На основу анализе наведених извора, није реткост да се уз српске краљеве и народ везују епитети *шизматички*, *вероломни*, као и да се наглашавају њихове грешке у вероисповедању. Неретко се запажа и перципирање Срба као следбеника *грчке секте*, што је практично постала нека врста општег места у западном наративу о Србији и њеним житељима.

3. ЗАПАДНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ У СВЕТЛУ ТУРСКЕ ОПАСНОСТИ

У претходном поглављу издвојени су подаци западноевропских наратива о држави Немањића. Видели смо да су између осталог заступљене теме које се тичу српско-угарских односа, али и српске улоге у посве измењеним крсташким плановима током прве и почетком друге половине XIV века. Управо од тада крсташки планови на Западу бивају преусмерени ка новој претњи по хришћански свет – Турцима Османлијама. Опасност од Турака Османлија одмах је препозната у очима западних писаца па се временом уобличавала слика о њима, као другима *par excellence*.⁴⁸² Како су балкански народи били први на удару, тако је поглед са Запада био усмерен ка југоистоку тадашње Европе.⁴⁸³ У складу са тим, у овом поглављу биће анализирани западноевропске вести о Србији и њеном становништву и то првенствено из угла турске опасности.

Пре тога, требало би напоменути да је друга половина XIV века донела значајне политичке промене на тлу српских земаља. Наиме, реч је о распаду државе Немањића и стварању низа територијалних целина под влашћу обласних господара.⁴⁸⁴ Ипак, пре краја осамдесетих година XIV века конституисала се тзв. Моравска Србија под кнезом Лазаром, а почетком XV века, на њеним темељима развијала се држава српских деспота. У том смислу, вести западних наратива су у највећој мери усмерене на државу Лазаревића и Бранковића.⁴⁸⁵

Пажња ће прво бити усмерена ка западноевропском виђењу српске улоге у догађајима који су праћени турском офанзивом крајем XIV и почетком XV века. Догађај након кога су Срби укључени у западноевропски наратив о турској претњи била је Битка на Косову, 15. јуна 1389. године.⁴⁸⁶ О томе говори више западноевропских наратива, чија сведочења, како ћемо видети имају међусобних сличности, али и извесних одступања. Стога, на овом месту изложићемо вести тих наратива и настојати да утврдимо евентуалне сличности и/или разлике међу њима.

Стицајем околности, баш у години Косовског боја завршен је спис *Сан старог ходочасника*,⁴⁸⁷ већ споменутог Филипа Мезијера. Мезијер је ово дело посветио француском краљу Шарлу VI (1380–1422) у виду савета за успешну владавину, са циљем да га наведе на покретање крсташког похода. Као основну идеју имао је измирење Француске и Енглеске,

⁴⁸² О перцепцији Турака Османлија на Западу упућујемо на новије наслове: Bisaha, *Creating East and West*; Soykut, *Image of the Turk in Italy*; cf. B. Jezernik, *Stereotipizacija Turčina*, *Imaginarni Turčin*, 8–9.

⁴⁸³ Нарастајућа турска опасност довела је до рађања тзв. *страха од Турака*, прво међу балканским народима, а потом и на Западу. О том феномену: Ј. Калић, „*Страх Турски*“ *после Косова*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185–191; Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, II, Београд 2000, 201–240; М. Шуица, *Приповест о српско-турским окршајима и „страх од Турака“*, ИЧ 53 (2006) 93–122; Б. Павловић, *Страх од Турака у писмима Димитрија Кидона (1352–1371)*, Византијски свет на Балкану, II, ур. Љ. Максимовић, Београд 2012, 17–39; Dž. Dautović, „*Metus Turchorum*“ – *Strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni*, *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, Sarajevo 2014, 75–103. За уопштену слику *страха од Турака* на Западу упућујемо на већ класичну студију: Ž. Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka)*, *Opsednuti grad*, II, prev. Z. Stojanović, Novi Sad 1987, 363–377.

⁴⁸⁴ Класична студија: Михаљчић, *Крај Српског царства*.

⁴⁸⁵ О државно-правним оквирима Моравске Србије, односно државе српских деспота: Благојевић, *Државност*, 287–348; М. Шуица, *Моравска Србија на крају XIV века – Питање државно-правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета*, Моравска Србија: Историја-култура-уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 35–52.

⁴⁸⁶ Литература о овом догађају је обимна те стога упућујемо на важније прилоге: Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић: историја, култ, предање*, Београд 1989, 108–123; ИСН II, 36–46 (Р. Михаљчић); М. Шуица, *Вук Бранковић, веломожни господин*, Београд 2014, где је дат осврт на литературу. Вид. и радове у оквиру зборника *Косовска битка у историографији*, Београд 1990.

⁴⁸⁷ Сачувано је укупно пет рукописа из XV века. Од тога се три налазе у Паризу (два у Националној библиотеци и један у Библиотеци Арсенал), по један у Бечу (некадашња Царска библиотека) и Кливленду (Јавна библиотека). С обзиром да не спомиње смрт папе Урбана VI, 15. октобар 1389, Мезијер је дело морао завршити пре тог датума. *Le Songe I*, 15–17.

које би потом повеле хришћански свет у борбу против неверника.⁴⁸⁸ Везано за догађај из 1389. Мезијер бележи да је турски владар Мурат *ратом и битком потчинио Трапезунтско царство, Константинопољско царство, Бугарско царство и Рашко краљевство*. Након тога, наводи да је у години када је и његово дело завршено, Мурат поражен од стране хришћана у пределима Албаније. Погинули су турски владар, његов син и многе војсковође.⁴⁸⁹

Овде се примећује да Мезијер Србију спомиње у контексту турских освајања, што није случај са српским учешћем у Косовском боју. Штавише, он уопште не прецизира ко је сачињавао победничке хришћанске снаге. Такође, погрешно наводи место битке, што додатно сведочи о непрецизности вести које су неколико месеци након тога стигле у далеки Париз. Насупрот томе, у нешто ближеј Фиренци се крајем октобра знало да је поприште битке било Косово, као и нешто прецизније информације о победнику.⁴⁹⁰ Занимљиво је да аутор турски пораз практично види као казну због запоседања наведених православних земаља. Познато је да су пре 1389. године Бугарска и Византија постале турски трибутари,⁴⁹¹ док таква тврдња за Србију захтева детаљније образложење. Видимо да Мезијер говори о турском запоседању Србије што би значило да су до њега стигле вести о покорвању Лазаревића новом турском султану. Такође, то би подразумевало да је наведена вест прилично брзо стигла у далеки Париз.⁴⁹² С друге стране, није искључено ни да је писац у виду имао неке податке о турским упадима у српске земље пре 1389. Зна се да је пре Косовске битке турску врховну власт признао легитимни српски краљ Марко (1371–1395), а с опрезом се разматра да је исто учинио и кнез Лазар, након турског заузећа Ниша (1386).⁴⁹³ Другим речима, Мезијер је имао прилично уопштене информације о Косовској бици, али и о збивањима пре тога.

С друге стране, Мезијер је нешто речитији у свом познијем извештају о Косовском боју. Наиме, то казивање је сачувано у његовом последњем делу *Посланица туге и утехе* из 1397, које је посветио бургундском војводи Филипу II Смелом (1342–1404). Основна намена *Посланице* било је пружање утехе због хришћанског пораза код Никопоља (1396), где је цвет француског, тј. бургундског племства страдао и/или допао турског заробљеништва.⁴⁹⁴ У одељку у коме говори о успону Османлија, Мезијер наводи земље које су Мурат и његов син Бајазит потчинили својој власти. Између осталог, упоредо наводи *краљевство Рашку* и *краљевство Србију*.⁴⁹⁵ За разлику од одељка из *Сна старог ходочасника*, на овом месту

⁴⁸⁸ *Le Songe* I, 8; S. Vander Elst, *Literature and Chivalric Education in Philippe de Mézières' "Le Songe du Vieil Pelerin"*, Philippe de Mézières and His Age. Piety and Politics in the Fourteenth Century, ed. R. Blumenfeld-Kosinski, K. Petkov, Brill: Leiden/Boston 2012, 189–206.

⁴⁸⁹ *Le Songe* II, 501; Вид. и М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА 92 (1940) 135 и нап. 7, који се као и Копланд ослањао на MS 22542 из Националне библиотеке у Паризу, мада доноси и одговарајући одељак из необјављеног париског преписа из 1465. Такође, Мезијер и нешто раније спомиње турско запоседање *le royaume de Rasse* и других земаља. *Le Songe* I, 531; Petkov, *The Rotten apple*, 265.

⁴⁹⁰ То се види из одговора Фирентинске општине Стефану Твртку I, *краљу Срба и Босне*, од 20. октобра 1389. В. Макушев, *Прилози к српској историји*, Гласник 32 (1871) 173–177. Такође, око месец дана након боја, у Венецији се знало за смрт емира Мурата и његовог сина. S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, IV, Zagreb 1874, 269 (N° 384).

⁴⁹¹ М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2006, 285–287; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България, I, VII–XIV век*, София 1999, 653–661; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 498–503.

⁴⁹² Можда су вести о Косовском боју и ступању Срба у вазални положај према султану у Париз донели Млечани. Уп. С. Ћирковић, *Перцепција исхода Косовске битке*, ИГ 1–2 (1994) 8.

⁴⁹³ Шуица, *Вук Бранковић*, 73–74, са литературом; cf. В. Petrovski, *Ottoman Military Campaign in 1385: Itinerary and Goals*, Власт и моћ: Властела Моравске Србије, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 287–304, који сматра да је краљ Марко постао турски вазал 1385, а не непосредно након 1371, како се углавном мисли. За могућност Лазаревог вазалства: Спремић, *Турски трибутари*, 288; С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378 (1996) 58 и даље; Шуица, *Вук Бранковић*, 90.

⁴⁹⁴ Сачуван је само један рукопис (MS 10486) у Краљевској библиотеци у Бриселу. Philippe de Mézières, *Une epistre lamentable et consolatoire*, 75–82, што представља и најновије издање списа.

⁴⁹⁵ *Et pour briefve conclusionm a la confusion de la crestienté; ledit Amourath et son fils ont soubzmis a leur seignourie l'empire de Constantinoble, l'empire de Boulguerie, le royaume de Macedoine, toute Grece, le royaume de Rasse, le royaume de Servie, le royaume de Bosne, et la double Wallaquie, toute Albanie...* Ibidem, 215–216.

Мезијер доноси посве другачији приказ сукоба из 1389. Као Муратовог непријатеља и вођу хришћанских снага наводи Лазара и то као влашког кнеза. Предочава да су погинули Мурат и један или двојица његових синова, као и више од 20.000 Турака, док је Лазар изгубио отприлике исто толико људи. Од саме битке је, како је аутор записао, прошло седам година или приближно толико.⁴⁹⁶

Дакле, иако у неким сегментима проширен, овај извештај садржи и извесну дозу неодређености. Иако наводи вођу хришћанских снага, не говори директно о исходу сукоба, што је у супротности са првим извештајем. Међутим, сама конструкција указује да је реч о победи хришћана. Заправо, то више и није било од већег значаја за Мезијера, који у датом тренутку оплакује страдање хришћана код Никопоља, те се и тиме може објаснити наведена неодређеност. Такође, јављање кнеза Лазара указује на Мезијерова површна сазнања о личности која се супротставила Мурату. Ипак, везивање српског кнеза за Влашку говори о пишчевим замагљеним знањима о геополитичким приликама на Балкану. Треба узети у обзир и да се годину дана пре Никопоља у Влашкој одиграла битка на Ровинама, између трупа султана Бајазита I (1389–1402) и влашког војводе Мирче (1386–1418).⁴⁹⁷ Сам Мезијер у ствари спомиње потоњи Бајазитов пораз у Влашкој, како истиче *око три године или више* након претходне хришћанске победе, чиме алудира на Косовску битку.⁴⁹⁸

Да су појединим француским писцима појединости о хришћанско-турским сукобима на Балкану биле недовољно јасне, сведочи и пример *Хронике* посвећене француском краљу Шарлу VI, коју је крајем XIV и почетком XV саставио Мишел Пинтоан (1350–1421), кантор Манастира Сен Дени и званични дворски хроничар.⁴⁹⁹ Ту се запажа сликовит пример инкорпорације одређених мотива везаних за Косовски бој у наратив о сукобу у Влашкој. Пинтоан представља Мурата као вођу турске војске који је заједно са сином погинуо у боју. Његов други син Бајазит, који је преузео команду над војском, морао је да се повуче. Када је то чуо, француски краљ је наредио благодарење у париској катедрали Нотр Дам.⁵⁰⁰ Ове вести су одавно коментарисане у историографији, при чему је закључено да реферишу на споменућу битку на Ровинама. У том контексту, сматра се да је „анонимни калуђер“,⁵⁰¹ односно Пинтоан, смрт емира Мурата и његовог сина грешком пренео у опис сукоба из 1395. Такође, хронолошке одреднице у *Хроници* јасно указују да се описани догађаји не могу

⁴⁹⁶ *Ils les ont conquis par vaillance d'armes et par regle bien gardee en leur host, comme il appert par la bataille de l'Amourath, qu'il ot contre ung prince des contrees de la Walaquie, appellé Lazere, en laquelle bataille l'Amourath fu mors vaillamment, et un ou deux de ses fils, et y perdi plus de XX^m Turs qui furent mors, et le dit Lazere perdi aussi environ XX^m crestiens; et fu ceste bataile VII ans a ou environ.* Ibidem, 216. Није сасвим јасно да ли аутор време битке рачуна од Никопоља (1396) или од времена када је дело настало (1397) јер је и сам неодређен по том питању.

⁴⁹⁷ Једно од још увек спорних питања, тиче се хронологије овог сукоба. У оптицају су два датума, 10. октобар 1394. и 17. мај 1395, с тим што је у историографији претежно прихваћен други датум. Вид. *ИСН* II, 54–55 (С. Ћирковић), такође и J. A. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press 1994, 424; Иако у румунској историографији преовладава мишљење да је битка вођена октобра 1394, у новије време са дозом опреза, супротно мишљење износи D. I. Mureşan, *Avant Nicopolis: la campagne 1395 pour le controle du Bas-Danube*, *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 83 (2013) 115–132. Он притом скреће пажњу да је битка од 17. маја заправо један од неколико сукоба током војне кампање у Влашкој, од почетка маја до почетка јуна 1395. Да је хронологија збуњујућа сматра Т. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Brill 2018, 68, нар. 12.

⁴⁹⁸ *Une epistre lamentable et consolatoire*, 216. Конструкција указује да писац није био сигуран о тачној години битке на Косову, с тим што време рачуна од сукоба у Влашкој током маја и јуна 1395. Уп. Динић, *Два савременика*, 145.

⁴⁹⁹ Ово дело обухвата период од 1380. до 1420. године, с тим што је наставак *Хронике* до 1422. произашао из пера Жана Шартијеа. Сачувана су четири преписа из XV века. *EMC*, 1218–1219 (К. Oschema) са литературом.

⁵⁰⁰ *Chronique de religieux de Saint-Denys, contenant le règne de Charles VI*, II, ed. M. Bellaguet, Paris 1840, 386–391.

⁵⁰¹ М. Динић, *Хроника Сен-Дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и Ровинама*, ПКЈИФ 17 (1937) 51–66, који је, водећи се дотадашњим резултатима западне медијевистике, сматрао да је аутор био анонимни сендениски калуђер. Да је по свој прилици реч о Мишелу Пинтоану утврдили су N. Grévy-Pons, E. Ornato, *Qui est l'auteur de la Cronique latine de Charles VI?* Bibliothèque de l'Ecole des Chartes 134 (1976) 85–102.

сместити у 1389.⁵⁰² На конфузну интерпретацију француских хроничара, несумњиво је утицало, може се рећи сензационално сазнање о погибији турског владара 1389. године.⁵⁰³

Нешто више детаља о Косовском боју дају аутори који су од догађаја хронолошки удаљенији од Мезијера. Неки од њих вести о бици доносе кроз шири наративни контекст, па се тако учешће Срба у бици код Ангоре (28. јул 1402) посматра у корелацији са њиховом улогом на Косову 1389.

Сведочанство о томе оставио је Руи Гонзалес де Клавихо (ум. 1412), изасланик кастиљанског краља Енрикеа III (1390–1406) на двору татарског владара Тамерлана (1370–1405). Писано у форми дневника, ово дело представља значајно сведочанство о трговачким и политичким центрима од Анадолије до монголске Персије. По свој прилици, уобличено је недуго након 1406, када се Клавихо вратио у Мадрид.⁵⁰⁴ Говорећи о сукобу султана Бајазита и Тамерлана код Ангоре, Клавихо прави реминисценцију на погибију Мурата I, истичући: ... и његов (*Бајазитов*, прим. аут.) *отац који се звао Амурат, био је велики ратник. Убијен је од стране хришћанског кнеза по имену Кнез Лазар, а који га је убио у бици коју је водио са њим (Амуратом, прим. аут.). Био је прободен копљем у груди чији је врх избио на леђима. И након тога, Бајазит Муњевити осветио је очеву смрт тако што је сопственим рукама убио реченог Лазара у једној бици. Сада син поменутог кнеза Лазара подржава реченог Бајазита и баиш сада живи под Сулејманом Челебијом, сином тог Турчина Бајазита Муњевитог.*⁵⁰⁵ Судаћи по даљој нарацији, аутор је желео да донесе вести о Мурату, чије име поред личног, наводно носе сви турски султани. Читав овај екскурс се заправо уклапа у Клавихову нарацију о етимологији Тамерлановог имена.⁵⁰⁶

Као што се види, Клавихо не наводи место и време битке, али зна да је Муратов противник био кнез Лазар, уз кога додуше не наводи територијалну или етничку одредницу. Интригантно је Клавихово запажање да је Мурат страдао у борби и то до руке самог кнеза Лазара, док је овога, наводно у посебној бици убио Бајазит. Иако је констатација о две битке заправо плод неспретне интерпретације,⁵⁰⁷ наводи да је Лазарев син признавао власт султана

⁵⁰² Сам Пинтоан тврди да је вести о Жигмундовој победи сазнао преко млетачких посланика. Према Динић, *Хроника Сен-Дениског калуђера*, 54–60, највероватније је реч о угарским посланицима који су током боравка у Венецији са собом можда повели и неке млетачке изасланике. Зна се да је изасланство краља Жигмунда у Париз стигло током августа 1395. и да је у част Жигмундове, а не српске победе над Турцима наређена звоњава у Нотр Даму. *Chronique de religieux de Saint-Denis*, 386; О Жигмундовој победи и боравку његових посланика у Паризу током 1395. сведоче и неки други наративи, попут *Chronique de Jean Brandon*, *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne. Textes latins*, ed. K. Lettenhove, I, Bruxelles 1870, 29 и *Istoire et chroniques de Flandres, d'après les textes de divers manuscrits*, ed. K. Lettenhove, II, Bruxelles 1880, 415. На сведочења ових хроника упозорио је Динић, *Два савременика*, 142–145. Са друге стране, назире се могућност да су 1389. Млечани француском краљу пренели вест о Муратовој смрти, како сматра Ћирковић, *Перцепција*, 8. Можда је Мезијер отуда и добио нека обавештења (што је морало бити пре октобра 1389), а Пинтоан их касније спојио са нарацијом о догађајима из 1395.

⁵⁰³ Тај мотив се у нешто изобличеној форми среће и код Жана Жуванала Урсина (1388–1473), саветника у Париском парламенту и архиепископа Ремса. Наиме, он предочава да је у сукобу Турака и Угара страдао Бајазитов син. *Par Jean Juvenal des Ursins*, *Histoire de Charles VI, roy de France*, ed. J. F. Michaud, J. J. F. Poujoulat, Paris 1836, 392; На то упозорава Динић, *Два савременика*, 142–144.

⁵⁰⁴ F. López Estrada, *Ruy Gonzàles de Clavijo, La embajada a Tamorlàn. Relato del viaje hasta Samarcanda y regreso (1403–1406)*, Arbor 180, 711/712 (2005) 515–523 et pass; *Embassy to Tamerlane, 1403–1406*, transl. G. le Strange, with a new introduction by C. Stone, London 2009, 10.

⁵⁰⁵ ... y su padre de este tuvo nombre Amirate, que fue muy buen Caballero, y matóle un Conde Cristiano, que habia nombre el Conde Lázaro, y matóle e una batalla campal que tuvo con él, de encuentro de un estoque que le dio por los pechos, y le pasó a las espaldas: y después este Aldayre Bayazet vengó a su muerto padre, y mató la dicho Conde Lázaro en una batalla él mismo con sua propia mano: y ahora el hijo de este sobredicho Conde Lázaro andaba con el dicho Bayazet, y ahora asi mismo vive con Muzalman Chalabi, hijo de este Turco Aldayre Bayazet. Ruy Gonzàles de Clavijo, *Historia del Gran Tamorlan*, Madrid 1782, 99.

⁵⁰⁶ Ibidem.

⁵⁰⁷ На то је упозорио Динић, *Два савременика*, 147–148.

Бајазита и његовог наследника Сулејмана, у основи је тачна,⁵⁰⁸ премда је Стефан имао одређене олакшице по том питању.⁵⁰⁹

У готово истовестан контекст уклапају се вести Белтрама де Мињанелија (око 1370–1455). Рођен у породици имућних трговаца из Сијене, Мињанели је од младих дана путовао по Леванту. Након тога, усталио се у Дамаску, где је стекао значајно богатство. Добро је познавао арапски језик, а као преводилац био је од велике користи мамелучком султану Баркоку. Мињанели се 1401. нашао у Александрији, где је чуо за Тамерланово разарање Дамаска, а где се након татарског повлачења и сам убрзо обрео. Под утицајем овог догађаја, током свог боравка на сабору у Констанци 1416, Мињанели је написао дело под називом *О уништењу Дамаска или Тамерланов живот*.⁵¹⁰

Попут Клавиха, Мињанели је у свој наратив о Ангорској бици инкорпорирао и појединости везане за косовски сукоб. Дакле, он извештава да је у саставу Бајазитових трупа био и Стефан, деспот Раике, син кнеза Лазара,⁵¹¹ тј. деспота. Тог Лазара је обезглавио Мурат Беј, Бајазитов отац. Наиме, Раика се налази у суседству Угарске, Грчке и Бугарске, а оба народа су као и ови (Рашани, М. Г.) по маниру били грчки или ромејски хришћани. Док су наиме Мурат Беј и Лазар ратовали, видевши да не може да се одржи, Лазар се припремао за погибију. Са скупином верних ратника устремио се ка Муратовом шатору. То Мурат Беј није предвидео, а док се кретао кроз мноштво непријатеља, Лазар је са својим највиђенијим људима био ухваћен. Мурат Беј је наредио да доведу таоца, како би му био представљен. Затражио је од Лазара да му се закуне на потчињеност и верност, а сви они

⁵⁰⁸ Овом приликом скрећемо пажњу на вести Јована од Султаније, који у *Књижици о познавању света* преноси своја запажања о дешавањима након Ангорске битке. Између осталог, аутор наводи да су Срби дуго били под влашћу султана Бајазита, те да су сада, захваљујући Тимуру ослобођени. Поред тога, надају се да ће се вратити у пређашње стање, *per comitem Lazarem si poterit. Der „Libellus de notitia Orbis“ Iohannes III. (De Galonifontibus?) O. P. erzibischofs von Sulthanyeh*, ed. A. Kern, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 8 (1938) 102; Гјузелев, *Извори*, 120, 123 према коме би се, у преводу на бугарски, ова реченица тичала враћања Србије у раније стање преко кнеза Лазара, а заправо његовог сина деспота Стефана Лазаревића, што је и прихваћено у литератури (Р. Радић, *Три занемарена податка о Србији XV века*, Средњи век, Деспотовац 2010, 92–94, који искључиво следи бугарско издање). Дакле, испада да се под *ранијим стањем* мисли на време пре прихватања вазалства према Бајазиту, у чему би главну улогу имао деспот Стефан. Додуше, латински предлог *per*, премда у основи подразумева посредовање, може имати и значење „у“, „током“ (Lewis, Short, *A New Latin Dictionary*, Oxford 1891, 1332, s. v. *per*). У том случају, овде би се подразумевало да Срби теже враћању у стање из времена кнеза Лазара, који пред Косовску битку засигурно није био турски вазал, док је његов син то постао већ током 1389. Уопштено, Јован од Султаније је након Ангоре био позван на Запад, поводом питања савеза са Тамерланом против Османлија, те стога и истиче охрабрујуће речи по питању српског положаја. Такође, његова *Књижица* заправо доноси преглед некатоличких народа и држава, међу којима спомиње и Србе, за које наводи да следе грчку веру, као и да имају сопствени језик. *Libellus de notitia Orbis*, 102; уп. Гјузелев, *Извори*, 120, где се подаци о српској вери и језику изостављају. То је последица чињенице да је бугарски медијевиста следио само рукопис из Универзитетске библиотеке у Грацу (MS 1225, f. 41r–127r, нав. место 67r) <https://unipub.uni-graz.at/obvugrscript/content/pageview/6431295> (приступљено 4. 3. 2024), док је Антон Керн поред наведеног користио и рукопис из Универзитетске библиотеке у Лајпцигу из 1412 (MS 1225, f. 182r–221e, нав. место 194r) <https://digital.ub.uni-leipzig.de/mirador/index.php> (прегледано 4. 3. 2024). За податке о писцу и делу вид у: *Christian Muslim Relations. A Bibliographical History (1350–1500)*, Vol. 5, ed. D. Thomas, A. Mallet, Leiden – Boston 2013, 291–297.

⁵⁰⁹ Иако је деспот Стефан у односу према султану Сулејману имао извесне олакшице, он је и даље формално-правно био турски вазал. *ИСН* II, 68–69 (Ј. Калић); D. J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden – Boston 2007, 58–59; B. Stojkovski, *Remarks on the Serbian Foreign Policy in the Age of Despot Stefan Lazarević*, *Byzanz und das Abendland* 7 (2021) 296.

⁵¹⁰ W. J. Fischel, *A New Latin Source on Tamerlane's conquest of Damascus (1400/1401): B. de Mignanelli's „Vita Tamerlani“ 1416*, *Oriens* 9/2 (1956) 206–207. Спис је сачуван у два рукописа, од којих се старији налази у Градској библиотеци у Сијени (Ms. XVI. 2, f. 31r–38v), а млађи у Националној библиотеци у Бечу (Latin N 557, f. 67a–76b).

⁵¹¹ Марино Санудо Млађи (1466–1536) у својим *Животима дуждева* наводи кнеза Стефана Лазаревића (*e il figliuolo del Conte Lazzero*), као једног од четири заповедника који су међу првима били поражени у Ангорској бици. Санудо пре тога истиче да је са Бајазитом заробљена и његова жена, *la figliuola di Lazaro. Vitae ducum Venetorum Italice scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCXXI, usque ad annum MCCCXCIII. Auctore Marino Sanudo, Leonardi filio, Patricio Veneto, nunc primum è Msto Codice Bibliothecae Estensis luce donantur*, *RIS* 22, 795–796.

су више волели смрт него да му се (Мурату, прим. аут.) покоре. Тада је један од њих, мада неки кажу да је то био Лазар, зарио мач у Муратове груди који је избио на леђима, што је Мурата лишило свести. Како је Мурат већ био јако стар и видевиши да неће преживети, наредио је да се пред њима, Лазару и осталима одсеку главе и након тога и сам преминуо.⁵¹²

Извештај Белтрама де Мињанелија је у неку руку детаљнији од Клавиховог. Прво, Мињанели везује кнеза Лазара за Рашку, коју географски одређује у односу на њене суседе. По питању алузија на Косовску битку, он износи неке појединости које се не срећу код Клавиха. Тако каже да је кнез Лазар убијен по Муратовом наређењу, а не од стране Бајазита након емирове смрти. Поред тога, Мињанели зна за скупину Лазаревих ратника који су се запутили ка емировом шатору. Насупрот томе, он није имао поуздане вести о личности емировог убице па оставља могућност да је реч о самом кнезу, а видели смо да је према Клавиху управо он извршилац тог чина. Извесна сличност се запажа у опису Муратовог убиства, само што Мињанели као оружје наводи мач, а не копље. Најупечатљивији детаљ по коме се његов исказ разликује од Клавиховог тиче се навода да је Мурат од кнеза и његових људи затражио заклетву верности.⁵¹³

На овом месту, намеће се питање порекла изворних вести, које су на располагању имали Белтрамо Мињанели и Руи Гонзалес де Клавихо. Одавно је изнето мишљење о левантинској провенијенцији њихових извора,⁵¹⁴ с обзиром на животни пут двојице аутора. Мада, није искључено да су нека знања о Косовском боју стекли након повратка у Европу. Још једном наглашавамо да је код Клавиха и Мињанелија прича о косовском сукобу својеврстан дискурс, без тенденција за детаљном реконструкцијом самог догађаја. Насупрот томе, код неких других писаца, опис битке је интегрални део основне нарације.

У том маниру, мотив овог српско-турског сукоба нашао је место и у оквиру једног каталанског књижевног дела, *Историја о Јакуб Челебију*, чији се настанак датује у период око 1400. године.⁵¹⁵ Жанровски, реч је о кратком роману у прози, мада се не може рећи да је у питању типична западноевропска витешка романса. Приметан је утицај турске литерарне традиције, а сходно томе, претпоставља се да је аутор у својству трговца или дипломате једно време провео у Турској.⁵¹⁶ Дело садржи 17. поглавља,⁵¹⁷ у којима се прати живот

⁵¹² ... et despotum Rasiae nomine Stephanum, filium Ducis Lazari, idest Despoti, quem Lazarum Morat Bei, pater Baysit fecerat decollari. Est enim Rasia adjacens Ungariae, Graeciae et Bulgariae, et ambo isti more Grecorum sive Romeorum erant Christiani. Dum autem essent in bello olim Morat Bei et Lazarus, videns Lazarus non posse resistere, ad mortem se disposuit, et cum quadam caterva fidelium, et sibi fida ad Tentorium Morat se restringunt, hoc non premeditante Morat Bei et ad tantum devenitur pro multitudine hostium quod Lazarus cum suis optimatibus capitur, et captivus ad praesentiam Morat Bei ducitur, et pro praeda praesentatur, et petente Morat a Lazaro juramentum obedientiae, et fidelitatis, maluerunt omnes mori, quam servare hujusmodi juramentum et tunc unus ipsorum, dicunt quidam quod fuit Lazarus, ense transfigit pectus Morat, et transiens per spatulas ipsum ab hac luce privavit. Erat enim amodo annosus Morat, et vidensse non posse evadere, fecit Lazarum et alios coram se decapitari, et ipse continuo expiravit. Stephani Baluzii Tutelensis Miscellanea novo ordine digesta et non paucis ineditis monumentis opportunisque animadversionibus aucta, ed. J. Mansi, T. IV, Lucae 1764, 139; Најновије издање Мињанелијевог дела: N. M. Helmy, *Tra Siena, L'Oriente e la Curia. Beltramo di Leonardo Mignanelli e le sue opere*, Roma 2013, 315–340, које нам је нажалост остало недоступно. Вид. и Динић, *Два савременика*, 146–147.

⁵¹³ Уп. Динић, *Два савременика*, 147.

⁵¹⁴ Исто.

⁵¹⁵ *Història de Jacob Xalabìn/History of Yakub Çelebi. A Critical Edition, with an Introduction and Notes*, ed. J. C. Bayo Julve, english transl. by B. Taylor, Brill: Leiden/Boston 2016, 8, 15, 29; Н. Фејић, *Историја о Јакуб Челебију*, Глас САНУ 378 (1996) 138–139, сматра да је дело морало настати пре Бајазитове смрти (1403) јер се у самом спису он спомиње као актуелни турски султан. Додуше, оставља могућност и нешто каснијег настанка, што би подразумевало да је аутор прерадио неку савремену хронику или у наратив укључио личности из ближе прошлости. С обзиром да не спомиње Бајазитов пораз код Ангоре, тај догађај се може узети као *terminus ante quem* настанка списа. Скорије је у бугарској историографији хронологија настанака списа померена у период између 1492. и 1536. године. В. Обрешков, А. Обрешкова, *Анонимная Каталонски автор и неговата Història de Jacob Xalabìn (История на Јакуб Челеби)*. На овом месту не можемо расправљати о аргументима за и против, али ћемо истаћи да ово питање захтева додатну пажњу, нарочито ако се узме да западни извештаји с краја XV века углавном доносе елементе већ развијене косовске легенде, док се у Каталанчевом делу, у том смислу срећу тек поједине назнаке (вид. даље у тексту).

⁵¹⁶ *Història de Jacob Xalabìn*, 23–30.

Јакуба Челебије, сина Мурата I, који је у спису представљен као прворођени емиров син, насупрот незаконитом Бајазиту. У поглављима 15–17, дат је опис сукоба између Турака и хришћана, што се без сумње може везати за Косовску битку.

У 15. глави аутор приповеда о припремама за битку. Наиме, приликом боравка Јакуба Челебије са супругом у Бруси, у једном тренутку је из Грчке стигла вест да је хришћанин Бугарин (*cristià Bùrgar*) са великом војском ушао у турске земље. Потом је уследило већање на ком је Мурат са својим синовима и војсковођама (Али-паша, Евренос бег и Шахин бег) одлучио да се сукоби са тим Бугарином, тј. Лазаром (*Làtzer*). *Потом је са војском прешао кроз Галипољ и ушао на грчко тло. Након неколико дана, Турци су се приближили месту где се налазио Лазар.*⁵¹⁸ Даља нарација тече у смеру преговора између Лазара и Мурата, посредством кнежевог гласника. Упркос Муратовим претњама, Лазар је са свим својим људима 17. септембра 1387. стигао на поље где се налазио његов противник. Према Каталанцу, Мурат је имао укупно 112.000 ратника. У Лазаревом табору је поред његових људи, било и доста Немаца, Угара и Аламана, што је укупно могло износити 30.000 ратника, од тога 4.000 оклопних коњаника.⁵¹⁹ По питању распореда Лазареве војске, Каталанац зна за поделу на три крила. Првим је заповедао неки Угрин, *капетан 200 копаља*, другим један Лазарев зет, а трећим сам Лазар. Мурат је преко својих ухода дознао за овај распоред, као и да је 4.000 оклопних коњаника, које је водио угарски ратник, требало да ударе први. Мурат је са друге стране војску поделио на пет делова и уз то у претходницу ставио 6.000 камила, које су дебелим ланцима повезане у три реда, како би заплашиле непријатељске коње. Ово поглавље се завршава наглашавањем Муратовог страха од битке са Лазаром, нарочито након посматрања његове војске са оближњег брега. Елем, охрабрен од својих људи, турски владар је решио да се брани.⁵²⁰

Наредна глава је посвећена опису самог боја (*Како се водила битка између Турака и хришћана и како је погинуо Мурат*). Битку је започео Лазар, односно немачки коњаник који је у предвечерје напао турску претходницу. Наводно, након пробоја до турских шатора, хришћански коњаници су кренули назад и тиме оставили погрешан утисак код својих сабораца, који су помислили да је реч о повлачењу. Како је настала права пометња, угарски (раније немачки!) коњаник се запутио ка Мурату који је покушао да га заустави са пар одапетих стрела. Ипак, Угрин је успео да турском владару зарије копље у ребра, смртно га ранивши. Угрин је потом убијен, а убрзо је и сам Лазар пао у борби против крила које је предводио Евренос бег.⁵²¹ Након тога, аутор наводи: *И када је Лазарев зет дознао да му је таст погинуо, није му више било стало да задаје ударце ни да продужи битку, већ је наложио да нико у њој не суделује, и сместа је донео одлуку да се врати у своју земљу да би био господар.*⁵²² Аноним причу о овом сукобу завршава у XVII глави, констатацијом да је Бајазит како би дошао на власт, убрзао очеву смрт и потом убио брата Јакуба.⁵²³

Оно што се на самом почетку из дела анонимног Каталанца запажа, јесте представљање нарације о Косовском боју, која у неку руку одудара од првобитне намене овог списка. Практично, главни актер више није Јакуб Челебија, јер се његова у самој бици готово и не спомиње, упркос томе што је опскурно споменут као заповедник главног дела војске. Аутор

⁵¹⁷ Сачуван је један рукопис из прве четвртине XV века, који се до 1885. чувао у Библиотеци Колумбијана у Севиљи. Након крађе, рукопис се нашао у Националној Библиотеци у Паризу, данашњој Националној библиотеци Француске (Fond Espagnol n° 475). Судаћи према филолошким анализима, рукопис је највероватније настао на основу незваничне верзије оригинала. Ibidem, 31–32.

⁵¹⁸ Ibidem, 136–138; Превод на савремени српски језик: Фејић, *Историја*, 132–133.

⁵¹⁹ *Aquest Làtzer havia molta de bona gent, e ab si havia molts tudeschs, e molts ongresos e alamanys e molta de bona gent d'armes, e podia ésser ab qualsque trenta milia combatents entre hòmens de peu e de cavall, entre los quals havia bons quatre milia cavallers armats, ells e lurs cavalls. Història de Jacob Xalabìn, 138–139; Фејић, *Историја*, 134.*

⁵²⁰ *Història de Jacob Xalabìn, 138–139; Фејић, *Историја*, 134.*

⁵²¹ *Història de Jacob Xalabìn, 142–145; Фејић, *Историја*, 136.*

⁵²² *E quant lo genre de Làtzer sabé que son sogre era mort, no hac cura de ferir ne da procehir en la batalla, ans manà que null hom nos mogués, e de present féu se punya de tornarse'n en se terra per ésser senyor. Història de Jacob Xalabìn, 144; Фејић, *Историја*, 136.*

⁵²³ *Història de Jacob Xalabìn, 146.*

је ту појединост измислио како би макар привидно нагласио Јакубову улогу, али остатак приче има сасвим другачију функцију. Сасвим је могуће да су неки од мотива Каталанчеве верзије, потекли управо с турског подручја, чиме теза о његовом боравку у Турској у својству дипломате или трговца, добија на снази.⁵²⁴ Тиме се може објаснити и представљање Лазара као иницијатора сукоба.

Када је реч о другим појединостима, одмах је уочљиво да аутор наводи погрешан датум битке, 17. септембар 1387. Штавише, само излагање почиње 1387. годином, у којој је смештен и турско-хришћански сукоб. Међутим, из даљег излагања се уочава крупна хронолошка недоследност. На почетку 14. главе, говорећи о повратку Јакуба Челебије и његовог сапутника Али-паше у Брусу, аутор наводи да је од њиховог ранијег протеривања па до тада протекло четрнаест месеци и један дан. То значи да би годину хришћанско-турског сукоба у *Историји о Јакубу Челебији* требало сместити након 1387, а теоријски могуће и у 1389. годину.⁵²⁵ Даље, спомиње се личност Лазара, кога аутор везује за Бугарску. То се може објаснити недовољним познавањем геополитичких прилика, али и чињеницом да је појам Бугарске Каталанцу био познатији од Србије, коју уопште не спомиње.⁵²⁶ Сматрамо да се то, између осталог може везати за чињеницу да се 1396. одиграо велики турско-хришћански сукоб код Никопоља, на тлу некадашње Бугарске царевине. Тиме се вероватно може објаснити и навођење Угара и Немаца у хришћанској војсци.⁵²⁷

У опису саме битке, главни циљ је било истицање чина Муратовог убиства. Њега је убио заповедник Лазареве претходнице, поменути угарски коњаник, који је потом и сам погубљен. Занимљиво је да је приликом описа продора хришћана међу турске редове, овај угарски ратник наведен као немачки коњаник (*lo cavaller tudesch*).⁵²⁸ О Лазаревом држању нема много речи, осим да је погинуо у току борбе. Одређен куриозитет представљају наводи о повлачењу једног Лазаревог зета на вест о тастовој смрти. Иако се не наводи по имену, реч је о Вуку Бранковићу на чијој територији се и одиграла битка. Овај податак је недавно тумачен у смислу стратешког договора кнеза Лазара и Вука Бранковића, што би подразумевало да се након погибије једног од њих, други повуче и организује одбрану земље.⁵²⁹ Другим речима, Каталанчеву тврдњу да се Лазарев зет повукао у своју земљу како би био њен господар, требало би посматрати у том светлу.⁵³⁰ Тај детаљ додатно може потврдити турско порекло Каталанчевих вести, будући да је Вук Бранковић практично до лета 1392. пружао отпор султану Бајазиту.⁵³¹

⁵²⁴ Ibidem, 19–20, где се наводи сличност са познијим делом османског писца Мехмеда Нешрија и тиме указује да су обојица користила изгубљени извор типа *газават-наме*, тј. књиге о светом рату или *менакиб-наме*, врсте херојског епа.

⁵²⁵ На то је упозорио Фејић, *Историја*, 140–141 и нап. 13 који прихвата могућност да је реч о грешци преписивача.

⁵²⁶ Занимљиво је да се у једној исправи арагонског краља Мартина I од 16. марта 1401, бившим робовима Грцима, Бугарима, Турцима и Татарима и другим народима који су се одрекли своје секте (*greci, bûrgars, turci et tartari et alii diversarum nationum qui sectis eorum relictis...*) забрањује да напусте Мајорку. Другим речима, примећују се исте етничке и територијалне одреднице које каталански писац наводи (Бугари, Грчка, Турци). Документ из Арагонског краљевског архива у виду прилога доноси Хуан Карлос Бахо у *Història de Jacob Xalabî, 222–223* (№ 10).

⁵²⁷ На учешће Угара и Немаца као одјек Никополске битке скренуо је пажњу Бахо, који стога настанак списа приближније датује у период 1396–1402. *Història de Jacob Xalabî*, 19.

⁵²⁸ *Història de Jacob Xalabî*, 142; Фејић, *Историја*, 136; Ћ. Бубало, *Један незапажен извор о Косовској бици*, ВИГ 2 (2015) 47.

⁵²⁹ М. Шуица, *О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – прилог разматрању средњовековне ратне тактике*, Споменница академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 226–244, нар. 237–243; Исти, *Вук Бранковић*, 114–116.

⁵³⁰ Игром случаја, биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, приповеда на сличан начин, мада у контексту каснијег сукоба Лазаревића и Бранковића код Трипоља (1402). Према њему, деспот је команду над делом војске препустио брату Вуку, како би осигурао да *ако један брат падне, други ће благочастивом стаду пастир остати*. Шуица, *О могућој улози*, 241.

⁵³¹ Шуица, *Вук Бранковић*, 144.

Још један спис, хронолошки близак догађају је и анонимна *Фирентинска хроника*, писана на народном језику, највероватније пре 1416. Иако је идентитет аутора до данас остао непознаница, сматра се да је то могао бити неко из угледне фирентинске породице Минербети. То је сасвим оправдано, ако се у обзир узме да је хроничар добро познавао дневнополитичке прилике.⁵³² Ауторова запажања о сукобу на Косову изложена су у седмом поглављу дела – *Како су се Мурат Беј и кнез Лазар од Рашке борили међусобно и после много мртвих са једне и са друге стране, Мурат остаде на пољу, а кнез Лазар беше заробљен, а смртно рањен, Мурат је преминуо трећег дана.*⁵³³ Опширно излагање, Фирентинац почиње констатацијом да је месеца јуна 1389. Мурат, један од турских господара, са собом повео више од 140.000 људи, у које су поред турских спадали грчки и хришћански одреди. Мурат је наике у протеклим годинама успео да покори и наметне данак великом делу Грчке, затим да освоји многе градове у Албанији, којој је такође наметнуо данак. Затим наставља: *... потом је прешао у земљу Рашку како би је поразио и потчинио. Кнез Лазар, који је био господар Рашке, био је веома храбар и mudar човек и настојао је да се радије бори са њим него да му се потчини. Затим је сакупио све људе своје земље, колико је могао да има, а то су све били људи способни да носе оружје. Такође, са великом војском су дошла и многа друга храбра господа од којих је затражио помоћ, тј. многи угарски барони са храбрим војницима, као и сви барони из Босанског краљевства. Краљ је тамо са великом војском послао храбре људе и неку господу словенску и немачку са доста храбрих људи.*⁵³⁴

Према даљем сведочењу, сакупљено је више од 70.000 коњаника који су били спремни да се супротставе Мурату, непријатељу хришћанске вере. Мурат је убрзо дошао у Рашку и сишавши са планине кренуо у сусрет кнезу Лазару. Даље се наглашава спремност кнеза и његове војске да се боре са Турцима, а како аутор истиче, наредног јутра он је кренуо у напад. Мурат је такође представљен као одважан ратник који је уверавао своје ратнике да ако победе непријатељску војску, победили су све земље из којих је та војска сакупљена. Следи опис битке која је према аутору трајала два, односно три дана. Првог дана, борбе су почеле са изласком сунца и са променљивом срећом трајале до увече. Следећег дана, упркос великом броју настрадалих са обе стране, међу којима је било доста властеле као и два Муратова сина, наступио је преокрет. Наике, прво крило кнеза Лазара било је потиснуто, док је друго имало више среће. Ипак, Турци су успели да победе и друго крило што је током вечери узроковало кнежево повлачење. Како Фирентинац сведочи, кнез се повукао у оближњи град и желећи да спере срамоту, решио је да се трећег дана врати и убије Мурата победника.⁵³⁵

⁵³² Препис *Хронике*, начињен крајем XV века од дон Луке дела Скарперија, био је у власништву породице Минербети. Стога, помишљало се да је аутор Пјетро Ђовани Минербети, наручилац преписа. Ипак, лексичке и стилске анализе су указале да је реч о старијем тексту који је довршен највероватније почетком XV века. Као могући аутор предложен је Андреа Николо Минербети, угледни фирентински државник тог доба. *Cronica volgare di Anonimo Fiorentino, dall'anno 1385 al 1409. Già attributa a Piero di Giovanni Minerbetti*, ed. E. Bellondi, RIS NS 27/2, Città di Castello 1915, I–V; T. Emmert, *The Florentine Cronica Volgare dal 1385 al 1409*, Глас САНУ 378 (1996) 71–73; EMC, 447 (C. Gros).

⁵³³ *Come il Moratto Bai e 'l conte Lazero da Rascia combattero insieme e dopo molti mortine dell'una parte e dell'altra, al Moratto rimase il campo e 'l conte Lazero fu preso e 'l Moratto fedito a morte, e poi il terzo di mori. Cronica volgare, 77.*

⁵³⁴ *... e poi passando nel paese da Rascia per vincere quello a sottoporlo a lui. Il conte Lazero, il quale era Signore da Rascia, era molto valente e savio uomo, pensò di volere prima combattere con lui che farli omaggio; e raunata tutta la gente del suo paese ch'elli poté avere, il quali furono tutti uomeni adatti a potere arme portare e anche molti altri valenti Signori il quali egli avea richiesti d'aiuto, vennero con grande gente d'arme cioè molti baroni ungheri con grandissima gente d'arme, e tutti i baroni del Reame di Bossina, il Re vi mandò con grande gente d'arme valenti uomeni, e alcuni Signori ischiavi e alcuni Signori tedeschi con molti valenti uomeni. Cronica volgare, 77; Превод овог поглавља на савремени српски језик дао је С. Ђирковић, *Историјски извори о Косовском боју*, Битка на Косову 1389. године, САНУ, Београд 1989, 176–178, на који ћемо се, уз евентуалне стилске измене, ослањати овом приликом. Превод на савремени енглески код Emmert, *The Florentine Cronica Volgare*, 73–75 (нар. 9).*

⁵³⁵ *Cronica volgare, 77–78; Ђирковић, Историјски извори, 177.*

Фирентинац затим истиче да је кнез Лазар *изабрао дванаест међу најхрабријим ратницима, који су се заклели да ће поћи са њим да убију Мурата у његовом табору, не марећи за могућу смрт. Након ове одлуке, наоружавши се и пославши напред најбоље и најбрже коњанике, сваког са копљем у рукама, прошли су поред непријатељског табора где је био Мурат, који се одмарао лежећи на постељи. Али, пре него што су стигли до реченог шатора, седам их је погинуло уснут. Ипак, споменути кнез Лазар је са осталима стигао до шатора и један од њих је одмах ушао унутра и зарио копље у тело реченог Мурата, наневши му велику смртоносну рану. Ниједан од осталих га није могао ранити због многе војске која се тамо налазила.*⁵³⁶

Турски владар је наредио да се нападачи затворе и увидевши да ће убрзо умрети позвао је своја два сина и верне људе како би се побринули за преживеле турске војнике, а затим је наредио да му доведу Лазара и његове људе. Посебно су занимљиве речи које је према Фирентинцу изрекао Мурат. Наиме, он је за одважност заробљеног кнеза и његових људи имао само речи хвале, желећи да му они као такви праве друштво на „другом свету“. Стога, наредио је да им се одсеку главе и непуна два сата након тога и сам преминуо. Према хроничару, Турака је погинуло више од 70.000, што оних у бици, што приликом преноса емировог тела у Турску. Додуше, овај исказ је нешто касније појашњен па се наводи да је у самој бици страдало више од 50.000 Муратових војника, на шта би требало додати накнадно преминуле. Погинуло је више од 30.000 хришћана у самом боју, док су многи преминули од последица рањавања.⁵³⁷

Већ на почетку се запажа да аутор исправно наводи месец и годину битке, као и личност Муратовог противника. За разлику од Мезијера и Каталанца, Фирентинац (попут Мињанелија), кнеза Лазара везује за Рашку. Он не наводи тачно поприште сукоба, али сугерише да се одиграо на једном пољу у Рашкој. Говорећи о припремама за битку, приповеда о војној снази сукобљених страна. У суштини, испада да је Турака било дупло више него Лазаревих војника. Занимљив је и исказ о помоћним трупима које су Лазару наводно стигле из Угарске и Босне, с тим што је босански краљ послао неке словенске и немачке одреде.⁵³⁸ По питању описа Муратове смрти, сличан опис околности, уз одређена одступања доносе и други аутори које смо навели (Клавихо и Мињанели).⁵³⁹ Поред тога, у Фирентинчевом тексту се запажа низ детаља, који су у самој Фиренци били познати свега неколико месеци након боја.

Тако се у одговору Фирентинске општине краљу Твртку, који је саставио хуманиста Колучо Салутати, наводи тачан датум (15. јун 1389), мада се у *Хроници* не помиње дан битке. Друго, као место битке означено је Косово поље (*campus Turdorum*), док је у *Хроници* то неименовано поље у Рашкој. Оно што садржај овог писма најречитије приближава извештају из *Хронике*, јесте навођење дванаест племића (*duodecim illa procerum*) који су се приближили Муратовом шатору, као и личности јунака који га је усмртио.⁵⁴⁰ Додуше, према *Хроници*, погинули су сви осим једног, и то пре доласка до шатора. На основу свега наведеног, може се помислити да је хроничар имао увид у фирентински одговор краљу Твртку, међутим не може се пренебрегнути значајна разлика у сведочанствима два извора.

⁵³⁶ *Egli elesse dodici de' più valenti uomeni ch'egli avea con seco, e tutti diliberatamente giuarro d'andare con lui a uccidere il Morato nel campo suo e non ch'egli aveano e ciascuno colla lancia in mano n'andaro per mezzo il campo de' nimici verso il padiglione dov'era il Moratto; il quale in su un' letto si riposava a giacere; ma innanzi che giugnessono al detto padiglione, sette di loro no furon morti tra via; ma pure il detto conte Lazero giunse cogli altri al padiglione e subitamente uno de' loro entrò dentro e diede della lancia nel corpo al detto Moratto una grande fedita mortale e niuno degli altri gli poté più dare per la' molta gente che qui era. Cronica volgare, 77–78; Ћирковић, *Историјски извори*, 177.*

⁵³⁷ *Cronica volgare*, 78–79; Ћирковић, *Историјски извори*, 177–178.

⁵³⁸ Интересантно је да неки познији турски наративи у оквиру Лазаревог табора помињу одреде из Угарске и Босне па чак и словенске трупе из Пољске и Чешке. Да је реч о најамничким ратницима сматра S. Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, VIG 2 (1989) 153, 162.

⁵³⁹ Сличности и разлике се огледају највише у личности Муратовог убице и типа оружја којим је емир убијен. Вид. Фејић, *Ширење круга извора*, 38–39.

⁵⁴⁰ Макушев, *Прилози*, 173–174; Ћирковић, *Историјски извори*, 170–171.

Према писму, главни актер догађаја је краљ Твртко, док је у *Хроници* то кнез Лазар. Другим речима, фирентински одговор *краљу Срба и Босне* на (несачувано) писмо у којем он себе представља као победника над Муратом, представља уобичајени израз дипломатске праксе.⁵⁴¹ Али, то не значи да у Фиренци нису били упознати са реалним стањем ствари, односно да је војску против Турака предводио кнез Лазар. Ипак, кључна разлика тиче се перцепције исхода битке. По том питању, Фирентинчев угао гледања је независан од оног који се среће у општинском одговору краљу Твртку I.⁵⁴²

Дакле, сви наведени наративи, који су настајали у периоду до тридесетак година након Косовске битке, имају истоветан мотив око кога се гради нарација – погибија турског владара. Остали подаци су заправо финесе којима се надограђује основна прича. С друге стране, битно је нагласити да и поред одређених сличности, сваки од наведених писаца даје бар по један детаљ који његову причу чини другачијом у односу на друге. Извесно је да су ти детаљи обликовани под утиском војнополитичких збивања након 1389.⁵⁴³ Тиме се барем делимично може објаснити ширење круга учесника на хришћанској страни. На то питање се надовезује виђење српске улоге. Од наведених извора, кнеза Лазара као главног или једног од предводника хришћанских снага практично спомињу сви наведени аутори, ако се изузме Мезијеров *Сан старог ходочасника* из године сукоба. Међутим, везивање кнеза Лазара за Рашку/Србију присутно је само код аутора италијанског порекла – Мињанелија и анонимног Фирентинца. То не чини ни Мезијер, коме је Србија од раније била позната.

За ширење круга знања и представа о сукобу из 1389, значајно је осврнути се на један особен и умногоме интригантан извештај о том догађају. Игром случаја, сачуван је на крају светске хронике цистерцитског монаха Алберта,⁵⁴⁴ која је, како дознајемо из самог списка, довршена у чешком манастиру Ждјар у близини Брна, 22. фебруара 1458. Сачувана су два рукописа – Брновски, који је по свему судећи аутограф и нешто млађи Бечки.⁵⁴⁵ Дакле, сама белешка није део интегралног текста, који се у ствари завршава описом царског сабора у Нирнбергу (1454). *Хроника* је проширена до 1456. па је дат препис писма Јанка Хуњадија палатину Ладиславу Горјанском о победи над Турцима код Београда (1456), које је из Угарске послао чешки великаш Урлих II Розенберг. Након тога, следи опис Косовског боја.⁵⁴⁶

Што се тиче садржине текста, на почетку стоји да је 15. јуна 1387. године, турски цар Мурат дошао са 200.000 коњаника и наметнуо данак све до Албаније. Њему су се на Косову пољу код Новог Брда, дијецези Которске епископије, супротставили краљ Рашке, краљ Угарске, Склави и Арбанаси, којих је било 70.000.⁵⁴⁷ Након податка да се Мурат утаборио,

⁵⁴¹ С. Ћирковић, *Косовска битка у светлу нових истраживања*, Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века. Зборник радова посвећен шестостогишњици Косовске битке, Београд 1989, 32–33, 40; Бубало, *Један незапажен извор*, 37.

⁵⁴² На овом месту треба узети у обзир да је из угла краља Твртка, он као преживели владар био победник, насупротив настрадао Мурату. Тврткову перцепцију у ствари прихвата и Фирентинска општина. Ћирковић, *Перцепција*, 7–12; Е. О. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo 2016, 119–120.

⁵⁴³ Ћирковић, *Косовска битка као историографски проблем*, 40.

⁵⁴⁴ О личности монаха Алберта нема много података. Погрешно се мислило да је реч о истоименом нотару из Келна, а као уверљивијом се сматра идентификација са ђаконом Албертом из Зигбурга. *DLM* 11 (1994) 34–35 (R. Sprandel); *EMC*, 26 (D. Gotzen); cf. O. Engels, *Albert von Siegburg oder Albert Stuten? Beobachtungen zu einer Weltchronik des 15. Jahrhunderts*, Studien zum 15. Jahrhundert 2 (1994) 763–779.

⁵⁴⁵ Рукопис из Брна се налази у Богородичином манастиру у Ждјару, а Бечки у Националној библиотеци у Бечу. Највећи део *Хронике*, Алберт је написао у рајнском манастиру Хајстербах. *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77–1454/56*, ed. R. Sprandel, MGH SS NS 17, München 1994, 12–18;

⁵⁴⁶ *Die Weltchronik des Mönchs Albert*, 323–327. Након тога, дописана је кратка белешка о Никополској бици, која је и раније споменута, а на самом крају и напомена да опис косовског сукоба одудара од онога што је писано о цару Фридриху III (*Et hec dicta non sunt de contextu littere imperatoris Friderici, ab anno Domini ubi scribitur MCCCLXXXVII. die XV. mensis Iunii et cetera*). Ову напомену дописао је преписивач Албертовог аутографа. *Ibidem*, 304, 327, нар 549.

⁵⁴⁷ *Anno Domini MCCCLXXXVII. Die XV. Mensis Iunii Amorus imperator Turcorum cum ducentis milibus equorum venerat et suo tributo subiugaverat terram usque ad Albaniam. In Cassopoe Noveberde, id est Novimontis, dyocesis*

следе занимљиви наводи да је један немачки племић по имену Пробоштић (*baro parcium Almannie nomine Probostic, id set passa scutum*) ухватио једног Турчина, од кога је уз велика обећања успео да сазна тачну локацију Муратовог шатора. Пробоштић је потом извукао копље и јурнуо ка месту где се емир налазио. Успевши да побије муле које су попут живог бедема биле повезане ланцима, са својим људима се пробио до Мурата и задао му смртни ударац.⁵⁴⁸ Потом је Бајазит, према извору другорођени Муратов син, у борби успео да зароби Ђорђа Балеча, господара Албаније (*Georgium Bales, maiorem dominum Albanie*), који је задављен пред умирућим Муратом. Иста судбина задесила је и Муратовог прворођеног сина Јакуба, по Бајазитовој наредби. Даље се наводи да је страдало 100.000 Турака, а упола мање хришћана. Остатак турске војске дао се у бег. Сам Бајазит се са 3.000 људи спасао, тако што је подмитио господара Митилене, који је у Венецији сматран за хришћанског господара.⁵⁴⁹

Овај извештај је интригантан из више разлога, мада је његов значај као важног извора за косовски сукоб, тек скорије препознат.⁵⁵⁰ На први поглед делује као да садржи понеки детаљ из готово сваког горе наведеног наратива. Највише подударности има са *Историјом о Јакуб Челебији* и *Фирентинском хроницом*. Заједничко за сва три извора јесте навођење учешћа немачког и угарског фактора. Међутим, постоје и неки особени детаљи које Албертов додатак дели искључиво са по једним од оба списка. Када је реч о *Историји о Јакуб Челебији*, то су година битке и истицање Бајазитовог другородства. Такође, императивна сложеница из које је изведено име Муратовог убице (*Probostito, id est passa scutum*) може се довести у везу са начином на који је Каталачев јунак убио емира (пробијање штита копљем).⁵⁵¹ На извесну сличност упућује и детаљ о ланцима повезаним мулама, попут живог штита, што асоцира на пример са камилама из Каталачеве *Историје*. У односу на *Фирентинску хронику*, истичу се словенско учешће у хришћанској војсци и Муратово покоравње Албаније и околних земаља. Додуше, спомен Албаније, али као места битке, јавља се још само у Мезијеровом *Сну старог ходочасника*. Конкретно са Мезијеровим *Сном* дели перцепцију исхода битке, а то је недвосмислена хришћанска победа.

Што се тиче специфичности везаних искључиво за наведени извор, издвајају се подаци који се могу довести у везу са српским земљама. Као место битке наведено је *Cassopoe Noveberde, id est Novimontis*. Ниједан од горе наведених наративних извора у суштини не именује тачно место сукоба. Уз то, овде је локација битке одређена близином Новог Брда.⁵⁵² Штавише, аутор овог одломка зна и да је Ново Брдо било под јурисдикцијом католичког епископа из Котора. Познато је да се новобрдска парохија као которски суфраган јавља 1390. године, док се у папским писмима с краја шесте деценије XV века, спомиње под надлежношћу барског архиепископа.⁵⁵³

Можда најупечатљивији раритет представља личност Ђорђа Балеча, господара Албаније који гине у сукобу. Он се, како је недавно истакнуто, може идентификовати са зетским господаром Ђурђем Страцимировићем Балшићем, који пак није учествовао у Косовској

Catharii Christianis, regis Rascie, regis Ungarie Sclavis et Albanensibus numero LXX milia virorum hoc modo conflictum est. Ibidem, 325.

⁵⁴⁸ Ibidem, 325–326.

⁵⁴⁹ Ibidem, 326–327.

⁵⁵⁰ Бубало, *Један незапажен извор*, 33–53, уз детаљну анализу.

⁵⁵¹ Исто, 46.

⁵⁵² Исто, 42 и нап. 28, где је скренута пажња да се латински облик *Novaberda* јавља у дубровачкој документарној грађи. Упозорено је и на позније вести које дају аутори грчког порекла који су стварали у млетачкој, односно француској средини. То су тзв. Дукин преводилац и Теодор Спандуњин, који Косово одређују близином Новог Брда (М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, ЗРВИ 8/2 (1964) 64; Т. Spandugnino, *Patritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottomani, ordini dels corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito et costumi dela natione*, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen age, IX, ed. C. Sathas, Paris 1890, 146).

⁵⁵³ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 23–27; С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 253–256; Вид. и К. Митровић, *О јурисдикцији Которске епископије над католичким црквама у Новом Брду и Јањеви за време Деспотовине*, Моравска Србија, 131–141.

бици.⁵⁵⁴ Упадљиво је да се његово име спомиње тек након описа Пробоштићевог подвига, а уз то није наведен ни међу вођама хришћанских снага. У наведеним списима (али и другим изворима) као угледни страдалници са хришћанске стране наводе се кнез Лазар и/или јунак који је усмртио Мурата. На овом месту, реч је о једном обласном господару. У том погледу, карактеристичан је појам *Албанија*, који се од краја XIV века проширио и на Ђурђево земље, те се у савременим изворима он заиста јавља као господар Албаније/Арбанаса.⁵⁵⁵ С тим у вези може се тумачити и навођење Арбанаса у хришћанској војсци.⁵⁵⁶ Даље, познато је и Ђурђево заробљавање од стране Турака (1392), мада је он касније уз одређене услове пуштен на слободу. Овде се с опрезом може помислити да је одјек Ђурђевог сужањства послужио као основа за приповест о његовом заробљавању и страдању. Томе се може додати и чињеница да је Ђурђев стриц Балша II страдао од турске руке у бици на Саурском пољу (1385). Треба узети у обзир да је Балша носио титулу драчког дуче, што би такође могло да објасни везивање Ђорђа Балеча за Албанију.⁵⁵⁷

Загонетна је и личност јунака Пробоштића/Пробиштита. Етимологија његовог имена упућује на сличност са извесним *Драгосавом Пробишићем* (Dragossauo Probiscio) из италијанског превода Дукине *Историје* с краја XV века. У том спису стоји да су се у јеку борбе прочуле гласине о издаји Драгосава Пробишића, које ни сам аутор није могао да потврди.⁵⁵⁸ Упркос тим опречностима, извесно је да личности Драгосава Пробишића и Немца Пробоштића припадају једном сазнајном кругу о косовском сукобу, а то је по свој прилици средина под влашћу Венеције.⁵⁵⁹ На то упућују и други детаљи, као што је личност Ђорђа Балеча, тј. Ђурђа Балшића, али и истицање јурисдикције которског епископа над Новим Брдом, што је у Венецији било добро познато. Треба узети у обзир да су од 1420. године на челу Которске епископије управо Млечани.⁵⁶⁰ На млетачко порекло овог извештаја може указати и спомен краља Рашке, јер се са том титулом у документима Републике Св. Марка наводи краљ Твртко I.⁵⁶¹

Заправо, наводи да је господар Митилене (Лезбос) баш у Венецији био познат као хришћанин, можда најречитије упућују на млетачко порекло извора. Сама реченица је у ствари требало да нагласи сарадњу Ђеновљанског господара Лезбоса, тада Франческа II Гатилузија (1384–1403) са Бајазитом. Султан је наводно уз новчану надокнаду посредством Гатилузија, са 3.000 Турака пребачен у Малу Азију. Иако о томе не говоре други извори, зна се да су након Ангорске битке Ђеновљани пребацивали одбегле Турке с малоазијског тла у

⁵⁵⁴ Бубало, *Један незапажен извор*, 37–38. Често се као главни разлог Ђурђевог неучествовања у Косовској бици узима његова сарадња са Турцима, на уштрб краља Твртка, мада треба имати на уму да је почетком 1389. са босанским краљем склопио мир. Уопштено, као разлог Ђурђево пасивности могу се узети скромне војне снаге и унутрашњи немири у његовој земљи. С. Рудић, *Балшићи – господари Зете*, Центар за напредне средњовековне студије, Београд 2021, 80–81; Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 95, 98–99, 101; Ćirković, *O sastavu*, 156–157.

⁵⁵⁵ У једној исправи из 1399. Ђурађ је *princeps Albaniae*, док је за Константина Филозофа он *арбанашки господин*. И. Коматина, П. Коматина, *Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском Поморју*, ИЧ 67 (2018) 74–75; Рудић, *Балшићи*, 33; Бубало, *Један незапажен извор*, 38.

⁵⁵⁶ Бубало, *Један незапажен извор*, 44–45.

⁵⁵⁷ Бубало, *Један незапажен извор*, 39; О сукобима Балшића са Турцима крајем XIV века. Рудић, *Балшићи*, 84–85. Уп. Обрешков, *Анонимјат Каталонски автор*, 166–168.

⁵⁵⁸ Динић, *Дукин преводилац*, 65–66; Бубало, *Један незапажен извор*, 46; Р. Михаљчић, *Јунаци Косовске легенде*, Београд 1989, 140–142, 146, 151.

⁵⁵⁹ Бубало, *Један незапажен извор*, 46.

⁵⁶⁰ Тада је Котор званично дошао под власт Венеције. *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970, 24–25 (И. Божић).

⁵⁶¹ S. Ljubić. *Listine o jednošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, IV, Zagreb 1874, 187 (№ 259), 188 (№ 262), 194 (№ 276), 195 (№ 277). Интересантно је да се у одговору Фирентинске републике Твртку I из 1389, али и у документу из наредне, 1390. године, овоме приписује титула краља Босне, без спомена Рашке (Макушев, *Прилозици*, 173; Е. О. Filipović, *Pismo Firentinske vlade kralju Tvrtku Kotromaniću iz aprila 1390. godine. Prilog pitanju bosanske vlasti u Dalmaciji*, Иницијал 6 (2018) 141). Чини се да је фирентински канал Рашку везивао искључиво за личност кнеза Лазара.

Европу.⁵⁶² Насупрот томе, постоји податак да је конкретно Гатилузи пружио новчану помоћ за откуп заробљених француских племића, након битке код Никопоља. Скрећемо пажњу и да је он, као турски трибутар, обавестио султана Бајазита о планираној француској помоћи опседнутом Цариграду.⁵⁶³ Могуће је да је тај детаљ послужио као мотив за конструкцију његове улоге. Оно што је извесно, јесте да су гласине тог типа ширили Млечани, који су са Ђеновом и њеним егејским поседима били у лошим односима и након склапања Торинског мира (1381).⁵⁶⁴

Нешто је теже назрети хронологију настанка предлошка ове кратке, али садржајне белешке. Не може се са сигурношћу рећи ни да ли је податак о которској супрематији над новобрдском парохијом у непосредној вези са почетком млетачке власти над Котором, или је реч о општепознатој чињеници. С дозом опреза је сугерисано да се настанак предлошка може датовати у крај XIV или почетак XV века.⁵⁶⁵ Такође, тешко је одредити да ли су и у којој мери монах Алберт или његов анонимни настављач редиговали сам текст. У том светлу, можда приписивање немачког порекла хришћанском јунаку није случајност. Загонетку представља и начин на који је овај текст, односно његов предлогак доспео до Алберта. Можда посредством чешког моћника Урлиха Розенберга или некога из његовог миљеа, а у чијем поседу се налазио Ждјар, где је *Хроника* и довршена. Подсећамо да Алберт напомиње како је Хуњадијево писмо послао управо овај чешки великаш. Елем, много тога везано за овај, по много чему јединствен опис Косовске битке, мора остати у домену домишљања.

Вест која се везује за Косовски бој среће се и у *Аналима Форлија*, италијанском наративу из друге половине XV века. У основи *Анала* је историја града Форли у Ромањи, од настанка до 1473. године, с тим што се говори и о локалним приликама на северу Апенинског полуострва.⁵⁶⁶ Поред тога, Анонимни компилатор је нашао за сходно да се осврне и на хришћанско-турски сукоб из 1389, истакавши: *Месеца јуна 1389. године, пљачкајући и пустошећи цео крај Грчке и Далмације код Драча, турски краљ Мурат започео је сурови рат против хришћана. Али, против Турака створен је савез неких Христових следбеника: краља Рашке, краља Угарске, кнеза Лазара и господина Јована бана са крсташима. Наиме, Мурат је погинуо, а обе војске су на бојиштима остале са највећим губитком.*⁵⁶⁷

Ако се наведени редови пажљиво посматрају, уочава се присуство извесних сличности са анонимном *Фирентинском хроником* – месец и година сукоба као потпуно идентичан детаљ; представа простора који је Мурат освојио пре битке, с тим што се у *Аналима Форлија* уместо Фирентинчеве Албаније наводи Далмација, а уз то и град Драч. С друге стране, по питању хришћанских вођа, постоје сличности са споменутом белешком из додатка Албертове *Хронике*. На оба места су споменути краљеви Рашке и Угарске. Мада, у *Аналима Форлија* наилазимо на спомен извесног бана Јована,⁵⁶⁸ али и кнеза Лазара, који на овом месту није везан за Рашку, као нпр. у *Фирентинској хроници*.

⁵⁶² То наводи Клавиho. Међу њима је највероватније био и султанов најстарији син Сулејман (*Embajada a Samarcanda*, 73). Такође, познато је да су Ђеновљани и Млечани наплаћивали транспорт бегунцима из Мале Азије (Бубало, *Један незапажен извор*, 40). Са друге стране, сам Гатилузи је након Ангорске битке упутио посланике Тамерлану. С. Wright, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355–1462*, Leiden/Boston 2014, 52–53.

⁵⁶³ *Le livre des faits du bon messire Jehan le Maingre: dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, ed. D. Lalande, Genève 1985, 122–123, 135–136, 138; Wright, *The Gattilusio Lordships*, 50–51.

⁵⁶⁴ Wright, *The Gattilusio Lordships*, 54–55; Бубало, *Један незапажен извор*, 40, који скреће пажњу и на вести *Фирентинске хронике* о учешћу Грка и Ђеновљана на турској страни у Косовском боју (*Cronica volgare*, 79).

⁵⁶⁵ Бубало, *Један незапажен извор*, 51–52.

⁵⁶⁶ Сачувана су два преписа, од којих је први дело Јакопа Моратинија, коме се раније приписивало ауторство самог аутографа. *Annales Forolivienses ab origine urbis usque ad annum MCCCCLXXXIII*, ed. G. Mazzatinti, RIS 22/2, Città di Castello 1903, VII–XVII.

⁵⁶⁷ *Annales Foroliivienses*, 74.

⁵⁶⁸ Овде је вероватно реч о Иванишу Палижни и његовим крсташима Св. Ивана. Ћirković, *O sastavu*, 155–156. У историографији се махом сматра да је Иваниш Палижна као савезник краља Твртка могао учествовати у бици. У сваком случају, не би требало пренаглашавати значај његовог учешћа, као ни бројност снага које је могао повести. У том смеру S. Antoljak, *Jesu li Hrvati sudjelovali u kosovskoj bici 1389. godine?* *Historijski zbornik* 52 (1989) 37–55; cf. N. Budak, *Ivan od Paližne, prior vranski, vitez Sv. Ivana*, *ibidem*, 69.

Напоследку, осврнућемо се на вести из једног краћег трактата с краја XV века. Ради се о *Историји Турака* коју је око 1481. саставио извесни Јерг из Нирнберга. Оно мало што се о њему зна, јесте да је 1456. у својству пушкар ступио у службу херцега Стефана Вукчића Косаче. У време херцеговог сукоба са сином Владиславом, допао је турског заробљеништва, где је, како погрешно наводи провео око три деценије. Живот је окончао 1482. као пушкар папе Сикста IV.⁵⁶⁹ Како сам истиче, своје дело је написао након одласка из Турске (1481/2).⁵⁷⁰

Према Јерговом излагању, краљ Деспот-Лазар (*könig Dispotlaser*), како назива српског владара, имао је два, међусобно несложна зета, који су намеравали да се докажу у предстојећој борби са Турцима. Током ноћи пре саме битке, један од зетова је упутио поруку султану да ће му прићи са свим својим људима. Када је током јутра стигао пред Турчина и наводно хтео да му пољуби ногу, исукао је мач и њиме га убио. Затим сазнајемо да су Турци победили, а да се Лазар дао у бекство. Ипак, он је ухваћен и погубљен.⁵⁷¹ Како Јерг пише након готово једног века од Косовске битке, не чуди анахронизам у титулатури кнеза Лазара. Односно, деспотска титула, коју су од 1402. носили Лазареви наследници, представљена је у функцији кнежевог личног имена. Оно што је карактеристично за Јергов извештај јесте мотив сукоба два кнежева зета, који се у том облику не среће у ранијим изворима. Видели смо да се један Лазарев зет спомиње у Каталанчевом спису. Такође, ту је Лазар означен као Бугарин, а сам Јерг, нешто раније спомиње Србију и Бугарску као Лазареве земље.⁵⁷² Како је у суштини у служби турског султана провео две деценије (не три како стоји у тексту), Јерг је податке могао црпети из турског предања о Косову, као што је случај са наведеним каталанским писцем. Томе у прилог говори и наглашавање кукавичлука српског владара, представљено кроз његов бег са бојног поља.⁵⁷³

Као што се види из приложеног, Косовска битка је од стране наведених западноевропских аутора препозната као изузетно важан догађај за хришћански свет. То је разумљиво, с обзиром да су њене последице довеле Турке на границе Угарске. Додуше, код већине аутора изнети подаци су контаминирани⁵⁷⁴ сазнањима о другим дешавањима из

⁵⁶⁹ Јерг је 1480. од султана послат у Александрију, да би одатле пребегао најпре у Венецију, а затим у Рим. Самим тим у Косачиној служби провео је око 20 година. *ЕМС*, 948 (S. Mossman); З. Константиновић, *Пушкар Јерг из Нирнберга о Босни и Србији*, Косово у памћењу и стваралаштву, прир. Н. Љубинковић, Београд 1989, 41–45. Сам Јерг наводи да је са женом и децом заробљен у време када је херцегов син Владислав са Турцима напао очеве земље, а потом прелази на догађаје из 1461, за које каже да су уследили након споменутог. Према томе, испада да се наведено десило 1460, како се обично и наводи у литератури. Међутим, ауторова хронологија је крајње збркана, јер је рат између херцега Стефана и његовог сина почео још 1461, да би велики напад, о коме аутор по свој прилици говори уследио почетком 1463. Вид. С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1968, 247–254.

⁵⁷⁰ Јергов спис је један од пионирских траката у коме се налазе подаци о пореклу, постигнућима и ратничкој вештини Турака Османлија, што самим тим представља и неку врсту упутства за борбу против њих. Спис је у кратком року доживео три издања – 1482/3, 1496. и 1500. Отприлике у исто време, своје дело написао је и Србин Константин Михаиловић из Островице, а нешто пре, извесни Ђорђе из Угарске. G. Prinzing, *Zu Jörg von Nürnberg dem Geschützgiesser Mehmeds II., und seiner schrift „Geschicht von der Turkey“*, Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – patron der künste, eds. N. Asutay-Effenberger, U. Rehm, Böhlau – Verlag – Köln – Weimar – Wien 2009, 59–75.

⁵⁷¹ Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turkey*, III, Nürnberg 1500, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00039529?page=8,9> (прегледано: 1. априла 2024); Константиновић, *Јерг из Нирнберга*, 51–52.

⁵⁷² Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turkey*, III; Константиновић, *Јерг из Нирнберга*, 51.

⁵⁷³ Уп. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 239, који пак сматра да је реч о династичкој традицији са двора херцега Стефана. Наиме, његова стрина била је Јелена, кћерка кнеза Лазара, а он сам ожењен њеном истоименом унуком из рода Балшића. Вид. Исти, *Јунаци*, 152, 168, 260. Према Михаљчићу, у Јерговом тексту нема речи о издаји на хришћанској страни. Међутим, тај мотив се назире преко детаља о бекству кнеза Лазара са бојишта.

⁵⁷⁴ Код неких других писаца, сазнања о Косовској бици су умногоме изобличена, али садрже неке карактеристичне детаље. Пример је спис пруског хроничара Јохана од Посилги, који под 1389. годином наводи кратак опис једног угарско-бугарског сукоба. Штавише, он извештава да су обе стране изгубиле по 70.000 људи. *Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik*, *Scriptores rerum Prussiaicarum*, III, ed. T. Hirsch, M. Töppen,

домена хришћанско-турских односа, с краја XIV и/или почетка XV века.

Један од тих догађаја је, као што смо видели и Никополска битка, која се одиграла 25. септембра 1396.⁵⁷⁵ За разлику од Косовског боја, чији је исход из угла западних писаца неретко перципиран с дозом неодређености па чак и као хришћанска победа, битка код Никопоља је недвосмислено доживљена као катастрофалан хришћански пораз. Познато је да је на страни султана Бајазита, поред других српских великаша учествовао и наследник кнеза Лазара, кнез Стефан Лазаревић (1389–1427, деспот од 1402).⁵⁷⁶ То је забележио баварски путник и витез Јохан (Ханс) Шилтбергер (око 1380–1440). Као припадник породице угледних баварских племића, Шилтбергер се прикључио немачким крсташима који су се запутили као испомоћ угарском краљу Жигмунду. Након битке нашао се у турском заточеништву, а зна се да је на Бајазитовој страни учествовао и у Ангорској бици. Потом је служио и монголског владара Тамерлана, да би се у једном тренутку обрео у Цариграду. Одатле је уз византијску помоћ успео да се домогне немачког тла (1427).⁵⁷⁷ Након повратка у домовину, саставио је путописну белешку о својим доживљајима, те се његово дело може посматрати и као аутобиографски спис.⁵⁷⁸

Пишући о улози кнеза Стефана, Баварац наводи да је *херцег Србије, по имену Деспот*, прискочио у помоћ султану Бајазиту са 15.000 људи, и то у тренутку када се султан спремао у бег. Деспот се устремио на стегоношу и успео да обори краљевску заставу. Краљ Жигмунд је само уз помоћ Хермана Цељског и Ханса од Нирнберга успео да побегне.⁵⁷⁹ Шилтбергерово сведочанство има велики значај ако се узме у обзир да је он учествовао у сукобу из 1396, мада не истиче да је видео наведени чин српског кнеза. У суштини, он говори о пресудној улози кнеза Стефана, захваљујући коме се ток битке преокренуо у турску корист. Иако су наводи од 15.000 српских ратника претерани,⁵⁸⁰ они се срећу и у неким другим наративима с простора јужних немачких земаља.⁵⁸¹

E. Strehlke, Leipzig 1866, 160; Petkov, *Infidels*, 44. Кирил Петков у сличном контексту посматра и вест из баварског превода *Александриде* (око 1397), о погибији *грчког цара* од турске руке. E. Neuling, *Die deutsche Bearbeitung der „Alexandreis“ des Qulichinus de Spoleto*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 10 (1885) 381. Како ниједан византијски цар није убијен од стране Турака пре 1453, Петков сматра да преводилац реферише на погибију кнеза Лазара, или да је посреди реч о одјеку страдања двојице бугарских царева, Јована Страцимира (1393) и Јована Шишмана (1395), што се нама чини као извесније. Petkov, *Infidels*, 158–159

⁵⁷⁵ С обзиром на бројност литературе о Никополској бици, упућујемо само на неке наслове: A. S. Atya, *The Crusade of Nicopolis*, London 1934; *1396 Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*, ed. B. Гюзелев, София 1996; Преглед литературе даје М. Шуица, *Никополска битка у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 110, нап. 1.

⁵⁷⁶ Лазареви наследници су убрзо након Косовске битке признали врхову власт султана Бајазита. *ИСН* II, 47–48 (С. Ђирковић).

⁵⁷⁷ О Шилтбергеровом животу и делу: *The bondage and travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europa, Asia and Africa, 1396–1427*, ed. Ph. Brunn, transl. J. Buchan Telfer, London 1879, XV–XXIX; F. J. M. Volpert, *Writing the Orient. Johannes Schiltberger's Reisebuch (1394–1427)*, University of Oxford 2016 (doktorska disertacija u rukopisu).

⁵⁷⁸ Шилтбергерово дело је сачувано у две верзије. Важнија, дужа верзија сачувана је у четири рукописа из XV века. На основу Хајделбершког који потиче из 1480. приређено је издање *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Africa von 1394 bis 1427*, ed. K. F. Neumann, München 1859; Издање на основу млађег, Нирнбершког рукописа (средина XVI века): *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift*, ed. V. Langmantel, Tübingen 1885. О рукописима: Volpert, *Writing the Orient*, 46–48, 279–284.

⁵⁷⁹ *Reisen des Johannes Schiltberger*, 53–54; *Hans Schiltbergers Reisebuch*, 4. Иако је на оба места јасно да је реч о називу Србија (*Srifen/Sirifey*) у енглеском преводу из неког разлога стоји *Irish* (*The bondage and travels*, 3); Превод наведеног одломка на савремени српски језик: *Деспот Стефан Лазаревић – књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 13–14.

⁵⁸⁰ Атуа, *Crusade*, 92–93, нап. 53 наводи да је реч о 5.000 људи уз напомену да је броју 1.500 грешком можда додата једна нула. Вид. и Шуица, *Битка код Никопоља*, 115, нап. 13.

⁵⁸¹ Тако се на Шилтбергерово казивање ослања и једна анонимна аустријска хроника, писана на латинском, чији аутор истиче да је са 15.000 људи безбожни деспот, војвода Србије притекао Турцима у помоћ. Као и код баварског ритера, и овде се споменути догађај третира као преломни тренутак битке. Такође, аустријски хроничар преноси да је својом десницом деспот зграбио цареву, тј. Жигмундову заставу. Хроника до данас није објављена у целисти, а налази се у Бечком државном архиву под ознаком Wien, cod. Vind. lat. 3471, f. 93r–94r.

Одјек Стефановог протурског држања код Никопоља, среће се и у једном старијем спису, који је потекао са североисточних рубова Царства. Реч је о наставку *Пруске хронике* Јохана од Посилги, судијског викара Помезанске епископије.⁵⁸² Предочавајући да је 1416. дошло до трећег турског напада на Угарску, аутор наводи да је међу људима краља Жигмунда био и *деспотов син, господар Босне и Србије*. Он се наводно, са угарским палатином (Никола II Горјански) супротставио Турцима. Када у оквиру истог одељка реферише на Никопољску битку, анонимни настављач наводи да је деспотов отац учинио доста зла хришћанима, док је он сам сада на њиховој страни и дубоко жали због проливања хришћанске крви.⁵⁸³

Ова вест говори о одјеку пријатељских односа успостављених између деспота Стефана и краља Жигмунда почетком XV века, премда, аутор погрешно наводи да је у питању деспотов син. Другим речима, Стефаново протурско држање код Никопоља, као и његов прелазак на страну Угарске, хроничар није могао да веже за једну личност па је у причу увео деспотовог сина.⁵⁸⁴ Такође, проблематични су подаци о деспотовом учешћу у угарско-турском сукобу, који се наводно десио 1416. По свој прилици, реч је о одјеку турске војне 1414. и 1415. када су њихове трупе продирале све до Крањске и Аквилеје, а почетком јула 1415. девастирале угарску војску у Лашви.⁵⁸⁵ Извесно је да су вести о овим збивањима у Пруску стизале преко Констанце, где је од 1414. до 1418. заседао велики сабор. Самим тим, нагомилавање различитих гласова, утицао је неретко и на поузданост доспелих вести, које су се шириле даље по Европи.⁵⁸⁶

Ексерпте који се односе на Никопољску битку објавио је Гюзелев, *Извори*, 116–119, нав. место 117. Да је деспот Србије (*Disput aus der Serephen*) помогао Турцима са 15.000 људи наводи баварски хроничар Хектор Милик из Аугзбурга (око 1420–1489/90). *Chronik des Hector Müllich 1348–1487, Die chroniken der dentischen städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*, ed. F. Roth, Leipzig 1892, 43. У *Chronicon Moguntinum*, ed. C. Hegel, MGH SSRG 20, Hannoverae 1885, 69, која се углавном приписује Јохану Кунгштајну из Мајнца (1330–1404), као турски помагач уз друге лажне хришћане, спомиње се извесни *Lutze de Landaw*. Вид. и тумачење код Petkov, *Infidels*, 51, 193.

⁵⁸² У литератури постоје опречна становишта по питању ауторства дела *Хронике*, који обухвата догађаје од 1405. до 1419. Предлагано је ауторство самог Јохана Посилшког или његовог савременика Јохана од Редина. Латински оригинал је изгубљен, а старопруски превод и наставак, настао је око 1420/22. EMC, 922 (G. Vollmann-Profe); M. Wüst, *The Chronicles of the Teutonic Order in Prussia in the Fourteenth and Fifteenth Century*, Historiography and Identity VI. Competing Narratives of the Past in Central and Eastern Europe, c. 1200–c. 1600, ed. P. Rychterová, D. Kalhous, Brepols 2021, 385–389.

⁵⁸³ *Des was des dysbuten son, der do herre ist der Bossin und Servye... Ouch so ist der junge dysbuth getrulich vor dy cristinheit, und ym ist leit dy vorgysunge des cristinlichin blutes, dy do gescheen ist von synem vatir in den zcitin, als der herre konyng von Ungern neder lag von den Torkin in dem strite, dovon gros schade geschach der cristinheit... Johans von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik*, 366.

⁵⁸⁴ Могло би се помислити да је аутор у виду имао Стефановог сестрића и наследника Ђурђа Бранковића, који је од средине друге декаде XV века имао значајну политичку улогу у Српској деспотовини (М. Спремић, *Деспот Стефан Лазаревић и „господин“ Ђурађ Бранковић*, ИЧ 56 (2008) 49–68). С друге стране, можда су неки ранији детаљи из историје угарско-српских односа пренети у пишево време. Примера ради, првобитни аутор *Хронике*, Јохан од Посилги, под 1389. говори о угарско-бугарском сукобу, што заправо представља одјек Косовске битке у далекој Прусској (*Johans von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik*, 160; Petkov, *Infidels*, 44). У том погледу, можда је Настављач мислио на деспотовог оца, кнеза Лазара. У том случају неки подаци о кнежевим сукобима са краљем Жигмундом су изобличени и уклопљени у наратив о Никопољској бици. Вид. и М. Гавриловић, *Српско-угарски односи (1403/1404–1427) у делима западноевропских писаца XV века*, Иницијал 11 (2023) 169, нап. 10.

⁵⁸⁵ N. Isailović, *The Battle of Lašva (1415) – The Greatest Hungarian Defeat After Nicopolis Revisited*, Politics and Society in Central and South-East Europe. Life under the shadow of the Ottoman Empire's Expansion (15th–16th centuries), ed. Zs. Koroczny, Cluj – Napoca 2021, 83–92 са литературом. Такође, деспот Стефан је од 1413. са Турцима био у миру, мада постоје назнаке да је почетком 1416. био спреман да уђе у антитурски савез. Вид. Николић, *Византијски писци*, 77–78; Ј. Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427)*, ИЧ 29/30 (1982/83) 17–18.

⁵⁸⁶ На то је упозорио С. Ђирковић, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16 (2005) 234–236. Ђирковић скреће пажњу и на гласину из дела Дитриха из Нихајма о турском поразу, која је до Констанце стигла 1415, али се убрзо показала као лажна. *Theodorici de Niem, Westvali, secretarii apostolici, episcopi verdensis et cameracensis viri suo tempore eminentissimi, Historia de Vita Joannis XXIII. Pontificis Romani*, Francofurti ad Maenum 1620, 52. Вести из Угарске добијао је и прокуратор Тевтонског реда, Петар из Вордмита. *Zsigmondkori oklevéltár V (1415–1416)*, ed. E. Mályusz, Budapest 1997, 329 (N° 1155).

Најстарији сачувани извор који јасно сведочи о успостављању вазалног односа између краља Жигмунда и деспота Стефана је писмо краља Жигмунда упућено бургундском војводи Филипу Смелом (16. април 1404). Оно је сачувано у *Хроници* Жана Брандона (1360–1428).⁵⁸⁷ На овом месту краљ Жигмунд хвали успехе које је у борбама против Турака постигао *господин Стефан, деспот херцег Раике*.⁵⁸⁸ Можда најсликовитије вести о успостављеном српско-угарском пријатељству даје Жигмундов биограф Еберхард Виндеке (око 1380–1440), који је биографију свог краља уобличио након његове смрти. Пореклом из Мајнца, Виндеке је око 1410. ступио у службу краља Жигмунда, за кога је обављао послове финансијске природе, мада се нашао и у неколико дипломатских мисија.⁵⁸⁹ *Књига о цару Жигмунду* представља важан извор за владавину Жигмунда Луксембуршког, али и његових односа са деспотом Стефаном, о чему аутор говори на више места.⁵⁹⁰

Прво у низу се тиче деспотовог поковања угарском краљу, што аутор представља као резултат наводног Жигмундовог похода на *Србију и Раику* и то након деловања у Босни 1408. Виндеке даље говори да је између Жигмунда и *херцега деспота Срба и Раиана* постигнут договор, при чему о Стефану има само речи хвале, представљајући га као лепог, правдољубивог и мирољубивог човека.⁵⁹¹ Прво што се уочава је погрешна година успостављања вазалства, чиме краљев биограф у ствари реферише на ступање деспота Стефана у витешки *Ред змаја*, који је основан крајем 1408. године.⁵⁹² Осим тога, у другим изворима нема назнака о некаквом нападу на Србију почетком XV века. Наведеном конструкцијом, писац је желео да укаже на Жигмундову надмоћ у односу на српског деспота. Уз то, није искључено ни да је сазнање о насилном поковању Босне, писац (не)свесно пренео и на Србију, против које је Жигмунд раније често ратовао.⁵⁹³ Највише података о деспоту Стефану, писац је оставио у контексту његовог боравка у Будиму 1424. године.⁵⁹⁴

⁵⁸⁷ Jean Brandon, 93–95. Према овом издању писмо је објавио и коментарисао М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, ЗМСДН 13/14 (1956) 93–98. Сажетак писма налази се у *Annalium Flandriae, lib. XIII*, Commentarii Sive Annales rerum Flandricarum libri septendecim, ed. J. Meyero, Antverpiae 1561, 220. На основу тога у *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/4, ed. G. Fejér, Budae 1841, 324–325 (N° 113). Писмо је заправо сигуран *terminus ante quem* успостављања вазалних односа деспота према краљу. Недавно је указано на Жигмундово писмо за угарске посланике упућене деспоту Стефану, од 18. децембра 1403. из кога се види да су угарски посланици добили задатак да оду деспоту и од њега приме вазалну заклетву. Вид. Н. Обрадовић, *Нови подаци о успостављању вазалних односа између деспота Стефана и краља Жигмунда*, БИГ 12 (2021) 37–55, са освртом на ранију литературу.

⁵⁸⁸ Стефан је *despotus dux Rossyae*, док је босански краљ Остоја наведен као *rex Rozuae*. Jean Brandon, 94.

⁵⁸⁹ Упућујемо на краће одреднице са прегледом литературе: *EMC*, 1518 (U. Goerlitz); *DLM* 3, 621–624 (B. Jahn).

⁵⁹⁰ Оригинал није сачуван, али је познато неколико преписа из 15. и 16. века. У једној приватној колекцији у Ирској, релативно скоро је откривен рукопис који се може датовати у почетак 15. века. Од осталих, могу се истаћи два рукописа из Бечке Националне библиотеке из средине истог столећа (cod. 13975 и cod. 2913). J. Schneider, *Das illustrierte „Buch von Kaiser Sigismund“ des Eberhard Windeck. Der wiederaufgefundene Textzeuge aus der ehemaligen Bibliothek von Sir Thomas Phillipps in Cheltenham*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 61 (2005) 169–180, који указује на потребу за новим критичким издањем. Још увек једино издање на старонемачком: *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin 1893.

⁵⁹¹ *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten*, 20–21; Уп. М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ЈИЧ 1 (1936), 353, 355.

⁵⁹² Б. С. Стојковски, *Деспот Стефан Лазаревић у делу Еберхарда Виндекеа*, Средњи век XII, Деспотовац 2022, 42–44; Деспот Стефан се, у складу са стратешком важношћу његове земље, нашао на првом месту у оснивачкој повељи. Вид. и М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1992) 15–23; Пурковић, *Кнез и деспот*, 86–87.

⁵⁹³ Стојковски, *Деспот Стефан*, 42–44. Треба скренути пажњу на ратовање угарске војске у Србији 1409, али у виду помоћи деспоту Стефану против његовог брата Вука Лазаревића, који је имао турску подршку. Гавриловић, *Српско-угарски односи*, 174, нап. 32; Вид. и Пурковић, *Кнез и деспот*, 89–90.

⁵⁹⁴ С друге стране, Виндеке не спомиње учешће деспота Стефана на витешким свечаностима одржаним у Будиму 1412. године, мада и иначе овом догађају не посвећује значајнију пажњу. Чак и пољски хроничар Јан Длугош уопштено наводи присуство Рашана (*Rascianos*), међу многим другим народима. *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten*, 10; *Joannis Dlugossii Annales* 10/11, 202. О овом догађају: Е. О. Filipović, *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika*, Spomenica akademika Marka Šunjića, Sarajevo 2010, 285–306, са прегледом литературе.

Најпре, бележи да је *херцег деспот Србије* био величанствено примљен од угарског краља и том приликом му донео скупocene дарове – позлаћене свилене мараме, турске сабље, седла, тепихе и др. Нешто касније, сведочи о присуству деспота Стефана на састанку о хуситском питању, где се поред краља и немачких великаша, нашао и византијски цар Јован VIII.⁵⁹⁵ Након податка о пријему турског посланика, Виндеке понавља вест о Стефановом доласку пред краља, уз нешто измењен списак дарова.⁵⁹⁶ Последња вест о српском владару смештена је након Жигмундових преговора са Турцима. Наредног дана, тј. 7. јуна, краљ Жигмунд је напустио Будим, а убрзо су то учинили византијски цар и српски деспот, који су од краља добили богате дарове.⁵⁹⁷

Иако сведочи о угледу који је деспот Стефан уживао на угарском двору, Виндекеове вести нису најпрецизније у свим сегментима. Прво, његова хронологија је умногоме проблематична. У том смислу, описана дешавања завршена су почетком јуна месеца, што не одговара стварности. Ако се следи Жигмундов итинерар, учачава се да је он Будим напустио средином јула, док се деспот Стефан у граду засигурно налазио месец дана раније.⁵⁹⁸ Такође, Виндеке не даје јасне назнаке о политичкој улози деспота Стефана у угарско-турским преговорима, мада се неке појединости могу назрети посредним путем. Видели смо да се пред краљем, деспот нашао након турског посланика, иако пре тога аутор не говори о његовом, као ни присуству цара Јована VIII, на заседању савета на коме се преговарало са Турцима.⁵⁹⁹

Сходно положају Жигмундовога вазала, деспот Стефан је овога пратио и ван Угарске или је приликом одређених политичких збивања слао помоћне трупе. Управо су *Срби Рашани* (Syrfen Ratzen) учествовали у неуспешном угарском походу против хусита из 1421/22. Како Виндеке наводи, Угри и Рашани су поражени код Немачког Брода (дан. Havlíčkův Brod, Чешка).⁶⁰⁰ У вестима *Спишке хронике* из друге половине XV века⁶⁰¹ стоји да су се 1422, у вече Св. Петра и Павла, Рашани одметнули од краља и кренули у повлачење према Пољској. Том приликом су хватали житеље Спиша, тј. Спишке жупаније са намером да их побију. На крају, вође одметника су одговарале пред самим краљем.⁶⁰² Поред тога, Виндеке и баварски

⁵⁹⁵ Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 177, 180; Стојковски, *Деспот*, 45–46.

⁵⁹⁶ Том приликом, дарове је добио и аустријски војвода Алберт V Хабзбуршки, Жигмундов зет и потоњи краљ Угарске. Како писац сведочи, Алберту су следовале позлаћене мараме, ћилими и пушке. Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 183.

⁵⁹⁷ Притом, поклони византијском цару Јовану VIII били су нешто издашнији. Наиме, он је добио 1.000 златних форинти, а деспот упола мање. Такође, цару је даровано девет разнобојних тканина из Мелфена и шест коња, а деспоту шест једнобојних тканина и четири коња. Ibidem, 186–187.

⁵⁹⁸ P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria regum et reinarum Hungariae (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437); Itineraria Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438), reginarum consortum eiusdem, nec non Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis*, Budapest 2005, 118; А. Крстић, *Писмо деспота Стефана Лазаревића својим угарским служебеницима о правима павлинског манастира Светог Лаврентија код Будима*, Стари српски архив 12 (2013) 133–143. Такође, цар Јован VIII се у Будиму нашао 22. јуна, где је, ако је веровати Виндекеу остао осам недеља. И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд 2007, 224–225.

⁵⁹⁹ О антитурским преговорима са својим „вернима“, краљ Жигмунд је 12. јуна писао Пипу од Озоре, а како смо рекли тада се у Будиму налазио и деспот Стефан. Самим тим, долазак турског посланика уследио је као покушај сређивања односа са Угарском. *ИСН* II, 212 (Ј. Калић); Стојковски, *Деспот Стефан*, 49–50.

⁶⁰⁰ Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 120. Изгледа да је реч о мањем одреду, како сведочи Константин Филозоф. А. Крстић, *Угри и српско-угарски односи у биографији деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа, Средњи век VIII*, прир. Г. Јовановић, Деспотовач 2017, 86.

⁶⁰¹ *Спишка* или *Георгенбергерска хроника* писана је на старонемачком језику и даје преглед угарске историје од краја 10. века до 1457. године. Сачуван је само један рукопис, који се налази у Окружном архиву у Спишкој Соботи (cod. 14, Cat. no. 656, 5v–10v). Најновија истраживања сугеришу да је ова хроника настала између 1450. и 1460, у сврху истицања легитимитета немачког грађанског слоја на простору Спишке жупаније. А. Quéret-Podesta, *Quelques remarques sur la genèse de la Chronique de Spišská Sobota*, *Medievalista* 34 (2023) <https://journals.openedition.org/medievalista/6894> (прегледано 7. 10. 2023); *EMC*, 685 (S. Mossman).

⁶⁰² *A Szepes-Szombati Krónika*, ed. D. Kálmán, Lócse 1891, 32; P. Rokai, *Ratnici despota Stefana Lazarevića u Slovačkoj prema svedočanstvu Spiške hronike*, *Acta Historica Posoniensia* 19 (2012) 11–14, који сматра да се према средњовековним схватањима мисли на вече пред дан Св. Петра и Павла, 28. јун. Такође, Рокаи сугерише и да је

хроничар Андрија Регензбуршки (око 1380–1438)⁶⁰³ бележе да је приликом мировних преговора краља Жигмунда са пољским краљем Владиславом II и литванским кнезом Витолдом у Кежмарку (1423), уз свог сизерена био и деспот Стефан.⁶⁰⁴

У контексту српско-угарских односа, значајно је што се у неколико немачких хроника наводи присуство српских посланика на споменутом сабору у Констанци.⁶⁰⁵ На Сабору је требало да буду решена горућа питања у подељеном римокатоличком свету, под патронатом краља Жигмунда.⁶⁰⁶ Најважнији хроничар Сабора био је Урлих Рајхентал (око 1365–1437). Иако није активно учествовао у раду, овај имућни грађанин Констанце бавио се административним пословима око организације, те је забележио присуство црквених и световних лица из многих крајева тадашњег света.⁶⁰⁷ У све три групе његових рукописа,⁶⁰⁸ споменуто је присуство посланика деспота Рашке, уз које су наведени литвански, влашки и руски посланици. Сви они су заједно са византијским изасланицима одсели у посебној кући, у улици св. Павла. Рајхентал притом наводи да су од њих већина пагани, други шизматици, а неки мухамеданци.⁶⁰⁹

Зарад практичније организације сакупљеног материјала, Рајхентал је своје излагање уредио према географском принципу, водећи се идејом трипартитне поделе света. У складу са тим, види се да није имао јасне представе, као ни високо мишљење о простору на коме су обитавали Срби и њима суседни народи. Тако Грчку напосто поистовећује са Африком, мада ту укључује Влашку и Турску, као и све оне земље које леже насупрот Јерусалима и са друге стране допиру до Дунава. Затим понавља да тамошњи људи највећим делом следе

посреди умешаност пољске стране, с обзиром на затегнуте односе краља Жигмунда са краљем Владиславом II Јагелом. Исти аутор сматра да побуњеници нису морали бити етнички Срби, већ неки од деспотових фамилијара, као што су припадници породице Пошафи од Сера. Заправо, они су учествовали у походу против хусита током 1421/22. али тешко да су били међу побуњеницима у лето 1422. Наиме, неке од њих срећемо 1423. у борбама против Млечана у Зети. А. Krstić, *Familiares of the Serbian despots in and from the territory of Banat (1411–1458)*, *Politics and Society in Central and South-East Europe (13th–16th centuries)*, ed. Z. Iusztin, Cluj – Napoca 2019, 101, нар. 37, 38.

⁶⁰³ Андрија Регензбуршки, један је од најзначајнијих средњовековних хроничара. У свом *Diarium sexennale*, оставио је драгоцену запажања о средњоевропским збивањима, за период 1422–1427. Аутограф овог дела налази се у Баварској државној библиотеци у Минхену (CIm 903, f. 221–224, 235–271); EMC, 39–40 (B. Studt) са литературом.

⁶⁰⁴ Eberhart Windeck *Denkwürdigkeiten*, 153–154; *Andreas von Regensburg Sämtliche Werke*, ed. G. Leidinger, München 1903, 308–309. Две године након тога, на мировном уговору између две стране, наведен је *Stephanus regni Rasciae Despotus* и то као први међу угарским баронима, пре грофа Хермана II Цељског и палатина Николе II Горјанског. G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X/6, Budaе 1846, 536.

⁶⁰⁵ На присуство деспотових посланика у Констанци, ослањајући се на вести Константина Филозофа, пажњу је скренуо још И. Руварац, *Деспот Стефан Лазаревић и Костнички сабор*, Зборник Илариона Руварца I. Политичка историја, историја књижевности, историска географија и критика, прир. Н. Радојчић, Београд 1934, 534, и коментар Н. Радојчића у нап. 2; М. Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 143–147; М. Антоновић, *Панство и Србија у XV веку*, ИГ 1–2 (1993) 28–32; cf. L. Taloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914, 315–316.

⁶⁰⁶ Реч је о једном од најважнијих догађаја у петнаестовековној Европи. Од многобројних наслова, упућујемо на зборнике радова новијег датума: *Das Konstanzer Konzil: Essays 1414–1418. Weltwrtwignis des Mittelalters*, ed. K. Heinz-Braun et al, Darmstadt 2013; *Das Konzil von Konstanz und Ungarn*, ed. A. Bárány, Debrecen 2016.

⁶⁰⁷ О Рајхенталу: EMC, 1277 (Т. Buck).

⁶⁰⁸ Основ најважније групе представља Аулендорфски рукопис (А), који се датује у период 1450/60, затим рукописи проистекли од Констаничког преписа (К) из 1465. и они који се ослањају на рукопис из Св. Георгија код Вилингена (G) из око 1470. Детаљно о рукописима: R. Kautzch, *Die Handschriften von Ulrichs Richental's Chronik des Konstanzer Konzils*, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 9 (1894) 443–496; K. Kúp, *Ulrich von Richental's Chronicle of the Council of Constance*, New York 1936, 3–11; Вид. и најновије издање дела у оквиру дигиталне едиције MGH: Ulrich Richental, *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, ed. T. M. Buck (2019), <https://edition.mgh.de/001/html/einl.html> (прегледано 27. јануара 2023. године), на које ћемо се овом приликом позивати. Старије издање: Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils, 1414 bis 1418*, ed. M. R. Buck, Tübingen 1882.

⁶⁰⁹ *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, N° 81 (А, К, G) <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html> (прегледано 27. 1. 2023). У К и G (N° 86) где се Рашани, заједно са Турцима и Власима називају паганима (*heyden si*), <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html>, (приступљено 27. јануара 2023).

грчку веру, али су неки пагани и/или мухамеданци.⁶¹⁰ Штавише, у тај одељак смешта и *херцега Рашана*, за које каже да имају сличности како са Јеврејима тако и са Грцима, али нису ни једно ни друго.⁶¹¹ Извесна контрадикторност се запажа у ауторовим речима да Босна, коју смешта у Европу, једним делом припада *херцегу Рашана*, кога је претходно сместио у Африку.⁶¹² Овде ћемо још споменути да Рајхенталова *Хроника* садржи богату збирку грбова па је тако насликан и грб деспота Стефана, који су са собом понели српски посланици.⁶¹³

На овом месту треба истаћи и неке друге ауторе који укратко наводе присуство српских посланика у Констанци, почетком 1415. године. Тако градски канцелар Гебхард Дахер (око 1425–1471) међу учесницима Сабора именује тројицу српских посланика – *Zanschga, Gergo* и *Brango*, означавајући их као *пагани из Србије* (*paganī ex Servia*).⁶¹⁴ Још једну потврду о присуству посланика српског деспота на Сабору даје познати немачки теолог Винанд де Стега из Вирцбурга (1371–1454), у савременом рукопису из 1419/20. који је посвећен грофу-палатину Лудвигу III. Он Србе види као један од многих непознатих народа, који се у то време нашао у Констанци.⁶¹⁵ Дакле, сви наведени извори међу посланствима из разних земаља спомињу и деспотове људе, који у суштини нису ни имали неки специфичан задатак, већ су били у функцији посматрачког тела.⁶¹⁶ У сваком случају, приметна је извесна стереотипизација Срба као дела једног далеког света, који у то време одликује верско шаренило, различито од верских принципа блиских овим ауторима.

Вести западноевропских аутора су учесталије када је реч о владавини Турђа Бранковића (1427–1456). На самом почетку владавине, он је, сходно раније утаначеном договору између деспота Стефана и краља Жигмунда, био у обавези да Угрима врати Београд, Голубац, Мачванску бановину и погранични властелински комплекс познат под називом „Детошевина“.⁶¹⁷ Писци који разматрају односе Срба и Угара у то време, о самом уговору не доносе податке, или барем то представљају у донекле увијеној форми. Првенствено реч је о

⁶¹⁰ *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, № 337 (A), <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html> (приступљено: 1. фебруара 2023. године).

⁶¹¹ *Und die künig usser der Türggie, der sind dry und ain kayser und der hertzog von Ratzen. Die haltend ettwas mit den Juden und etteas mit den Kriechen, daz sy weder Juden noch Kriechen sind.* Ibidem; Пурковић, *Кнез и деспот*, 145 је први део ове реченице разумео у смислу да су из Турске, поред три краља били присутни цар и рашки херцег. Међутим, уочава се да аутор јасно одваја двојицу последњих од споменутих краљева из Турске. Petkov, *Infidels*, 57, 62.

⁶¹² Ibidem, № 440, 1 (A, B, G), <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html> (приступљено: 1. фебруара 2023); cf. Petkov, *Infidels*, 58.

⁶¹³ У рукопису из Бечке националне билбиотеке (Cod. 3044, f. 163v) налази се представа двоглавог орла са круном на црвеном штиту. Обе орловске главе држе по један рог у кљуну, а на врху штита налази се златна круна. Испод грба, који је смештен у афрички одељак, стоји натпис *Der graff und hochwürdig fürst herzog dispolt von Ratzen*, https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3631218&order=1&view (приступљено: 1. фебруара 2023). О томе: Thalóczy, *Studien*, 313–316; Н. Радојчић у коментару на Руварац, *Деспот Стефан*, 534, нап. 2; Пурковић, *Кнез и деспот*, 144–145.

⁶¹⁴ Gebhard Dacher, *Historia magnatum in Constantiensi Consilio*, Rerum universalis Concilii Constantiensis, T. V, ed. H. Hardt, Francofurti et Lipsiae 1699, 40; Вид. и Антоновић, *Панство*, 29. Иако је познавао Рајхенталов спис (чији су рукописи и штампани у Дахеровој штампарији у Констанци) Гебхард Дахер је наводе свог старијег суграђанина проширио именима тројице српских посланика, вероватно на основу неког другог извештаја о присутнима на Сабору. За основне податке о Дахеру: *EMC*, 502–503 (A. Bihrer).

⁶¹⁵ *Quis enim... non miraretur ignotarum gentium cottidianum et semper novum adventum, cum ultra regni Hungariae nobiles cum regina consorte predicti regis inclitissima ad concilium adventantes nunc videantur Rutheni, nunc Seruite, nunc Turci, tunc Albani, jam Ascite, Litauī, Armeni, Greci, Arabes et Indi.* Колико нам је познато, рукопис до сада није објављен. Наведени ексерпт донео је Н. Finke, *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils*, Paderborn 1889, 78, пар. 1; На основу њега и Антоновић, *Панство*, 29. Рукопис се налази се у Ватиканској библиотеци – Pal. lat 412, f. 1a^r–106v.

⁶¹⁶ Детаљно код Антоновић, *Панство*, 28–32.

⁶¹⁷ Реч је о тзв. споразуму у Тати (1426) о коме постоји бројна литература: Радонић, *Споразум*, 117–232; А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?* ИЧ 61 (2012) 115–127, са прегледом ранијих наслова.

Јаношу Туроцију (1435–1488/89) аутору *Угарске хронике*, која у целини покрива период од митског постанка Угара до 1487, мада самосталну вредност има за догађаје од 1387. године.⁶¹⁸ Потреба за новим прегледом угарске историје јавила се у време краља Матије Корвина, што је разумљиво ако се у обзир узме да је претходно дело те врсте у ствари *Хроника* Јаноша Кикилеија, која сеже до 1382. Туроцијева *Хроника* се у одређеној мери заснива на званичним актима, који су аутору били доступни, утолико пре што је његова каријера била везана за краљевски двор. Мада, треба узети у обзир да се он није најбоље сналазио приликом рада на доступној му грађи.⁶¹⁹

Туроци наводи да се *пресветли кнез Ђурађ, деспот Рашике*, у потпуности покорио краљу Жигмунду, и предао му утврђење Београд (*Nándorfehérvár*), на ушћу Саве и Дунава, које се некада звало *Taurinum*, односно *Alba Bulgarica*. Затим истиче да су га држали његови претходници, а и он сам све до око 1425. године. Осврће се и на потоњи значај Београда, у време турске експанзије. Аутор потом предочава да ни краљ Жигмунд није био мање дарезљив према деспоту, тиме што му је даровао следећа утврђења: Сланкамен, Купиник, Бечеј, Вилагошвар, Токај, Мункач, Таљу, Регец, као и градове: Сатмар, Бесермењ, Дебрецин, Тур и Варшањ, као и палату у Будиму, достојну његовог ранга. Такође, наводи и да је српски владар често посећивао краљев двор и био срдечно дочекиван како од краља, тако и од Угара.⁶²⁰ Већ се на први поглед види да је Туроци користио дипломатичку грађу, али недовољно прецизно, што се одразило и на дату хронологију.⁶²¹ То се види на примеру враћања Београда Угрима, чије време хроничар датује оквирно, мада приближно стварној години.⁶²² Однос између деспота Ђурађа и краља Жигмунда, Туроци је представио кроз идиличну релацију вазал-сениор. У том смислу, Ђурађеву предају Београда представља као дар, док се податак о Жигмундовом ударју може посматрати у светлу краљеве жеље да Србима пружи надокнаду због губитка престонице. Из пописа места које је деспот добио од краља, налазе се и она која је држао још Ђурађев ујак, али и нека која је он сам добио од Жигмундовог наследника, краља Алберта.⁶²³ Хроничар не спомиње деспота Стефана, јер му је личност деспота Ђурађа свакако познатија, што ћемо и видети у даљој анализи Туроцијевих вести.

Поред Туроција, одређене фрагменте српско-угарских односа крајем треће декаде XV века, забележио је пољски хроничар Јан Длугош (1415–1480), дугогодишњи секретар

⁶¹⁸ Заправо, Туроцијева *Хроника* се састоји из три, односно четири различита дела, са посебним предговорима, која су писана у различитим временским периодима. Први део, написао је почетком девете деценије XV века и он се тиче владавине Карла Драчког и краљице Марије, кћерке краља Лајоша. Затим, око 1486. завршио је део *Хронике* која сеже до смрти краља Карла Роберта (1342), а недуго потом и део који се односи на период од доласка краља Жигмунда на власт (1387) па до 1487. Такође, аутор је свом литерарном опусу додао и дело Јаноша Кикилеија. Туроцијево дело штампано је 1488. у Будиму, мада је исте године доживело још једно издање, овог пута у Аугзбургу, намењено немачкој читалачкој публици. Оригинал није сачуван. János Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, ed. P. Engel, transl. F. Mantello, Bloomington 1991, 7, 18–19.

⁶¹⁹ О Туроцију се мало тога зна. Значајан део свог живота провео је као дворски чиновник да би 1486. постао и заменик судије централног краљевског суда („protonotarius“). Thuróczy, *Chronicle*, 5–7; EMC, 1429–1430 (L. Korár).

⁶²⁰ *Chronica Hungarorum*, 87–88. На основу Туроција и Bonfini, *Rerum* III, 65.

⁶²¹ То је запазио још Ј. Радонић, Споразум у Тати, 199. Детаљно о Туроцијевим изворима: М. Elémer, *A Thuróczy Krónika és forrásai*, Budapest 1967.

⁶²² Предаја Београда била је договорена на Сабору у Тати 1426. у време деспота Стефана, а према најновијим истраживањима, краљ Жигмунд је примио град крајем септембра или почетком октобра 1427. А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?* ИЧ 61 (2012) 115–127 са прегледом литературе.

⁶²³ Највећи део набројаних места са палатом у Будиму, деспот Стефан је добио још 1411. и то: Дебрецин у Бихорској, Бесермењ у Саболчкој жупанији, а такође и Сатмар у истоименој и Бечеј у Торонталској жупанији. Током 1422/23. добио је још Мункач у Берешкој, Регец у Абаујској и Тољу у Земпленској жупанији. Није сигурно да ли је од горе набројаних места Стефан добио Купиник и Сланкамен (Крашовска жупанија). Поуздано се зна да је 1439. од краља Алберта, деспот Ђурађ добио Вилагош (Зарандска жупанија). Вид. А. Крстић, *Српски деспоти и властела у државној структури Угарске (1404–1459)*, На граници хришћанске Европе: поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота, Нови Сад 2020, 21–24. Вид. Калић, *Београд*, 104, нап. 108; Иста, *Палата српских деспота у Будиму*, Европа и Срби, 653–672.

краковског епископа Збигњева Олесницког и човек који је био близак краљевима из династије Јагелонаца.⁶²⁴ Он је до 1480. године уз помоћ својих сарадника довршио *Анале или историју славног Пољског краљевства* у 12 књига. Приликом писања користио је дипломатичку грађу, пољске и друге хронике, као и лична искуства.⁶²⁵ Длугош је оставио значајне податке о Србима у последње две књиге,⁶²⁶ али ћемо се за сада задржати на његовој приповести о дешавањима око Голупца из једанаесте књиге.

Према Длугошу, да би оправдао своју улогу браниоца хришћанства, краљ Жигмунд се окренуо другом проблему намеравајући да узме дунавску тврђаву Голубац, коју су скорије заузели Турци.⁶²⁷ Потом истиче да је *покојни деспот Рашке, непосредно пре своје смрти, једном од својих рашких витезова поверио споменуто тврђаву Голубац. Отишавши краљу Жигмунду, потражио је (рашки витез, М. Г.) 12.000 златника које је (деспоту, М. Г.) исплатио, а што је за његову службу и заслуге, од деспота забележено. Премда снажно саветован од Пољака и Угара да понуду прихвати, краљ Жигмунд је одбио да то учини. Штавише, рашког витеза је увредљиво и недостојно протерао, тврдећи да је документ о исплати фалсификовао, и са деспотовим печатом у свом поседу, лажно оверио. Озлојеђен непоштовањем од стране угарског краља, рашки витез се обратио Турцима, којима је за 12.000 флорина препустио Голубац. Заузврат, султан му је поверио тврђаву, коју је снажно бранио од краља Жигмунда.*⁶²⁸ У наставку се говори о Жигмундовом походу на Голубац и борби са Турцима, где се посебно истакао пољски витез Завиша Црни од Гарбова, чији су разоружан и обезглављен леш сахранили Рашани.⁶²⁹

Иако не даје јасне хронолошке одреднице, Длугош наведену епизоду посматра као интегрални део, односно увертиру у опис борби око Голупца које су трајале од краја априла до краја маја 1428.⁶³⁰ Сама тврђава је Турцима предата пре 21. септембра претходне 1427. године.⁶³¹ Не може се поуздано знати да ли Длугошево казивање у свим сегментима

⁶²⁴ Иза себе, Длугош је имао завидну дипломатску каријеру. Пре 1436. године, нашао се на Базелском сабору, а током 1440. био је у пратњи младог пољског краља Владислава III на његовом путу у Угарску. Тамо се нашао и 1476. по налогу Владислављевог брата, краља Казимира IV. Далеки пут, погоршао је Длугошево здравље, те је 1480. и преминуо, само годину дана након рукоположења за архиепископа Лавова. Детаљно о Длугошовом животу: А. Janicki, *Jan Dlugosz and his Annals or Chronicles of the Famous Kingdom of Poland: Life*, <https://dlugosz.polona.pl/en/jan-dlugosz/> (прегледано 31. октобра 2023.); EMC, 539–540 (P. Dimmel).

⁶²⁵ Изворна вредност *Анала* је већа за догађаје од 1406. године, па се тај део, према речима самог аутора односи на *новија времена*. У Библиотеци Чарторицки у Кракову (MS 1306) налази се аутограф првог дела *Анала* (до 1405). Већ у периоду 1464/48. настала је прва ревизија овог дела, од укупно четири. Други део аутографа (1406–1480) није сачуван, а најстарији препис је из око 1510. и од њега потиче прва група рукописа овог дела. Друга група рукописа, која се сматра најближом оригиналу, потиче с краја XVI века и сачувана је за период 1406–1444. Из те групе се издавају Светокришки (Народна Библиотека, Варшава, ms. II 8053) и Корнички рукопис (Пољска академија наука, ms. 197–198). Прво штампано издање појавило се 1711/12. у Лајпцигу. О структури *Анала* и сачуваним рукописима уз преглед досадашњих издања и превода, исцрпно на сајту: <https://dlugosz.polona.pl/en/jan-dlugosz/> (прегледано 31. октобра 2023.) вид. следећа поглавља: *Annals, or Chronicles of the Famous Kingdom of Poland and other works*; *The Annals – the composition process and manuscript witnesses* (as determined by W. Semkowicz-Zarembina and P. Dymmel); *The base for the Leipzig edition of the Annals* (1711), the edition with *Opera Omnia* (vols. X–XIV, 1873–1878), and the 1964–2005 edition.

⁶²⁶ Део Длугошевих вести о Србима издвојио је А. Nikolov, *The orthodox people of the Balkans in the eleventh and twelfth book the „Annals“ of John (Jan) Dlugosz*, Моравска Србија, 27–30.

⁶²⁷ *Joannis Dlugossii Annales* 11, 234–235.

⁶²⁸ *Despotus siquidem Raszcie pridem morte absumptus uni ex militibus suis Rasziano castrum predictum Golubiecz commendaverat moriturus. Qui Sigismundum regem conveniens precabatur, ut sibi duodecim aureorum millia per despotum pro suis obsequiis et meritis inscripta exolveret et castrum Golubiecz ab eo susciperet resignacionem. Quod rex Sigismundus, licet id sibi per Hungaros et Polonos magnopere suaderetur, facere detrectans, Raszianum etiam militem repulit cum iniuria et indignacione, asserens inscripcionem debiti falso finxisse scripsisseque et, cum sigillum despoti in eius arbitro foret, falso consignasse. Raszianus itaque et repulsa et ignominia irritatus ad Turcos deficit et tradicionem castrum Golubiecz pactus, duodecim florenorum millia accepit, quod Turcorum cesar sibi viceversa commendavit quodque Raszianus ipse ab oppugacione Sigismundi regis strenue defendit.* Ibidem, 235.

⁶²⁹ Ibidem, 235–236.

⁶³⁰ С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 13–16; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2019⁴, 105–112.

⁶³¹ С. Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990, 105; Крстић, *Узру*, 87.

одговара истини, али у основи оно може бити веродостојно. И у неким другим изворима спомиње се предаја Голупца у турске руке од стране војводе Јеремије,⁶³² док су поједини детаљи карактеристични само за Длугоша. Према њему, испада да је тај српски ратник, односно војвода Јеремија, деспоту Стефану исплатио 12.000 дуката за вршење службе у Голупцу, за шта је од свог владара добио признаницу.⁶³³ Сам аутор у Жигмундовој ароганцији према српском великашу види главни разлог за доспеће Голупца у турске руке. Поред тога, испада да се Јеремија придружио Турцима у борби против Угара, о чему не говоре други извори. Када је реч о пореклу Длугошевих извора, треба узети у обзир да он сам спомиње пољске великаше у Жигмундовој околини, као и да је у средишту његове нарације херојска погибија Завиша Црног од Гарбова. Другим речима, вести о предаји Голупца и Завишина погибија, највероватније потичу из истог изворног круга.⁶³⁴

О компликованом положају српске државе почетком четврте деценије XV века, сликовито говори бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер (око 1400–1459). Премда припадник нижег племства из Гијена, у служби бургундског војводе Филипа III Доброг нашао се 1421, али је његова политичка активност приметнија током четрдесетих година XV века.⁶³⁵ Овај, по много чему интригантан повереник (неки би рекли и шпијун) бургундског војводе, кренуо је почетком 1432. на пут у Свету земљу. Доживљаје са овог путовања, које је бележио у виду дневника, коначно је уобличио око 1457. године као спис *Путовање преко мора*.⁶³⁶ Од овог дела остала су четири рукописа, која су настала недуго након данас изгубљеног аутографа.⁶³⁷ Важно је истаћи да је *Путовање* завршено тек након пада

⁶³² Да је Голубац предат Турцима од стране неверног и грешног Јеремије спомиње краљ Жигмунд у повељи од 27. септембра 1437. Thalácsy, Áldásy, *A Magyarország*, 112. Један српски извор, тј. Константин Филозоф причу надограђује детаљом о одласку Ђурђа Бранковића у Голубац и неуспешним преговорима са Јеремијом. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, прир. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 52 (1875) 322–323.

⁶³³ У домаћој литератури овај податак је први коментаришао Ћирковић, *Голубац*, 13–14 уз констатацију да је Јеремија деспоту платио наведени износ за држање Голупца. Према њему и Спремић, *Деспот*, 105–106. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 296 додаје да је Јеремија од деспота Стефана практично закупио положај голубачког војводе. Ту опцију разматра и М. Ивановић, *Један поглед на „власти“ у Држави српских деспота*, 600 Манастира Павловац, Младеновац 2017, 175–176 с тим што се опредељује за могућност да је Јеремија позајмио новац деспоту и у залог добио Голубац. Вид. Гавриловић, *Српско-угарски односи*, 179–183.

⁶³⁴ О Завишу Црном и митологизацији његовог лика: В. Можејко, S. Szybkowski, В. Śliwiński, *Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima*, Gdańsk 2003.

⁶³⁵ Зна се да је Брокијер био присутан приликом преговора војводе Филипа са француским краљем Шарлом VI, што ће резултирати миром у Арасу (1435). Већ 1442. под војводиним покровитељством, Брокијер се жени са Катарином од Бернијела, из угледне војводске породице Артоа. Наредне године, Филип му је поверио управу над важним стратешким центрима, Рипелмонде и Гуда. О Брокијеровом животу: *Trade, Travel and Exploration in the Middle Ages. An Encyclopedia*, ed. J. Block Friedman, K. Mossler Figg, Routledge 2000, 325–326 (A. J. Vandergaht); A. Classen, *The Diplomat Pilgrim Bertrand de la Broquière*, East Meets West in the Middle Ages and the Early Modern Times, ed. A. Classen, M. Sandidge, Berlin/Boston 2013, 49–57; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, прир. и прев. М. Рајичић, Београд 1950, 3–5.

⁶³⁶ Време завршетка списа још увек је предмет расправе, мада се научници углавном опредељују за период између 1455. и 1459. Преглед литературе даје А. Bárány, *Burgundian Crusader Ideology in Bertrand de la Broquière's "Le Voyage d'Outremer, Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits*, Budapest 2016, 265, нар. 1, који писање дела ставља у широк распон од краја тридесетих до краја педесетих година 15. века. Преглед различитих издања на више светских језика: Ibidem, 18, нар. 8. Овом приликом ћемо се уз евентуална одступања, ослањати на двојезично издање Миодрага Рајичића, утемељено на критичком издању Шарла Шефера – *Le voyage d'outremer de Bertrand de la Broquière écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne*, ed. Ch. Schefer, Paris 1892, које се и данас у науци сматра најкомпетентнијим.

⁶³⁷ Три рукописа налазе се у Националној библиотеци Француске у Паризу – MS Français 5593, f. 154–254; MS 5639, f. 1–76; MS 9087, f. 1–252, а један у Библиотеци Арсеанал (MS Français 4798, f. 153–258). MS Français 5593 познат је по томе што на крају текста садржи запис о датуму Брокијерове смрти (9. мај 1459) и на основу њега је приређено Шеферово критичко издање. Овај рукопис поред Брокијеровог, садржи и Брокардов спис *Onus свете земље*, затим *Савете* Јована Торчела и Брокијерове коментаре на то. У оквиру MS 9087, налази се и Адамово *Упутство*. Већ смо споменули грешку преводиоца Жана Мијелоа, Брокијеровог познаника, који је ауторство Адамовог дела приписао Брокарду. У суштини, једино MS 5639 садржи искључиво Брокијерово

Цариграда 1453. када је Филип Добри намеравао да покрене крсташки рат против Турака Османлија.⁶³⁸ Уосталом, Брокијер је био само један од тзв. експерата на војводином двору у Дижону, који су били задужени за питања организације новог похода.⁶³⁹

Након боравка у Светој земљи, Брокијер се почетком 1433. обрео у Цариграду, а затим наставио ка Једрену и другим упориштима османске власти у Европи. За српску историју, драгоцене су његова запажања након доласка у Пирот, за који истиче да је мали и неутврђен град на реци Нишави. Брокијер је запазио да се на једном крају града, између реке и једне баре налази градић, као и да у Пироту живи мало Турака.⁶⁴⁰ Од Пирота је наставио ка северозападу до места по имену Извор (*Ysmoure*), које је разрушено, а одатле је прешао једну високу планину, куда упркос тешкој проходности пролазе велика и мала кола.⁶⁴¹ Крећући се дуж старог *Цариградског друма*, бургундски витез стигао је у Ниш, који је до *пре пет година* припадао деспоту Србије, када је доспео у турске руке. Након одласка из Ниша, Брокијер је прешао *речену реку* (Јужна Морава, прим. аут.) и прошао кроз леп и густо насељен крај. Како се приближавао Крушевцу, предели су били шумовитији. За Крушевац истиче да се налази на десет дана од Једрена, као и да је на једну миљу од Мораве, велике реке која долази из Босне и дели Бугарску и *Рашку или Србију*, што је, како запажа, једно исто.⁶⁴² Крушевац је како наводи, заузет *пре шест година*, а само насеље је добро утврђено двоструким зидом, који је при врху оштећен. Брокијер истиче и да је Крушевац био седиште турског граничног заповедника Синан-бега, који је држао територију од Влашке до *Есклавоније*.⁶⁴³

Како даље предочава, након преласка Мораве почиње држава деспота Рашке или Србије, који султану плаћа годишњи трибут у износу од 50.000 дуката. Такође, Брокијер је том приликом прошао поред градића по имену Сталаћ (*Estalache*), некада јаког утврђења, које је раније припадало деспоту. Иако није боравио у самом Сталаћу, бележи да су од њега остали један зид и кула, једно село, затим кућа и Синан-бегова џамија. Такође, положај Сталаћа објашњава ушћем Нишаве у Мораву, вероватно из разлога што не прави разлику између Јужн и Велике Мораве. Истиче и да је од Дунава удаљен 100 миља, а да у њему Турци држе 80 до 100 шајки, којима пребацују своју војску и коње. Њих чува 300 људи, који се смењују на свака два месеца, а ниједном хришћанину није дозвољено да их види. То му је пренео неко ко је добро познавао тамошње прилике. Јашући низ Мораву, аутор бележи да је прошао како кроз проходне, тако и кроз шумовите крајеве, који су густо насељени. Потом се надовезује да у целој Рашкој /Србији има свега што је човеку потребно.⁶⁴⁴

Од посебног је значаја Брокијеров опис боравка на двору деспота Ђурђа. Међутим, пре тога прави дигресију, преносећи оно што је чуо на деспотовом двору. Прво, набраја турске заповеднике који су практично надгледали деспотову земљу, и то: Дизем-бег (Мезид-бег, прим. аут.) који чува границу од Влашке до Црног Мора, Синан-бег *одатле* (Влашке, прим.

Путовање, затим његове савете и коментаре на спис Јована Торчела. *Le voyage d'outremer*, LXXVI–LXXVIII; Bárány, *Burgundian Crusader Ideology*, 18.

⁶³⁸ На јавном банкету одржаном 17. фебруара 1454. у Лилу (*Banquet du Voeu du faisan*) војвода Филип се званично заклео да ће поћи у крсташки рат. На његову одлуку утицао је пад Цариграда са једне, али и афирмисање сопственог положаја у односу на француског краља са друге стране. R. Vaughan, *Philip the Good. The Apogee of Burgundy*, London 1970, 296–300; R. Strom-Olsen, *Political Narrative and Symbolism in the Feast of the Pheasant (1454)*, *Viator* 46/3 (2015) 317–342. Уопште о крсташкој политици бургундских војвода: J. Paviot, *Les Ducs de Bourgogne, la croisade e l'Orient (fin XIV siècle–XV siècle)*, Paris 2003; Idem, *Burgundy and the Crusade, Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. N. Housley, Palgrave Macmillan 2004, 70–80.

⁶³⁹ Поред Брокијера, требало би споменути имена попут Жилбера Ланоа, Жана Ваврина и Жана Жермена. G. Doutrepont, *La littérature française à cour des ducs de Bourgogne, Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Paris 1909.

⁶⁴⁰ *Путовање преко мора*, 126–127. Брокијер је на овом месту вероватно видео Доњи град, који се налазио у равничарском делу. Вид. *Лексикон градова*, 212–214 (М. Копривица).

⁶⁴¹ *Путовање преко мора*, 126–127.

⁶⁴² *Et vins en une ville que l'on nomme Corsebech et furent X journées depuis Andrenopoly. Ceste dite ville est a un mile près de la rivyere de la Morave qui vient de Bossene et est une grosse rivyere qui depart la Vulgairie et la Rascie ou Servie, qui est une mesme chose.* Исто.

⁶⁴³ Исто.

⁶⁴⁴ ... *et tienne l'en se qui est de necessité par tout celluy pays de Rascie ou Servie qui est tout ung.* Исто, 128–129.

аут.) до босанске границе и Исак-бег од Босне до Есклавоније. Уз то, истиче да ово није записао, јер му је било речено на деспотовом двору.⁶⁴⁵ Деспота Ђурђа затекао је у Некудиму (*Nicodem*), отвореној вароши,⁶⁴⁶ која се налази у веома лепом и добром крају. Брокијер је деспота са три сина и око педесет коњаника затекао у лову са соколовима. Преноси и да се пред Ђурђем нашао један Турчин, који је у име султана тражио да овај пошаље другог сина са 1.000 или 800 коњаника, као испомоћ у походу на Албанију.⁶⁴⁷ Такође, Брокијер зна и да је деспот једну своју кћерку дао султану за жену, али да постоји бојазан да упркос томе остане без своје државе. Аутору је чак било речено да су султану спомињали идеју освајања Србије, с тим што се њему више исплатило да деспоту наметне данак и друге вазалне обавезе.

Бургунђанин потом наводи да је деспот леп и крупан човек, старости између педесет осам и шездесет година, као и да има три сина и две кћерке. Понавља да је једна била удата за Турчина, а друга за целског грофа. Што се тиче синова, најстарији би могао имати двадесет, а остала двојица шеснаест, односно четрнаест година, док о њиховим сестрама, с друге стране, није имао више података. Везано за сусрет са деспотом, аутор спомиње неке појединости о етикецији на српском двору. Тако су споменути Турчин, а за њим и сам Брокијер пољубили деспота у руку, а подворење су му учинили сутрадан. На Ђурђевом двору, Бургунђанин је затекао деспотове људе, који су како каже, сви били лепо и стасити, а како су грчке вере, носили су дуге косе и браде. Свој извештај о боравку на српском двору, аутор завршава констатацијом да је ту затекао посланике Базелског сабора, који су се враћали из Цариграда и то једног бискупа и једног магистра теологије.⁶⁴⁸

Иако се овим завршава опис боравка у деспотовој држави, аутор доноси још неке вести о Србима. Наиме, након одласка из Некудима, на путу ка Београду прошао је кроз пределе добро опскрбљене намирницама, од којих издваја вино. Укратко се осврће и на временски период који му је био потребан за долазак из Крушевца у Некудим (два дана) и из Некудима у Београд (дан и по), а за који користи термине *ville* и *chastel*. За Београд прво истиче да припада угарском краљу да би потом навео како се налази у Рашкој. Исправно одређује географски положај града на ушћу Саве у Дунав, с тим што наводи да Сава долази из Босне. Београд је подељен на пет утврђења, од којих су три на узвишењу и два на реци. Аутор каже да у једном од два утврђења крај реке, које је и најмање утврђено од осталих, живе људи из рашке земље. Они пак не улазе у остале тврђаве, из разлога што је деспот *пре четири године* Београд предао угарском краљу, да га не би изгубио као што је Голубац.⁶⁴⁹ Предочава и да је у селу где живе Рашани слушао литургију на словенском језику, као и да су тамошњи житељи римокатолици. За сам Београд каже да може да прими 5–6.000 коњаника, као и да је добро снабдевен артиљеријом. Лично је видео четири металне бомбарде.⁶⁵⁰

Од људи који су добро обавештени, Брокијер је сазнао да деспот држи варош по имену Ново Брдо (*Nyeberghe*), која је на реци Морави, на граници Бугарске, Есклавоније, односно Албаније и Босне. У Новом Брду налази се рудник злата и сребра који годишње даје 200.000

⁶⁴⁵ Исто.

⁶⁴⁶ Израз *ville champetre* у Рајичићевом издању, који се ослањао на С. Новаковића, преведен је у значењу *варош слична селу* (*Путовање преко мора*, 130–131; Новаковић, *Буркард*, 54). Као *сеоски двор* преводи га Р. Matković, *Путовања по балканском полуотoku за средњег века*, Rad JAZU (1878) 172. Скорије је А. Крстић, *Град Некудим и некудимска власт*, ИЧ 55 (2007) 103–104, указао на неадекватност ових превода, те је истакао да *ville champetre*, у зависности од контекста, најпре треба превести као *трговаште*, *отворена варош* или *подграђе*. Он скреће пажњу и да Брокијер исти израз користи за нека друга места, као што су Панчево и Пешта, а који је Рајичић овог пута превео непогодним изразом *паланка* (вид. *Путовање преко мора*, 146–148). Сматрамо да би најадекватнији превод овог израза био *отворена варош*, у значењу неутврђеног места, водећи се (као и А. Крстић) *Dictionnaire de la langue française*, par E. Littré de l' Academié française, T. IV Paris 1873/1874, 546, 2494.

⁶⁴⁷ На другом месту, Брокијер спомиње да је деспот морао да једног свог сина шаље султану заједно са 3.000 најамничких коњаника. *Путовање преко мора*, 113–114.

⁶⁴⁸ Исто, 130–131.

⁶⁴⁹ Исто, 130–133. На другом месту, Брокијер каже да је од изасланика миланског војводе добио вести да је Жигмунд још раније био поражен, током опсаде Голупца (Исто, 122–123).

⁶⁵⁰ Исто, 132–133. За једну од њих истиче да је највећа коју је икад видео.

дуката, а захваљујући томе, деспот још увек влада Рашком. Још једном се враћа на Голубац, понављајући да је некада био деспотов град, као и да ту султан држи стотину лађа, како би према нахођењу, под заповедништвом Синан-бега оне могле прелазити у Угарску. Уз то, напомиње и да је деспот од угарског краља добио један град и тврђаву на дунавском рту. Тај град (Земун, прим. аут.) заједно са другим које је добио од угарског краља, Ђурђу доносе приход од 50.000 дуката годишње. Све то је краљ Угарске дао деспоту како би га везао за себе, али овај је, како аутор констатује, више турски него угарски човек.⁶⁵¹ Како је Брокијеру било речено, из тог разлога Рашане не пуштају у Београд, већ је угарски краљ довео Немце да бране град. Опис боравка у Београду аутор завршава у суморном тону, наводећи да је за читаво хришћанство жалосно то што Турчин у покорности држи све Грке, Македонце и Бугаре, као и рашког деспота са свим његовим поданицима.⁶⁵² Нешто касније додаје да би се ови народи побунили против Турака, само уколико би имали подршку хришћана, и то Француза првенствено.⁶⁵³

Подаци које Брокијер даје о Србима у складу су са основном наменом његовог списка, а то је извештавање бургундског војводе о војном капацитету, стратешком положају и економској снази Турцима подложних земаља, као и о проходности самог терена за евентуални крсташки поход.⁶⁵⁴ Додуше, када је реч конкретно о Србији, Брокијеров фокус је на материјалном капацитету деспотове државе, који се темељио на високим годишњим приходима од новобрдских рудника, као и онима од Ђурђевих поседа у Угарској.⁶⁵⁵ Поред тога, Брокијер сведочи и о густој насељености Моравске долине, упркос мање-више неприступачном терену. Штавише, он изразито позитивно оцењује привредни потенцијал тадашње Србије.

Насупрот томе, из његовог извештаја јасно се примећује неповољан политички положај Деспотовине, која је већим делом била окружена територијом под директном турском контролом. Видели смо да он спомиње три турска крајишника који су практично надгледали деспотову земљу, а посебно су занимљиви наводи да је податке о простирању њихових територија добио на двору српског деспота. Међутим, примећује се извесна недоследност по питању наведеног, на шта ћемо се вратити у оквиру друге целине. Уосталом, како сам каже, наведене податке добијене на српском двору није записао.⁶⁵⁶

Оно што одликује Брокијеров начин излагања је неретко преношење једне вести на два начина, што опет указује на дистанцу између времена информисања и писања дела. Такође, чини се да је о истој ствари био информисан преко различитих извора. У том погледу, на једном месту истиче како је један деспотов син морао да води 3.000 војника као испомоћ султану, док на другом прецизира да је реч о другом сину, уз то и број ратника је умањен.⁶⁵⁷ У суштини, прецизније вести је добио на двору деспота Ђурђа, мада навођење броја од 1.000 или 800 ратника, наговештава две могућности. Прва се може посматрати у светлу каснијег настанка *Путовања*, док друга као да указује на непоуздане изворе обавештења у Некудиму, што се не чини као вероватно. Слично томе, први пут наводи да Рашане не пуштају у град из

⁶⁵¹ Исто, 132–133. *Toutefois, il est plus obeissant au Turc qu'à l'empereur.*

⁶⁵² Исто, 132–135.

⁶⁵³ Том приликом, аутор још једном набраја покорене народе, међу којима *Rasciens et Servie subjectz au dispot de Rascie* (Исто, 140–141).

⁶⁵⁴ Bárány, *Burgundian Crusader Ideology*, 273–274.

⁶⁵⁵ М. Динић, *За историју рударства у Србији и Босни*, Из српске средњовековне историје, 454 и даље; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2007, 228; В. Stojkovski, *Bertrandon de la Broquière on Byzantium and Serbia. Rishnest and Decline in the Age of the Ottoman Conquest of the Balkans*, *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia* (2018) 128–129; О материјалној производњи Деспотовине детаљно код Спремић, *Деспот Ђурађ*, 611–643.

⁶⁵⁶ У уводним редовима *Путовања*, Брокијер истиче да је у основним цртама записао своје утиске у једну књижицу. *Путовање преко мора*, 8–9. Самим тим, испада да је о наведеним вестима у време састављања дела писао по сећању.

⁶⁵⁷ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 131, тврди да је Брокијер мислио на Гргура, јер је најстарији Ђурђев син Тодор преминуо раније. Ипак, сам Брокијер спомиње присуство тројице (живих) синова, од којих је други по старешинству био Стефан.

разлога што га је деспот раније предао угарском краљу,⁶⁵⁸ док се као потоњи разлог јавља неповерење према Ђурђу као султановом вазалу. Слободно се може рећи да је Брокијер обе верзије добио у Београду (иако то изричито каже за другу) и то од различитих информатора. Ако се следи редослед излагања, испада да је ту био информисан и о деспотовим приходима од Новог Брда и то од људи који то добро знају, што би се могло односити на Дубровчане.⁶⁵⁹

Сасвим је могуће да је од Дубровчана добио и податке који дискредитују деспота више као турског него угарског човека. У том одељку се реферише и на угарски кукавичлук,⁶⁶⁰ те се сам Брокијер чудео зашто је одбрана града препуштена Немцима, а не Србима или Угрима. С друге стране, постоји могућност да је истицање слабе одбране града Брокијеров конструкт, како би указао на хитност похода, али и афирмисао свог сизерена као главног браниоца хришћанства, насупрот краљу и цару Жигмунду.⁶⁶¹ На то указује реченица којом завршава „београдски“ одељак, а у којој положај Срба и других православних народа представља као велику жалост за хришћански свет. У суштини, Брокијерове вести о Србима уклопљене су у шири контекст немогућности, али и невољности балканских хришћана да се одупру турској превласти. Поред тога, провлачи се и неподобност Угара као хришћанских заштитника. Ропски положај православних народа обликовао је Брокијеров поглед на њих као на хришћане који се држе *грчке вере*, без алузија на грешке у њиховом вероисповедању.⁶⁶²

Брокијеров извештај несумњиво представља један од најважнијих извора који говори о тешком положају Србије у првој половини XV столећа. Његов поглед на двоструку политику деспота Ђурђа представља реалну слику тадашње позиције српског владара и државе. Можда се позиција Ђурђевог двојног вазалства најбоље осликава кроз удаје његових кћерки, Маре за султана Мурата II и Кантакузине за угарског магната Урлиха II Цељског. Сам Брокијер имао је вести из прве руке, с обзиром да је на српском двору боравио почетком 1433.⁶⁶³ Удаје деспотових кћерки спомињу и поједини други наративи, попут *Хронике цељских грофова*, која у основи обухвата период од 1340. до 1438. године (с продужецима до

⁶⁵⁸ Брокијер каже да је град Угрима предат *depuis III ans*, што указује на 1429. годину, иако је Београд у угарским рукама био од краја септембра или почетком октобра 1427, како је скорије прецизирао Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи*. Такође, својом интерпретацијом, Брокијер сугерише да је Голубац у турске руке пао пре предаје Београда Угрима, што се може контролисати неким другим изворима. Гавриловић, *Српско-угарски односи*, 186–187; Крстић, *Угри*, 87, са прегледом ранијих мишљења.

⁶⁵⁹ Дубровчани су још од времена деспота Стефана формирали своју колонију у Београду, којој су припадали управник града Матко Таловац и брат му Франко, које спомиње и Брокијер. Вид. Калић, *Београд*, 86–92 и даље.

⁶⁶⁰ Да Брокијерово виђење Угара није било најпозитивније скреће пажњу М. Szkilnik, *Entre réalité et stéréotype: la Hongrie de Bertrand de la Broquière, Byzance et l'Occident: rencontre de l'Est et de l'Ouest* 10 (2013) 251–261.

⁶⁶¹ Cf. Bány, *Burgundian Crusader Ideology*, 277–278 који износи хипотезу да је управо угарски краљ пустио лажне информације зарад помоћи из Бургундије. На истом месту је указано да се Жигмунд у стварности није могао ослонити на малобројне немачке ратнике. Могуће је да се овде радило о преосталим тевтонским ритерима из дунавских утврђења у Влашкој, који су до 1432. били поражени од Турака. Вид. Калић, *Београд*, 107.

⁶⁶² *Путовање преко мора*, 114–115. Такође и на примеру Грка, за које пар пута истиче како мрзе (римокатоличке) хришћане више него Турци, не упушта се у критику православља. М. Coman, *The Imaging of Wallachia in Fifteenth-Century Burgundy*, *Modern and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* 5 (2013) 66, пар. 52. Опште је познат Брокијеров негативан став према Грцима, који се углавном тумачи као одраз непријатности које је доживео од самих Грка, али и чињенице да је у Цариграду, за разлику од неких других западних путника, боравио незванично. М. Angold, *The decline of Byzantium seen through the eyes of western travellers*, *Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. R. Macrides, Birmigham 2000, 222; Stojkovski, *Bertrand de la Broquière*, 129–130; Bány, *Burgundian Crusader Ideology*, 278–279.

⁶⁶³ Брокијеров податак о удаји деспотових кћерки ипак не треба схватити дословно. Кантакузина је пре Брокијерове посете српском двору очигледно била верена за Урлиха Цељског, јер је свадба прослављена 20. априла 1434. Вид. М. Спремић, *Кантакузина (Катарина) Бранковић*, *Mons Aureus* 30 (2010) 84–85; Исти, *Деспот Ђурађ*, 192–193. Што се тиче Мариног случаја, скорије је изнето мишљење да је њена веридба са султаном Муратом II остварена још 1428, а да су коначни преговори о њеној, али и удаји њене сестре окончани до јуна 1433. Тиме се индицира да је деспот одуговлачио са предајом старије кћерке султану, све до 1436, када је у касно лето прослављена свадба у Једрену. М. Поповић, *Мара Бранковић. Жена између хришћанског и исламског круга у 15. веку*, прев. Б. Рајлић, Нови Сад 2014, 52–60, 78–92. Уп. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 170–171; Сл. и Р. Ђук, *Царица Мара*, ИЧ 25/26 (1978/79) 58–62.

1456/60).⁶⁶⁴ Анонимни хроничар наводи да је Урлих II био ожењен кћерком најмоћнијег господина и кнеза, господина Ђурђа, деспота Србије. Истиче и да је деспотова кћерка Катарина била грчке вере, а самим тим и да је имала свог капелана и свештенике. Поред тога, бележи и да је деспот своју другу кћерку удао за турског султана.⁶⁶⁵ Да је кћерка деспота Рашке и супруга целског грофа остала у грчкој перфидности, нешто оштрије наводи и Енеја Силвије Пиколомини (1405–1464)⁶⁶⁶ у својој *Аустријској историји*. Додуше, додаје да је упркос томе, она својом појавом и понашањем изазивала поштовање.⁶⁶⁷ На овом месту би требало истаћи да је Пиколомини (од 1458. папа Пије II) у више својих дела оставио значајне податке о Србима.⁶⁶⁸ То је разумљиво ако се узме да је он био један од најватренијих заговорника крсташког похода против Турака, те је стога имао увид у збивања на југоистоку Европе.⁶⁶⁹ На нека од његових других дела, вратићемо се нешто касније.

Један од догађаја који је поглед одређених западних писаца усмерио ка Србима био је Сабор у Ферари/Фиренци, на којем је 6. јула 1439. проглашена унија између двеју цркава – римокатоличке и православне.⁶⁷⁰ Још је Брокијер забележио присуство представника Базелског сабора у Некудиму, с тим што не даје даље назнаке о ставу деспота Ђурђа према споменутом питању.⁶⁷¹ Да је српски деспот лично био присутан на отварању Сабора у Ферари (9. август 1438) изричито наводи Андреа де Сантакроче (1402–1474), правни саветник (*advocatus consistoralis*) папе Евгенија IV (1431–1447). Сантакроче, пореклом из

⁶⁶⁴ *Хроника* је у основи настала у периоду од 1435. до 1438, с тим што су продужеци писани мало након 1460. године. Најстарији преписи настали су током XVI века и чине прву редакцију дела, док у другу редакцију улазе рукописи из познијег доба. Аутор је непознат, мада је по свој прилици био припадник фрањевачког реда и дворски хроничар целских грофова. Lhotsky, *Quellenkunde*, 350–351; Mlinar, *Podoba celjskih grofov*, 118–121.

⁶⁶⁵ *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Graffen von Cilli*, II, ed. F. Krones, Graz 1883, 92–93. Под именом Катарина, деспотова млађа кћерка се спомиње и код неких позних писаца (Теодор Спандуџин, Мавро Орбин, Јаков Лукаревић). У науци се махом сматра да је то име добила након удаје за грофа Урлиха, док је Кантакузина било њено крштено име (Спремић, *Деспот Ђурађ*, 192–193; Ј. Ређеп, *Катарина (Кантакузина) – грофица целска*, Београд 2010, 19). Додуше, скорије је изнета претпоставка да је Кантакузина у ствари био Катаринин надимак у домаћој средини. Вид. Поповић, *Мара Бранковић*, 63–64. Да је Урлих Целски био ожењен деспотовом кћерком укратко бележи баварски хроничар Хектор Милих. *Chronik des Hector Müllich*, 120.

⁶⁶⁶ Пиколомини, родом из угледне сијењанске породице, био је један од најважнијих хуманистичких мислилаца свог времена. Богато образовање, стекао је, између осталог и код чувеног фирентинског хуманисте Франческа Филелфа. Касније, Пиколомини је имао запажено учешће на Базелском концилу. Након тога, ступио је у службу породице Висконти, прво код Вартоломеја, бискупа Новаре, а потом и код миланског војводе Филипа-Марије. У периоду од 1442. па све до 1455. обављао је функцију секретара немачког краља, а касније и римско-немачког цара Фридриха III. Након рукоположења за свештеника (1447), постаје бискуп Трста, а потом и Сијене (1450). Врхунац његове каријере представља избор за папу, након смрти Калиста III (1458). О Пиколоминију постоји богата библиографија па упућујемо на општије наслове са прегледима раније литературе: *Il Contributo Italiano alla storia del pensiero. Storia e politica*, ed. G. Galasso, Roma 2013 (S. Bauer) 137–143; Lhotsky, *Quellenkunde*, 393–395; EMC, 1214–1215 (R. Lamboglia).

⁶⁶⁷ Eneas Silvius Piccolomini, *Historia Austrialis*, T. 2 (2. und 3. Redaktion), ed. M. Wagendorfer, Hannover 2009, 490; Пиколоминијева *Аустријска историја* сматра се једним од најважнијих географских списа у петнаестовековној Европи. Прву верзију је почео да пише 1453. и превасходно се тиче побуне против цара Фридриха III, која се завршила предајом угарског краља Ладислава Посмрчета у цареве руке (1452). Од почетка 1454. Пиколомини мења концепцију дела, које од тада постаје географски спис (друга и трећа редакција). О спису и рукописима све три редакције детаљно: Eneas Silvius Piccolomini, *Historia Austrialis*, T. 1, ed. M. Wagendorfer, J. Knödler, Hannover 2009, XI–CLXX; Вид. и Lhotsky, *Quellenkunde*, 398–401.

⁶⁶⁸ Преглед и анализа најважнијих Пиколоминијевих дела код Lhotsky, *Quellenkunde*, 392–404.

⁶⁶⁹ О крсташкој политици Пија II уопштено N. Bisaha, *Pope Pius II and the Crusade*, Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact, ed. N. Hosusley, Palgrave Macmillan 2004, 39–52. О његовој упућености на балканске прилике сведочи и богата епистоларна грађа. Најпотпунија издања: R. Wolkan, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini* 1/1, Briefe aus der Laienzeit (1431–1445), Wien 1909; Ibidem 2, Briefe als Priester und als Bischof von Triest, (1447–1450) Wien 1912; Ibidem 3/1, Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Ausgang der Regensburger Reichstages (23. September 1450–1. Juni 1454), Wien 1918.

⁶⁷⁰ О преговорима, склапању Уније и њеним последицама: J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge University Press 1959; Idem, *Eugenius IV. Pope of Christian Union*, London 1962; S. Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39)* I/II, Stuttgart 2013; Ђурић, *Сумрак*, 257–290.

⁶⁷¹ *Путовање преко мора*, 130–131. Cf. M. Coman, *Experiencing the Otherness. Bertrandon de la Broquière's Pilgrimage to Jerusalem (1432)* New York College Yearbook 2007–2008, 93.

угледне фирентинске породице, оставио је иза себе дело у виду дневника које је за циљ имало да оправда премештање сабора из Базела у Ферару, а потом у Фиренцу. Тиме је истакнут папски примат у односу на базелске синодисте. Аутор је детаљно бележио сатнице почетка и краја сесија на којима су вођени преговори између две стране.⁶⁷² Посебан део чини дијалог између аутора и базелског присталице Лудвига Понтеа, изасланика арагонског краља Алфонса на Сабору.⁶⁷³ У оквиру тог дијалога, на Понтеово питање ко је од световних достојанственика у грчкој делегацији био поред цара, Сантакроче је на првом месту навео деспота Србије.⁶⁷⁴

Требало би узети у обзир да је Сантакроче као високи папски службеник био непосредан сведок збивања у Ферари/Фиренци 1439. Уз то, поред српског деспота, од православних представника наводи изасланике из Трапезунта, Грузије и Влашке, за које се поуздано зна да су били присутни на Сабору. Занимљиво је да када спомиње црквене представнике ових земаља, то не чини у случају Србије.⁶⁷⁵ Тези да је деспот Ђурађ лично присуствовао отварању Сабора, супротстављају се сложене политичке прилике у то време. Српска држава се у периоду 1437/39. нашла у тешком положају изазваном турском офанзивом.⁶⁷⁶ Додуше, може се помислити да је деспот (као и његов ујак раније) одао једно посматрачко посланство. Насупрот томе, треба узети у обзир да је Сантакроче пажљиво бележио присуство владара и других великодостојника с једне, као и званичних посланика с друге стране. Узевши ово у обзир, сматрамо да не би требало олако одбацити вести овог папског службеника, који је, иако незванично, оставио вредна запажања о саборским дешавањима.

Нешто слично се среће код папског секретара Флавија Бјонда (1392–1463), који је непосредно након пада Цариграда, тачније 1. августа 1453. саставио један трактат под називом *О походу против Турака*. Аутор је овај спис посветио тадашњем напуљском краљу Алфонсу Арагонском (1442–1458) како би га инспирисао на покретање крсташког рата против Турака.⁶⁷⁷ Бјондо је пренео краљу да се српски деспот показао као католички хришћанин и да се од почетка држи уније потписане у Фиренци.⁶⁷⁸ Опет, његове вести могу се посматрати и у светлу успостављања добрих односа између Срба и Курије,⁶⁷⁹ који су били

⁶⁷² Детаљно о Сантакрочеовом животу и делу: Andreas de Santacroce advocatus consistorialis, *Acta latina Concilii Florentini*, ed. G. Hofmann, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1955, V–LIII.

⁶⁷³ Стога се неретко коришћен наслов *Dialogus de Ecclesiae primatu et gestis in concilio Florentino*, у ствари односи на једну целину у оквиру дневника. У складу са тим, приређивач Георг Хофман одлучио за адекватнији наслов, који стоји у његовом издању (вид. претх. нап.). Santacroce, *Acta latina*, V–XI et pass.

⁶⁷⁴ *Seculares quidam Graecorum prope imperatoris tribunal in scamno quodam prope terram consederant, in oppositum assistentium summo pontifici; primo despotus Servie et nobilis quidam imperatoris Trapeseunde mandatum habens, quidamve regis Yberie orator habitu ab aliis differens, bireto rotundo lapidibus pluribus exornato aurove contexto, ac duo apocrisarii principis Valachie*. Andreas de Santacroce advocatus consistorialis, *Acta latina Concilii Florentini*, vol. VI, ed. G. Hofmann, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1955, 30. На ове вести упозорио је Ђурић, *Сумрак*, 277, нап. 178 који их пак не сматра релевантним. Вид. и Антоновић, 50–51 који указује на немогућност деспотовог присуства у Фиренци, због неповољних политичких прилика, мада Сантакрочеово сведочење не одбацује у потпуности.

⁶⁷⁵ *Andreas de Santacroce*, 29, 30.

⁶⁷⁶ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 224–253. У науци се узима и да је деспот морао следити политику свог сизерена, краља и цара Жигмунда, који је био противник унионистичке политике папе Евгенија IV. Антоновић, *Панство*, 50–51.

⁶⁷⁷ Бјондов трактат издат је у: *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, ed. B. Nogara, Roma 1927, 31–58.

⁶⁷⁸ *Serviae despotus Superioris Moseiae princeps, vel ea ratione catholicum se christianum esse ostendit, quod facta manibus nostris in urbe Florentia unionis Graecorum cum catholicis decreta a principio acceptata conservat...*

⁶⁷⁹ У були издатој 24. октобра 1453, папа Никола V наглашава да деспот са својима прихвата облик вере утврђен у Фиренци, уз напомену да га нико не сме узнемиравати зато што следи грчки обред, којег се до тада држао. *Epistolae pontificae ad concilium Florentinum spectantes* III, ed. G. Hofmann, Roma 1946, 142–144. Међутим, иако у основи говоре да је деспот пришао Унији (задржавајући своју веру), папине речи не прецизирају када се то десило, као што је случај са његовим секретаром Бјондом. Да се прихватање Уније десило након самог проглашења, тачније већ 1440. мишљења су: S. Andrić, *Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise*, *Vyzantinoslavica* 74 (2016) 213–215 и Т. Палошфалви, *Бранковић на мађарском престолу? Питања у вези с избором краља (1440)*, На граници хришћанске Европе: поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота, Нови Сад 2020, 9–19. Да деспот ни у ком тренутку није прихватио Унију сматрају:

на незавидном нивоу, практично још од 1444.⁶⁸⁰ Ако се томе дода ауторова тежња да истакне важност Србије у сузбијању даље турске експанзије, неке чињенице се могу третирати и као пренаглашене.

У датом контексту треба размотрити и вести аустријског теолога Томаса Ебендорфера из Хазелбаха (1388–1464). Он је био значајна политичка фигура у аустријским земљама, те је позната његова блискост са породицом Хабзбург, а нарочито са Албертом V (од 1437. угарски и чешки краљ и римско-немачки цар Алберт II) и Фридрихом V (од 1442. римско-немачки цар Фридрих III). Такође, Универзитет у Бечу (чији је ректор Ебендорфер био чак три пута 1423, 1429. и 1445) овластио је Ебендорфера као свог заступника на Базелском сабору.⁶⁸¹ Попут свог савременика Пиколоминија, и Ебендорфер је у више списа оставио податке о Србима, мада самосталну вредност имају они који се тичу њему савремених догађаја. Конкретно у *Хроници римских папа* (писана у периоду 1458–1463)⁶⁸² среће се вест о деспотовом држању према Фирентинској унији цркава. Аутор пише о доласку византијског цара Јована VIII, патријарха Јосифа, никејског митрополита и других који су прихватили унију са римском столицом. У наставку додаје да се, како се прича, већи део њих у малој мери слаже са послушношћу Римској цркви, што се показало на примеру *Срба, Рашиана* и других.⁶⁸³

У суштини, Ебендорферов податак се у великој мери слаже са реалним стањем ствари. Чињеница је да је Фирентинска унија имала доста противника са византијске стране, од којих се посебно истицао ефески епископ Марко Евгеник, али и царица-мајка Јелена Драгаш. У таквим условима, Унија није заживела, што је значило да ни једна страна од ње није имала практичну корист.⁶⁸⁴ Овако посматрано, испада да су Срби у начелу прихватили Унију, али да су се временом показали као њени противници. Дакле, три западноевропска писца, добро упућена у црквене прилике тог доба, спомињу Србе као присталице Уније. Иако се може помислити да Бјондо и Ебендорфер имају у виду каснија тактизирања деспота Ђурђа према Курији, Сантакроче, као сведок збивања у Ферари, изричито спомиње присуство српског деспота. Супротно томе, поједини други наративи не спомињу Србе међу присталицама Уније. Такав је случај са списом *Дискурс прекоморског путовања* из 1451. године, знаменитог теолога и бургундског дипломате Жана Жермена (око 1396–1461).⁶⁸⁵ Важно је

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и папска Курија*, ЗФФБ 16 (1989) 170; Исти, *Деспот Ђурађ*, 444 и нап. 71; Ђурић, *Сумрак*, 277, нап. 178; Антоновић, *Панство*, 65; Е. Sgambati, *Serbi e Serbia nella storiografia Italiana del XV secolo*, *Europa Orientalis* 23/2 (2004) 37–38.

⁶⁸⁰ Врхунац аномозитета према српском деспоту представља була папе Николе V од 12. априла 1450, којом је поништена Хуњадијева заклетва дата Ђурђу у Смедереву 1448. Тиме су анулирани и сви други уговори између њих, а деспот је оптужен за кривоверје. О. Raynaldi et J. Laderchii, *Annales ecclesiastici* XXVIII, ed. A. Theiner, *Barri-Ducis* 1874, 533–544; Спремић, *Деспот Ђурађ и Курија*, 168–169; Антоновић, *Панство*, 60–63. О политичкој позадини ових дешавања вид. ниже у тексту.

⁶⁸¹ А. Lhotsky, *Thomas Ebendorfer. Ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts*, Stuttgart 1957; Н. Zimmermann, *Thomas Ebendorfer, ein Universal-historiker der konziliaren Epoche*, *Römische historische Mitteilungen* 40 (1998) 389–414; Р. Uiblein, *Aus den letzten Jahren Thomas Ebendorfers*, *MIÖG* 100 (1992) 283–404. Преглед важнијих наслова код Гавриловић, *Срби*, 7, нап. 1.

⁶⁸² Ебендорфер је дао портрете римских папа од Св. Петра, закључно са Пијем II. Сам назив *Chronica pontificum Romanorum* је познијег времена. У рукопису који се налази у Националној библиотеци у Бечу (свр. 3423), а који је по свој прилици аутограф, стоји назив *Liber pontificum. Chronica pontificum Romanorum*, ed. Н. Zimmermann, *MGH SS NS* 16, München 1994, 3–4.

⁶⁸³ *Venit a Grecia Johannes Palliologus, imerator eorumdem, Joseph patriarcha Constantinopolitanus, dominus Nicenus et multi episcopi et eorum docti, qui unionem cum Romana sede susceperunt, quibus tamen mayor pars sue obediencie, ut fertur, minime consentit, ut in Siruis, Racis et aliis plurimum expertum est. Chronica pontificum Romanorum*, 490–491. Уп. Гавриловић, *Срби*, 17–18.

⁶⁸⁴ О нерасположењу угледних византијских достојанственика према Унији, сведочи и то што коначан пристанак нису дали Марко Евгеник и деспот Димитрије Палеолог, царев брат. О постунионистичкој клими у Византији детаљно код Ђурић, *Сумрак*, 308–370; Gill, *The Council*, 369–388.

⁶⁸⁵ Иако ниског порекла, Жермен је временом напредовао и вршио неколико значајних функција у Бургундском војводству. Тако је крајем 1431. постао канцелар новооснованог *Реда златног руна*, а 1436. и епископ Шалона. Жермен је имао важну улогу као посредник између војводе Филипа и француског краља Шарла VII, те је већи део своје политичке каријере провео у својству дипломате. Посебно је био заинтересован за питање крсташког

истаћи да је Жермен био посланик бургундског војводе Филипа Доброг на Сабору у Ферари па ни његове податке не треба олако одбацити.⁶⁸⁶

Динамични догађаји који су праћени првим падом Србије под турску власт 1439, затим улогом Срба у антитурској кампањи познатој као *Дуга војна* (1443–1444),⁶⁸⁷ запажени су од стране више западних писаца. Један од њих је и споменути Енеја Силвије Пиколомини, који је белешке о томе оставио у неколико списа. Пре свега, потребно је рећи нешто о овом значајном хуманисти. Родом из угледне сијенске породице, богато образовање је стекао код чувеног хуманисте Франческа Филелфа. У доба Велике шизме, Пиколомини је био присталица Базелских синодиста, да би се временом приклонио идеји папске супрематије. Заправо, он се залагао за јединство у римокатоличком свету, под покровитељством папе и римско-немачког цара. Пиколомини је био добро упућен у прилике у тадашњој Европи, с обзиром да је од 1442. до 1455. био секретар цара Фридриха III (1442–1490), а од 1458. и римски папа под именом Пије II. Он је упамћен као најватренији заговорник крсташког рата против Турака Османлија, али га је у конкретнијим плановима омела смрт. Тачније, преминуо је јануара 1464. у Анкони, спремајући се да прогласи нови крсташки поход.⁶⁸⁸

У конкретном случају, издвојићемо неколико његових списа. Најстарији од њих је *Чешка историја* из 1458. где је на концизан начин приказана прошлост Чеха од митских прапочетака па до избора Јиржија Пођебрада за краља (1457).⁶⁸⁹ Општијег карактера и нешто утицајнији спис је *О Европи*, довршен недуго након претходног дела. Следивши географски концепт, Пиколомини доноси преглед историјских збивања на простору тадашње Европе, а као хронолошки оквир узима дотадашње године владе цара Фридриха III (1440–1458). Централну улогу у овом делу има питање турске опасности, практично као део општег, европског проблема.⁶⁹⁰ Иако се у његовом делу срећу подаци од значаја за српску историју, треба напоменути да не постоји посебно поглавље посвећено Србима.⁶⁹¹

похода. У ту сврху, био је задужен за тумачење Курана, који је са собом донео Бертрандон де ла Брокијер. Основне податке о Жермену даје J. Paviot, *Jean Germain – évêque de Nevers et de Chalon-Sur-Saone Chancelier de l'Ordre de la Toison d'or*, Publications du Centre Européen d Etudes Bourguignonnes 50 (2010) 109–127; Преглед Жерменовог литератног опуса: E. Burkart, *La production littéraire de Jean Germain*, Jean Germain (v. 1396–1461): évêque de Nevers et de Chalon-Sur-Saone Chancelier de l'Ordre de la Toison d'or, ed. D. Lannaud, J. Paviot, Chalon-Sur-Saone 2019, 129–137.

⁶⁸⁶ Ch. Schefer, *Le Discours du Voyage d'outremer au très victorieux roi Charles VII, prononcé en 1452, par Jean Germain, évêque de Chalon*, ROL 3 (1895) 330. На ову вест упозорио је Антоновић, *Панство*, 64, нап. 78.

⁶⁸⁷ О овој кампањи и збивањима који су јој претходили постоји обимна литература, стога упућујемо на важније наслове: E. A. Antoché, *La croisade de 1443 dans le Balkans. Anatomie d'un échec*, Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669), ed. I. M. Damian, I. A. Pop, M. Popović, A. Simon, Frankfurt am Main/Berlin 2012, 9–25; Idem, *Une croisade au Bas-Danube au XVIe siècle: La "Longue Campagne" (septembre 1443–janvier 1444)*, Nouvelle Histoire Bataille 9 (1999) 93–116; Jefferson, *The Holy Wars*; M. Chasin, *The Crusae of Varna*, НОС VI, ed. K. M. Setton, University of Wisconsin Press 1989, 276–311. Од домаћих наслова издвајамо: Радонић, *Западна Европа*, 87–242; *ИСН* II, 254–267 (М. Спремић); Исти, *Десном Бураћ*, ; М. Максимовић, *Срби и "Дуга војна" 1443/1444. године*, ВИГ 1 (2013) 45–70; А. Крстић, *Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443–1444)*, ИЧ 55 (2016) 113–146.

⁶⁸⁸ О Пиколоминијевом животу и делу постоји обимна библиографија, стога упућујемо на најновију студију: N. Bisaha, *From Christians to Europeans. Pope Pius II and the Concept of the Modern Western Identity*, Routledge 2023, где је дат исцрпан преглед литературе. Зајетији приказ Пиколоминијевог живота у *ЕМС*, 1214–1215 (R. Lamboglia).

⁶⁸⁹ Оригинал није сачуван, али је дело одмах постало популарно о чему сведочи и први штампани примерак из 1475. R. Montecalvo, *The New „Landesgeschichte“: Aeneas Silvius Piccolomini on Austria and Bohemia*, Pius II: El Più Expeditivo pontifice. Selected studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464), ed. Z. Von Martels, A. Vanderjagt, Brill: Leiden/Boston 2003, 55–86.

⁶⁹⁰ Најновији поглед на Пиколоминијеву концепцију *Европе* доноси Bisaha, *From Christians to Europeans*. Сажетији поглед Бисаха даје у раду „*Inventing Europe*“ with Aeneas Silvius Piccolomini, *Images of Otherness in Medieval and Early Modern Times*, ed. A. Eisenbiß, L. E. Saurma-Jeltsch, Berlin-München, 2012, 143–150. Вид. и коментар исте ауторке у оквиру енглеског превода: Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c. 1400–1458)*, transl. by R. Brown, introduced and annotated by N. Bisaha, 10–18.

⁶⁹¹ Излагање почиње подацима о Угарској, а Србију посматра као део великог *Угарског царства*. Затим прелази на балканске земље (грчке провинције, Албанија, Босна), а потом на средњу и северну Европу, Енглеску и Шкотску. Пиколомини задати концепт завршава опширним описом Италије. *Европе*, 17–29. Дело је сачувана у

Споменућемо и Пиколоминијев последњи, али и најобимнији спис – *Коментаре* у 12 књига. Ово дело представља спој аутобиографских елемената и шири приказ историјске слике тадашње Европе. Аутор је као узор имао Цезарове *Коментаре*, па том смислу, излаже у трећем лицу.⁶⁹²

У *Чешкој историји*, Пиколомини пише како је, страхујући од турског напада, *деспот Србије коју Рашка зову*, са свештеницима и племством избегао у Угарску. Том приликом оставио је једног од синова да брани Смедерево, с тим што је султан успео да сломи одбрану и ослепи деспотовог сина, чијом је сестром био ожењен.⁶⁹³ У *Европи* углавном понавља наведено, с тим што додаје деспотово име (*Georgius*), као и да су са њим у Угарску избегли његова супруга и преостала деца, мада уз свештенство не спомиње властелу. Пиколомини додаје и да је деспот у изгнанству провео доста времена.⁶⁹⁴ У оба наратива, дакле, истакнуто је сродство српске владарске породице са султаном Муратом II.⁶⁹⁵ Овде би требало истаћи да су Пиколоминијеви наводи мање-више тачни, с тим што се ослепљење деспотовог сина Гргура није збило 1439. већ 1441. године. Тада је у анадолском Токају ослепљен и Гргуров брат Стефан. Такође, чињеница је да се са деспотом у Угарској у то време нашао једино његов најмлађи син Лазар, а не остала деца, како Пиколомини тврди.⁶⁹⁶

Из даљег излагања се види да Пиколомини главне заслуге за потоње ослобођење Србије приписује Јанку Хуњадију, који деспоту није вратио целу земљу, већ је део задржао за себе, а део предао својим сарадницима. Аутор то оправдава војним заслугама угарског заповедника, али и Ђурђевим сумњивим ставом по питању вероисповести. Како даље тврди, деспот је био подељен између Угара и Турака, а није се држао Римске цркве нити је следио Мухамедове законе.⁶⁹⁷ У сваком случају, вест о Хуњадијевом задржавању дела српске територије не треба схватити дословно, већ се они по свој прилици односе на деспотове угарске поседе, како ћемо показати даље у раду.⁶⁹⁸

Занимљиве, али и особене вести срећу се у *Историји Турака* споменутог Јерга из Нирнберга. Говорећи о подвизима турских султана, аутор посебну пажњу посвећује Моратбегу. Између осталог, истиче да је овај од Грка освојио Једрене, да би након тога, дуго

најмање девет рукописа од којих су најзначајнија два из Ватиканског архива (Urbinas Latinus 885 и Vaticanus Latinus 3888). Спис је дуго био сматран делом *Космографије* (Cosmographia), јер је 1509. био издат заједно са другим Пиколоминијевим делом, *Азија* из 1461. Све до почетка XVIII века, Пиколоминијева *Европа* штампана је као посебан спис, али и као *Космографија*. Још пре краја XV века, *Европа* је у виду додатка *Нирнбершким хроникама* Хартмана Шедела преведена на немачки, а 1544. заједно са *Азијом* на италијански језик. *Europe*, 36–37.

⁶⁹² Прво штампано издање изашло је 1584. у Риму, а наредно пет године касније. Треће издање појавило се 1619. у Франкфурту. Овом приликом користимо издање које је приредио Луиђи Тотаро. Он се ослањао на две копије, настале под покровитељством самог аутора – Cod. Corsiniano 147 (Библиотека Академије Линцеј) и cod. Vat. Reg. lat. 1995 (Апостолска библиотека Ватикан). Enea Silvio Piccolomini: Papa Pio II, *I Commentarii*, Vol. I–II, ed. L. Totaro, Milano 1984, XI–XXVII.

⁶⁹³ *Aeneae Silvii Historia Bohemica. A principio gestis usque ad Georgium Boiebracium*, Abergae 1592, 150–151.

⁶⁹⁴ *Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Europa*, ed. A. van Heck, Biblioteca Apostolica Vaticana 2001, 66; *Europe*, 78. Примера ради, Флавио Бјондо у трактату *О походу против Турака* из 1453. уопште не говори о деспотовом одласку у Угарску, већ директно на простор Италије.

⁶⁹⁵ У *Чешкој историји*, аутор наглашава да је султан напао Србију не марећи за сродство са деспотом, док у *Европи*, каже да се Турчин вратио кући, не осетивши љубав своје супруге. *Historia Bohemica*, 151; *De Europa*, 93.

⁶⁹⁶ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 273; Исти, *Деспот Лазар Бранковић*, ЗРВИ 50/2 (2013) 900–901.

⁶⁹⁷ ... cum et ipse sua uirtute repulisset hostes et Georgii suspecta fides esset, qui medius inter Hungaros et Turcos nunc hos, nunc illos fefellisset, in iis uero, que religionis essent, neque romane ecclesie auscultaret neque Maometis legem sequeretur. *De Europa*, 66–67; *Europe*, 78.

⁶⁹⁸ Деспот Ђурађ је на име ратних трошкова током *Дуге војне* 1444. Јанку Хуњадију препустио Вилагош са властелинством, а у залог дао Мункач, Сатмар, Немети, Нађбању, Бесермењ, Дебрецин и Ершомљо (Вршац). Такође, у истом документу, деспот је сам истакао Хуњадијеве заслуге за обнављање Деспотовине. *Genus incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*, ed. G. Fejer, Budae 1844, 71–75. Вид. и А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурађа, датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа 32 (2011) 125–156; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине, 232.

година ратовао са краљем Деспот-Лазаром (*könig Dispotlaser*) и одузео му земљу Србију (*Seruia*) и целу Бугарску, у којој наводи градове: Пловдив, Софију, Никопол и Трново. Даље сазнајемо да је краљ Деспот-Лазар имао лепу кћер, коју је султан пожелео за жену, мада она није хтела да се уда за безбожника (*heyden*). Међутим, њена браћа су јој саветовала да пристане, уз обећање да ће га убити, уколико то буде желела. На крају, она се удала за султана, чиме је између њеног мужа и оца утврђен мир. Наставак приче забележен је у одељку о владавини Моратбеговог сина по имену Кобачочлок. Са њим је Деспот-Лазар дуго ратовао, из разлога што му је султанов отац ослепио синове. Наиме, планове своје браће, супругу је открила Лазарева кћерка, која је измолила за њихов живот. Када су на њен позив они изашли пред султана, овај их је заробио и лишио очињег вида.⁶⁹⁹

Како се на овом примеру сликовито запажа, Јерг из Нирнберга је различите личности и догађаје из турске, односно из историје српско-турских односа од краја XIV до средине XV века повезао и интерпретирао као једну целину. У основи наратива, преплићу се мотиви сукоба кнеза Лазара и султана Мурата I, односно њихових потомака деспота Ђурђа и султана Мурата II. Већ смо скренули пажњу на приповест која се односи на Косовску битку, а која следује наведеном одељку. У том смеру, испреплетане су и судбине српских принцепа и турских султанија Оливере Лазаревић и Маре Бранковић. Ипак, највећи део овог одељка тиче се времена Ђурђевог владавина. Примећују се алузије на први пад Србије (1439) и на ослепљење деспотових синова Гргура и Стефана. Везано за то, стоји и наводна прича о узроку тог догађаја, што се како ћемо видети, не среће у другим изворима.

Више детаља дају хроничари с краја XV века, на које је упечатљив утисак оставило страдање једног хришћанског краља у борби против неверника. Како је заправо реч о Владиславу III Јагелу, краљу Пољске (1434–1444), а од 1440. и Угарске, не чуди што се највећи број вести може наћи управо код хроничара с простора двеју земаља. Међу најважнијима је споменути Јан Длугош. О походу пољског и угарског краља, Длугош говори у последњој, дванаестој књизи *Анала*. На овај спис, али у измењеном, хуманистичком руху, ослања се Филип Буонакорси (1437–1496), познатији по надимку Калимах, који за разлику од Длугоша није био Пољак, већ се тамо нашао као политички прогнаник.⁷⁰⁰ У периоду 1485–1488, по налогу краља Казимира IV, чији је секретар у међувремену постао, Калимах је написао *Историју о краљу Владиславу или поразу код Варне*. За разлику од Длугошевих *Анала*, Калимахова *Историја* представља званичан (династички) спис, писан под покровитељством самог краља Казимира IV.⁷⁰¹ У готово истоветном односу, стоје и дела двојице угарских писаца тог времена. Аутор старијег дела је већ споменути Јанош Туроци, а које је као главни извор послужило Антонију Бонфинију (1427/34–1502/5). Попут свог сународника Калимаха, Бонфини је био прави хуманистички историограф. За ширење својих идеја, плодно тле је нашао на двору краља Матије Корвина, где се налазило више учених људи пореклом из италијанских градова.⁷⁰² Бонфинијево волуминозно дело *Декаде угарских*

⁶⁹⁹ Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, II–III; 3. Константиновић, *Јерг из Нирнберга*, 51.

⁷⁰⁰ Калимах је имао значајну академску каријеру у оквиру Римског академског друштва, које је основао Јулије Сансеверино, познатији под псеудонимом Помпоније Лето. Међутим 1468. заједно са другим члановима, Калимах је оптужен за заверу против папе Павла II. У Пољској га је срдечно дочекао Григорије из Санока, архиепископ Лавова, коме је посветио једно своје дело. Такође, постоје мишљења да је Калимах заправо био нека врста шпијуна у служби Вененије. E. W. Coghaine, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago/London 1981, 344; Mlinar, *Podoba celjskih grofov*, 128–130; EMC, 224–225 (M. Mejor) са литературом.

⁷⁰¹ Дело је сачувано у седам рукописа од којих су најзначајнија Vatican, reg. lat. 681, f. 5–98 и ottob. lat. 2280, f. 5–105. Аутограф је изгорео 1487. услед последица пожара у Кракову. О Калимаховом делу: *Philippi Callimachi, Historia de rege Vladislao*, ed. I. Lichonska, T. Kowalewski, Warsawa 1961, 7–12, што представља и билингвално, критичко издање.

⁷⁰² Бонфини је по свој прилици рођен у месту Партињоне. Стекао је изузетно образовање код Еноха из Асколија, да би касније постао професор грчког и латинског језика на Академији у Реканатију. Први пут се у Угарској (можда као део папског посланства) нашао крајем 1486. године, да би се три године касније ту трајно настанио. О Бонфинију: D. I. Lazar, *Antonio Bonfini, storico umanista Ascolano*, Roma 1994; M. Kisić, *Antonio Bonfini, istoriograf Ugarskog kraljevstva*, Istraživanja 24 (2013) 129–149; M. Pavoni, „Scribere cum iussus historiam“. *Antonio bonfini storiografo dei re d'Ungheria*, In presenza dell'autore. L'autorappresentazione come evoluzione della

збивања (писано 1487/90–1496), представља важан преглед угарске историје до 1496. године.⁷⁰³ У оквиру III декаде, говори о наведеним збивањима и то у многим сегментима опширније од свог претходника Туроција.

Овде би требало истаћи да се од наведених аутора, Длугош сматра најрелевантнијим, мада не треба потценити сажето, али важно сведочење Јаноша Туроција. Како смо истакли, од њих су у великој мери зависни Калимах и Бонфини, те ћемо њихова казивања посматрати у том руху. Штавише, Бонфини се ослањао не само на Туроција, већ и на пољске ауторе, а нарочито Калимаха.⁷⁰⁴ Ипак, као што ћемо показати, вести млађих наратива у неким случајевима имају самосталну вредност у односу на две старије хронике, те ћемо им стога, поклонити дужну пажњу.

О паду Смедерева 1439. и бекству деспота Ђурђа у Угарску говоре сви наведени наративи, а посебно је занимљиво сведочење Јана Длугоша. Он истиче да је деспот смедеревску тврђаву (*castrum Smideroph*) саградио *скорпије* и то на обали Дунава. Град је утврдио са двадесет пет кула, уз високе материјалне издатке. Како би одбио Турчинов напад, деспот, кога Длугош погрешно назива именом *Стефан*, уз сузе је краља Алберта молио за помоћ. Међутим, од тога није било вајде, како због страха међу угарским редовима тако и због бројчане надмоћи турске војске. У међувремену, док се краљ Алберт канио да крене у помоћ опседнутом граду, султан је склопио договор са браниоцима Смедерева, богато их подмитивши. Тиме је Мурат, према ауторовим речима, задобио добро утврђен и стратешки значајан град. Длугош даље наводи како је деспотов син ослепљен, не пропуштајући да попут Пиколоминија спомене Муратове сродничке везе са деспотском породицом.⁷⁰⁵ Са друге стране, пад српске престонице, Калимах види као последицу војне неодлучности Пољака и Угара да се супротставе Турцима. Како сам истиче, не бранећи *угарске штитове* Рашку и Бугарску, сада морају да штите своје границе.⁷⁰⁶

Сведочење Јана Туроција је посве другачије. Пад Смедерева, он представља као последицу султановог оклевања да се супротстави великој угарској војсци коју је сакупио краљ Алберт.⁷⁰⁷ С друге стране, Бонфини, делимично се ослањајући на Пиколоминијеву *Чешку историју*, предочава да је деспот са готово целим народом, властелом и свештенством избегао у Угарску. Он наводи и да су Турци даноноћно нападали тврђаву *Св. Андреја, коју варвари зову Смедерево*, као и да су опседнути житељи чекали на помоћ угарског краља. Како до ње није дошло, град је убрзо освојен, док су становници, наводно сви до једног погубљени. За разлику од Пиколоминија, Бонфини зна да је са деспотом избегао његов трећи син Лазар, као и за ослепљење Гргура и Стефана. Удају деспотове кћерке за султана представља као присиљан чин, који је уследио као последица освајања Смедерева.⁷⁰⁸

Овде је важно истаћи да наводи Јана Длугоша у великој мери одговарају истини. Наиме, извесно је да је Гргур Бранковић склопио некакав договор са султаном Муратом II и тако

storiografia professionale tra basso Medioevo e Umanesimo, ed. F. Delle Donne, Napoli 2018, 145–160; Cohraine, *Historians*, 344–345; *EMC*, 189 (S. A. Sroka).

⁷⁰³ Прве три декаде сежу до доласка краља Матије на престо (1457), док је IV посвећена краљевој владавини. Недовршена, V декада односи се на део владавине краља Владислава II Јагелонца, до 1496. године. Оригинал није сачуван (осим два пронађена фрагмента), а прво целовито штампано издање, појавило се 1568. у Базелу. *EMC*, 189 (S. A. Sroka); Kisić, *Antonio Bonfini*, 140–147.

⁷⁰⁴ Jefferson, *The Holy Wars*, 8–9 и нап. 21, водећи се ставовима појединих пољских истраживача, Калимахову *Историју* сматра готово неупотребљивом за реконструкцију догађаја везаних за хришћанско-турске сукобе. Слично мишљење дели и по питању Бонфинијевих *Декада*.

⁷⁰⁵ *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 11–12, 1431–1444*, Varsavie 2001, 209. Интересантно је да када спомиње турску опсаду Београда 1440. године, *града између Угарске и Рауке*, Длугош открива да је султан намеравао да примени исту тактику коју је користио приликом опсаде Смедерева, што је поред примене силе подразумевало и прекидање дотока намирница. *Ibidem*, 248–250.

⁷⁰⁶ *Philippi Callimachi De Rebus Gestis A Vladislao Polonorum Atque Hungarorum Rege, libri tres*, Cracoviae 1582, 8–11.

⁷⁰⁷ *Chronica Hungarorum*, 234; Thuróczy, *Chronicle*, 102.

⁷⁰⁸ Bonfini, *Rerum III*, 82–83. Бонфини индиректно сугерише да је бранилац Смедерева био Стефан, с обзиром да га у контексту ослепљења спомиње пре Гргура. Како ћемо видети, он заправо меша двојицу деспотових синова.

добрио већи део старих земаља Бранковића на управу.⁷⁰⁹ Занимљиво је да то не спомиње нико од преостале тројице аутора. Супротно томе, Туроцијеви наводи се не могу прихватити, јер је војска сакупљена од стране краља Алберта, била прилично неорганизована и невољна да ратује против Турака.⁷¹⁰ Тако да су и по овом питању Длугошеве вести релевантније.

Оно што је интересантно јесте да ниједан од ових писаца не спомиње однос деспота Ђурђа према сложеним политичким приликама у Угарској након смрти краља Алберта. Наиме, земља је убрзо доспела у стање грађанског рата, а српски владар је стао на страну краљице-удове Јелисавете,⁷¹¹ што је сасвим штуро споменуо Калимах.⁷¹² Штавише, од стране пољских аутора, однос деспота Ђурђа према краљу Владиславу Јагелонцу представљен је у крајње позитивном светлу. Они наводе да се српско посланство нашло у аудијенцији код новог угарског краља, након његовог свечаног уласка у Будим. Тамо су му пренети деспотова радост и изрази верности као и извињење због личног недоласка. Деспот је то правдао продором Турака у његову земљу.⁷¹³ Међутим, односи српског владара и краља Владислава били су веома лоши све до раног лета 1441, када се деспот вратио у Угарску и када су му враћени раније одузети поседи.⁷¹⁴ Исправне наводе о слању Ђурђевог посланства

⁷⁰⁹ М. Динић, *Област Бранковића*, Српске земље, 174–175; *ИСН* II, 246–247 (М. Спремић); Спремић, *Деспот Ђурађ*, 239; уп. Орбин, *Краљевство Словена*, 370 (коментар С. Ћирковића). Исто тако, тачна су Длугошева запажања да је Смедерево брањено помоћу двадесет пет кула. Прецизније, Мали град је брањен помоћу шест, а Велики помоћу деветнаест кула. Уз то, и Длугошеви наводи о завршетку градње мало пре турског напада, одговарају истини. *Лексикон градова и тргова*, 265 (А. Крстић); М. Поповић, *Смедеревски град – етапе грађења и значење*, Пад Српске деспотовине, 373–391.

⁷¹⁰ Спремић, *Деспот Ђурађ*, 234–236; Радонић, *Западна Европа*, 88–91.

⁷¹¹ Овде би се требало осврнути на један извор који доноси кратке, али значајне вести о односу деспота Ђурђа према угарским приликама након смрти краља Алберта. Наиме, реч је о *Мемоарима* Јелене Котанер (око 1400–после 1470), дворске даме краљице Јелисавете. Сходно чињеници да је Јеленина породица била немачког порекла (други супруг Јохан Котанер био је коморник Св. Стефана у Бечу), она је своје дело написала на старонемачком. Сачуван је само један препис, који се чува у Националној библиотеци у Бечу (cod. 2920). Дело Јелене Котанер је од великог значаја као сведочанство о бурним дешавањима у Угарској током 1439. и 1440. године. А. Classen, *Helene Kottanner. A Fifteenth-Century Eye-Witness Turned Author. The Earliest Medieval Memoirs by a German Woman Writer, The Power of a Woman's Voice in Medieval and Early Modern Literatures*. New Approaches to German and European Women Writers and to Violence Against Women in Premodern Times, ed. A. Classen, Berlin/New York 2007, 309–338. Као верни присталица краљичине струје, Котанер је успела да украде круну Св. Стефана којом је 1440. у Стоном Београду крунисан тек рођени Ладислав V. У покушајима завађених страна да дођу до компромиса, Котанер бележи да су угарски магнати предлагали краљици да се уда за пољског краља Владислава (III) или за сина српског деспота. На то, краљица је одговорила како за мужа не жели паганина, те би пре прихватила хришћанског сељака. *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)*, ed. K. Mollay, Wien 1971, 12. Овај кратак, али драгоцен податак представља утиске једне племкиње, која је била сведок ове, али и других политичких афера у Угарској тог доба. У наставку њеног текста, стоји да је палатин Ладислав Горјански одлучио да би будући краљичин муж требало да буде пољски краљ, што су прихватили и остали великаши. Да ли то указује да се претходни израз односи на Лазара, како се често истиче у литератури (Спремић, *Деспот Лазар*, 900) или пак на Владислава? Наиме, у прилог другој опцији ишла би чињеница да је Владислављев отац пре доласка на пољски престо и прихватања римокатоличанства био паганин. Чињеница да је млади пољски краљ био римокатолик не би сметала угарској краљици да подсети на његово паганско порекло. С друге стране, извесно је да ни Лазар Бранковић као православни хришћанин није био идеалан избор за угарског краља. Може бити и да се краљичина изјава коју преноси Котанер, односи на обојицу потенцијалних кандидата. Ипак, угарским великашима је свакако више одговарао римокатолички пољски краљ него син српског деспота, вазала угарске круне. Детаљно о питању Лазареве кандидатуре на угарски престо уз споменути епизоду: Палашфалви, *Бранковић*, 9–19 са прегледом извора и литературе.

⁷¹² *Philippi Callimachi De Rebus Gestis*, 8. О приликама у Угарској: Рокаи, *Историја*, 150–154.

⁷¹³ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 232. Калимах доноси и проширену верзију нарације, истичући како су српски посланици, као и босански пре њих, још на почетку подсетили на заједничко порекло и језик два народа. Притом су указали на врлине Срба и Пољака, које ниједан други народ не поседује. На другом месту (*Ibidem*, 109) Калимах указује на заједничко порекло Пољака, Хрвата и Далмата.

⁷¹⁴ Краљ Владислав је деспота Ђурђа отворено називао неверником и побуњеником, јер је стао на краљичину страну, уз то цинично наводећи да су се два Ђурђева сина налазила усред Турске. Одузео му је том приликом Мункач, Перлек, Вилагош, палату у Будиму и друге поседе. L. Thalóczy, A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti Összöttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907, 376–377; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 256, 268–269; Бубало, *Поседи*, 231; Вид. и А. Крстић, *Чланови династија Југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад 2014, 234, нап. 104 (докторска дисертација у рукопису). Стога, сматрамо да се не може прихватити

доноси једино Бонфини. Он сугерише да се то десило након Ђурђевог повратка из Дубровника.⁷¹⁵ Другим речима, из овога произлази да је према пољским ауторима, деспот Ђурађ од преласка у Угарску тамо боравио све време.⁷¹⁶

Од наведених писаца једино Бонфини пружа сведочанство о боравку деспота и његове породице у Дубровнику. Он казује да је *Панонију*, тј. Угарску, деспот напустио због тамошњих немира, а затим да се са сином Лазаром и целим богатством, које је износило 500.000 златника, склонио у Дубровник.⁷¹⁷ Притом, даје податке о деспотовом боравку у граду Св. Влаха. Док је мирно бивствовао, Дубровчанима су стигла султанова писма у којима је од њих захтевао предају деспота, с тим да заузврат задрже Ђурђево богатство. Султан је тобоже једино желео да власт над Србијом дели са Ђурђем и његовим синовима. Не желећи да их води похлепа, Дубровчани су на заседању Сената одлучили да деспот са својима надаље остане у граду. Он се пак саветовао са супругом Јерином, *сестром византијског цара*, која му је предлагала да се склоне у Цариград, уместо у Угарску, коју је пре тога напустио. Међутим, на крају је одлучио да се ипак запути у Будим.⁷¹⁸

Овде би требало указати на важност ових вести, али и на то да је аутор боравак деспотске породице у Дубровнику у два наврата (крај јула 1440; април – јул 1441) представио као један. Ипак, ови подаци се у значајној мери могу контролисати другим изворима. Заиста, крајем маја 1441. један турски посланик нашао се у Дубровнику и то поводом деспотовог боравка у граду.⁷¹⁹ Такође, значајна је и поузданост вести о похрањивању деспотовог поклода.⁷²⁰

Наредне вести споменутих аутора односе се на улогу деспота Ђурђа у покретању *Дуге војне*, затим на ток саме кампање и њених последица. Према ауторима из Пољске, деспот је уз сузе краља Владислава молио да покрене рат против Турака. Како Длугош истиче, то је

мишљење које доноси А. Nikolov, *The orthodox people of the Balkans in the eleventh and twelfth book the "Annals" of John (Jan) Dlugosz*, Моравска Србија, 27–28 о слању посланика током 1440.

⁷¹⁵ Bonfini, *Rerum*, 107. Он такође каже да су при повратку у Угарску, деспоту дати поседи које је добио од Жигмунда, а након тога следи вест о одашиљању посланства новом краљу.

⁷¹⁶ С друге стране, Флавио Бјондо каже да је деспот са благом избегао у Италију, како би се ставио под заштиту Венеције. *Scritti inediti*, 45.

⁷¹⁷ Bonfini, *Rerum* III, 106, додуше, истиче да се то десило након смрти краља Жигмунда, а не Алберта. Мада, Жигмундову смрт, Бонфини узима као прекретницу, када је реч о немирима у земљи.

⁷¹⁸ *Despotes Georgius Mysia a Turcis exactus post Sigismundi mortem ob gravissimas Pannonie discordias cum Lazaro filio ac fortunis omnibus se receperat ratus in libera se civitate libere victurum. Multum secum auri gemmarumque portarat, quando opulentissimo auriferoque regno diu quiete potitus erat. Quinquies centena aureum milia in Ragusinorum erario, quo tutius asservantur, recondidisse ferunt. Cum veluti e naufragio in portum se huc confugisse intelligeret, securam vitam agebat otioque civil omnem regni iacturam facile consolabatur. Dum in hac tranquillitate versatur, ecce ad senatum Amratis littere mittuntur, quibus Ragusinos hortatur oratque, ut Georgium sibi tradant, eius opes fortunasque retineant; nil preter hominem aliud exposcit, ut cum filiis et regno patre quoque potiat; pro beneficio perpetuum se cum Ragusinis otium fedusque continuo initurum pollicetur. Recitatis in senatu litteris, cum patres dicere sententias iubentur, unico omnes consilio barbari facinus abominantes nullo avarite scelere Ragusine reipublice dignitatem incestandam esse censent neque hospitii fidem cuiquam violandam. Georgium extemplo in senatum acciri iubent, qui, cum senatores intellexissent, eum bono animo esse iubent, omni principem suspitione liberant. Cum se aliquantisper ille collegisset, ne cuius cum profana gente belli auctor esset, propediem se abiturum esse recepit. Dimissus a senatu Hirenem coniugem imperatorisque Paleologi sororem consulit, utro potius ad declinandam Turci insidias, an in Pannonias, an Constantinopolim fugiendum esse videatur. Hirena ad Grecos suadet, ad Ungaros contra, unde profectus erat et quorum olim fidem exploratam habebat, eius animus hortabatur. Filliorum cecitatem nondum acceperat, quos Turcus non modo captivitate, sed perpetua quoque cecitate multaverat. Ibidem.*

⁷¹⁹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris 1899, 384, нар. 1; Између два боравка у Дубровнику, деспот се нашао у Зети, односно оним деловима које је још увек контролисао. Према познијим изворима (Орбин, *Краљевство*, 113) султан је уценио Ђурђеву главу и тражио од Барана да га предају. Детаљан приказ ових збивања: Спремић, *Десном Ђурађ*, 278–282, који се у датом контексту, осим на Бонфинија позива и на позне дубровачке писце.

⁷²⁰ У признаници од 26. јула 1441, стоји да је деспот у Дубровнику, између осталог похранио и 50.000 златних дуката, што Бонфини и наводи. Додуше, из његовог саопштења се стиче утисак да је српски владар цео свој поклад оставио одједном, иако тај процес је вршен у више наврата током 1440. и 1441. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Mikosich, Viennae 1858, 406–409. Вид. Спремић, *Десном Ђурађ*, 269–270, 280–281, 725.

желео ради повратка његових земаља и поседа *Албаније и Рашке*, које је у претходним годинама Турчин потчинио заједно са свим утврђењима, градовима и утврдама због њиховог изобиља и богатих рудника злата и сребра. Поред тога, Ђурађ је имао и личне разлоге, јер је султан ослепио, и како Длугош погрешно наводи ушкопио двојицу његових синова.⁷²¹ Калимах истиче да је у овоме, деспот видео прилику за освету, како за његове синове, тако и за хришћане уопште. Ако је судити према ауторовим речима, краљ није много марио за деспотове молбе, као ни за мудре савете кардинала Јулијана Чезаринија, све до сазивања сабора у Будиму (23. април 1443). Тада је донета одлука о покретању похода.⁷²²

Према Длугошу, крсташи су код Београда прешли Дунав и прошли поред Сланкамена (*Salsum Lapidem*). Потом су дошли до Софије, коју су као и многа друга утврђења, утврде и градове које су Турци држали у Бугарској и Рашкој, освојили. Када су стигли до реке коју локални житељи зову Морава, преко ухода су дознали да Турци чекају у заседи на непознатом месту (Калимах прецизира да је реч о 2.000 Турака). Поред одређених успеха, хришћанска војска је била знатно ослабљена, а и зимски услови нису погодвали наставку ратовања.⁷²³ Калимах пак каже да се деспот крсташима придружио код Софије. Такође, више простора даје опису њиховог боравка на тлу Србије, мада не прецизира да је реч о деспотовој земљи. Место уз Мораву, где се улогорила краљева војска, описује као предео који се не може назвати ни брдом нити равницом, већ је нешто између. Колико се спушта са брда, толико се издиже изнад равнице. Управо је непогодан терен отежао даље војевање па су крсташи почели да губе жар за борбом. Несрећни војници су намеравали да пређу реку, како би дошли до главнине крсташке војске. Међутим, високе и стрме падине су их додатно обесхрабриле. Увидевши то, краљ је послао Хуњадија, који је непријатељу нанео страховит пораз.⁷²⁴

Оба хроничара наводе да је краљ намеравао да се повуче. У том погледу, Длугош доноси податак да је *Стефан, деспот Рашке*, настојао да задржи краља и његову војску, како би помогли у враћању његових земаља. Деспот је чак је понудио новчану помоћ у износу од 100.000 дуката за опоравак војске, међутим, како Длугош истиче, тај износ није био довољан.⁷²⁵ Ипак, деспота, кога по први пут назива именом Ђурађ (*Georgius*), поред кардинала Јулијана Чезаринија наводи као једног од главних учесника кампање.⁷²⁶ С друге стране, Калимах бележи да је деспот заједно са Хуњадијем бодрио војнике. Сам краљ је у почетку био присталица те идеје па се обратио ратницима. Међутим, убрзо је увидео њихову недовољну спремност за наставак ратовања.⁷²⁷ У наставку, пољски хуманиста преноси деспотов предлог за наставак ратовања уз наглашавање предности која је наступила заробљавањем турског војсковође. Ђурађ је притом обећао да ће платити колико год је потребно за набавку жита, кога је било посвуда. Са њим се у потпуности слагао кардинал Чезарини. Али, након низа сукоба са непријатељем, краљева војска је кренула назад ка

⁷²¹ *Fervencius quodammodo Stephanus Rascie et Albanie despotus expeditionem huiusmodi sollicitat et promovet, er magis fletibus quam precibus Wladislaum regem obscerat, quatenus depresso sue et miseravili condicioni condoleat et pro recuperacione terrarum et dominorum suorum (terras videlicet Albanie et Racie, quas superioribus annis cum omnibus castris, civitatibus et castellis propter eorum fecundam ubertatem et auri argentique copiosam mineram sue dicioni imperator Turcorum subgerat) ac pro ulciscendis duobus filiis suis, quos prefatus imperator Turcorum et oculis et vasis seminariis privaverat, exurgat. Joannis Dlugossii Annales 11/12, 283.*

⁷²² *Historia de rege Wladislao*, 132.

⁷²³ *Joannis Dlugossii Annales 11/12, 284; Historia de rege Wladislao*, 132, 134.

⁷²⁴ *Historia de rege Wladislao*, 136, 138. Калимах несумњиво претерује када каже да је 10.000 Хуњадијевих војника поразило више од 35.000 турских.

⁷²⁵ *Joannis Dlugossii Annales 11/12, 284–287.*

⁷²⁶ *Inter Hungarorum autem vexilla et arma principalem locum obtinebant arma cardinalis Iuliani, item Georgii despoti Rascie, item peregrinorum ex variis linguis voluntarie sub banderio cruciatemilitantibus. Ibidem, 288.*

⁷²⁷ *Haec et plura eiusmodi saepe uulgo et in concionibus iactata ab Huniadiano interdum etiam a Despoto, quiis unicam speserat rerum suarum iterum potiundi, si bellum non intermitteretur, succumbentes aduersis non solum militum animos, sed ducum etiam saepe firmaverunt. Historia de rege Wladislao*, 140, 142, 144.

Београду, а одатле ка Будиму, водећи са собом заробљенике, међу којима је био турски заповедник *Carambus*.⁷²⁸

Туроцијево казивање о ратним сукобима креће се у правцу величања војне способности Јанка Хуњадија. За Ђурђа, деспота или краља Рашког краљевства, каже да се још у Будиму придружио краљу и Хуњадију. Даље наводи да су прешли Дунав и ушли у Рашку, где је војска подељена на два дела. Крсташи су се даље кретали кроз Рашко краљевство или Србију (*regno Rasciano sive Serviae pertransito*) и Бугарску, где им се покорило доста градова, укључујући и Софију. Туроци прича о пет Хуњадијевих успеха, а посебно истиче турски пораз на територији Рашке. За разлику од Длугоша и Калимаха, он једва да и спомиње улогу деспота Ђурђа у оквиру војне.⁷²⁹ Казивање Антонија Бонфинија, умногоме се ослања на Калимахову *Историју*. Додуше, Бонфини истиче да се војска преко Сланкамена и Ковина, за који наводи да је смештен преко пута Смедерева, запутила ка Софији, као и да им се деспот придружио на Дунаву. Поред тога, описан је деспотов очај и чини се, још динамичније истакнута судбина изгнаног владара.⁷³⁰ Детаљ који се не јавља код других аутора,⁷³¹ јесте спомињање Куновице као попришта битке, коју су крсташи добили. Сам деспот је заповедао делом угарских трупа, које су се бориле свом снагом.⁷³²

Из наведених вести се види да је деспот Ђурађ представљен као један од главних виновника антитурске кампање, али и као активан учесник у њој. Као главни разлог наводи се његово настојање за враћањем изгубљене државе, али и бојазан за живот ослепљених синова.⁷³³ Такође, пољски аутори указују и на спремност српског владара да пружи новчану помоћ, која, како испада није била довољна.⁷³⁴ Видели смо и да извори нису сагласни када је реч о месту спајања деспота Ђурђа са крсташима.⁷³⁵ Што се тиче описа саме војне,

⁷²⁸ Ibidem, 146, 148, 150, 152.

⁷²⁹ *Chronica Hungarorum*, 250–253; Thuróczy, *Chronicle*, 134–138.

⁷³⁰ Bonfini, *Rerum*, 127–128.

⁷³¹ Известан куриозитет представљају и Бонфинијеве вести да је након победе над Мезид-бегом 1442, посечене главе турског заповедника и његовог сина, Хуњади послао деспоту Ђурђу, чиме је српском владару сугерисано да се спреми за рат. Ibidem, 110. То се може протумачити као одраз присних односа између деспота и ердељског војводе, о чему сведочи и једна Ђурђева повеља издата на тражење Хуњадија, који је ту назван предрагим сином. L. Thalóczy, A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia*, 142–143; Максимовић, *Дуга војна*, 49.

⁷³² Ослањајући се на Калимаха, Бонфини каже да су Хуњади и деспот ишли иза краља и његове свите, што је код њих двојице изазвало страх од непријатељског препада. Bonfini, *Rerum*, 129–133.

⁷³³ Видели смо да Калимах чак каже да је предлог за заробљавање турског заповедника дао управо деспот Ђурађ. То је наводно пропраћено његовим говором о издржљивости западних ратника у односу на Турке (*Historia de rege Wladislao*, 148–152).

⁷³⁴ То се нарочито види код Длугоша, који, како смо видели спомиње приходе од српских рудника, али и износ од 100.000 дуката (*Joannis Dlugossii Annales*, 282, 287). Скорије је изнето мишљење да је Длугош окривљивао деспота због недовољне материјалне подршке (Nikolov, *The orthodox people*, 28). Међутим, сам аутор као главне узроке повлачења крсташа наводи недовољно намирница, губитке у људству и зимско време. Да је српски владар био главни финансијер похода, сведоче савремени дубровачки извори. Вид. Б. Крекић, *Учешће Дубровчана у ратовима против Турака 1443. и 1444. г.*, ЗРВИ 2 (1953) 147.

⁷³⁵ Из писма кардинала Чезаринија Фридриху III од 8. новембра 1443, види се да је деспот са осталима управо из Београда ушао у Рашку. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, III, Paris 1902, 107–108. То у теорији и може значити да је деспот сачекао крсташе баш у Београду (Jefferson, *The Holy Wars*, 324). Мада, као вероватније се чини да се то десило пре доласка у Београд, како истиче Крстић, *Српски градови*, 117–118; Сл. и Спремић, *Деспот Ђурађ*, 302. Другачије мишљење износи Held, *Hunyadi's Long Campaign*, 13.

наглашено је да су борбе вођене на тлу Рашке, где је постављен краљев логор,⁷³⁶ као и некадашњег Бугарског царства.⁷³⁷

О догађајима који су уследили након повратка крсташа у Будим, најрелевантније податке даје Длугош. Како он сведочи, деспот Ђурађ и Јанко Хуњади повели су преговоре са турским султаном, без знања краља Владислава. Сам деспот, који је у потенцијалном миру видео једини начин да поврати своју земљу, слао је изасланике како султану, тако и самом Хуњадију како би га убедио да прихвати преговоре. На крају, склопљен је тајни договор између деспота и војводе, с тим што је први морао Хуњадију да преда све тврђаве, градове и места која је добио од краљева Жигмунда и Алберта.⁷³⁸

Даља нарација тече у смеру активности деспота и Хуњадија поводом мировних преговора, док је улога краља Владислава у неку руку скрајнута. Наиме, он је позван да 1. августа дође у Сегедин, где је султанов изасланик требало да изложи предлог мировног уговора. Длугош потом преноси изјаву султановог посланика грчког порекла, у којој се између осталог наводе и градови који је требало да буду враћени Угарској, односно деспоту Рашке. Реч је о: Голупцу (*Golubiec*), Смедереву (*Smiderow*), Жрнову (*Zarnow*), Крушевцу (*Kruszowiec*), Ковину (*Kowin*), Северину (*Sewerin*), Новом Брду (*Nowobardo*), Сребрнику (*Srzebrnik*), Островици (*Osthrwicza*), Сурину (*Schurzin*), Кознику (*Kosnik*), Копријану (*Koperhan*), Прокупљу (*Procopia*), Лесковцу (*Laskowiec*), Зеленграду (*Zielony Grod*), као и целој Рашкој и другим крајевима које је деспот држао, односно Албанија у целости. Бугарска је требало да остане Турској, а оба деспотова сина да буду ослобођена.⁷³⁹

Очајан, Деспот Ђурађ је преклињао краља Владислава да прихвати мировну понуду, што је овај уз савете својих барона урадио. Тако је склопљен десетогодишњи мир, уз полагање јавне заклетве краља Владислава. Уз то, окупљени великаши су указивали на стратешки значај Смедерева и Голупца, али и новобрдских рудника сребра.⁷⁴⁰ У

⁷³⁶ Оно што из дела Јана Длугоша (на кога се ослањао Калимах) можемо видети јесте да је логор постављен негде уз Мораву. У суштини, овај део, аутор је преузео из писма Енеје Силвија Пиколоминија пасавском епископу Леонарду Лајмингу (28. октобар 1445). Гюзелев, *Извори*, 147. Што се локације краљевог логора тиче, о томе је и у новије време расправљано у литератури. Сходно томе, указано је на географски положај места Шанац (лева обала Западне Мораве) одакле су Хуњадијеве трупе заиста могле стићи до Крушевца. Ипак, то насеље није забележено у османским дефтерима током XV и у првој половини XVI века, као ни у другим изворима. За разне опције вид. Крстић, *Српски градови*, 121–122; cf. Jefferson, *The Holy Wars*, 326, par. 110.

⁷³⁷ Посматрајући вести наведених наратива, тешко је разлучити о којим биткама они конкретно говоре. Ипак, чини се да је на првом месту реч о биткама код Ниша (3. новембар 1443) и у подножју планине Куновице (2. јануар 1444). Тако Длугош наводи да је 30.000 Турака страдало, а 4.000 заробљено, као и да је заплењено девет непријатељских застава (*Joannis Dlugossii Annales*, 285). Наведене бројке преузео је из Пиколоминијевог писма пасавском епископу (вид. претх. нап.), који додуше наводи број од 2.000 погинулих Турака. Пиколомини је податке, несумњиво црпео из писма кардинала Чезаринија цару Фридриху III, које је настало дан након битке код Ниша (Jorga, *Notes* III, 108). Такође и код Калимаха (*Historia de rege Vladislao*, 138), који понавља Длугошеве наводе о броју погинулих, мада неке друге податке узима од Чезаринија. То је случај са бројем од 10.000 коњаника које је Хуњади повео преко Мораве, Код Длугоша је тај број неодређено изражен (*Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 284–285). Занимљиво је да сам Хуњади у писму Николи Илочком од 8. новембра, спомиње да је у бици код Ниша водио 12.000 људи (Fejer, *Genus*, 56). С друге стране, у Длугошевом сведочењу има и елемената који се везују за битку код планинског превоја Златица, 24. децембра 1443 (*Joannis Dlugossii Annales*, 285–286; cf. Jefferson, *The Holy Wars*, 345, par. 179; Н. Митев, *Антиосманските војне кампање на крал Владислав Варненчик од 1443–1444 г., отразени в „Анали или Хроника на славното Полско кралство“, от Јан Длугош*, Годишник на Историческия факултет 1/1 (2017) 293). Слично је и код Калимаха, из чијег излагања се могу назрети детаљи које се везују за битке код Мелштице, Златице и Куновице (*Historia de rege Vladislao*, 144–152). Бонфини с друге стране именује Куновицу као поприште битке, која се одиграла приликом повлачења крсташа од превоја Златица (Bonfini, *Rerum* III, 133–137). Најопштији приказ даје Туроци, који, како смо рекли говори о пет победа Јанка Хуњадија. Ипак, чини се да он у основи даје опис битке код Ниша (Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, 151–153), а не Куновице како стоји у Thuróczy, *Chronicle*, 136, par. 343; cf. Jefferson, *The Holy Wars*, 328, par. 121.

⁷³⁸ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 298–299. Насупрот томе *Historia de rege Vladislao*, 170, тврди да су Угри Хуњадију, због ратних заслуга, практично препустили деспотове угарске поседе.

⁷³⁹ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 295, 298–300.

⁷⁴⁰ *Legacione hac in secretum consilium redacta, omnes Hungarorum prelati et barones, quorum multitudo rege mandante pro huiusmodi spectaculo convenerat, censent, persuadent et decerunt, cum tam utilibus condicionibus*

међувремену, краљу је стигло писмо византијског цара Јована VIII који је био скептичан према склапању мира.⁷⁴¹ Оно што се из даљег Длугошевог излагања може закључити, јесте да се султан обавезао да у року од осам дана деспоту врати обећано. Међутим, како сазнајемо, то није остварено ни за двадесет дана, што је на руку ишло проратно расположеном кардиналу Чезаринију. Длугош доноси текст краљевог прогласа од 4. августа, у којем се заклиње да ће поново заратити против Турака.⁷⁴² Крајем септембра, краљевска војска је кренула из Сегедина, међутим, краљ Владислав је убрзо сазнао да су Турци испунили своја обећања – вратили су тврђаве Смедерево, Голубац и друге, али и ослободили деспотове синове. Немајући другог избора, краљ је са војском наставио покрет, али не преко Рашке, већ преко Дунава даље кроз Бугарску.⁷⁴³

Према Калимаху, најжешћи пропагатори наставка ратовања били су деспот и Хуњади. Међутим, султан је послао свог гласника деспоту и тако му обећао повратак земље и ослобођење заточених синова, што је у почетку, Ђурађ протумачио као покушај преваре. Ипак, добро је знао да су му синови били оковани и окрутно ослепљени у турском заробљеништву, а притом извргнути руглу и подсмеху. Он као отац све то није могао да поднесе па је турске предлоге проследио Хуњадију. Притом, био је уверенији у враћање отетих поседа пре него у победу над турским снагама. Хуњади, забринут због унутрашњих немира у Угарској и спољних претњи, проверио је тачност Ђурђевих речи и решио да прихвати мировни предлог.⁷⁴⁴ Угарски војсковођа је потом позвао краља Владислава да на јунске иде дође у Сегедин, где се деспот већ налазио. Аутор преноси да је дошло до неслагања по питању услова договора. Наиме, турски посланик је инсистирао да султан задржи Бугарску, као и руднике сребра са многим тврђавама у Србији. Од свега, Турци су добили једино Бугарску, док је остало требало да се врати у предратно стање. Уз то, заробљеници са обе стране је требало да буду ослобођени, а првенствено деспотови синови.⁷⁴⁵

У проратном говору кардинала Чезаринија, истакнуто је како су деспот и Хуњади били свесни непријатељевог превртљивог карактера, али да то нису одмах препознали – деспот због заточених синова и могућности повратка изубљене славе и богатства, а Хуњади због неповерења у савезничку помоћ.⁷⁴⁶ Декрет о миру је на крају одбачен, чему се нису превише противили ни деспот, а ни Хуњади, коме је краљ обећао Бугарску. У међувремену, султан је повукао војску с договорених територија, пустио заробљенике, међу којима су били и деспотови синови. Ослањајући се на Длугоша, Калимах наводи да се краљ, задојен сталним Чезаринијевим наговорима, са војском преко Дунава запутио у Бугарску. Умногome изненађује што Калимах представља деспота Ђурђа као учесника војне која се завршила катастрофом код Варне 10. новембра 1444.⁷⁴⁷

Дакле, од стране ових аутора као главни виновник преговора са султаном представљен је српски деспот, који је придобио Јанка Хуњадија тако што му је препустио неке од угарских поседа (не све како Длугош тврди). Калимах (а за њим и Бонфини) изричито наводи

nullatenus spernendam esse pacem; scire se quantum sanguinis sui quondam fusum est in opugnacione Golubiecz castri, quod nunc sine sanguine recuperari potest, quanti insuper sit castrum Smiderow tam situ quam municione fortissimum et nulli secundum, quanti locus Nowobardo in copia argentum fodientibus prestans, quanti tota Rasia et pars Albanie, quanti pax ipsa a tam infesto, duro et potenti hoste sollicita deliberacione extimat. Ibidem, 300–301.

⁷⁴¹ Ibidem, 302–303.

⁷⁴² Ibidem, 306–308.

⁷⁴³ Ibidem, 311–312.

⁷⁴⁴ *Historia de rege Vladislao*, 164. Слично и Bonfinii, *Rerum* III, 146. За откуп заробљеног турског заповедника, Хуњади је према Калимаху добио 50.000, а према Бонфинију 40.000 златника. Длугош пак наводи да је реч о 70.000 форинти. *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 299.

⁷⁴⁵ *Historia de rege Vladislao*, 166, 168.

⁷⁴⁶ Ibidem, 176, 180.

⁷⁴⁷ Ibidem, 182, 186, 196, 198, 200, 202, 204, 206. Калимахове вести преузима Бонфини, који стога представља деспота Ђурђа као учесника битке код Варне. Bonfinii, *Rerum* III, 137–152. Јан Туроци укратко истиче да је мир склопљен у Сегедину, а да се деспот, коме је враћена Рашка, држао истог и онда када је рат настављен. *Chronica Hungarorum*, 250–251; Thuróczy, *Chronicle*, 139–140.

да се султан прво обратио Ђурђу, док код Длугоша то није прецизирано.⁷⁴⁸ Даље, посебно је наглашено деспотово залагање за рат, практично све до покретања преговора са Портом.⁷⁴⁹ Према Длугошу, испада да су они вођени без краљевог знања,⁷⁵⁰ па је самим тим његова улога скрајнута.⁷⁵¹

Посебна проблематика тиче се склапања десетогодишњег мира између двеју страна, што се према Длугошу десило 1. августа 1444. Још већу загонетку представљају његове вести о кршењу договора, свега три дана након тога.⁷⁵² У сваком случају, из свих наратива (осим Туроцијевог) види се да је питање територија деспотове државе било од круцијалне важности. Једино Длугош даје списак од петнаест тврђава, које су уз остатак Деспотовине обећане Ђурђу и то у року од осам дана.⁷⁵³ Ипак, извесно је да се нису сва наведена места нашла у саставу обновљене Деспотовине.⁷⁵⁴ Интересантно је да Длугош не износи мишљење поводом Ђурђевог неучествовања у новој антитурској кампањи. Једино сугерише, чини се без скривеног цинизма, да се војска овога пута запутила другим путем, а не кроз Рашку.⁷⁵⁵ Насупрот томе, Калимах доноси фиктивну причу о деспотовом учешћу у бици код Варне, као и да је након краљеве смрти он побегао са бојишта. Ипак, о том чину не доноси одређен суд,

⁷⁴⁸ Заправо, иницијални контакт са деспотом султан је остварио преко своје супруге, султаније Маре, која је у том својству оцу послала свог човека. Тиме Калимахове вести добијају на снази. Jorga, *Notes* II, 401; Радонић, *Западна Европа*, 201; Спремић, *Десном Ђурађ*, 312; Н. Inaldžik, *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju (1962–1963) 274–275; Р. Engel, *János Hunyadi and the Peace “of Szeged” (1444)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 47/3 (1994) 248–249; Imber, *The Crusade*, 22–23.

⁷⁴⁹ Одавно је указано да је деспот Ђурађ и у очима византијских и турских извора виђен као покретач мировних преговора. Спремић, *Десном Ђурађ*, 312.

⁷⁵⁰ Преговори без краљевог знања (*etiam inconsulto rege habuerunt*) споменути су у писму које је 16. маја 1445. папски службеник Андреа де Палатио упутио кардиналу Лудвигу од Дамаска. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, II, ed. T. Lewicki, Krakowie 1891, 460. Стога, ово писмо је највероватније Длугошу било познато.

⁷⁵¹ Сачувана је преписка краља Владислава са султаном Муратом II, што говори да угарско-пољски владар није био пука марионета у рукама Хуњадија и деспота. Cyriac of Ancona, *Later Travels*, ed. and transl. E. W. Bodnar, London 2003, 37–40; Imber, *The Crusade*, 23, 197–198; Inaldžik, *Pitanje*, 281–282; cf. Engel, *János Hunyadi*, 249–250. Постоји и мишљење да је Длугош желео да одговорност због успостављања мира, са краља пребаци на деспота и Хуњадија (Митев, *Антиосманските војне кампаније*, 295). Међутим, сам аутор, експедицију из 1444. у неку руку представља као непромишљен потез предузет под утицајем кардинала Чезаринија.

⁷⁵² У литератури се полазило од разних претпоставки везано за збивања у Сегедину почетком августа 1444. Углавном преовладава мишљење да је краљ Владислав под утицајем кардинала Чезаринија настојао да тактизира у складу са околностима које би омогућиле нови поход против Османлија. Другим речима, краљ је 1. августа прихватио услове договора, али је истовремено остављао могућност за његово кршење. Тако да је у Варадину 15. августа мир потврђен од стране деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија, који је то учинио у краљевом име. Engel, *János Hunyadi*, 254–256. Најновије тумачење са прегледом извора и литературе даје Jefferson, *The Holy Wars*, 406–422.

⁷⁵³ Истраживачи су наведени период махом поредили са временом између потписивања деспотовог мира са Турцима 15. и његовог уласка у Смедерево 22. августа 1444. Вид. Спремић, *Десном Ђурађ*, 321; Engel, *János Hunyadi*, 246; Jefferson, *The Holy Wars*, 410, нар. 184.

⁷⁵⁴ Поставља се питање на основу чега је Длугош саставио споменути списак. У савременој дипломатичкој грађи именоване су споменути Голубац и Смедерево. Тако у писму папског службеника Палатија (*Codex epistolaris* II, 460). Такође, у писму пољских великаша краљу Владиславу (24. август 1444) каже се да су Турци деспоту понудили двадесет четири тврђаве, а именоване су само Голубац (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, I, ed. A. Sokolowski, J. Szujski, Krakowie 1876, 141). На основу новијих истраживања, базираних махом на османском попису из 1444/45, испада да се већи део наведених тврђава није нашао у саставу Деспотовине. Односно, успостављена је граница од пре турских освајања из 1437, с тим што је деспот добио Голубац и Жрнов на Авали. Вид. С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, Пад Српске деспотовине, 63–72; Крстић, *Чланови династија*, 241, нар. 125. Можда се решење проблема назире у томе што је Длугош изнео све оно што су крсташи освојили током *Дуге војне*, с тим што је на крају српски владар добио само део тога (Максимовић, *Срби и Дуга војна*, 67, нар. 81). То са друге стране не решава питање навођења Ковина и Северина у Полимљу, који су били у поседу Стефана Вукчића Косаче, као ни Сребрника, на западној граници Деспотовине. Тачније, ова места нису била део крсташке маршруте. Уп. и Спремић, *Десном Ђурађ*, 322. За сада ћемо указати да је по свој прилици реч о разлици између политичких и географских граница Србије, о чему ћемо детаљно писати у другој целини.

⁷⁵⁵ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 312; Планирани правац експедиције кроз Бугарску наведен је још у краљевом писму Фирентинској општини од 2. јула 1444. Imber, *The Crusade*, 200.

за разлику од случаја кардинала Чезаринија.⁷⁵⁶ Чини се да навођење деспота Ђурђа као учесника овог похода треба посматрати кроз наратив о кршењу заклетве о миру.⁷⁵⁷ Односно, као дворски историчар, Калимах је желео да истакне како Владислав није био једини који је поклекао пред утицајем папског представника, већ су то учинили и други, угледни учесници претходног похода.

Иако претходно наведени писци спадају у најважније изворе за изучавање српске улоге у дешавањима 1439–1444, не треба занемарити ни утиске других појединаца, попут немачког песника Михаела Бехајма (1416/21–1474/78).⁷⁵⁸ Он је у периоду између 1461. и 1466. саставио поему *О војевању краља Владислава са Турцима*. За разлику од пољских и угарских аутора, Бехајм не износи превише детаља о *Дугој војни* и поразу код Варне. Како сам каже, информације је добио од извесног Ханса Мегеста, учесника те битке, који је петнаест година провео у турском заточеништву.⁷⁵⁹

Поему започиње стиховима о угарском грађанском рату, те избору Владислава Јагела за новог краља, који је стао на чело антитурске војне. Крсташи су из Будима прошли преко поседа *tutenrib*, а потом прешли Дунав и ушли у Бугарску. Након победе код Софије, војска је дошла до реке по имену Ниш (*uisch*), и у граду чекала долазак непријатеља.⁷⁶⁰ Мурат је са друге стране пристигао до реке Марице, која је од угарског логора удаљена три миље. Аутор затим доноси опис битке, истичући да се у угарској војсци борило 4.500 коњаника које је довео деспот Србије (*tispat von siruei*). Турци су били поражени, а њихов заповедник Халил-паша (тј. Махмуд Челебија) дао се у бег, мада је касније ухваћен. Заједно за најзнаменитијим заробљеницима предат је деспоту Ђурђу (*tispat iurat*). Деспот је у једном тренутку упитао пашу за здравље заробљених синова, на шта је овај дао позитиван одговор. Знајући да паша не говори истину, расрђени деспот је намеравао да се освети, тако што би заробљеника ослепио, осакатио и таквог послао султану Мурату. Ђурђа је од тога одговорио Хуњади, указујући да би такав чин био срамотан. Деспот је заробљенике предао краљу и они су одведени у Београд (*kriechischen weissenpurg*). Бехајм на основу онога што је чуо, истиче да је деспот касније повратио тврђаве Голубац (*taubenpurg*), Смедерево (*und ains haist Sendre*) и друге.⁷⁶¹

Песник затим говори о доласку крсташа до планине, наводећи неколико верзија њеног имена, а међу њима и српску – *Златна гора* (*slada gura*). Затим је описан сукоб са Турцима, који су блокирали даље пролазе ка унутрашњости њихове територије. Борба је завршена уз велике губитке, а снажна зима и глад приморали су крсташе на повлачење. Како аутор каже,

⁷⁵⁶ Калимах предочава да је Григорије из Санока био сведок Чезаринијевог убиства, те га је проклео због тога што је несрећног краља наговорио на кршење заклетве о миру са Турцима. *Historia de rege Wladislawo*, 204–208. Спомен Григорија из Санока може указати да се Калимах ослањао на његово, данас изгубљено дело *De euocatione Vladislai regis ad regnum Vngariae a eius expeditionibus contra Turcos*. P. Srodecki, *Wladislaw III and the Polish-Hungarian Bulwark „topoi“ against the Background of the Ottoman Threat in the 15th Century*, Hungaro-Polonica. Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations, ed. D. Bagi, G. Barabás, Z. Máté, Pécs, 2016, 351.

⁷⁵⁷ Cf. A. Obara-Pawłowska, *Pamięć o bitwie pod Warną w polskich źródłach historiograficznych do końca XVI wieku*, *Prace Historyczne* 148/3 (2021) 463–486.

⁷⁵⁸ Бехајм спада у ред најзначајнијих немачких песника XV века. Његов стваралачки опус близак је културном покрету под називом *Meistergesang* или *Meistersang*, кога су чинили песници пореклом из градских средина. Важно је рећи да је он током живота имао неколико патрона, почев од Конрада од Вајнсберга, једног од чланова Жигмундовога *Редо змаја*, преко других немачких племића, али и владара као што су дански краљ Кристијан IV, а касније и цар Фридрих III. На царевом двору у Бечу провео је више година (1459–1466). Такође, Бехајм је био близак угарском краљу Ладиславу V, као и цељском грофу Урлиху II. Пред крај живота, постао је управник родног Сулцбаха, али је негде између 1474 и 1478. убијен. Поред нешто више од 450 поема, које су обележиле његово стваралаштво, Бехајм је био аутор и неколико хроника од који су најважније *Buch von den Wieneren*, *Buch von den Stadt Triest* и *Pfälzische Reimchronik*, што је и његово последње дело. Упућујемо на основне прегледе са литературом: EMC, 160–162 (С. Kottmann); *Medieval Germany*, 46–47 (W. McDonald).

⁷⁵⁹ T. G. von Karajan, *Zehn Gedichte M. Beheim's. Zur Geschichte Österreichs und Ungerns*, Wien 1849, 46; Imber, *The Crusade*, 180.

⁷⁶⁰ Karajan, *Zehn Gedichte*, 35–36 (v. 1–60); Imber, *The Crusade*, 167–168.

⁷⁶¹ Karajan, *Zehn Gedichte*, 36–37 (v. 60–160); Imber, *The Crusade*, 168–169.

краљ је отишао у Будим, Рашани су остали у Србији (*die reczen bliben in siruei*), а Власи у Влашкој.⁷⁶² У наставку се говори о краљевој одлуци да поново крене у поход и доноси се опис нове војне, а Срби се више не спомињу.⁷⁶³

Дакле, Бехајм представља догађаје од доласка пољског краља Владислава на угарски престо (1440) па до његове погибије код Варне (1444). Запажа се да његово познавање локалне географије није најтачније – Ниш представља као реку, од које је турски логор уз реку Марицу удаљен само три миље.⁷⁶⁴ То се може објаснити недовољно поузданим информацијама које је аутор добио, како сам каже од извесног Ханса Мегеста или пак неким другим путем. Треба узети у обзир да је Мегест представљен као учесник боја код Варне, што не значи нужно да је узео учешће у претходној војни. Чини се да на то указује епизода о дијалогу између деспота Ђурђа и заробљеног Халил-паше (у ствари његовог брата Махмуд Челебије). Насупрот расрђеног деспота, представљен је Хуњади као човек од разума који се држи одређених витешких норми. Наведено подсећа на некакву анегдоту која се препричавала у дворским круговима Угарске, а коју је Бехајм могао дознати док се налазио у пратњи угарског краља Ладислава V, током 1455. и 1456.⁷⁶⁵ Извесно је и угарско порекло податка о 4.500 српских коња (коњаника), који се не среће у другим изворима.⁷⁶⁶ У суштини, стиче се утисак да је Бехајм добијао сасвим уопштене вести, уз понеки специфичан детаљ. Тако, обнову државе деспота Ђурђа и његов повратак на власт, представља кроз наводе о враћању Голупца, Смедерева и других градова, али и констатацију да су Рашани након крсташких успеха остали у Србији. Дакле, он прескаче сијасет детаља око угарско-турских преговора почетком 1444, које доносе други наративи. Опет, не треба губити из вида да је у основи његове поеме ратничка улога краља Владислава, као и да ово дело жанровски не стоји у равни са споменути наративима угарских и пољских аутора.

Значајно је указати на већ наведени *Дискурс прекоморског путовања* Жана Жермена из 1451, који је хронолошки близак наведеним догађајима. Додуше, Жермену, за разлику од Бехајма и других, кампање из 1443. и 1444. нису посебан предмет интересовања. Односно, како је овај спис требало да охрабри француског краља Шарла VII да заједно са бургундским војводом Филипом покрене крсташки рат, тако аутор из перцепције свог времена указује на више хришћанских победа над турским султаном. Писац исказује и жаљење због смрти пољског краља, јер да он није погинуо, Грчка би била ослобођена. Такође, из турског ропства су ослобођене обе Влашке, Босанско краљевство, као и деспот Рашке. Из даљег текста, испада да је *недавно* (*nouvellement*) током фебруара, султан био поражен *од оних из Србије* (*par ceulx de la Servia*) и да је у тамошњим планинама изгубио 70.000 људи.⁷⁶⁷

⁷⁶² Karajan, *Zehn Gedichte*, 37–38 (v. 160–260); Imber, *The Crusade*, 169–171.

⁷⁶³ Karajan, *Zehn Gedichte*, 39–46 (v. 260–950); Imber, *The Crusade*, 171–180.

⁷⁶⁴ Бехајм ову географску одредницу наводи као *uisch*, што се у преводима на неке савремене језике с разлогом тумачи као Ниш. Тако В. Гюзелев, *Самият на Ђърновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България*, София 1981, 174; Imber, *The Crusade*, 168, нап. 9. Скорије је у најновијем бугарском издању ове поеме скренута пажња да наведени облик подсећа на назив реке Искар, десне притока Дунава, која се у облику *Isch* јавља на западноевропским мапама у XV и XVI веку. *За това, как крал Владислав с турците воюва. Поема от Михаел Бехајм*, прир. и прев. Т. Петров, Варна 2016, 86, нап. 16.

⁷⁶⁵ Сам Бехајм је у Угарској био у краљевој пратњи током борби за Београд 1456. чему је посветио посебну поему. W. C. McDonald, *Michel Beheim's „Von den Türken und dem adel sagt dis“: A Demotic Lament and Crusading Song Contemporary with the fall of Constantinople in 1453.*, Acta Orientalia Academie Scientiarum Hung. 70/3 (2017) 371–372.

⁷⁶⁶ Кардинал Чезарини у писму од новембра 1443. спомиње да се крсташима у Србији придружило 8.000 коњаника и пешака и још 600 до 700 коњаника војводе Петра Ковачевића (Jorga, *Notes* III, 209). Интересантно је да се број од 8.000 војника, које је деспот Ђурађ био обавезан да пошаље краљу Жигмунду, јавља и у одбрамбеном плану Угарске из 1432/35 (Ćirković, *O sastavu*, 166). Сам Бехајм каже да је из Будима кренуло 14.000 крсташа, док неки други извори наводе и веће бројке (Karajan, *Zehn Gedichte*, 32 (v. 32)). У литератури се укупан број крсташких снага процењује од око 25.000 па до 38.000 људи (Jefferson, *The Holy Wars*, 201–209; Held, *Hunyadi's Long Campaign*, 13; Максимовић, *Срби и Дуга војна*, 53, нап. 29). Стога, није немогуће да су српске снаге у најбољем случају износиле око 8.000 људи, као и да је од тога око половине отпадало на коњицу.

⁷⁶⁷ *Le Discours du Voyage d'outremer*, 330.

Сама конструкција не даје јасне показатеље да Жермен мисли на крсташке успехе током *Дуге војне*. Још већу забуну представља спомен *недавног* турског пораза од оних из Србије и то током месеца фебруара. Међутим, ослобођење земље српског деспота и осталих, једино се може везати за краткотрајне крсташке успехе током 1443/1444, а рекли смо да су се главне борбе водиле на српском тлу. У суштини, бургундском аутору и није било од већег значаја да донесе прецизне податке (којима изгледа није ни располагао), већ да укаже на могућност успеха наредне војне, коју је тек требало организовати.

Замагљена знања о Србији и уопште балканском простору, срећу се код још једног француског аутора, чије дело је довршено исте године када и Жерменово. Наиме, ради се о Жилу ле Бувијеу (1386–око 1460), блиском сараднику француског краља Шарла VII (1422–1461).⁷⁶⁸ Додуше, спис под називом *Књига описа земаља*, Бувије је почео да пише још 1439/1440, посветивши га краљу Шарлу.⁷⁶⁹ Од посебне је важности што се Бувије осврнуо и на земље југоисточне Европе, премда највише простора посвећује Византији, односно Грчкој, како је сам назива.⁷⁷⁰ Према њему, западно од Грчке смештена је Босна, док на исток, преко мора, позиционира Турску, а на југ Средоземље и острво Крф. Између истока и запада налазе се земље Бугарска и Влашка, а оне заједно са Грчком и Босном нити су хришћанске, нити сараценске, јер се налазе између две сукобљене стране, тј. Турака и хришћана из Угарске, Пољске и Горње Немачке. Бувије се поново враћа на Босну, коју сада позиционира између Грчке и Есклавоније, према западу. Јужније се налази извесна краљевина Алмаси, а између истока и запада Горња Аустрија.⁷⁷¹ У суседству Горње Аустрије према Влашкој, смештена је земља деспота Рашке. Она обилује у житу, вину и стоци, а те благодети има захваљујући миру који одржава са Турском. Насупрот томе, између зараћених страна је Босна. Свој извештај о Рашкој, писац завршава констатацијом да се њени, као и житељи деспотата Арседук (Арта) одевају на грчки начин.⁷⁷²

На први поглед се запажа да су подаци Жила ле Бувијеа крајње конфузни. То са собом повлачи утисак да аутор није имао јасне представе о географији тадашњег Балкана. Примера ради, смештање Босне између Есклавоније и Грчке само делимично одговара истини, јер се први појам изгледа односи на део источне обале Јадрана.⁷⁷³ *Грчку* у датом смислу, треба посматрати као анахронизам, који представља одраз некадашње политичке превласти Византијског царства.⁷⁷⁴ Географске омашке су присутне и на примеру Србије, с тим што се једино може прихватити навођење Влашке као њој суседне земље. Попут Брокијера, ни Бувије не пропушта да спомене привредни потенцијал деспотове земље, мада се код њега не срећу подаци о српским рудницима.⁷⁷⁵ Податак да између Србије и Турске влада мир, по

⁷⁶⁸ Жил ле Бувије је припадао кругу поверљивих људи краља Шарла VII, уз кога се налазио и приликом његовог крунисања у Паризу (1437). За свог господара је обављао важне дипломатске послове. Од 1420. именован је за хералда у Војводству Бери, а 1451. и за главног хералда у Француској краљевини. A. Molinier, *Les Sources de l'histoire e France. Des origines aux guerres d'Italie (1494)*, Paris 1904, 242–243; EMC, 708 (M. Boulton).

⁷⁶⁹ Сачуван је само један рукопис, који се налази у Националној библиотеци у Паризу (ms. 5873). *Le livre de la description de pays de Gilles le Bouvier, dit Berry, premier Roi d'armes de Charles VII, Roi de France*, ed. E. T. Hamy, Paris 1908, 1.

⁷⁷⁰ *Le livre de la description*, 93–95; Р. Радић, *Србија у спису Жила ле Бувијеа из 1451. године*, Средњи век VII (2012) 22–24.

⁷⁷¹ *Le livre de la description*, 95.

⁷⁷² *Joignant de ce pais est le pais du Despot de Rasie du costè de la Valaquie... Ce pais du Dispot de Rasie est très bon pais de blez, de vins, de bestial, pour la pais qu'il ont pour se que il(z) s'alongnent de la guerre des Turcs, car le royaulme de Bosse est entre deux qui soutient la guerre. Et sons les gens de ce pais abillés à la façon des Grecs, et pareillement ceulx Dispot de l'Arceduc. Le livre de la description*, 96; Радић, *Србија у спису Жила ле Бувијеа*, 24–25.

⁷⁷³ Сам Бувије, чини се, под Далмацијом подразумева целу обалу источног Јадрана. *Le livre de la description*, 97. Са друге стране, загонетку представља и извесна краљевина Алмаси. У науци су заступљена мишљења да је реч о Далмацији или чак Македонији. Радић, *Србија у спису Жила ле Бувијеа*, 24–25, 27.

⁷⁷⁴ То и није била реткост са писце са територије земаља под влашћу француске круне. Coman, *The Imaging of Wallachia*, 70–72.

⁷⁷⁵ Радић, *Србија у спису Жила ле Бувијеа*, 26.

свој прилици треба посматрати као одјек деспотовог неучествовања у антитурским походима 1444. и 1448,⁷⁷⁶ чему ћемо се сада детаљније посветити.

Наиме, реч је о походу Јанка Хуњадија, тадашњег угарског губернатора, који се средином октобра 1448. завршио његовим поразом на Косову Пољу. Након тога, Хуњади је приликом бекства кроз Србију, био заробљен од стране деспота Ђурђа.⁷⁷⁷ Један од најранијих наратива који спомиње тај догађај јесте *Хроника римских краљева* Томаса Ебendorфера. Уз претходне опсежне припреме, Ебendorфер је ово дело почео да пише око 1449, а завршио га највероватније 1451. године. Важно је истаћи, да је он и касније вршио одређене допуне, па је у оквиру тих додатака сачувано више савремених вести о Србима, међу којима је и горе наведена.⁷⁷⁸ Ебendorфер пише како је Јанко, сакупивши велику војску састављену од Чеха, Немаца и Угара, објавио рат Турцима. Међутим, срамно је са неколицином преживелих побегао са Тесалијског поља, када га је заробио деспот, чије је земље подвргао пустошењу.⁷⁷⁹

Дакле, видимо да аутор укратко спомиње Хуњадијево заробљавање од стране деспота Ђурђа, без нарочитих детаља. Ипак, предочава да је губернатор начинио штету земљама српског владара. То се, како ћемо видети на основу неких других наратива, односи на пролазак Хуњадијеве војске кроз Србију, приликом кретања на поприште битке. Интересантно је да Ебendorфер као поприште сукоба наводи *Campo Tessalico*, односно Тесалијско поље или равницу (средишњи део истоимене грчке области). Међутим, поуздано се зна да је битка вођена на Косову Пољу.⁷⁸⁰ Чини се да до аутора нису стизали прецизни подаци, што је изазвало одређену забуну. Наиме, турски заповедник Турахан-бег који је Хуњадија напао с леђа, био је намесник Тесалије.⁷⁸¹ Посебно зачуђује погрешна година битке коју аутор наводи. Тачније, након догађаја из 1446. одредницом *sequenti anno* прелази на опис Хуњадијевог похода. Да ли Ебendorфер заиста није знао тачну годину битке или је посредни случајна омашка, тешко је утврдити.⁷⁸²

Одређене контроверзе доноси и Пиколомини у својој *Европи*. На почетку одељка у коме говори о бици код Варне, аутор предочава да је након пораза, Хуњади стигао у Србију. Чувши за то, Ђурађ му је кренуо у сусрет и потом га, попут непријатеља заробио. Услов за ослобођење био је повратак раније заузетих Ђурђевих градова у Угарској. Недуго потом, када је Јанко кренуо према Софији и када се чинило да би Турцима могао задати не мале

⁷⁷⁶ Бувије је своје дело писао у периоду од 1439/40. до 1451, па се примећује да није поседовао сазнања о првом паду Србије под турску власт (1439). О тим догађајима вид. даље у тексту.

⁷⁷⁷ О Хуњадијевом походу: Радонић, *Западна Европа*, 246–258; М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, ГСНД 1/1 (1925) 79–91; Е. С. Antoche, *Hunyadi's Campaign of 1448, and the Second Battle of Kosovo Polje (October 17–20)*, *Reconfiguring the Fifteenth Century Crusade*, ed. N. Housley, London 2017, 254–284; М. Whelan, *Pasquale de Sorgo and the Second Battle of Kosovo (1448)*, *Slavonic and East European Review* 94 (2016) 126–145; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 141–174.

⁷⁷⁸ У овом делу, Ебendorфер је користио књижевну форму карактеристичну за средњовековне хронике, а то је да у низу владарских биографија прикаже и светску историју. У том смислу, посебно се ослањао на Отона Фрајнзишког. Сачуван је аутограф који се налази у Бечкој националној библиотеци заједно са већином његових других списа (Codex Vindobonensis Palatinum 3423). Такође, на основу аутографа настао је богато украшен рукопис, који је поклоњен цару Фридриху III. Рукопис се 1858. нашао у Британском музеју, а потом Британској библиотеци у Лондону (22273). А. Ф. Pribram, *Thomas Ebendorfers „Chronica regum Romanorum“*, *MIÖG* 3 (1890/94) 69–192; *Chronica regum Romanorum* I, XIX–XXII; Ebendorfer, *Chronica Austriae*, X–XII; Lhotsky, *Quellenkunde*, 382–384; cf. R. Sprandel, *World Historiography in the Late Middle Ages*, *Historiography in the Middle Ages*, ed. D. Maukorpff Deliyannis, Brill: Leiden-Boston 2003, 157–180.

⁷⁷⁹ ... *in Campo Tessalico ipse turpiter fugam inire coactus cum paucis salvatur et a despoto, cuius terras prediis gravaverat, detinetur. Chronica regum Romanorum* I, 608.

⁷⁸⁰ Гавриловић, *Срби*, 19, нап. 84. Ту је на неодређен начин наведено да је реч „о неком пољу у Тесалији“.

⁷⁸¹ Исто, 19–20.

⁷⁸² Ебendorфер као присталица Хабзбурга није био нарочито наклоњен Јанку Хуњадију. У ствари, он његов пораз види као освету за претходни напад на Аустрију, који исправно смешта у 1446. Другим речима, временском одредницом *sequenti anno*, Ебendorфер се директно надовезује на претходну причу о угарском нападу. Није искључено да је аутор овим желео да нагласи хитрост којом је Божија казна сустигла губернатора па је свесно навео погрешну годину битке. *Chronica regum Romanorum* I, 607; уп. и Гавриловић, *Срби*, 19, нап. 82; За Хуњадијев напад на Аустрију вид. Engel, *The Realm*, 289.

губитке, Ђурађ је открио Мурату све угарске планове. То је овоме омогућило да Угрима нанесе страховит пораз.⁷⁸³ О откривању Хуњадијевих намера од стране српског деспота, писац подсећа у одељку о новом антитурском походу из 1448. Поред тога, додаје да је деспот пренагласио снагу угарске војске, што је навело Турке да се боље припреме за сукоб.⁷⁸⁴

Дакле, изгледа да Пиколомини није правио јасну разлику између догађаја из 1444. и 1448, што ћемо и показати анализом његових вести. Тако, Хуњадијево заробљавање од стране деспота Ђурђа, погрешно смешта након пораза код Варне, уместо четири године након тога.⁷⁸⁵ И иначе, Пиколоминијева интерпретација ових догађаја је крајње збуњујућа. Није уопште јасно за који поход конкретно везује деспотово откривање угарских планова, о чему говори на два места. Прво, у одељку о Варни то везује за време након Хуњадијевог пуштања на слободу, након чега је уследио губернаторов марш према Софији. О томе говори и у одељку о косовском сукобу, чије поприште погрешно смешта у месту по имену *Basilia*, а што се без сумње односи на Ихтимански пролаз (између Софије и Пловдива). Стиче се утисак да на оба места реферише на Хуњадијев поход из 1448. Међутим, у првом случају се каже да је то уследило *недуго потом* (*nes multo postea*) након Јанковог ослобођења, док у другом испада да је између Варне и наредне војне прошло доста времена. Уз то, спомен Софије и Ихтиманског пролаза једино се може довести у корелацију са *Дугом војном*.⁷⁸⁶ Дакле, види се да писац није имао јасну хронолошку оријентацију по питању хришћанско-турских сукоба током пете деценије XV века. У суштини, њему је било тешко да одређене догађаје који су игром случаја могли имати међусобне подударности по питању неких актера или околности, посматра засебно.⁷⁸⁷

Извесну пажњу завређују и његове вести када је реч о градовима које је као услов за пуштање на слободу, Хуњади требало да врати деспоту Ђурђу. Са тим у вези, искрсава неколико питања – О којим градовима, тј. поседима је реч? Када и на који начин су они доспели под власт Јанка Хуњадија? Ни на ова питања не могу се дати јасни одговори, најпре због специфичног начина приповедања самог аутора, на шта смо већ упозорили. Једини наводи који се могу довести у везу са овим, а који се срећу у *Европи*, тичу се Хуњадијевог ослобођења српске територије и задржавања једног њеног дела. Већ смо упозорили да је овде заправо реч о угарским поседима српског деспота, које је током 1444. препустио Хуњадију у виду залога.⁷⁸⁸ Међутим, на нешто другачије решење ове проблематике могу указати подаци из једног писма самог Пиколоминија. Он је септембра 1445. обавестио кардинала Таљакоца, како је деспот писао Фридриху III, јер је желео потврду својихседа од угарског краља Ладислава V.⁷⁸⁹ Зна се да је непосредно пре тога, тачније августа исте године, Ђурађ писао

⁷⁸³ Аутор након описа пораза код Варне још једном спомиње Хуњадијево заробљавање од стране српског деспота. *De Europa*, 67, 77; *Europe*, 79, 88.

⁷⁸⁴ *Consilium eius Georgius Seruie despotus ut ante diximus Turcorum ducibus patefecit magnumque genti periculum imminens maius ostendit. De Europa*, 76; *Europae*, 90.

⁷⁸⁵ Хуњади је након Варне кратко време задржан у притвору од стране влашког војводе Дана. Пиколомини је очигледно два губернаторова заробљавања представио као једно с тим што је као јединог виновника навео српског владара. Cf. C. Mureşanu, *John Hunyadi – Defender of Christendom*, The Center of Romanian Studies, Las Vegas-Oxford-Palm Beach 2021², 123–124.

⁷⁸⁶ Крсташи тада нису ни успели да дођу до Ихтиманског кланца, већ су скренули источно, ка Златици. Максимовић, *Срби и Дуга војна*, 59.

⁷⁸⁷ У том контексту може се навести и пример турског султана Мурата II. Он се према Пиколоминију повукао из политичког живота након Варне, да би се поново пред сукоб са Хуњадијем вратио на власт. *De Europa*, 67; *Europae*, 89–91. Позната су два Муратова повлачења са власти, прво након склапања Једренског мира у јуну 1444, док друго заиста пада након Варне. Проблем искрсава у томе што Мурат своје владарске дужности није преузео непосредно пред Косовску битку, како Пиколомини саопштава, већ две године пре тога. Насупрот томе, султан је прву абдикацију окончао пред бој код Варне, о чему је наш аутор имао посве магловита сазнања, те је направио хронолошку омашку. О Муратовим абдикацијама: Бабингер, *Мехмед Освајач*, 41–44; *Историја Османског царства*, 87–88 (Н. Ватен).

⁷⁸⁸ Вид. нап. 698.

⁷⁸⁹ *Dispotus Rascie per hos dies cesari nostro scripsit, nullum se velle in regem Hungarie venerari preter Ladislaum ac feudi sui confirmationem expostulavit.* R. Wolkan, *Der Briefwechsel Eneas Silvius Piccolomini 1431–1445*, I, Wien 1909, 546.

самом краљу, тражећи потврду поседа, али и повраћај добара која су одузета противно његовој вољи.⁷⁹⁰ Другим речима, биће да је Пиколомини споменуте вести црпео преко овог деспотовог писма. То би значило да су деспоту Ђурђу пре августа 1445. силом одузета нека имања, која му нису била враћена ни три године касније. О томе, али и неким другим појединостима које доноси Пиколомини, подробније и уз више детаља говоре већ споменути пољски и угарски хроничари – Јан Длугош, Јанош Туроци и Антоније Бонфини. Стога, посветићемо се анализи њихових вести и настојати да утврдимо у којој мери се оне преклапају са Пиколоминијевим казивањем.

Говорећи о припремама за нову антитурску војну, Длугош предочава да су преговори између Хуњадија и султана Мурата вођени преко деспота Рашке. Наводно, султан је као залог мира понудио Бугарску, што је Хуњади одбио. Постављајући нереалне захтеве, угарски губернатор је убрзо прешао Дунав и прошао кроз деспотове земље *Рашку и Албанију*. Његов пролазак кроз српску територију праћен је пустошењима и убијањима. Хроничар не пропушта да истакне деспотову незахвалност, истичући да је претходни рат започет због неправди које су нанете Ђурђу, односно како би он повратио своје земље. Додаје и да су због тога краљ Владислав и многи угарски и пољски племићи положили своје животе.⁷⁹¹ Саветован од сопствене жене, деспот се бојао да себе и свој народ изложи походу у чији успех није био сигуран. Уз то, био је свестан надмоћи турске војске. Додуше, аутор истиче да је деспот заиста нудио део своје војске Хуњадију, али је одбијао сам да се прикључи походу.⁷⁹²

Слична запажања срећу се код угарских аутора. Према Туроцију, Хуњади је у Рашку ушао преко Северина, док Бонфини тврди да се тамо запутио други део ратника. С друге стране, он предочава да је главнина са Хуњадијем на челу доспела у Ковин, на улазу у *Мизију*, као и да је логор постављен мало ниже, на месту где се Морава улива у Дунав. Обојица говоре о непријатељском проласку Угара кроз Рашку.⁷⁹³ Бонфини наводи и разлоге деспотовог одбијања да се прикључи Хуњадију. Прво, деспот није желео да изазива Муратов гнев, а поред тога, сматрао је да тренутак није повољан због предстојеће зиме, подсећајући на крсташке проблеме током претходне војне. Даље, деспоту је било испод части да ратује под Хуњадијевим вођством и, како потиче од царске лозе, сматрао је да заслужује част коју пак није могао да досегне. Хуњадијев одговор био је прилично оштар. Наиме, он је запретио да ће деспота лично обезглавити, као што се ради код Индуса, и да ће на престо Рашког краљевства, уколико изађе као победник из рата, поставити достојнијег од Ђурђа.⁷⁹⁴ Ако је веровати ученом хуманисти, сам деспот је обавестио Мурата о кретању губернатора. Такође, саветовао му је да Угрима допусти напредовање у унутрашњост турске територије, како би им пришао са леђа и тиме онемогућио повлачење.⁷⁹⁵

Као поприште похода наведено је Косово поље, тј. *campus Koszovo* код Длугоша, с тим што Туроци и за њим Бонфини доносе угарску и латинску верзију назива (*Rigomezeye, campus Merula*).⁷⁹⁶ Пре тога, Туроци наводи да је војска са територије Рашке ушла на територију Бугарске, која је под турском влашћу, где и смешта Косово поље. Бонфини, који споменуто смешта на широки простор дуж граница Рашке и Бугарске, прецизира да туда

⁷⁹⁰ А. Крстић, *Писмо деспота Ђурђа Вуковића угарском краљу Ладиславу V (Смедерево, 14. август 1445)*, Мешовита грађа 36 (2015) 16–17.

⁷⁹¹ *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 12 (1445–1461)*, Cracoviae 2003, 73–74.

⁷⁹² *Ibidem*, 74.

⁷⁹³ *Chronica Hungarorum*, 256; Bonfini, *Rerum* III, 159.

⁷⁹⁴ *Suppudere qoque se despotem ac Mysie regem imperatoris genere natum sub gubernatoris ductu et auspicii militare multoque mair se honore dignum esse censebat, quam gerere potuisset; invidia sese recognoscere et aliquid in hac re pensi habere minime patiebatur... Corvinus ad hec responsa succensus admodum interminatur se suis omnino manibus ingratisimum hominem Indorum exemplo capite multaturum, Rascie regnum digniori traditurum, si ex hoc bello victor evaserit.* Bonfini, *Rerum* III, 159.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, 160.

⁷⁹⁶ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 74. У суштини Туроци и не даје српску верзију, већ је за њега поприште битке *campus Merula*, чији је угарски облик *Ryomezeye*. На њега се ослањао Бонфини, који поред наведеног доноси и српски облик имена – *Rasciani Cosovam nunc vocant. Chronica Hungarorum*, 256; Bonfini, *Rerum*, 160.

протиче река Ситница, као и да је поље дугачко 20, а широко пет миља.⁷⁹⁷ Аутори потом дају опис крваве битке,⁷⁹⁸ која је резултирала Хуњадијевим поразом и његовим бекством кроз Рашку. Длугош и Туроци наводе да је губернатор био заробљен од стране два Турчина, али је успео да се ослободи, тако што је једног од њих убио. Други се према пољском аутору дао у бекство, док је према Туроцију био рањен. Туроци даље надограђује причу податком о једном разбојнику Рашанину, коме је Хуњади понудио новац како би га одвео у Београд. Међутим, на крају је завршио у Смедереву. Према Бонфинију, тај Рашанин који је Хуњадија повео у деспотову престоницу био је пастир.⁷⁹⁹ Хуњади је по деспотовом наређењу ухапшен, а према Длугошу, у заточеништву је провео три месеца. То је трајало све док се угарски барони, окупљени у Сегедину и сам губернатор нису заклели да ће Ђурђу предати и трајно даровати неке угарске тврђаве. Уз то, Хуњади је био приморан да сина остави као таоца у Смедереву. За разлику од пољског хроничара, Туроци и Бонфини не спомињу даривање поседа српском владару, али наглашавају Ђурђеву незахвалност према ранијим добротинствима Угара. Док Туроци укратко спомиње Хуњадијево ослобађање (након предавања старијег сина Ладислава у деспотове руке), Бонфини уз то даје који детаљ више. Наводи да је губернаторов други син Матија требало да ожени деспотову кћерку (*gnatam*) и унуку (*neptem*) цељског грофа.⁸⁰⁰

Даље, споменути су Хуњадијеви напади на све поседе које је деспот имао у Угарској. Длугош истиче како су Хуњадијеве трупе нападале не само градове који су деспоту били обећани, већ и оно што му је по закону припадало.⁸⁰¹ Туроци (а на основу њега и Бонфини) тврди да је Хуњади са војском пустошио деспотова имања и притом га лишио свих градова и поседа које је имао око угарске границе. Непријатељства су престала након што је Ладислав Хуњади неповређен враћен оцу и како Туроци саопштава, због интервенције угарских првака, на молбу самог деспота. Бонфини чак наводи да је Хуњади намеравао да нападне Рашку, те да је одустао након што су деспотови посланици довели Ладислава.⁸⁰² Оно о чему сва три аутора говоре тиче се невоља угарских војника током повлачења кроз деспотову државу. Наиме, локално рашко становништво, озлојеђено због ранијих угарских злодела, пљачкало је и убијало одбегле Угре, док је судећи према Бонфинију, део војске који се запутио преко *Илирика* кроз Далмацију прошао безбедно.⁸⁰³

Као што се запажа, извештаји тројице аутора се у великој мери преклапају. Најсажетији од њих је Јан Длугош. То је разумљиво, ако се узме да он није био дворски историчар угарског краља Матије Корвина, те да му је тема о походу Јанка Хуњадија, Матијиног оца, на неки начин споредна. Насупрот томе, најопширнији опис даје Бонфини. Он се у основи ослањао на дело Јаноша Туроција, мада његову нарацију неретко надограђује неким појединостима. Када је реч о српској улози, као средишњи мотив искрсава негативна слика деспота Ђурђа. Он је представљен као незахвалник који је погазио значај раније жртве краља Владислава и других барона. Код Длугоша, деспот Ђурађ је означен и као посредник у угарско-турским преговорима, што се не среће код угарских писаца. Да је српски владар заиста имао посредничку улогу, могу указати наводи из савременог писма Паскоја

⁷⁹⁷ *Chronica Hungarorum*, 256; Bonfini, *Rerum* III, 160–161, предео око самог поља описује као планински са израженим шумовитим обронцима, а истиче и да је реч о густо насељеном простору.

⁷⁹⁸ Интресантан је Бонфинијев податак о гробу Мурата I, као месту од изузетне симболичне важности за Турке. Bonfini, *Rerum* III, 163.

⁷⁹⁹ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 75; *Chronica Hungarorum*, 259; Bonfini, *Rerum*, 165–166. Он такође спомиње двојицу разбојника са којима се Хуњади сусрео. Они су се намерачили на златни крст који је губернатор имао око врата, али је овај успео да се ослободи, тако што је једног ранио, док је други утекао. Елем, главни мотив у Бонфинијевом излагању тиче се Хуњадијевог крста, који га је попут правог борца за хришћанство спасао од смрти. Вид. А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића: Куда је Јанко бежао са Косова*, ЗИМС 13 (1986) 15–17. Међутим, хуманиста је тај мотив преузео од Длугоша и додатно га проширио.

⁸⁰⁰ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 75; *Chronica Hungarorum*, 259; Bonfini, *Rerum* III, 166.

⁸⁰¹ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 75.

⁸⁰² *Chronici Hungarorum*, 259; Bonfinius, *Rerum* III, 166–167.

⁸⁰³ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 75–76; Bonfini, *Rerum* III, 165–166. Туроци сликовито запажа да су одбегли Угри били као овце заплашене од вукова (*velut a lupis territas oves*). *Chronica Hungarorum*, 258.

Соркочевића.⁸⁰⁴ Такође, иако не оправдава деспотову одлуку, Длугош признаје да је Хуњадијева војска била инфериорнија у односу на Турке. Бонфини с друге стране, деспотова упозорења на неповољност тренутка види као чист изговор, представљајући га као изузетно сујетног човека.

Уопштено узевши, Бонфинијеве вести су у науци окарактерисане као непоуздане.⁸⁰⁵ То у одређеној мери има смисла, али у конкретном случају, поједини подаци се могу контролисати вестима других извора. Примера ради, Хуњадијев логор на ушћу (Велике) Мораве у Дунав, Бонфини одређује близином Ковина. То се практично може потврдити подацима из споменутог писма Паскоја Соркочевића.⁸⁰⁶ Опет, не треба губити из вида да је Бонфини у наратив уклопио и Туроцијев податак о Хуњадијевом уласку у Србију из правца Северина.⁸⁰⁷ Другим речима, код Бонфинија се примећује тенденција да различита сазнања којима је располагао, уобличи у једну конструкцију. То опет не умањује веродостојност појединих вести које он саопштава. Подсећамо да једино он деспоту приписује улогу турског доушника, што се, како смо видели, јавља и у Пиколоминијевој *Европи*. Разуме се, то не значи нужно да је угарски хуманиста дати податак преузео од Пиколоминија, мада се таква могућност не сме ни потпуно одбацити.⁸⁰⁸ Примера ради, Туроци наведену вест уопште не спомиње, иако би се тако нешто могло очекивати. Оно што је извесно, јесте да су вести тог типа ширили Хуњади и његове присталице.

Важан сегмент ових казивања представља и наратив о Хуњадијевом утамничењу. Његово кретање кроз Рашку представљено је као права витешка авантура. Чини се да је код сва три аутора та приповест у основи истоветна, разуме се, уз понеки особен детаљ. Овом приликом, скрећемо пажњу на дело византијског историчара Лаоника Халкокондила, који, колико је познато, доноси најстарију верзију ове приче.⁸⁰⁹ Штавише, приметно је доста сличности са Бонфинијевим описом. Разуме се, за разлику од грчког историчара, он гради слику о узорном хришћанском ратнику.⁸¹⁰ Стиче се утисак да је постојала основна приповест, на основу које су настале све друге верзије. Тачније, наведени аутори су вршили скраћивања и друге измене према сопственом нахођењу. У сваком случају, догађај попут

⁸⁰⁴ Паскоје Соркочевић, деспотов „челник ризнички” упутио је 11. септембра 1448. писмо Николи де Ансалона, шпијуну напуљског краља Алфонса V. Чињеница је да се Соркочевић тада налазио у Хуњадијевом логору, као и да сам наводи како је деспот настојао да остане у средини (*se in medio manere curabit*). М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, ГСНД 1/1 (1925) 86; Whelan, *Pasquale de Sargo*, 140–141 (где је дат и упоредни превод целог писма на савремени енглески језик. Конкретно место на стр. 145).

⁸⁰⁵ Pálosflavi, *From Nicopolis to Mohács*, 169.

⁸⁰⁶ Ту је наведено да је Хуњади најпре стигао у Ковин, а потом у Суботицу, на ушћу Мораве, близу Смедерева, где се и утаборио. Костић, *Опис*, 83–84; Поузданије читање код Whelan, *Pasquale de Sargo*, 138. За одјек ове вести у каснијим изворима: Спремић, *Десном Бурјаш*, 367–368; Antoché, *Hunyadi's Campaign*, 258.

⁸⁰⁷ Mureşanu, *John Hunyadi*, 175 мишљења је да је други део војске који је према Бонфинију прешао Дунав код Северина, чинио одред влашког војводе Дана. Тако посматрано, испада да је Бонфини за разлику од Туроција, донео потпуније податке. Cf. Antoché, *Hunyadi's Campaign*, 249–250.

⁸⁰⁸ За одјек ове вести у каснијим изворима: Спремић, *Десном Бурјаш*, 367–368; Antoché, *Hunyadi's Campaign*, 258.

⁸⁰⁹ У новије време, сматра се да је Халкокондил дело завршио почетком шездесетих година XV века. А. Kaldellis, *The Date of Laonikos Chalkokondyles' „Histories“*, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012) 111–136.

⁸¹⁰ У том погледу стоји Бонфинијева нарација о Хуњадијевом златном крсту (вид. нап. 799). С друге стране, Халкокондил наводи све ово, само без спомена крста. Даљи ток нарације има неких сличности, али су разлике очигледније. Грчки историчар говори о донекле понижавајућем боравку Хуњадија код неких српских сељака који су га на крају везаног послали деспоту. Бонфини пак спомиње једног српског пастира који је увидео узвишеност Јанковог лика. За разлику од Халкокондила, он напросто каже како је овај Јанка одвео у Смедерево, а да је деспот нешто касније дознао за то. Односно, угарски хуманиста не криви српског сељака за хапшење Хуњадија, што је у складу са позитивном представом о угарском губернатору као борцу за хришћанство. Туроци с друге стране, у датој епизоди уместо крста спомиње копље. Овде је занимљиво споменути како поред Халкокондила, једино он говори о Јанковој тежњи да оде за Београд. Chalkokondyles, *The Histories* I, 150–157; Bonfinius, *Rerum*, 165–166; *Chronici Hungarorum*, 329. Поставља се питање утицаја Халкокондилових *Историја* на Бонфинија, с обзиром да је учени хуманиста знао грчки језик. Халкокондилово дело је убрзо након настанка постало веома популарно. Kaldellis, *The Date*, 134. Елем, ово питање захтева детаљнију анализу.

Хуњадијеве авантуре представљао је праву сензацију па је извесно да су недуго потом, о томе почеле да круже разне гласине.⁸¹¹

Када је реч о условима Хуњадијевог пуштања на слободу и његовим нападима на деспотова угарска имања, Длугош, Туроци и Бонфини доносе поједностављен приказ прилично сложених догађаја, који се могу сместити у хронолошки оквир од 1448. до 1451. године. Према њиховим вестима, Хуњади је пуштен на слободу тек када је као таоца оставио старијег сина Ладислава. Једино Бонфини говори о веридби Матије Хуњадија са Јелисаветом, деспотовом унуком (не кћерком како писац наводи).⁸¹² Међутим, аутор је помешао одредбе два договора између деспота и губернатора – крајем 1448. и 7. августа 1451. када је утаначена и споменута одредба.⁸¹³ Потврду има и Длугошева вест о захтеву угарског сабора за Хуњадијево ослобођење. Међутим, угарски сталежи се првобитно нису окупали у Сегедину, како кажу наведени писци, већ у Петроварадину и то 29. новембра 1448.⁸¹⁴ Длугош, као и оба угарска писца реферишу на Хуњадијеве потезе на рачун деспотових поседа и његових фамилијара током 1450. и 1451. Међутим, вести пољског хроничара изазивају одређене недоумице.

Као што смо навели, он говори о обећању сабора и губернатора да деспоту Ђурђу трајно дарују неке градове, што је у ствари постављено као услов за Јанково ослобођење. Поред тога, аутор прави дистинкцију између обећаних и оних поседа које је Ђурађ држао по закону, а који му наводно нису били враћени. Иако није потпуно јасно шта је све аутор под тим подразумевао, чињеница је да је Хуњади крајем 1448. Ђурђу препустио, односно вратио Вилагош са властелинством и Ершомљо (Вршац).⁸¹⁵ Сходно томе, поставља се питање веродостојности Длугошевих вести. Додуше, његово, али и сведочења угарских писаца о присвајању деспотових добара, што се десило током 1450. и 1451, одговарају истини.⁸¹⁶ Опет, мировним уговором од 7. августа 1451. Ђурђу су враћени неки поседи, те су Туроци и Бонфини на овом месту поузданији од Длугоша.⁸¹⁷ Бонфини чак исправно запажа да је пре тога Хуњади спремао напад на Србију, што се на крају није остварило.⁸¹⁸

⁸¹¹ Не треба занемарити ни сећања самог Хуњадија, о којима је он говорио након повратка у Угарску, на шта се Бонфини позива, додуше на једном месту. Bonfini, *Rerum* III, 165.

⁸¹² Врло је вероватно да је на датом месту, нехотице дошло до замене латинских сродствених термина *gnata* (кћерка) и *neptis* (унука), јер је након Ђурђа споменут и цељски гроф Урлих II, Јелисаветин отац. Cf. Bonfini, *Rerum* III, 166.

⁸¹³ Уговором из 1451. је предвиђено да се свадба између Матије Хуњадија и Јелисавете Цељске прослави до Никољдана 1453. Том приликом издате су две повеље – од стране угарског палатина Ладислава Горјанског (J. Teleki, *Hunadyak kora Magyarországon* X, Pest 1855, 305–312) и деспота Ђурђа (Fejer, *Genus*, 149–157). Забуна је, између осталог настала јер је јуна 1448. склопљена веридба између Матијевог старијег брата Ладислава и Јелисавете као залог мира између Хуњадија и њеног оца, Урлиха Цељског. Спремић, *Десном Ђурађ*, 374, 396–397; Engel, *The Realm*, 290.

⁸¹⁴ *A zichi és vasonkeői gróf Zichi-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitis Zichy de Zich et Vasonkeo*, IX, Budapest 1899, 205; *Annales Ecclesiastici* XXVIII, 533–534; Угарски великаши су се у Сегедину окупали тек на самом крају 1448, како би дочекали Хуњадија, те је стога и настала ова забуна. О договору из 1448 године: Спремић, *Десном Ђурађ*, 373–374; Бубало, *Поседи*, 233; А. Крстић, *Прилог биографији великог војводе Михаила Анђеловића*, ЗРВИ 52 (2015) 364.

⁸¹⁵ *ИСН* II, 327–328 (С. Ћирковић); А. Крстић, *Вршац у средњем веку II део – од почетка 15. до средине 16. столећа*, ИЧ 50 (2011) 202; Бубало, *Поседи*, 233.

⁸¹⁶ Туроцијеви наводи (*Chronici Hungariae*, 259) да је Хуњади одузео Ђурђу све поседе *quae regni Hungariae ambitus cingebat*, изазивали су одређене нејасноће међу истраживачима. Поједини су то тумачили у значењу угарског напада на Србију. Вид. Ч. Мијатовић, *Десном Ђурађ Бранковић, господар Србима, Подунављу и Зетском приморју*, II, Београд 1882, 170; Уп. Радонић, *Западна Европа*, 264, нап. 2; Спремић, *Десном Ђурађ*, 381, нап. 84. Међутим, чини се да хроничар овде не мисли на територије на српској страни, већ на Ђурђево поседе у пограничним деловима Угарске, попут Сремске Митровице и Купиника који су заиста заузети током 1451. Вид. Крстић, *Прилог*, 370.

⁸¹⁷ Крстић, *Прилог*, 371.

⁸¹⁸ Поуздано се зна да се Хуњади током пролећа 1450. налазио на граници са Србијом, у Београду и Ковину. Такође, Туроци и Бонфини спомињу долазак деспотовог посланства, које је повело Ладислава Хуњадија с намером да га врати оцу. Ипак, не зна се тачно када је Ладислав пуштен на слободу, осим да је децембра 1449. још увек био у Смедереву. Спремић, *Десном Ђурађ*, 380–381, нап. 84. С друге стране, он је у време склапања краткорочног примирја у мају 1450. морао бити на слободи јер се спомиње у тексту уговора заједно са оцем и

Почетак шесте деценије XV века донео је судбоносна дешавања на простору тадашњег Балкана, која су започета освајањем византијске престонице 29. маја 1453.⁸¹⁹ Већ почетком наредне године створена је антитурски настројена Лодијска лига, а крајем исте, али и почетком 1455. су одржана три заседања немачког Рајхстага – Регензбург, Франкфурт и Бечко Ново Место. Међутим, наизглед амбициозне, ове активности нису дале конкретне резултате.⁸²⁰

У опсади Цариграда учествовао је и један одред деспота Ђурђа, као и рударски стручњаци из Новог Брда.⁸²¹ Ипак, улога Срба једва да је и запажена од западних писаца. Сам Пиколомини, тада епископ Сијене и секретар Фридриха III, био је информисан о дешавањима на југоистоку Европе, управо преко људи из Србије.⁸²² Његов штићеник Лодризио Кривели (око 1412–1465), у спису *О походу папе Пија II против Турака*,⁸²³ једино спомиње учешће рударских стручњака из Новог Брда у опсади Цариграда.⁸²⁴ Он се ослањао на познато писмо, које је августа 1453. архиепископ Леонард са Хиоса упутио папи Николи V.⁸²⁵ У сваком случају, Кривели не истиче да је ове рударе по султановом наређењу послао српски деспот.

Пад Цариграда био је само увертира агресивне политике Мехмеда II на рачун балканских држава, а нарочито Србије. Током касног пролећа 1454. почела је султанова кампања против српске државе, а њене последице одјекнуле су и на простору Западне Европе. Прво би требало споменути један савремен памфлет с краја 1454. године – *Упозорење хришћанском свету против Турака* (Eine Mahnung der Christenheit wider die Türken), познатији као *Турски календар* (Türkenkalender). Дело је штампано у Мајнцу од стране Јохана Гутенберга, који је можда и аутор. Овај кратак спис представљен је у форми календара за предстојећу 1455. годину, а испод сваког наведеног месеца налазе се позиви

братом. Вид. Крстић, *Чланови династија*, 254, 256. У сваком случају, ослобођење Ладислава Хуњадија није представљало залог мира из 1451. како тврде двојица писаца. Опрезно ћемо изнети претпоставку да се њихови подаци о пуштању Ладислава из Смедерева, заправо могу везати за речено примирје од 9. маја 1450.

⁸¹⁹ О паду Цариграда: С. Рансиман, *Пад Цариграда 1453*, Нови Сад 1996; J. Harris, *The End of Byzantium*, Yale University Press: New Haven – London 2012.

⁸²⁰ K. Setton, *Papacy and the Levant (1204–1571), II: The Fifteenth Century*, Philadelphia 1978, 151–158; J. Helmrath, *The German „Reichstage“ and the Crusade, Crusading in the Fifteenth Century*, 53–69.

⁸²¹ Спремић, *Десном Ђурађ*, 437; *ИСН II*, 293 (Ј. Калић, М. Спремић).

⁸²² У писмима из 1453. упућена папи Николи V, кардиналу Николи Кузанском и Леонарду Бенвољентију (млетачком амбасадору у Риму) наводи да је детаље о борбама око Цариграда и његовом паду добио из Рашке. Wolkan, *Der Briefwechsel 3/1*, 199, 207; *La caduta II*, 45, 50, 64. Вид. и М. Антоновић, *Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године*, ИГ 1–2 (1987) 92. Наведне вести на Запад је донео Јуније Градић, деспотов посланик. Спремић, *Десном Ђурађ*, 443–445.

⁸²³ Кривели је био виђени правник у тадашњем Милану, а 1450. ступио је у службу Франческа Сфорце. Међутим, није дуго поживео у миру са својим господаром, те се почетком седме деценије XV века нашао под протекцијом папе Пија II. Са њим се зближио највероватније још у Базелу 1433. године. Под папиним покровитељством, Кривели је у периоду између 1459. и 1462/63. писао *О походу папе Пија II*. Како је Пије II почетком 1464. преминуо, Кривелијев спис, који сеже до 1459, остао је недовршен. Сачуван је у два рукописа, од којих се један налази у Библиотеци Тривулцијана у Милану (N° 765, ff. 46v–49r), а други у Апостолској библиотеци у Ватикану (Vat. Lat. 2047, ff. 48r–49v). Leodrisii Cribeli, *De expeditione Pii Papae II adversus Turcos*, ed. G. C. Zimolo, RIS NE 23/5, Bologna 1948/50, III–XLI; EMC, 497–498 (M. Simonetta). О везама Пија II са Кривелијем: L. F. Smith, *Lodrisio Krivelli of Milan and Aeneas Silvius, 1457–1464*, Studies in the Renaissance 9 (1962) 31–63.

⁸²⁴ Према Кривелију, рударима је било наређено да ископају пет дубоких рупа испод зидина. Како је то завршено са великом посвећеношћу, пробијен је први зид. Рудари су потом оштећену кулу, која је стајала на дрвеним темељима, придржавали и на крају подметнули пожар. Њихове намере открио је Ђовани Ђустинијани (Лонго), па су Грци, помоћу ватре и сумпора (тзв. „грчка ватра“), успели да одбију непријатеља. Cribeli, *De expeditione*, 46.

⁸²⁵ A. Petrusi, *La Caduta di Constantinopoli I. Le testimonianze dei contemporanei*, Fondazione Lorenzo Valla 1976, 132–134. Ово писмо представља вероватно најважнији извор о паду Цариграда. M. Phillipides, W. K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography and Military Studies*, Ashgate 2011, 14 et passim. Као човек који је прозрео намере непријатеља спомиње се неки Немац Јован, који је био у служби Ђеновљанина Ђованија Ђустинијанија-Лонга. Видели смо да Кривели у тој улози види заправо Ђустинијанија, што је вероватно последица неспретне конструкције самог аутора (Вид. претх. нап.).

световним и духовним поглаварима за борбу против Турака.⁸²⁶ Уопштено, циљ овог памфлета био је да немачкој јавности скрене пажњу на опасност од Турака, али и да укаже на могућност њиховог пораза. На самом крају, у децембарском одељку, саопштена је вест о спремности кипарског краља, вазала господара Караманије (Ибрахим-бег) да се прикључи савезу против Турака. Такође, истиче се и да је султан напао Србију све до границе са Угарском, али је морао да се повуче због напада споменутог караманијског владара. Ови подаци немачкој јавности били су познати почетком децембра, преко писма папе Николе V.⁸²⁷ Оно је сачувано у старонемачком преводу и као такво унето у *Шнејерску хронику*.⁸²⁸ Занимљиво је да се у овом преводу Србија спомиње још једном, што изгледа није случај са наведеним памфлетом.⁸²⁹

Да су након пада Цариграда Турци запретили Србији, као и да се српски деспот по други пут обратио Угрима за помоћ, запажа Енеја Силвије Пиколомини у *Европи*. На тај начин, аутор се иронично надовезао на податак о деспотовој кривици за хришћански пораз код Варне. У наставку истиче како се Ђурађ запутио у Аустрију, где се налазио краљ Ладислав V.⁸³⁰ О овим дешавањима (сем последњег) аутор је говорио на заседању сабора у Франкфурту, октобра 1454.⁸³¹ Који детаљ више, Пиколомини даје у *Коментарима*. У дванаестој књизи понавља вест о турском нападу на Србију, додајући и податак о заробљавању и ослепљењу деспотових сродника. Потом истиче да су Турци заузели најутврђеније градове ових крајева, сем Смедерева и Београда. Последњи наводи се могу потврдити другим, савременим изворима.⁸³² Такође, да се запазити да је податак о ослепљењу деспотовог сина изобличен и инкорпориран у хронолошки погрешан контекст. О томе, у вези са догађајима из 1439, аутор говори у *Чешкој историји* и *Европи*.⁸³³ У суштини, запажа се да Пиколомини није ни имао намеру да донесе прецизну хронологију ових дешавања, која посматра као логичну (и нежељену) последицу пада Цариграда.

У датом контексту, занимљиве су и вести Томаса Ебендорфера. У *Аустријској хроници*,⁸³⁴ он наводи следеће: *Напоследку, Турчин Мехмед, поново уздигнут, у наредној*

⁸²⁶ A. Wyss, *Der Türkenkalender für 1455. Ein Werk Gutenbergs*, Festschrift zum fünf-hundertjährigen Geburtstage von Johann Gutenberg, ed. O. Hartwig, Leipzig 1900, 380–401; E. Simon, *The „Türkenkalender“ attributed to Gutenberg as a Strasbourg lunation tract*, *Daphnis* 15/2 (1986) 343; A. Petrusi, *La Caduta di Constantinopoli*, II, Milano 1976, 324–326, за аутора сматра анонимног Алзашанина. Једина сачувана копија пронађена је 1806. у Језуитској библиотеци у Аугзбургу, која је нешто касније пренета у Минхен.

⁸²⁷ A. Bieling, *Türkenkalender auf das Jahr 1455*, Wien 1873, 21. Треба истаћи да узрок Мехмедовог повлачења из Србије није био напад Ибрахим-бега, како стоји у *Упозорењу* (као и у папском писму) већ турски пораз код Крушевца, октобра 1454. Вид. за сада М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Прекинут успон, 117–118. Са господарем Караманије султан је још раније утаничао мир. *Историја Османског царства*, 96 (Н. Ватен).

⁸²⁸ Писмо је требало да буде прочитано на заседању дијете у Франкфурту крајем октобра, али је тамо стигло релативно касно те је обелодањено тек 6. децембра. *Quellensammlung der badischen Landesgeschichte*, I, ed. F. J. Mone, Karlsruhe 1848, 398–399; Wyss, *Der Türkenkalender*, 385; Setton, *Papacy* II, 158. Да ово папско писмо није било једини извор, скреће пажњу Pertusi, *La Caduta* II, 325.

⁸²⁹ Наиме, у *Упозорењу* стоји да је Мехмед II потом напао острво по имену *Hervia*, док се у преводу папског писма наводи да је са мора нападнута *Rassia oder Ceruia*. У оба случаја истакнуто је да је реч о земљама под суверенитетом византијског цара. Упоредни текстови памфлета и писма код Wyss, *Der Türkenkalender*, 385. Пре ће бити да је овде реч о турском походу против Мореје, октобра 1454, који је уследио након кампање у Србији. Вид. *Историја Османског царства*, 104 (Н. Ватен).

⁸³⁰ *Cum vero Turci Constantinopolim evicissent atque in Serviam ducere minarentur, secundo auxilia petens ad Hungaros ad Hungaros transit, et in Austriam usque profectus Ladislaum adiit regem... De Europa*, 67–68; *Europe*, 79; Andrić, *Saint John Capistran*, 219, нар. 47.

⁸³¹ *Oration „Constantinopolitana cades“ of Enea Silvio Piccolomini (15 October 1454, Frankfurt)*, ed. and transl. by M. von Cotta-Schönberg, 6th version, 2019, 62–63, <https://hal.science/hal-01097147> (приступљено: 23. 9. 2023).

⁸³² *Turchi, ottennta Constantinopoli, in Rasciam Serviamque traicentes, gentis dominum quem despotum appellant eicerunt; consanguineis sua eius interceptis oculos effoderunt; regionemque munitissima quaeque oppida praeter Sinderoviam et Belgradum expugnare ac, transmissis Danubio, Valachos sibi vectigales fecere. I Comentarii* II, 2358, 2360; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 153.

⁸³³ *Historia Bohemica*, 150–151; *De Europa*, 66; *Europe*, 78.

⁸³⁴ Ебендорфер је ову хронику писао у периоду од 1451. па до краја 1463. године. Она првенствено представља преглед аустријске историје од настанка па до 1463. Аутограф је почетком XVII века изгубљен, а сачувано је седам преписа. Најстарији рукопис, који је сачуван у целости, настао је око 1509. године и налази се у

години је деспота, владара Рашке непријатељски напао и више хиљада људи од њега отео. Због тога, деспот је наставио ка Угарској и са својим тајницима се склонио у Београд. Приликом доласка у Беч, своју земљу поверио је Јанку Хуњадију, угарском губернатору.⁸³⁵ Хронолошки, овај пасус се наставља на претходно казивање о смрти целског грофа Фридриха II, што је смештено у 1455, уместо у претходну годину.⁸³⁶ Није искључено да је вести о дешавањима током 1454. и 1455, које су до њега стизале, Ебendorфер практично спојио и везао за каснију годину.⁸³⁷ Посебну интригу представљају наводи да је деспот своју земљу препустио Хуњадију. На другом месту смо указали да тај податак треба тумачити у светлу Хуњадијевих борби против Турака у рану јесен 1454.⁸³⁸ Да је Хуњади у неком тренутку постао господар Србије, тешко да би остало незапажено од угарских писаца, на чије вести ћемо се вратити нешто касније.

Чини се да је о наведеним дешавањима Ебendorфер могао бити обавештен преко некога из близине краља Ладислава V, који се до почетка 1456, углавном налазио Бечу.⁸³⁹ Такође, не треба губити из вида да су из Угарске до немачких земаља, а нарочито у суседну Аустрију, стизале разне вести. Ако је веровати речима аустријског хроничара, сам деспот Ђурађ се у једном тренутку нашао тамо, што заправо спомиње и Пиколомини. У његовој *Европи*, податак о Ђурђевом доласку у Беч претходи опису деспотовог дијалога са фрањевцем Јованом Капистраном. Захваљујући Капистрановом писму папи Каликсту III (1455–1458), знамо да се тај сусрет одиграо пар дана пре 4. јула у Ђуру, где је у лето 1455. заседао угарски сабор.⁸⁴⁰ Из тога произлази да деспотов одлазак у Беч треба сместити у почетак јула 1455.⁸⁴¹

Док се код неких писаца турски напад на Србију спомиње узгредно,⁸⁴² угарски хроничари доносе опширније податке. Тако Туроци (на чији извештај се ослањао Бонфини) наводи да је султан Мурат био расрђен на Ђурђа, деспота Рашке, чија се земља налазила у

Националној библиотеци у Бечу (cod. 7583). Поред претходног, зачајно је споменути и рукопис из 1614. године, који се налази у истој установи (cod. 7671). Први рукопис, са допунама из другог (у мањој мери и осталих), послужио је као основа за издање у *MGH*. Детаљно о делу, рукописима и издањима: *Chronica Austriae*, XI–XII, XXV–XCVI; О рукописима и код А. Lhotsky, *Studien zur Ausgabe der Österreichischen Chronik des Thomas Ebendorfer*, *MIÖG* 57 (1949) 188–245.

⁸³⁵ *Turcus denique Machumet secundis elatus anno, gou supra, despotum Ratzie principem in suis terris hostiliter invadit et plura hominum milia ab eisdem crudeliter abduxit. Hinc et despotus versus Ungariam ad Albam Grecam cum suis secretis se contulit et terram gubernandam suam Iohanni de Hunyad gubernatori Ungarie Wiennam veniens commendavit.* Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 424. Уп. Гавриловић, *Срби*, 21, где је наведена вест погрешно протумачена као да је султан „већ другу годину пустошио земљу деспота Рашке”.

⁸³⁶ *Chronica Austriae*, 423. Mlinar, *Podoba Celjskih*, 186 који не даје коментар на ову вест. Штавише, Јанез Млинар указује на поузданост података које *Аустријска хроника* даје о целским грофовима (*Ibidem*, 101).

⁸³⁷ Већ смо истакли његове погрешке по питању датовања Друге косовске битке као и смрти Фридриха Целског, односно да је ове догађаје померио годину дана унапред. Такође, након одељка о султановом нападу на Србију, хроничар временском одредницом *hac tempestate*, тј. „у то време“ наставља наредни пасус у коме спомиње крунисање Ладислава V за чешког краља, што се заправо догодило 1453. *A History of the Czech Lands*, 177 (F. Šmahel).

⁸³⁸ Вид. Гавриловић, *Срби*, 22; О овим борбама: Спремић, *Крушевац*, 117–118. Уопште, питање је како је Ебendorфер разумео вести о дешавањима у Србији или у ком виду су оне дошле до њега. Примера ради, Хуњади је 1453. дошао у посед српских Рудишта, а познате су и емисије новца које је ковао заједно са деспотом. А. Крстић, *Околина Београда у позном средњем веку*, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* 9 (2018) 212–213.

⁸³⁹ Гавриловић, *Срби*, 22; Engel, *The Realm*, 294–295.

⁸⁴⁰ *Acta Bosnae*, 224–226. Анализу Пиколоминијевог погледа на сусрет деспота и Капистрана вид. у другој целини.

⁸⁴¹ Бабингер, *Мехемед Освајач*, 116; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 496, 498; Andrić, *Saint John Capistran*, 209, 222. Водећи се Ебendorферовим податком, Јиречек, *Историја I*, 381, нап. 145 овај догађај погрешно смешта у 1456.

⁸⁴² Тако хроничар из Бреше, Христифор Солдо (1390–1470) бележи да је након склапања мира са Венецијом априла 1454, султан упао у Србију, којом је владао деспот и целу је узео. Спомиње и велике окрутности почињене над хришћанима (*Et havendo lui fatto la pace com Signoria di Venetia, si fece più inanci e intrò ne la Servia di la quala era Signor el Despoto, e l'havè tutta; ne la quale gli fece grande crudelitate de Christiani*). *La Cronaca di Cristoforo da Soldo*, ed. G. Brizzolara, *RIS NS* 21/3, Bologna 1938/42, 131. О Солду: G. Brizzolara, *Intorno a C. S. cronista del XV secolo. Notizie biografiche*, *Archivio muratoriano* 7 (1909) 356–370.

његовој близини. Према деспоту је гајио мржњу због тога што је овај ослободио губернатора.⁸⁴³ Султан је потом упутио многобројну војску у део Рашке под влашћу једног његовог војводе, ратоборног Фериз-бега. Њему је стриктно наређено да обнови утврђени град Крушевац, који је смештен на обали Мораве, као и да крене против деспота Ђурђа.⁸⁴⁴ Чувши за то, деспот се престашио и задуго био замишљен, разматрајући шта да предузме. Знао је да се његове снаге не могу супротставити надмоћнијем непријатељу, а такође, осећао је кривицу због грешке коју је начинио према губернатору.⁸⁴⁵ У таквој ситуацији, могао је или да се покори непријатељу или да потражи помоћ, што је потом и учинио. Наиме, он је добро знао да му само Хуњади може пружити потребну војну помоћ.⁸⁴⁶

Готово посрамљен, деспот се обратио старом ривалу. Хуњади, жељан борбе са Турцима, сакупио је велику војску и кренуо у помоћ деспоту, који је такође наоружао своје војнике. Дознавши за то, Турци ипак нису имали информацију о доласку угарских трупа, па су мирне душе чекали долазак деспотових ратника.⁸⁴⁷ Хуњади се са својим, али и људима из Рашке кретао током целе ноћи како би одмах ујутру напао Турке. Пред зору, обе стране су распоредиле своје трупе, а Турци су одмах препознали Хуњадијеве заставе. Убрзо, дали су се у бег, док су Хуњадијеви војници кренуле за њима, убијајући их све до ноћи. Том приликом, заробљен је Фериз-бег са многим виђеним људима и потом предат Хуњадију. Он се запутио ка Видину, престоном месту *целе Бугарске*, уништавајући све пред собом. Напоследку, након што је деспоту предао све заробљенике, вратио се у Угарску уз победничку поворку.⁸⁴⁸ Туроцијеве вести се у великој мери могу потврдити подацима из савремене дипломатичке грађе, где се додуше, налази по којој детаљ више.⁸⁴⁹ Међутим, главни циљ овог одељка јесте афирмација Хуњадија као победника над турским снагама. Такође, посебно је истакнуто Ђурђево покајање због ранијих поступака, као и његово уздање у Хуњадија као јединог достојног турског противника. Са друге стране, треба имати у виду да је међу њима од 1453. наступио период мира, што Туроци не узима у обзир.

О наредном турском походу из 1455. и нужности српско-угарске сарадње сликовито говори Антоније Бонфини. Према његовим речима, Мехмед се бојао деспота и Угара, увидевши њихову снагу како у војном тако и у материјалном погледу. Султан притом сматра, да уколико освоји њихове земље, на остале може кренути без бојазни. Сходно томе, прво је кренуо на деспотове руднике злата и заузео Ново Брдо, Трепчу и Прзрен. Озбиљно угрожен, деспот се није могао одупрети турској сили, а уз то је губио најзначајнија добра и изворе прихода. Повукао се у најутврђеније градове у суседству Угара и са њима разговарао о невољама, јер је добро знао да су они најбољи браниоци.⁸⁵⁰ Ови наводи представљају увод у

⁸⁴³ *Eadem tempestate, Caesar Turcorum Amrates, Georgium Rasciae Despotum, sua in vicinitate, dominio potiri aegre ferens; grave enim in illum, propter emissionem domini Gubernatoris, conceperat odium. Cronica Hungarorum*, 262; Thuróczy, *Chronicle*, 164. Бонфини као главни разлог турске одлуке да нападне Рашку наводи Хуњадијево ослобађање од стране деспота. Bonfini, *Rerum* III, 167.

⁸⁴⁴ *Cronica Hungarorum*, 262; Thuróczy, *Chronicle*, 164. Bonfini, *Rerum* III, 167 каже да је обнова тврђаве текла у тајности.

⁸⁴⁵ *Hac re audita, Despotus contremuit; cogitabundusque, quid faceret, diu intra se revolvit. Suas enim vires, tanto posse resistere hosti, impares sciebat. Mox de injura, domino Gubernatori illata, poenituit. Chronica Hungarorum*, 262; Thuróczy, *Chronicle*, 164.

⁸⁴⁶ *Chronica Hungarorum*, 262; cf. Bonfini, *Rerum* III, 167.

⁸⁴⁷ *Chronica Hungarorum*, 262; Thuróczy, *Chronicle*, 164–165; Према Bonfini, *Rerum* III, 167, Хуњади је Дунав прешао *ad Synderoviam*, као и да су му се придружиле српске трупе.

⁸⁴⁸ *Chronica Hungarorum*, 262; Thuróczy, *Chronicle*, 165; Bonfini, *Rerum*, 168.

⁸⁴⁹ Вести о овим догађајима првенствено су ширили Дубровчани. Вид. код В. Макушев, *Историјски споменици Лужних Словена и околних народа из италијанских архива и библиотека* II, Београд 1882, 81–84; Спремић, *Крушевац*, Прекинут успон, 117–118.

⁸⁵⁰ Bonfini, *Rerum* III, 182–183. Заправо, рударска производња није била развијена у Призрену, мада је он био значајан трговачки центар. *Лексикон градова*, 218–221 (С. Мишић); О турским освајањима: *ИСН* II, 298 (М. Спремић).

опис турске опсаде Београда, јула 1456. године.⁸⁵¹ Бонфини не спомиње учешће Срба, већ предочава да се султан са војском и бојним справама кретао преко *Горње Мизије*, где је обновио крушевачко утврђење.⁸⁵²

Пар деценија раније, Томас Ебендорфер наводи да је Мехмед са неверничком војском Татара, Сарацена и Турака као и великом флотом стигао у пределе Рашке. Прво је нападнуто деспотово Смедерево, које је заштићено Божијом десницом. Султан је имао знатне губитке у људству, а у његовој војсци завладали су глад и жеђ, што је аутор протумачио као Божију казну. Због тога, Турци су кренули на Београд.⁸⁵³ Овде видимо релативно добру обавештеност аустријског хроничара о тадашњим збивањима на Балкану, а саме вести су се шириле прилично брзо.⁸⁵⁴ Додуше, не може се прихватити податак да су Турци напали Београд због пораза код Смедерева, јер се зна да је опсада некадашње престонице деспота Стефана, припремана дужи временски период. Ебендорферов опис битке код Београда представља сажето, али садржајно сведочење.⁸⁵⁵ Ипак, он ниједном речју не спомиње српско учешће, што је случај и са Енејом Силвијем Пиколоминијем.⁸⁵⁶ Насупрот томе, у *Хроници цеољских грофова* стоји да су Јовану Капистрану са својим снагама помогли Јанко Хуњади и деспот Србије.⁸⁵⁷ У том погледу, од великог значаја су запажања фрањевца Ћованија Таљакоца, блиског сарадника Јована Капистрана и очевица саме опсаде. Он је на четворогодишњицу опсаде града (22. јул 1460), свом сабрату Јакову од Марке упутио писмо, односно опширан извештај, који по начину приповедања одговара форми правог наратива.⁸⁵⁸ Другим речима, аутор податке о опсади доноси кроз наративни поступак, који за основу има наглашавање изузетне побожности Јована Капистрана.⁸⁵⁹

У овом извештају, Србија и Срби су споменути на неколико места. Најпре, Таљакоцо предочава да су из Турске, Рашке (*Bassia, sic!*) и Босне непрестано стизале товарне животиње које су вукле разну оружје и оруђе и остале предмете потребне за опсаду. Посебно је занимљива констатација о Рашанима шизматичима, Власима и Јеврејима и осталим неверницима, као пожељним савезницима у борби против Турака. Аутор заправо преноси Капистранове речи и додаје да је он обично прогонио невернике. У наведеном случају, ипак је био спреман да заборави на нетрпљивост према њима, све док су вољни да сарађују у одбрани града. Притом, терао их је да често понављају име Исусово, док су Турци све то

⁸⁵¹ О дешавањима пре, у време и након опсаде Београда исцрпно код Калић, *Београд*, 114–171; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 174–187. Преводе релевантних извора са корисним предоговором доноси J. D. Mixson, *The Crusade of 1456. Text and Documentation in Translation*, University of Toronto Press 2022.

⁸⁵² Bonfini, *Rerum* III, 184.

⁸⁵³ ... *cum infinita sue perfidie participum multitudine Tartarorum, Sarracenorum, Teuchrorum ac navium et galearum invisa et armata classe venit in Racie partes omnia pedibus conculans. Ubi et primum castrum Sancti Andree despoti aggreditur, sed dextera Domini protegente multis suis procioribus perditis confusus abscessit, et quia fame et peste Dominus suum percussit exercitum totum, sui exercitus robus in castrum Nandoralba, quod Kryechsweissenburg vulgariter nuncupatur...* Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 432; Превод: Mixson, *The Crusade of 1456*, 218.

⁸⁵⁴ О припремама, као и самој опсади Смедерева писао је сам деспот Ђурађ и то: 10. јула миланском војводи Франческу Сфорци, а три дана касније папи Каликсту III. Макушев, *Прилошци*, 110; Thalóczy, Áldásy, *A Magyarországnak*, 204–205. Вид. и Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина*, 136–137.

⁸⁵⁵ Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 432–436; Mixson, *The Crusade of 1456*, 217–222; Анализа ових вести код Гавриловић, *Срби*, 22–25 са прегледом других извора.

⁸⁵⁶ Пиколомини уопштено бележи да је пре напада на Београд, Мехмед нападао Рашане и суседне хришћане. *I Commematarii* I, 234.

⁸⁵⁷ *Chronik als Grafen von Cilli*, 118; На ове податке указала је Калић, *Београд*, нап. 134, нап. 122.

⁸⁵⁸ Потребно је скренути пажњу на проблематику која прати текстолошко порекло овог извештаја. Прва верзија, коју је објавио фрањевачки свештеник Лука Вадинг, заправо представља скраћену верзију, коју је он предао библиотеци самостана Св. Исидора у Риму. Ипак, она је из непознатог разлога данас изгубљена. Опширнију верзију представља примерак из Националне библиотеке у Напуљу (IX. F. 62), која је објављена 1902. Поред тога, у Апостолској библиотеци у Ватикану налази се још једна копија (Vat. Lat. 12540), која је датована у 22. април 1462. D. Solvi, *Un agiografo osservante alla crociata (Belgrado, 1456)*, *Chronica* 13 (2017) 250–251. Таљакоцо је сем наведеног, податке о опсади донео у још три, нешто краћа писма (1456, 1457. и 1461). J. Калић, *Опис Београда у XV веку*, Европа и Срби, 511.

⁸⁵⁹ Mixson, *The Crusade of 1456*, 147–148.

слушали из њиховог логора.⁸⁶⁰ *Рашане шиизматике*, уз житеље Ердеља, Влахе и патарене, спомиње и када говори о Капистрановој мисионарској делатности.⁸⁶¹ За Србе се може узети и податак о шиизматичким грађанима Београда, који су током битке на Дунаву бранили град. Њима је поверено 40 бродова, а Таљакоцо каже да су шиизматици били најжешћи непријатељи Турака и да су се њих ови највише бојали. Уз то, споменути браниоци су били и највештији стрелци.⁸⁶² Иако не каже изричито да је реч о Србима, у православним житељима Београда, који су имали ранија искуства у борби са Турцима, свакако да треба препознати њих.⁸⁶³ Уз то, као што смо видели, верску ознаку *шиизматици* везује искључиво за Србе.

На једном месту, у позитивном контексту спомиње деспота Ђурђа који је обавестио Капистрана о вестима које су из Турске донела тројица његових ухода. Наиме, дознало се да је велики број турских војсковођа погинуо, као и да се неколицина повукла, због страха од хришћана. Доушници су истакли и да Турци никада нису били рањивији и ближи пропасти, као након овог сукоба.⁸⁶⁴ Насупрот томе, према Туроцију, деспот је лично обавестио султана Мехмеда II о смрти Јанка Хуњадија (11. август 1456) са намером да му пружи утеху због претходног пораза. Међутим, испада да се султан потресао знатно више него српски владар.⁸⁶⁵

Неки од наведених писаца оставили су вредне забелешке о догађајима с краја владе деспота Ђурђа као и из времена његових наследника (1456–1459). Тако, у *Европи*, Пиколомини доноси епизоду о сукобу старог деспота са тадашњим заповедником Београда и Хуњадијевим шураком, Михаилом Силађијем. Овај одељак хронолошки се надовезује на приповест о дијалогу деспота Ђурђа и Јована Капистрана. Према Пиколоминију, сазнавши да су Силађи и његов брат Ладислав напустили град, деспот је послао своје људе који су добили наређење да ове заробе или убију. Спазивши долазак војника, Михаило Силађи је успео да утекне, док је његов брат пронађен и у својој кочији мучки убијен. Међутим, Ђурађ није прошао некажњено. Након неколико дана, Силађи је дознао да се деспот налази близу дунавске обале, те је извршио препад и успео да га зароби. Између њих је дошло до окршаја, у коме је деспот извукао дебљи крај. Наиме, Силађи је успео да Ђурђу, који се бранио мачем, одсече два прсте десне руке. Иако је уз доста злата откупљен из заточеништва, стари и рањени деспот није поживео још дуго.⁸⁶⁶

Премда, Пиколомини не даје јасну позадину ових догађаја, реч је о наставку дугогодишњих сукоба између деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија. Треба узети у обзир да је 1455. преминула Ђурђева унука Јелисавета, супруга Матије Хуњадија, а самим тим, није било ни формалних препрека да се обнови непријатељство између старих ривала. Деспот Ђурађ је представљен као иницијатор окршаја, који га је на крају и коштао живота. Одређени детаљи о овом догађају сачувани су у савременим дипломатичким изворима. Тако, краљ

⁸⁶⁰ *Quicumque nobiscum etiam contra Turcas assistere volunt, amici nostri sunt, Rassiani Schismatici, Valachi, Judaei, Haeretici, & quicumque infideles nobiscum in hac tempestate esse volunt amicitia complectantur. Nunc contra Turcas, contra Turcas pugnandum est...* L. Wadding, *Annales Minorum: seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, Romae 1735, 344, 352; Mixson, *The Crusade of 1456*, 157, 172.

⁸⁶¹ *Annales Minorum* XII, 341; cf. превод код Mixson, *The Crusade of 1456*, 151; N. Housley, *Giovanni Capistrano and the Crusade of 1456*, *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, ed. N. Housley, Palgrave Macmillan 2004, 103–104. Претерани су и подаци да је за три месеца, Капистран преобратио 11.000 људи. Истина је да је 1456. постигао значајне успехе у Ердељу, али је у Влашкој имао бројне потешкоће. Упитан је и Капистранов учинак по питању Срба, односно оних који су живели у Угарској. Вид. Антоновић, *Панство*, 70.

⁸⁶² *Annales Minorum* XII, 348; Mixson, *The Crusade of 1456*, 164.

⁸⁶³ На тај начин, ове наводе је протумачила још Ј. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 118.

⁸⁶⁴ *Annales Minorum* XII, 348; Mixson, *The Crusade of 1456*, 210. Таљакоцо се по свој прилици информисао преко Капистрановог писма папи Каликсту III (17. август 1456), мада је неке податке прилагодио свом казивању. У писму се спомиње 40 деспотових ухода, али и његова процена да је у датом тренутку довољно 10.000 војника за коначан пораз Турака, за шта би у другим условима било потребно 30.000. С. Varonii, O. Raynaldi, J. Laderichii, *Annales Ecclesiastici*, XXIX, Vari/Ducis 1880, 81; Спремић, *Десном Ђурађ*, 526–527.

⁸⁶⁵ *Chronica Hungarorum*, 272.

⁸⁶⁶ ... atque hic perfidi hominis exitus fuit. *De Europa*, 68; *Europe*, 80–81.

Ладислав V у писму од 21. марта 1457. истиче да је током сукоба са Силађијем, Ђурађ изубио два прста десне шаке, као и да је ослобођен тек када је овоме дата већа количина новца.⁸⁶⁷ Пиколоминију је ово писмо могло бити познато, мада његов извештај садржи и неке специфичне детаље. У суштини, вести о наведеној епизоди, попут оних о заробљавању Јанка Хуњадија (1448) брзо су се из Угарске шириле даље на Запад.⁸⁶⁸ На крају свог излагања, Пиколомини доноси негативан суд о деспоту Ђурђу у моралном смислу, чиме се надовезује на претходно изречен став у погледу деспотовог верског опредељења.

Аутор затим доноси приказ династичких сукоба након смрти деспота Ђурђа (24. децембар 1456). Како запажа, њега је наследио син Лазар, искључивши брата Гргура, кога је Мурат раније ослепио. Он и сестра му Мара, пребегли су Мехмеду ради заштите и помоћи. Потом, преминуо је и Лазар (20. јануар 1458) око чијег наслеђа је искрсло велико трвење. Гргур је уз помоћ Турака настојао да врати очево краљевство, док се Лазарева удовица окренула Угрима. Аутор додаје и да је Кантакузина, жена грофа Урлиха Целског и Ђурђева кћерка, безнадежно чекала на део наследства. На позив Угара, стигао је Јован, кардинал Св. Анђела, како би у име Апостолске столице примио рашка упоришта, која Турцима блокирају прилаз Угарској, или се побринуо да буду предата Угрима. Међутим, без обављеног задатка и због опасности од Турака, кардинал се вратио у Будим.⁸⁶⁹

Пристојно обавештен, Пиколомини на концизан, али сликовит начин говори о унутрашњим размирицама међу Ђурђевог децом. Без много детаља, сазнаје се да је Гргур Бранковић лишен удеоништва у владању, те се са сестром Маром окренуо Турцима. Додуше, не спомиње слепог Стефана и деспотову удовицу Јерину, који су такође имали важну улогу у овим збивањима.⁸⁷⁰ Исто тако, аутор површно говори о подели на два тора након Лазареве смрти (20. јануар 1458), када је угарску страну заступала деспотова удовица Јелена Палеолог, док су турску подршку имали Гргур и бивша султанија Мара. Ауторов податак да је Гргур уз турску помоћ настојао да врати очеву државу, заправо треба посматрати у светлу турског напада на Смедерево 1458, када се најстарији Ђурђев син нашао у редовима османлијске војске.⁸⁷¹ Негативан став који је аутор изрекао о деспоту Ђурђу, није изражен када је реч о његовим наследницима. Мада, Пиколомини и не износи неко посебно мишљење о овим збивањима. Такође, укратко предочава о неуспелом покушају кардинала Карвахала да преузме српске градове. Штавише, он и не спомиње да је деспот Ђурађ овога овластио да након његове смрти преузме остатке Србије, о чему се у то време увелико говорило.⁸⁷²

Наставак ове драме, Пиколомини, односно папа Пије II, излаже у својим *Коментарима*. Тачније, о томе говори у трећој књизи у одељку о доласку разних легата на сабор у Мантови

⁸⁶⁷ Teleki, *Hunadyak kora* X, 548. Нешто раније (3. фебруар 1457) Петар Томази је обавестио млетачког дужда Франческа Фоскарија да је Лазар Бранковић платио 40.000 дуката за очеву ослобађање, те је додао како су деспоту одсечена три прста. У писму Франческу Сфорци од 27. априла 1456, кардинал Ђовани Кастиљоне истиче да је деспот пуштен на слободу. Thalóczy, Áldásy, *A Magyarország*, 199, 224.

⁸⁶⁸ На Пиколоминија се ослањао познији Орбин, *Краљевство Словена*, 127–128. Код Константина из Островице налази се нешто другачија приповест, која Хуњадија и његовог шурака представља као негативне личности. За разлику од Пиколоминија, Константин говори о Силађијевом нападу на деспота Ђурђа и сина му Лазара, који се спасао бекством. Константин Михаиловић из Острвице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, прир. и прев. Ђ. Живановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 15, Београд 1986, 123–124.

⁸⁶⁹ *Lazarus filius post gubernationem suscepit excluso fratre nomine Gregorio, quem quondam Amurates excecauerat. is cum sorore, quam nupsise Amurati diximus, ad opes Maomethis confugiens frustra eius eius auxilium inploravit. obiit deinde Lazarus, de cuius hereditate non parua contentio exorta est. Gregorius Turcorum auxilio paternum regnum uendicare nititur. uxor Lazari relicta hungaricas opes implorat nec Katheczina, Vlrici comitis Cilie quondam uxor ac Gregorii filia, portionem hereditatis desperat. Ioannes cardinalis Sancti Angeli ab Hungaris tradi curet, rebus infectis non sine graui periculo (uix enim Turcorum manus euasit) Budam rediit. De Europa*, 68; *Europe*, 81.

⁸⁷⁰ На основу дубровачких, али и византијских извора, чини се да је деспот Лазар барем у почетку власт делио са мајком Јерином и браћом Гргуром и Стефаном. Вид. Спремић, *Десном Ђурађ*, 546–548, са прегледом релевантних извора.

⁸⁷¹ Макушев, *Историјски споменици*, 218–219; М. Спремић, *Борбе за Смедерево 1458–1459*, Пад српске деспотовине, 216–217.

⁸⁷² Детаљи о томе се могу дознати из два писма Петра Томазија (1457. и 1458). Thalóczy, Áldásy, *A Magyarország*, 223, 230–231.

1459. Између осталих, тамо су пристigli Арбанаси, Епирци и Босанци и сви илирски народи. У једном тренутку, град је био преплављен људима са Истока, којима је била потребна помоћ у борби против Турака. Даље каже да су у складу са својим могућностима, помоћ обећали Дубровчани.⁸⁷³ Са друге стране, своје посланике је отпремио и краљ Босне, мада се тајно измирио са Турцима. За Босну каже да је планинска земља, смештена између Рашана и Угара, додајући да су њени житељи манихејци. Премда настоје да буду сматрани хришћанима, већ дуже време не следе Христов закон, а тамошњи људи су богохулни и јеретици. Ипак, према аутору, нема сумње да су Босанци илирског порекла.⁸⁷⁴ За краља Стефана каже да је лукав и непоуздан човек, који се раније, посредством кардинала Карвахала измирио са краљем Матијом, обећавајући му помоћ против Турака.

Пошто су се Рашани због турског притиска тешко држали, краљ Матија је допустио Стефановом сину да преузме Смедерево, снажно утврђен град на Дунаву. Након пар месеци, он је позвао Турке и за велику количину злата им продао град. То је био велики ударац за Угре, какав је био и пад Константинопоља. Смедерево је представљало капију одакле се из Рашке могло прећи у Влашку, што је подразумевало увлачење Угарске у рат против Турака. Они су бродовима лако могли прећи на другу страну обале. Пије II потом каже да су босански изасланици напустили Мантову пре него што се сазнало за издају, а о чему су прво били обавештени угарски представници.⁸⁷⁵ И нешто касније, папа Пије II говори о изложености Угарске нападима Турака, са чим се саосећају Рашани, али подсећа да је Смедерево босанском кривицом пало под турску власт.⁸⁷⁶

Као што се види, Пије II директно оптужује босанског краља Стефана Томаша и његовог сина деспота Стефана Томашевића да су српску престоницу продали Турцима. Од посебног је значаја што пад Смедерева ставља у раван са падом византијске престонице пар година раније.⁸⁷⁷ Такође, он јасно уочава стратешки значај Смедерева у одбрани од турских продора према Угарској. Да је аутор о овим догађајима био добро обавештен, сведочи и то што зна за ранији договор између краља Матије и краља Томаша о постављању Стефана Томашевића за српског деспота.⁸⁷⁸

Још уопштенији, али исто тако веродостојан приказ дешавања након Ђурђеове смрти, доноси Ебendorfer у свом додатку *Хроници римских краљева*. Он истиче да су *наредне године* (мислећи на 1458) Турци поново напали, јер је стари деспот, дугогодишњи хришћански штит, преминуо. Недуго потом, преминуо је и његов син Лазар. Турци су тада заузели скоро читаву Рашку, сем неколико тврђава, које настоје да заузму.⁸⁷⁹ Такође, он пре овог одељка спомиње пролаз комете, као весника тешких времена.⁸⁸⁰ Овде видимо да аустријски хроничар указује на Ђурђеове напоре у борби против Турака током његове

⁸⁷³ *I Commenarii* I, 446.

⁸⁷⁴ Аутор наводи да се босански краљеви називају именом *Стефан*, истичући примере владарских имена римских царева (Цезар, Август) и египатских краљева из рода Птоломеида. *Ibidem*.

⁸⁷⁵ *Ibidem*, 446, 448.

⁸⁷⁶ *Ibidem*, 480. На другом месту, папа пише да је му је босански краљ јављао о успесима против манихејаца, с намером да спере кривицу због предаје Смедерева. *Ibidem*, 880, 882.

⁸⁷⁷ Тако и у писму бранденбуршком маркгрофу 24. јула 1459. О жалу због пада Смедерева и невере босанског краља, папа је писао кардиналу Карвахалу 30. јула 1459. и 12. марта 1460. *Acta Bosnae*, 240; Ј. Радонић, *Donado da Lezze и његова „Historia Turchesca“*. Прилог критици извора за историју југоисточне Европе у XIV. и XV. веку, ГНЧ 32 (1913) 320–321. Вид. и Ђ. Тошић, *Босанска називи „кривица“ за пад Српске деспотовине*, Пад Српске деспотовине, 185–192.

⁸⁷⁸ Ђирковић, *Историја*, 318; О политичким односима Котроманића са деспотском породицом вид. следеће радове у зборнику *Пад Српске деспотовине*: Ј. Мргић, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, 195–201 и Н. Исаиловић, *Брачни планови Котроманића и државна политика Босне половином 15. века*, 203–213.

⁸⁷⁹ *Nam et sequenti anno Tewcri vires resumpserunt, quia dominus despotus seinor, plurimus annis Christianitatis clipeus diem obiit et parvo post intervallo Lazarus eius filius similiter vita functus est. Unde et fere totam Sarraceni Racziam suo coegerunt subici domino et paucis castris restantibus, pro quibus habendis nituntur pro viribus*. Ebendorfer, *Chronica regum Romanorum* II, 858.

⁸⁸⁰ *Ibidem*. Спомен комете среће се након навода о смрти папе Каликста III, што хроничар погрешно датује у 1457. уместо у наредну 1458. годину. Сама комета се заправо појавила 1456. Вид. Гавриловић, *Срби*, 25, нап. 122.

релативно дуге владавине, а зна и да га је наследио син Лазар. Такође, аутор говори и о турском походу након смрти деспота Лазара, када је Србија била сведена само на Смедерево и околину.⁸⁸¹ Премда не даје конкретне вести о паду Смедерева (20. јун 1459), Ебендорфер доноси алузије на споменуто, односно, преноси глас угарског изасланика на заседању дијете у Нирнбергу 1461, који је говорио о тешком положају своје државе. Уз то, изасланик је исказивао жаљење због пада Бугарске, Рашке, Албаније и многих других територија под турску власт.⁸⁸²

О српској владарској породици и паду Смедерева, вести је оставио и Бонфини у десетој књизи III декаде. Према њему: *деспот Ђурађ, о којем смо горе доста рекли, имао је три сина: Стефана, Гргура и Лазара. Стефана и Гргура су Турци ослепели. Од Стефана је потекао Вук невероватне храбрости, а од Гргура, Јован, деспот нашег времена и његов брат. Лазар, који је наследио краљевство, имао је само једну кћерку, коју је за жену узео Стефан, босански краљ.*⁸⁸³ Бонфини даље истиче да је након смрти деспота Лазара, његов зет Стефан дошао у посед краљевства Босне и Србије, којим је владао, у складу са својом сировом природом, обавијен изузетном безбожношћу и исквареном вером. Аутор под 1463. наводи да је Стефан од султана позван ради преговора. Након што је изашао, султан је наредио да га ухвате и лише живота. Бонфини додаје да је на тај начин Стефан изгубио како краљевство, које је на превару узео од оца, тако и сопствени живот. Писац закључује да су због непромишљености краља Стефана, Рашка и Босна потпале под власт реченог Турчина.⁸⁸⁴

Дакле, одјек бурних збивања погубних по српску државу, нашао се у једном значајном наративу са самог краја XV века. Иако за разлику од осталих писаца Бонфини спомиње сву тројицу Ђурђевих синова, он такође прави и одређене грешке. Угарски хуманиста је помешао личности Гргура и Стефана Бранковића, што се одразило и на податке о њиховим синовима, о којима он има позитивно мишљење. То је нарочито изражено на примеру Гргуровог (не Стефановог) сина Вука.⁸⁸⁵ Исто тако, Бонфини преноси утемељено угарско схватање о босанској кривици за пад Смедерева. Сходно томе, босанског краља Стефана Томашевића, зета деспота Лазара, представља као безбожника који је лакомислено насео на султанову превару.

Није искључено да је ове вести Бонфини преузео из нешто старије *Историје Турака* Јерга из Нирнберга, која је 1482/3. била доступна у штампаном облику. Према Јергу, босански краљ је убијен на превару од стране рођеног брата, а уз сагласност свог сина, који је преузео краљевство. Касније, када су Турци опсели Јајце (*Seyczza*), њихов заповедник је наговорио краља да изађе из града, а потом га и заробио. Наводно, султан несрећног владара није хтео ни да погледа, те је наредио да буде погубљен.⁸⁸⁶ Кључни мотиви који указују на сличност два казивања, тичу се податка да је своје краљевство Стефан Томашевић стекао на

⁸⁸¹ Додуше, Ебендорфер спомиње неколико тврђава које су Турци намеравали да освоје. Може се помислити да он заправо мисли на турска освајања до похода из 1458, или да је податке добијао у току саме турске војне. Преузимајући податке из буле Пија II *Ut apertum vobis* (1458), Лодризио Кривели истиче да Србија, односно Горња Мизија, сем малог дела дошла под непријатељску власт. Cribeli, *De expeditione*, 92. У суштини, 1458. Турци су сем српске престонице заузели Вишесав, Белу Стену, Жрнов, као и Голубац. Спремић, *Борбе за Смедерево*, 217; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег*, Пад Српске деспотовине, 310–311; Гавриловић, *Срби*, 26.

⁸⁸² Ebendorfer, *Chronica regum Romanorum* II, 886. Алузије на пад Србије и других балканских држава срећу се и у појединим другим наративима. Тако у поеми Михаела Бехајма из 1466 (Гюзелев, *Самият Ђрноверград*, 194), као и у једној јадиковки сачуваној у *Cronica gestorum in partibus Lombaridae et reliquis Italiae*, aa. 1476–1482, ed. G. Bonnazi, RIS 22/3 (1906–1911) 86.

⁸⁸³ *Georgio despoti, de quo multa supra diximus, liberi tres mares fuere: Stephanus, Gregorius et Lazarus; Stephanum et Gregorium Turcus excecavit. E Stephano Lupus mire fortitudinis, e Gregorio despote nostri temporis Ioannes ac fratres sunt geniti. Lazarus, qui regno successit, unam tantum filiam genuit, quam Stephanus Bosniensium rex uxorem duxit.* Bonfini, *Rerum* III, 245.

⁸⁸⁴ Ibidem.

⁸⁸⁵ Вук се на више места спомиње у оквиру IV декаде као *Despotes Lupus*. Bonfini, *Rerum* IV, 27, 40, 64, 81, 119, 123.

⁸⁸⁶ Константиновић, *Јерг из Нирнберга*, 52–53.

превару, односно његове лаковерности по питању турске понуде. Ипак, главна разлика лежи у томе што је Бонфини детаље о паду Србије 1459. и Босне 1463. практично спојио у једну приповест.

Како се из свега наведеног види, бројност вести о Србији и Србима у XV веку је значајно већа у односу на претходна два временска раздобља. Претежно, оне се тичу улоге Срба у антитурским плановима током прве половине XV века. На самом зачељу стоји наратив о Косовској бици, на чијем примеру се виде замагљена знања западноевропских писаца о Србији и околним земљама. Ипак, сијасет података среће се у важним делима из друге половине, односно с краја XV века. Посебно се издвајају списи Енеје Силвија Пиколоминија, као једне од најважнијих личности тадашњег Запада. Он је био релативно добро упућен у балканске прилике, а сам сведочи да је одржавао живе везе са Србима. Међутим, када је реч о обиму вести, предњаче угарски и пољски хроничари, попут Јаноша Турочија, Антонија Бонфинија и Јана Длугоша. Стога, највише података се односи на деспота Ђурђа Бранковића, чија је природа зависила од његовог става према антитурским походима (1443–1444, 1448). Такође, на западне ауторе је значајан утисак остављала удаја Маре Бранковић за турског султана, али и ослепљење њене браће Гргура и Стефана. Неретко су и ови мотиви утицали на формирање дихотомне слике о деспоту Ђурђу. Слика Србије у западним наративним изворима, зависила је и од њених односа са суседном Угарском. Са једне стране, примећујемо позитивну слику односа краља Жигмунда према деспоту Стефану, док насупрот томе стоји варљива и често непријатељска релација између Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа. Другим речима, мишљење западноевропских писаца о Србији и Србима, значајно је зависило од пропаганде, која је на Запад стизала преко Угарске.

ДРУГИ ДЕО

**ЗАПАДНОЕВРОПСКИ НАРАТИВНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ: ЕЛЕМЕНТИ СЛИКЕ
ДРУГОГ**

1. ПРОСТОР

У овом поглављу посветићемо се анализи текстуалних представа западноевропских писаца о простору на коме се током средњег века одвијао главни ток српске државности. Пажња ће бити усмерена ка уочавању елемената слике *другог* кроз терминологију коју су западни писци користили у означавању тог простора и места које је Србија заузимала у геополитичкој слици тадашње Европе. Поред тога, извори допуштају и уочавање природних одлика, као и географских одредница у виду река и насеља. Пре свега, треба истаћи да је простор у средњовековном наративу доживљаван као вишезначна категорија. Са једне стране, он је виђен кроз реалну, географску визуру, као конкретан резултат људског деловања, али исто тако и као продукт имагинације. У том смислу, може се говорити о стварном и замишљеном простору.⁸⁸⁷ Улога простора у самом наративу је од великог значаја. Наиме, он није само попрште догађаја већ индиректно утиче на њих. Другим речима, физичке одлике простора и уопштено његова симболика, у значајној мери условљавају правац и исход збивања.⁸⁸⁸

1.1. Назив земље

На основу анализе западноевропских наративних извора од краја XI до краја XV века, за српски државотворни простор су коришћена два назива: **Рашка** (*Rascia, Raczia, Rassia, Retzia*) и **Србија** (*Servia, Syrfia, Seruigia*). Као део наративног дискурса, није реткост ни упоредо навођење два облика, што је случај и са ауторима који поред оба даље у тексту користе један од назива.

Колико нам је познато, најстарији савремени наратив који користи један од два назива јесте *Историја о делима у прекоморским крајевима* Вилема Тирског. Код њега, али и код слабије обавештеног аутора *Келнске краљевске хронике* искључиво се спомиње *Србија*.⁸⁸⁹ Недуго потом, Ансберт користи упоредни назив, мада се чини да извесну предност ипак даје Србији.⁸⁹⁰ Слична пракса се уочава кроз XIII век, када уз извесно смењивање два назива предност има *Србија*, што је приметно у географским описима (Вартоломеј Енглески, анонимни *Опис земаља*) и неким француским хроникама (Филип Муск, Авенова *Хроника*). Рашка се, колико нам је познато, јавља код двојице аутора тог времена (Тома из Кантимпреа и Мартино де Канал).⁸⁹¹ Другачија је ситуација у XIV веку када Рашка односи значајну предност. Од наведених, успели смо да издвојимо списе фирентинске провенијенције (Дантеова *Божанствена комедија*, *Хроника* Матеа Виланија, *Сицилијанац авантуриста*) и оне чији аутори припадају неком од црквених редова, тј. потичу из папског миљеа (доминиканци Бернар Ги и Гијом Адам, фрањевци Паулин из Венеције и Симон Фицсимонс, кармелићанин Жан Триса).⁸⁹² Такође, Рашка је доминантна и у делима Филипа Мезијера

⁸⁸⁷ С. Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српског средњег века: скица за истраживање ритуала*, Свет средњовековних утврђења градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, В. Бугарски, Београд 2021, 179–183. О теоријским концептима категоризације простора вид. Н. Lefebvre, *The Production Space*, transl. D. Nicholson-Smith, Cambridge-Oxford 1991, 11–12, 72.

⁸⁸⁸ Вид. А. Z. Savić, *A Sea of Miracles: Reflections on Narrative Space in Medieval Serbian Hagiography*, ЗРВИ 53 (2021) 39–71.

⁸⁸⁹ *Willermi Tyrensis Historia* II, 946; *Chronica regia Coloniensis*, 142.

⁸⁹⁰ *Historia de expeditione*, 29 (*Seruigia et Crassia*) 33 (*Saruigia et Crazzia, Saruigia*), 35 (*Servigia*), 46 (*Seruigia*), 60 (*Seruia*), 62 (*Servia*); Према Ансберту: *Historia peregrinorum*, 134–135 (*Seruigia et Rassia*). Уп. Динић, *О називима*, 169.

⁸⁹¹ *Bartholomaeus Anglicus*, 697; Чекин, *Описание*, 207; *Chronique rimée de Philippe Mouskés* II, 404; *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*, 675; *Fratris Gerardi de Fracheto Vitae Fratrum*, 307. Рашка се у облику *Rescia* јавља код *Thomas Cantimpratanus*, 257, а као *Raisa* у *La Cronaca dei Veneziani del maestro Martino da Canale*, 704–705.

⁸⁹² *La Divina Commedia*, 244; *Catalogus codicum latinorum*, 194; *E Floribus Croniconum*, 718; *Vitae paparum* I, 81; *Cohler, Brocardus*, 382–383, 418–419, 485; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 37–38; *The Life of Saint Peter Thomas*, 67;

(друга половина XIV века).⁸⁹³

Штавише, према аутору *Описа источне Европе* с почетка XIV столећа, *Рашко краљевство* је назив за целовиту српску државу, која је према аутору подељена на Рашку и Србију.⁸⁹⁴ Са друге стране, *Србија* се јавља у мањем броју извора (*Морејска хроника*, дела Марина Сануда Старијег, аустријски писци Јован Виктриншки и Петар Зухенвирт).⁸⁹⁵ Што се тиче XV века, Србија поново има извесну предност, мада је теже уочити доследност приликом коришћења самог назива. Наиме, тај термин је и даље у широј употреби код аутора пореклом из немачких земаља, мада и ту постоје одређени изузеци, попут Урлиха Рајхентала и Томаса Ебендорфера, што рецимо нисмо уочили за период пре XV века.⁸⁹⁶ Исто тако, иако су у ранијем периоду италијански аутори чешће користили термин *Рашка*, у XV веку је готово подједнако заступљен и други назив.⁸⁹⁷ Ипак, са сигурношћу се може рећи да код угарских и пољских хроничара, у готово читавом раздобљу од почетка XIII до краја XV века, назив *Рашка* преовладава.⁸⁹⁸

Код одређених писаца, ова два термина су јасно виђена као синоними. Да је Рашко краљевство други назив за Србију истакао је Анонимни тоскански географ с почетка XIV века.⁸⁹⁹ Са овом синонимијом били су упознати и познији аутори, Бертрандон де ла Брокијер и Енеја Силвије Пиколомини. Брокијер јасно наглашава да су Рашка и Србија једно те исто, а иако чешће користи први, приметна је појава и другог наведеног назива.⁹⁰⁰ Исто тако, Пиколомини у *Чешкој историји* наводи да Србију називају Рашком.⁹⁰¹ Штавише, код писаца са двора угарског краља Матије Корвина, у датом контексту срећу се извесна појашњења. У том смеру, Јанош Туроци тврди да Рашка представља општи назив за Српско краљевство, те га као таквог и сам користи у свом тексту.⁹⁰² О датој синонимији на више места говори Петар Ранзано,⁹⁰³ који се у основи ослањао на Туроција, мада је своје излагање прилагодио хуманистичком стилу. Кроз хуманистички дискурс о Горњој Мизији као архаичном имену за простор на коме се налазила српска држава, Ранзано истиче да тамошњи становници користе

De Magistris Parisiensibus, 390; *Secunda Vita Innocentii VI*, 333; *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 553, 562; *L'Aventuroso*, 421–422, 431–433.

⁸⁹³ *The Life of Saint Peter Thomas*, 67; *Le Songe I*, 531; II, 501.

⁸⁹⁴ *Анонимов опис*, 119–128.

⁸⁹⁵ *The Chronicle of Morea*, 236–238; *Liber secretorum*, 32, 68 (*terra Seruiae*); Copf, *Cronique*, 142–143; *Liber certarum historiarum* II, 172, 202; Primisser, *Peter Suchenwirt's Werke*, 52.

⁸⁹⁶ **Србија**: *Reisen des Johannes Schiltberger*, 53–54; *Hans Schiltbergers Reisebuch*, 4; *Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien*, 366; Dacher, *Historia magnatum*, 40; Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 177, 180, 183; *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin*, 12; Bieling, *Türkenkalender*, 21; *Die Freien von Saneck*, 92; Karajan, *Zehn Gedichte*, 36–37 (v. 60–160) (превод: Imber, *The Crusade*, 168–169); Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, III (превод: Константиновић, *Језг из Нирнберга*, 51). **Рашка**: *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, N° 81, <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html> (прегледано 17. 11. 2023); Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 424, 432.

⁸⁹⁷ **Рашка**: *Stephani Baluzii Tutelensis Miscellanea*, 139; *Cronica volgare*, 77; *Annales Foroliivienses*, 71; *Annales Minorum* XII, 344. **Србија**: *Andreas de Satnacroce*, 30; *Scritti inediti*, 54; Cribeli, *De expeditione*, 92; *La Cronaca di Cristoforo da Soldo*, 131.

⁸⁹⁸ *Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum: Anonymus, Notary of King Béla, „The Deeds of the Hungarians“*, eds. and transl. M. Rady, L. Veszprémy/*Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta: Master Roger's, „Epistle to the Sorrowful Lament upon the destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars“*, transl. and annot. J. M. Bak, M. Rady, Budapest – New York 2010, 90, 124 (*terra Racy*), 215 (*regnum Rascie*); Johannes de Thurocz, *Chronica*, 214, 228, 234, 250, 256, 262, 272; Bonfini, *Rerum* III, 82, 101, 160, 165, 167, 168; *Joannis Dlugossii Annales* 11, 234; 11/12, 209, 248, 232, 284.

⁸⁹⁹ Dalché, *Une géographie*, 176.

⁹⁰⁰ *Путовање преко мора*, 126, 128, 130, 132.

⁹⁰¹ *Historia Bohemiae*, 150; cf. *I Commentarii* II, 2418.

⁹⁰² ... *Seruię regnum, quod communi vocabulo Rasciam vocant*. На другом месту *Rascia sive Seruia*. Johannes de Thurocz, *Chronica*, 241, 243.

⁹⁰³ Петар Ранзано (1428–1492) доминиканац из Палерма, спада у ред хуманиста са двора краља Матије Корвина. Пре одласка у Угарску (1488) Ранзано је био епископ Луцере, а убрзо је ступио у службу напуљског краља Ферантеа. Његов спис, који је довршен до 1490. представља преглед угарске историје од легендарне хунске прошлости до времена краља Матије. Наставља се на Туроцијеву *Хронику*, а познато је да је грубу верзију рукописа користио Бонфини приликом писања својих *Декада*. Прво штампано издање појавило се у Бечу 1588. *EMC*, 1256–1257 (S. A. Sroka).

назив Србија, а у некој мери и Рашка.⁹⁰⁴ На другом месту укратко наводи да Рашку *Србијом* називају.⁹⁰⁵ У том смислу, видели смо да Пиколомини доноси обрнут редослед. Такође, за разлику од Туроција, чини се да је Ранзано нешто склонији термину Србија, мада не избегава ни други назив.⁹⁰⁶ Узевши у обзир све наведено, мишљења смо да не би требало тражити одређена правила при употреби једног или другог назива, нарочито код писаца који отворено наводе да је реч о синонимији.

Међутим, контекст истовремене употребе оба термина понекад није сасвим јасан, односно није поуздано да ли одређени аутор има у виду да је реч о синонимима, или Рашку и Србију посматра као две одвојене целине. Према Ансберту, Стефан Немања и његова браћа су владари *Србије и Рашке*, односно *Хума и Рашке* у случају кнеза Мирослава.⁹⁰⁷ Нешто одређенија географска и политичка позадина оваквог конструкта јавља се почетком XIV столећа у *Опису источне Европе*. И док је код Ансберта реч о забуни, условљеној непотпуним знањима о употреби оба назива, Аноним пише под утиском тадашње политичке ситуације у *Рашком краљевству*. У историографији се ове вести махом прихватају као општи тренд у западном поимању титулатура краљева Милутина и Драгутина.⁹⁰⁸ Међутим, тешко да се то може сматрати некаквим правилом,⁹⁰⁹ већ одражава индивидуалан поглед на сложене политичке прилике у држави Немањића, која је у датом тренутку имала два краља. Ипак, и сам Аноним, у податку о некадашњој *грчкој провинцији* Далмацији, два термина посматра као синониме. Још пре тога када каже да *краљ Рашке или Србије* држи велики део Тесалије, док одмах затим додаје да се она граничи са *Рашком и Србијом*.⁹¹⁰ Ипак, ова синонимија није примаран моменат око којег писац гради терминологију о *Рашком краљевству*. Да би се на прави начин разумела позадина Анонимове термилошке конструкције, потребно је осврнути се и на друге примере.

Гијом Адам, аутор *Упутства за прекоморско путовање*, у састав *Склавоније* убраја Рашку и Србију. У суштини, кроз његов текст провлачи се Рашка као назив за државу Немањића, након које се на наведеном месту одмах спомиње и Србија.⁹¹¹ Из једног угла приметан је утицај *Описа источне Европе*,⁹¹² међутим, писац је у виду имао истоимену фрањевачку провинцију. Наиме, у папским писмима с краја XIII и прве половине XIV века, у саставу провинције Склавоније су, поред Далмације, Хрватске, Босне и Истре, одвојено

⁹⁰⁴ *Clauditur praeterea superiore Misia, cuius quoque nomen mutatum est, Serviaque atque aliqua ex parte Rascia ab incolis dicitur. Petrus Ransanus, Epithoma rerum Hungararum id est Annalium omnium temporum. Liber primus et sexagesimus*, ed. P. Kulcsár, Budapest 1977, 55, 83.

⁹⁰⁵ ... *quedam est Rascia, quam vocitant Serviam*. На другом месту *in Raciae, seu mavis dicere Serviae vel superioris Misiae*. Ransanus, *Epithoma*, 142, 147.

⁹⁰⁶ *Ibidem*, 144.

⁹⁰⁷ *Historia de expeditione*, 29, 33 (*Seruigia et Crassia; Saruigia et Crazzia*); *Historia peregrinorum*, 134–135 (*Seruigia et Rascia*); Двојну конструкцију (*Raxia et Servia*) запазили смо и код Андрије Дандола, који се ослањао на *Сплитску хронику* Томе Архиђакона. *Andreae Danduli chronica*, 287; *Historia Salonitarum*, 140. Вид. и Ј. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Европа и Срби, 109.

⁹⁰⁸ Јиречек, *Историја* I, 189; Динић, *О називима*, 169–170; Анчић, *Neočekivani pobjednik*, 151.

⁹⁰⁹ У појединим документима папског и напуљског порекла, краљ Драгутин је заиста титулисан као *rex Servie*. *VMH* I, 375 (N° 605), 378 (N° 611), 823 (N° 1259). У документима исте провинцијације на исти начин је понекад титулисан и краљ Милутин: *Acta Albaniae*, 163 (N° 554), 196 (N° 649), *VMH* I, 408 (N° 650), 410 (653); У једном папском писму из 1308. Милутин је *rex Servie* (*VMS* I, 124, N° 176), а у другом из исте године *rex Rascie* (*VMS* I, 128, N° 181). У млетачком адресару из 1313. Србија се везује за млађег, а Рашка за старијег брата (Радић, *Краљ Милутин у венецијанском документу*, 91). На непостојање термилошке устаљености при титулисању српских краљева од стране страних владара упућује и угарска грађа с почетка XIV века. Тако је у две исправе краља Карла Роберта, Драгутин *rex Serviae*. *Codex diplomaticus VIII*, 260 (N° 217); Krstić, *The rival*, 43, нар. 40. На исти начин титулисан је и краљ Милутин. Fejér, *Codex VIII/2*, 200 (N° 69), 208 (N° 72); *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, II. (1322–1332), ed. I. Nagy, Budapest 1881, 93, N° 87, 128 (N° 114). Такође, исти владар се јавља и као *rex Rascie*. G. Györffy, *Adatok a románok XIII. Századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, II, *Történelmi szemle* 7 (1964) 549, 552. Уп. Коматина, *Rex Serviae*, 59–61.

⁹¹⁰ *Анонимов онис*, 102 (*rex Rasie, seu Seruie; Rasia et Servia*), 109 (*Rasiam, uidelicet Seruiam*).

⁹¹¹ Kohler, *Brocardus*, 382–383; Bezley, *Directorium* I, 820–821.

⁹¹² Адам и сам спомиње поделу краљевства између Уроша (Милутина) и Стефана (Драгутина). Bezley, *Directorium* I, 852.

наведене Србија и Рашка.⁹¹³ Таква терминологија се може пратити и у другој половини XV столећа, када се у дневнику Анселма Адорна среће исти образац.⁹¹⁴ Међутим, остаје загонетно да ли је и у којој мери одјек поделе између две гране Немањића оставио трага у појединим млађим наративима. На самом крају XIV века, Филип Мезијер Рашку и Србију спомиње као два одвојена краљевства.⁹¹⁵ Подсећамо да у *Житију Пјера Томе* и *Сну старог ходочасника*, он искључиво употребљава термин Рашка, односно *le royaume de Rasse*.⁹¹⁶ Као један од разлога може бити извесна забуна, проистекла из чињенице да су за српску државу коришћена оба назива, што и није реткост у западним наративима.⁹¹⁷ Поред тога, отвара се питање да ли оваква конструкција француског писца почива на извесним утицајима наведене поделе из *Описа источне Европе*. На одређене трагове могу указати контакти Немањића са западним светом.

Стицајем околности, децембра 1313. француски краљ Филип IV Валоа у Паризу је издао потврду српске верзије уговора из Лиса (1308). У оквиру овог документа сачуван је и акт краља Милутина, а посебну пажњу привлачи његова интитулација која је наведена у облику *Hrosius, Dei gr(atia) Dalmacie, Croacie, Dyoclie, Servie ac Rasio rex*.⁹¹⁸ Сама по себи, проширена титула не представља куриозитет у српској владарској пракси средњег века,⁹¹⁹ што се за упоредно истицање Србије и Рашке не може рећи. Додуше, у том погледу успели смо да уочимо још само два примера која потичу из прве половине XV столећа и оба су из домена односа са Венецијом.⁹²⁰ Поред тога, ниједан од три наведена акта није сачуван у оригиналу, а притом, преписи потичу из канцеларија дестинатара. Посматрано на овај начин, истовремено истицање Србије и Рашке у српској владарској титули, могло би се објаснити схватањима одређених спољних фактора.⁹²¹ У конкретном случају, извор попут споменутог документа, свакако је могао да утемељи нова или рашири већ постојећа схватања одређене средине о готово непознатој држави на рубовима римокатоличког света.⁹²² И сам Аноним је био упознат са титулатуром Немањића, чиме се објашњава и навођење других територијалних одредница у саставу Милутиновог дела државе.⁹²³ С обзиром да није најбоље познавао детаље уговора из Лиса, тешко да је на његову конструкцију утицао образац Милутинове титулатуре из тог документа. Чини се да објашњење лежи у спомену

⁹¹³ Тако у писму папе Бонифација VIII из 1298 (*VMH* I, 381, № 614), као и у писмима папе Јована XXII из 1327 (*Ibidem*, 514–517, № 794–796).

⁹¹⁴ *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 376, 378.

⁹¹⁵ ... *le royaume de Rasse, le royaume de Servie. Une epistre lamentable*, 215.

⁹¹⁶ *The Life of Saint Peter Thomas*, 67; *Le Songe* I, 234, 235, 531; II, 434 (*Trasse*, sic!), 501.

⁹¹⁷ То је случај и са још једним писцем француског порекла, Жаном Жерменом. *Le Discours du Voyage d'outremer*, 330.

⁹¹⁸ Убичини, *Уговор*, 326; Mavromatis, *La Fondation*, 135.

⁹¹⁹ За период Немањића детаљно: Ђ. Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића*, Краљевство и архиепископија, 245–290.

⁹²⁰ Тако, интитулација деспота Стефана у ратификацији уговора са Млечанима од 25. јула 1426. гласи *Stephanus, Dei gratia regni Rasio despotus et dominus Servie, et cetera*. Исти случај је и у уговору деспота Ђурђа од 14. августа 1435. Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019, 363, 377; Ж. Вујошевић, *Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике*, Филозофски факултет, Београд 2015, 247 (бр. 284), 249 (бр. 301) (докторска дисертација у рукопису).

⁹²¹ Бубало, *Територијална компонента*, 267–272, 287, предочава да је проширена верзија територијалне компоненте титуле у латинским документима српских владара условљена праксом која је у датом погледу била присутна на Западу. Гомилањем територија у својој титули, владар је остављао снажнији утисак на кореспондента. Да ли се иза такве праксе крије и истовремено истицање Рашке и Србије у владарској титули српских краљева, а касније и деспота, питање је на које се не могу дати поуздани одговори.

⁹²² Филипов потврдни акт (*vidimus*) настао је у Паризу, а данас се налази у тамошњем Националном архиву под сигнатуром J 510, n°17 bis. Mavromatis, *La Fondation*, 134; Idem, *La Serbie de Milutin entre Byzance et l'Occident*, Byzantion 43 (1973) 148. Сам Мезијер је своје последње дело писао у Паризу, али није сигурно да ли је имао увид у споменуто писмо, са којим дели термилошку конструкцију Србија/Рашка.

⁹²³ Спомен Хума, Дукље и Приморске области, саставни је део владарске титуле краљева из династије Немањића. Вид. Бубало, *Територијална компонента*, 268–269.

реке Рашке, која је судећи према Анониму, кумовала називу Милутиновог дела државе.⁹²⁴ Другим речима, сама чињеница да је ова река протицала кроз територију једног дела *Рашког краљевства*, аутору је било довољно да тај део означи именом истоимене реке. У неким другим случајевима, објашњење треба тражити у недоследности самог писца, што се види на примеру Енеје Силвија Пиколоминија, који је како смо истакли, био добро упознат са синонимијом Србија/Рашка.⁹²⁵

Одвојено навођење Рашке и Србије има нешто другачије корене код хроничара пореклом из Чешке и Пољске. У том смислу, чешки хроничар Прибик Пулкава из Радењина међу јужнословенске земље убраја Рашку и Србију. Да није реч о двојном називу као код Ансберта, сведочи изостанак везника *et*, али и набрајање осталих земаља на исти начин.⁹²⁶ У нешто старијој *Великопољској хроници*, јасно се одваја *Рашко краљевство (regnum Rasciae)* од Србије (*Servia*) у Полабљу.⁹²⁷ Можда је то случај и код Пулкаве, који кроз свој текст територијалну одредницу Србија (*Srbia, Sirbia*) углавном везује за простор између Лабје и Зале, мада термин *Servia* смешта међу јужнословенске земље. Другим речима, некаква знања о постојању „две Србије“, на Балкану и у Полабљу, свакако су утицала на наведену конструкцију чешког хроничара.⁹²⁸

У вези са датом проблематиком, потребно је направити осврт на термилошку недоумицу која прати употребу термина *Рашка*. Наиме, неки аутори су Рашку и Србију посматрали одвојено због етимолошке сличности латинског еквивалента првог назива, *Rassia* са *Rusia*. Карактеристичан пример се среће у *Римованој хроници* Отокара Штајерског. У његовом делу називи *Räzen* и *Sirvia* јављају се на више места.⁹²⁹ Међутим, чини се да самом хроничару није било најјасније значење ових термина. На два места спомиње краљеве *von Räzen* и *von Sirven*, иза којих се према уобичајеном тумачењу крију галички кнез Лав Данилович и српски краљ Урош.⁹³⁰ Међутим, проблем искрсава код чињенице да Отокар за руску кнежевину Галицију користи термин *Riuzen*.⁹³¹ На извесно решење може навести пример из Пулкавине *Чешке хронике*. Како смо већ истакли, он бележи да је Вратислав, син моравског кнеза Олдриха, за жену узео кћерку *regis Rassie*, иза кога се крије један од руских кнежева. Међутим, попут Отокара, и Пулкава за Русију користи други термин – *Russia* (ређе *Ruthenia*).⁹³²

Код Отокара је ситуација ипак сложенија, односно теже је пратити када он под *Räzen* мисли на Галичку кнежевину, а када на Србију. То се одразило и у делима писаца који су се ослањали на његову *Римовану хронику*.⁹³³ Слична проблематика присутна је код оних аутора који су се ослањали на друге изворе. Тако бенедиктински монах из Лијежа, Корнелије из

⁹²⁴ Анонимов опис, 120.

⁹²⁵ *I Commentari* II, 2358 (*Rasciam Serviamque*), 2418 (*Rascia, quae Superior /Misiam/, et Servia*).

⁹²⁶ ... *videlicet Bulgariam, Rasciam, Seruiam, Dalmaciam, Charuaciam, Bosnam, Carinthiam, Istriam, et Corniolam, quas in hodiernum diem possident. Pulkavova kronika češská*, 4 (исто и у старочешком преводу: *Ibidem*, 211).

⁹²⁷ *Kronika Boguchwala i Godysława Paska*, МРН II, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, 469–470. У временски блиској *Miersue Chronicon*, *ibidem*, 164, стоји *Sarbiat quae nunc Saxonia dicitur*.

⁹²⁸ *Pulkavova kronika češská*, 15, 56, 57 *et pass.* Пулкава се заправо ослањао на *Далимилову хронику*. Вид. детаљно: М. Гавриловић, *О Србима у Далимиловој хроници*, ИЧ 69 (2020) 13–37. Такође, овде треба истаћи да се познији пољски хроничар Длугош по свој прилици ослањао како на Пулкаву, тако и на текст *Великопољске хронике*, Стога, његово навођење Србије и Рашке као засебних земаља, треба тумачити у том светлу. *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 1/2, Varsaviae* 1964, 69, 70.

⁹²⁹ *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 106, 536, 577; II, 1054, 1098.

⁹³⁰ Гарді, *Кум був „Der kunic von Räzen“*, 199–208.

⁹³¹ *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 33, 201 (*kunic Le von Riuzen*); II, Hannover 1893, 1154, 1155.

⁹³² *Pulkavova kronika češská*, 81 (*Rassia*), 4, 5, 16, 25, 54, 127, 138 (*Russia*).

⁹³³ Леополд Штајнројтер је споменуте изразе донео као *Rassen* и *Syrfev*. Нешто старији хроничар Јован Виктриншки наводи *Razzie et Servie*. Са друге стране, Томас Ебендорфер јасно разликује Русију и Србију (*Rutenia, Syrvia*). *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, 120; *Liber Certarum historiarum* I, 158; *Ebendorfer, Chronica Austriae*, 133–134. Кроз анализу наведене термилошке проблематике, на Ебендорферов податак се позива Parshyn, *Rus' and Raška*, 23–24.

Зантфлита,⁹³⁴ од Бернара Гија преузима податак о папском посланству упућеном краљу Милутину 1308. године. Код млађег хроничара српски владар је титулисан као *rex Russiae*, уместо *Rasciae*, како стоји код Гија.⁹³⁵ И напослетку, изгледа да је на наведену епизоду мислио и Јан Длугош, који пак користи одредницу *Ruthenorum regem*.⁹³⁶ Другим речима, наведени примери потврђују да је западним писцима понекад било тешко да разликују термине *Rascia/Rassia* и *Russia*, што је резултирало тиме да се одређени догађаји из историје једне државе, грешком вежу за другу.

Поред тога, скренућемо пажњу на етимолошка објашњења одређених аутора о имену Србија/Рашка. Прво од њих представља изведеницу од латинске именице *servus*, што у преводу на српски језик дословно значи роб, слуга.⁹³⁷ Другим речима, етимолошка сличност споменуте латинске именице и латинског назива *Servia*, на поједине писце је утицало да овај облик имена за српску државу вежу за име робова и тиме нагласе ропски положај државе и/или народа. Како ћемо видети у поглављу о становништву, посредни је стереотипизација, те у том контексту треба тражити корене овог анахронизма.⁹³⁸ У трактату *Описи земаља*, овакво објашњење је понуђено у вези са статусом потчињености коју је Србија имала према Грчкој, тј. Византији.⁹³⁹ У *Опису источне Европе*, Аноним наведено доводи у везу са ропским положајем народа,⁹⁴⁰ док етимолошко порекло имена Рашка изводи од истоимене реке, леве притоке Ибра.⁹⁴¹ Анониму је, као што смо истакли, као логично изгледало да име реке повеже са називом државе (конкретно Милутиновог дела)⁹⁴² исто као што је назив Приморске области доведен у корелацију положаја тамошњих градова и утврђења непосредно на обали или сасвим близу мора.⁹⁴³

Карактеристично објашњење имена Србија и Рашка присутно је у *Великопољској хроници*.⁹⁴⁴ Додуше, под термином *Србија*, хроничар мисли на ону у Полабљу, чији назив изводи порекло од речи *sorban*, преносећи двојако тумачење истог. Наиме, *Галаћани* овај крај називају *Servia*, јер их је тамо оковане попут робова послао Нимрод.⁹⁴⁵ Аутор заправо

⁹³⁴ Корнелије из Зантфлита обављао је значајне црквене функције у родном Лијежу. Приор Св. Леонарда постао је 1444, а позицију декана у опатији Ставело стекао је након 1447. Његово дело има самосталну вредност за период од 1421. до 1461. године. Сачуван је један препис из 1479, који се чува у Краљевској библиотеци у Бриселу (KBR, II 3025). *EMC*, 1102–1103 (P.-J. De Griek).

⁹³⁵ *E Floribus Cronicorum*, 718; *Chronicon Cornelii Zantfliet S. Jacobi Leodiensis monachi ab anno MCCXXX. ad MCCCLXI*, Veterum Scriptorum et Monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio. Vol. V, ed. E. Martene et U. Durand, Parisiis 1729, 157. На овај извор пажњу скеће Parshyn, *Rus' and Raška*, 25.

⁹³⁶ *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 9*, Varsaviae 1978, 56. Иља Паршин сугерише да порекло Длугошевих података није попуно јасно. Опет, он сматра да је ауторов извештај сличан подацима које доноси настављач Фидонијеве *Црквене историје*, Хенрих Дизенхофен. Према Паршиновом мишљењу, код обојице аутора присутни су наводи да је краљ Рашке позвао папу да пошаље легате ради одбацивања *шизме*, односно да је исто каније одбио и остао истрајан у својој вери. Parshyn, *Rus' and Raška*, 25–26. Међутим, све то је јасније наглашено у вестима из Гијевих *Хроника* (*E Floribus Cronicorum*, 718), тако да се Длугош ослањао, ако не на споменуто дело, онда на неки документ из папске канцеларије, који је користио и сам Ги.

⁹³⁷ Divković, *Latinski rečnik*, 976, s. v. *servus, servi, m.*

⁹³⁸ Вид. Кораћ, Радић, *Из Каракорума у Бар*, 253–255; Уп. Коматина, *Константин Порфирогенит*, 218, 227.

⁹³⁹ ... *que sic dicta quia Grecie serviebat*. Чекин, *Описание*, 209.

⁹⁴⁰ Вид. поглавље *Становништво*.

⁹⁴¹ *Анонимов опис*, 120.

⁹⁴² Колико је познато, порекло имена Рашка једино Аноним тумачи по истоименој реци. У науци влада мишљење да је реч о ауторској конструкцији, те да се назив државе не може везати за ову, доиста малу реку. Исто, 162, нап. 121; Динић, *О називима*, 166; Калић, *Назив Рашка*, 95–96.

⁹⁴³ *Анонимов опис*, 120.

⁹⁴⁴ Обухвата период од најстаријих времена до 1273. године. *Хроника* је недовршена и прекида се на пола реченица. Питања времена настанка и аутора још увек су предмет расправе. Према старијим мишљењима *Хроника* је написана крајем XIII или почетком наредног столећа. Ипак, преовладава мишљење да је аутор, односно компилатор дела био архијакон Гњезна, Јан од Чарнкова. Стога, датовање се помера у време од 1375. до 1387. године. Сачувано је девет преписа, од којих се као најприближнији оригиналу сматран Ватикански (BAV, ottob. Lat. 2068). *EMC*, 394 (M. Derwich) са литературом.

⁹⁴⁵ *Nam Gallici appellant illam regionem Serviam, volentes dicere quod vincti per Nemroth veluti servi ejus ibidem fuissent locati*. *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, 469–470.

одриче ову теорију засновану на библијским мотивима,⁹⁴⁶ дајући објашњење да би се на тај начин, као подложним Нимроду сматрао не само тај мали огранак словенске расе, већ читав словенски народ.⁹⁴⁷ Сам хроничар је склонији мишљењу да име Срба потиче од *Sarba* који је стога прихватио и име *Sorban*, као што су по Јуди названи Јудејци, а по Леху Лехити.⁹⁴⁸ Заправо аутор је, по узору на пољску легенду о Леху и Лехитима, исти образац применио и на друге словенске народе. Поред тога, он преноси теорију и о пореклу назива Рашка, односно *Рашког краљевства* од речи *racz*, која означава траг мноштва коња окупљених у једну војску, уз додатак да због тога Словени мноштво коњаника називају *Raci*.⁹⁴⁹ Посреди је домишљање самог хроничара, што се види и на другим примерима.⁹⁵⁰

Исто тако, на једном примеру смо успели да уочимо синонимију Рашка/Склавонија, и то у *Хроници* Мартина де Канала с почетка друге половине XIII века. Наиме, он констатује да је краљ Рашке практично краљ *Есклавоније*.⁹⁵¹ У другом поглављу смо напоменули да је посреди преузимање дубровачке терминологије, у чијој се документарној грађи за Србију често користи термин *Sclavonia*.⁹⁵² У другим текстовима се не може срести синонимија Србија/Склавонија, већ се у географском погледу Србија представља као део ширег словенског простора, на шта ћемо се вратити када будемо говорили о западноевропском виђењу геополитичког положаја средњовековне српске државе.

Напоследку, када је реч о називима за средњовековну Србију, потребно је указати на извесне анахронизме у терминологији западноевропских писаца. Још у првој половини IX века Срби су виђени као народ који држи велики део Далмације, при чему се мисли на истоимену римску провинцију.⁹⁵³ Овде се примећује да аутор *Франачких анала* не доноси називе ни за једну од тадашњих српских земаља. У сваком случају, пракса преношења имена из антике на средњовековне народе и државе присутнија је код хуманистичких аутора. Код многих, уз име Србија и/или Рашка везује се и термин *Superior Misia/Moesia*, тј. Горња Мизија. Односно, хуманистички писци су имали у виду да је Србија била смештена на простору некадашње римске провинције Горње Мезије, па су неретко тумачили и да је реч о старијем називу за српску државу,⁹⁵⁴ односно да је Србија вулгаризовано име за Горњу Мизију.⁹⁵⁵ Куриозитет представљају Бонфинијеви наводи да Србија представља савремено име за Македонију, мислећи на истоимену римску провинцију. Овде се уочава недоследност самог писца, који кроз своје дело усваја наведени терминолошки дискурс Србија/Горња Мизија.⁹⁵⁶ Наведени анахронизми су израженији када је реч о називима за народ па ћемо се уз више детаља на ово питање вратити у поглављу о становништву.

⁹⁴⁶ Према Старом завету, Нимрод је заслужан за градњу Вавилонског торња. Анализу приче о Нимроду из *Књиге о постању*, са литератне, али и историјске тачке гледишта Y. Levin, *Nimrod the Mighty, King of Kish, King of Summer and Akkad*, *Vetus Testamentum* 52/3 (2002) 350–366.

⁹⁴⁷ *Kronika Boguchwala i Godysława Paska*, 470.

⁹⁴⁸ *Ibidem*.

⁹⁴⁹ *Ibidem*, 469. На податке о пореклу назива Рашка у *Великопољској хроници* пажњу је скренуо Узелац, *Српске војске*, 24–25, који указује на угарско порекло корена речи *racz*.

⁹⁵⁰ Тако испада да Бугарска носи назив по реци Волги, чији је латински еквивалент *Bulga*. *Kronika Boguchwala i Godysława Paska*, 469; Mesiarkin, *Examining the Slavic identity*, 95.

⁹⁵¹ *Roi di Raise, c'est un Rois d'Esclavonie. La Cronaca dei Veneziani*, 702.

⁹⁵² Динић, *О називима*, 163; Уп. Узелац, *Држава Немањића*, 362. Додуше, понекад се у млетачкој документарној грађи српски владари називају владарима Склавоније, али тек од средине XIV века.

⁹⁵³ *ARF*, 158.

⁹⁵⁴ *I Commentari* I, 176 (*Rhascia, quae olim Superior Misia dicta est*); *Philippi Callimachi De Rebus*, 20 (*Rascia et Seruia contingunt illis in locis cumea site quibus superior Mysia*); Bonfini, *Rerum* I, 39 (*In superiore Mysia Bosna est et Rascia*); II, 181 (*et Superiorem Mysiam divertit, quam nunc Rasciam Bosnamque nominant*); III, 82 (*in Rascia, quam superiorem Mysiam veteres appellabant*), 101 (*superiorem Mysiam, quam Rasciam nunc vocant*). Ransanus, *Epithoma*, 55 (*claudit paretera superiore Misia, cuius quoque nomen mutatum est, Serviaque, atque aliqua ex parte Rascia ab incolis dicitur*).

⁹⁵⁵ *Inferiori vero Superior adiacet Moesia, quae vulgo Servia dicitur. Scritti inediti*, 41; Ransanus, *Epithoma*, 83.

⁹⁵⁶ Bonfini, *Rerum* II, 203. Штавише, за њега је Вуг Гргуревић деспот Мизије (Bonfini, *Rerum* IV, 64).

1.2. Положај

У вези са називима за државу стоји и питање њеног географског и политичког положаја. У широком раздобљу од XI до краја XV столећа може се пратити извесна динамика по питању перцепције простора на коме је никла и даље се развијала средњовековна Србија. У почетку, тачније до пред крај XII века, не могу се срести подаци о Србији као посебном политичком или географском ентитету, већ се у многим западним текстовима јављају термини *Склавонија* и *Бугарска шума/пустиња*, који се у виду анахронизама срећу и у делима писаца развијеног и позног средњег века. За почетак, потребно је утврдити какву улогу су имали наведени појмови у западноевропском дискурсу о геополитичком положају средњовековне Србије.

Склавонија: У западним изворима *Склавонија* представља појам дугог трајања са различитим значењима у географском, односно етнополитичком погледу.⁹⁵⁷ У основи, под тим термином се подразумева територија, односно територије насељене Словенима, како на простору западне и средње Европе, тако и на њеном југоистоку.⁹⁵⁸ На овом месту, покушаћемо да утврдимо како су западни писци перципирали Србију у односу на словенски простор, било да се ради о његовом јужном делу или о знатно ширем географском појму.

За време Првог крсташког похода, Рајмунд Агилер не бележи да је са Рајмундом од Сен Жила и крсташком војском боравио у Србији краља Бодина,⁹⁵⁹ већ пише о *Склавонији*, која за њега означава простор далматинске обале, све до Драча.⁹⁶⁰ Виљем Тирски, који се ослањао на Агилерову *Историју*, из перспективе свог времена допуњује његове наводе. Односно, споменути простор који јасно означава називом Далмација, омеђава *између Угарске и Јадранског мора* у којој се налазе четири митрополитска центра: Задар, Сплит, Бар и Дубровник. У строго географском погледу, Далмација се према Виљему простирала од Истре до Драча.⁹⁶¹ Простор који почиње од Улциња и простире се до Либуријског залива,

⁹⁵⁷ Западни анали и хронике користе термине *Sclavonia*, *Sclavia*. ARF, 84; *Annales Mettenses priores*, ed. B. de Simson, MGH SSRG 10, Hannoverae et Lipsiae 1905, 77; *Annales Hersfeldenses: Hiledesheimenses, Quedlinburgenses, Weissenburgenses et Lamberti pars prior*, MGH SS 3, Hannoverae 1834, 46, 66, 67, 79; cf. Mühle, *Slavs*, 330–332.

⁹⁵⁸ Да би се добили што потпунији одговори на дату проблематику, није довољно размотрити искључиво западне наративне изворе, већ дужну пажњу треба поклонити и византијским писцима, а нарочито богатој документарној грађи дубровачке, млетачке и угарске провенијенције, што превазилази оквире овог истраживања. У датом погледу упућујемо на новије радове: Illieva, Delev, *Sclavonia and Beyond*, 153–171; F. Šimunjak, *Illa ego Sclavonia, ac unita Croatia tellus – složenost pojma „Sklavonija“ u srednjem i ranome novom vijeku*, Pro tempore 15 (2020) 43–74. Од старијих добро полазиште пружа већ више пута навођен рад М. Динића, *О називима*. Од извесне користи, мада без критичког апарата може бити S. Antoljak, *Naše „Sklavinije“*, Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi, prir. S. Obad, Split 1992, 739–743. О разним значењима датог појма, који превазилази јужнословенске оквире: N. Malinovska, *Geographical Concepts of „Sclavinia“ in Historical Sources from the Sixth to the Fourteenth Century, with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Traditions*, Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780), eds. V. Kucharská, S. Kuzmová, A. Mesiarkin, Bratislava – Zagreb 2013, 60–65; Mühle, *Slavs*, 245–248, et passim; S. Stojkov, *Some Observations on the Appearance and Use the Term Slcavinia in the Middle Ages*, Гласник 63/1–2 (2019) 33–58.

⁹⁵⁹ О српском карактеру тзв. „дукљанске државе“, према сведочењу византијских извора: Коматина, *Србија и Дукља*, 179–186; Исти, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76; Исти, *Идентитет Дукљана према „De administrando imperio“*, ЗРВИ 51 (2014) 33–46, где се уз одговарајуће аргументе побијају теорије о Дукљанима као Хрватима или посебним словенским заједницама у јужном делу јадранске обале.

⁹⁶⁰ Пасус који претходи опису крсташког боравка у Драчу, писац завршава реченицом *Толико о Склавонији* (Nactenus de Sclavonia). *Raimundus de Aguilers*, 235–236. У *Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum*, RHC: HO 3, 175, 178 стоји да су крсташи ушли *in Sclavoniae partibus*, без истицања прецизнијих географских одредница.

⁹⁶¹ *Willermi Tyrensis Historia*, 97–98. Није искључено да је на овом месту Виљем имао у виду *Јерусалимску историју* Фушеа из Шартра који на датом месту наводи Далмацију, мада се у једном рукопису његовог дела из XII века јавља конструкт *Dalmatiam vel Sclavoniam*, а у другом *Sclavania. Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, ed. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913, 158. На то су указали A. Illieva, M. Delev, *Sclavonia and Beyond: The Gate to a Different World in the Perception of Crusaders (c. 1104–c. 1208)*, From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies 1095–1500, ed. A. V. Murray, Turnhout 1995, 165, nap. 49. У

под истим називом препознаје аутор *Књиге о положају обала и форми нашег Средоземног мора*.⁹⁶² Енглески каноник Гервасије из Тилберија преноси податке о црквеној организацији на јужном делу источног Јадрана, и то на линији Стон – Скадар.⁹⁶³ Он је, како смо истакли, пред собом имао званични регистар римокатоличких дијецеза и њихових суфрагана с почетка XIII века.⁹⁶⁴

Као што се запажа, ови писци не препознају српску власт над јужним делом Далмације, како у време краља Бодина, тако и када је реч о држави првих Немањића.⁹⁶⁵ У суштини, они далматинску обалу посматрају ван одређеног политичког контекста, што се свакако односи и на градове под српском влашћу. Ваља истаћи да у ширем контексту, Склавонију заједно са старим римским провинцијама на Балкану, Гервасије убраја у *Илирик*, који је представљен као део Европе.⁹⁶⁶ Слично је и са Роџером Бејконом, који по узору на *Историју природе* Плинија Старијег, подручје од реке Раше у Истри па све до реке Дрим назива архаичним именом *Илирија*. Уз то, он не пропушта да истакне како се у његово време ту налазе Склавонија, Јулијска крајина и венецијански поседи.⁹⁶⁷ Ипак, под Склавонијом Бејкон подразумева и територије у унутрашњости. Тачније, као источну границу наводи Македонију, Бугарску и област око Солуна (коју назива *Тесалонија*).⁹⁶⁸ Овакво тумачење подразумева да се у саставу наведеног подручја налазила и Србија, о којој Бејкон изгледа није имао директна сазнања.⁹⁶⁹

Са друге стране, међу појединим ауторима Србија је јасно перципирана као део Склавоније. У том смислу, од посебне је важности енциклопедија Вартоломеја Енглеског *О својствима ствари*, тачније њен географски одељак сачуван у 15. књизи. Како смо истакли у оквиру прве целине, Вартоломеј под *Великом Склавијом* или *Склавонијом* подразумева јужнословенске земље Далмацију, Србију, Карантанију и многе друге које не наводи по имену. Том простору супротставља *Малу Склавију* или *Бохемитанију*, под којом у основи мисли на Чешку, Пољску и руске земље.⁹⁷⁰ Представе о Склавонији као пространом подручју које није ограничено само на поједине делове словенског света, срећу се претежно у пољским и чешким хроникама XIII и XIV века. Стога, сасвим је извесно (западно)словенско порекло Вартоломејевих вести када је реч о споменутој регији. Као

анонимном *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*, ed. H. Hegemeyer, Heidelberg 1890, 130, стоји *Sclaviniae partes*, а у *Chronica Monasterii Casinensis*, 477, *Sclavorum terra*.

⁹⁶² Анонимни географ каже да се Либурнијска острва вулгаризованим језиком називају *insule Sclavonie*, што наводи на помисао да за њега Склавонија обухвата северни део источне обале Јадрана. Dalché, *Carte marine*, 150. Податак о простирању Далмације до Либурнијског залива јавља се у *Историју природе* Плинија Старијег (I век) и *Историји против Пагана* Павла Орозија (V век). *The natural History of Pliny I*, transl. J. Bostock, H. T. Riley, London 1855, 259; *Pavlii Orosii Historiarum adversum paganos, libri VII*, ed. C. Zangemeister, Lipsiae 1889, 10. На Плинијеву *Историју* у датом контексту позива се Енеја Силвије Пиколомини (*De Europa*, 94).

⁹⁶³ *Otia imperialia*, 272–273. Уп. Узелац, *Немањићка Зета*, 49, који сматра под појмом Далмација, Гервасије мисли искључиво на северни део источне обале Јадрана. То се можда и може прихватити с обзиром да патријаршију у Аквилеји, са њеним суфраганима од Мантове до Трста назива *Dalmatia supra Mare*, односно „Далмација преко мора“. *Gervase of Tilbury*, 274, 276, 522.

⁹⁶⁴ Вид. нап. 224.

⁹⁶⁵ Од краја XII века граница државе Немањића се у том делу простира на линији од ушћа Црног и Белог Дрима до Јадрана. Такође, Дрим је представљао границу између државе краља Бодина и византијске теме у Драчу. Вид. П. Коматина, „*А од Арбанаса Пилот*“. *Почеци политичке историје Албанаца*, Стефан Немања, 261–262.

⁹⁶⁶ *Nunc Europe prouincias enumeremus in summa... Inter has (Ruthenia, Polonia et Dacia) et mare nostrum (Црно море, прим. М. Г.) Illiricus est in quo Dalmacia supra Mare, Pannonia prima (in qua Sicimum), Pannonia secunda, Valeria, Liuonia, Sclauonia, Moesia superior...* Ibidem, 522. Гервасије је по свој прилици пред собом имао списак римских провинција Полемија Силвија из V века (*Ex laterculo Polemii Silvii. Nomina omnium provinciarum*, *Geographi latini minores*, ed. A. Riese, Heilbronn 1878, 131) што је донекле прилагодио околностима свог времена.

⁹⁶⁷ *Opus majus*, 375–376; *The natural History of Pliny I*, transl. J. Bostock, H. T. Riley, London 1855, 265.

⁹⁶⁸ Ibidem, 374–375.

⁹⁶⁹ Вид. Радић, *Роџер Бејкон*, 173–178.

⁹⁷⁰ *Bartholomaeus Anglicus*, 697–698.

припадник фрањевачког реда он је сакупио вести о крајевима где је требало организовати нове провинције, укључујући Чешку и Пољску.⁹⁷¹

Концепција *Склавоније* као регије која обухвата велики део Европе, јавља се почетком XII века у *Делима пољских кнежева* извесног Гала Анонима.⁹⁷² Заправо, он пише о ширем словенском подручју, које омеђава са три стране. Прво, северна граница ове регије почиње од *Сармата* и пружа се до Данске и Саксоније. Као други део ове „северне границе“ писац истиче линију која креће од Тракије, преко Угарске и Карантаније, па све до Баварске. На југу, Галова *Склавонија* почиње од Епира и протеже се преко Далмације, Хрватске и Истре до обале Јадрана где се одваја од Италије.⁹⁷³ Сличне идеје, када је реч о пољској историографији средњег века, јављају се у два века млађој *Церзвиној хроници*.⁹⁷⁴ Додуше, ту се не говори о *Склавонији* као целини, већ о низу земаља које су махом припадале словенском говорном подручју.⁹⁷⁵ Од јужнословенских земаља издвојене су Карантанија, *Склавонија која је сада знана као Далмација*, Хрватска, Бугарска и друге.⁹⁷⁶ Да ли у оквирима Далмације Гала Анонима, односно Далмације/Склавоније *Церзвине хронике* треба тражити Србију, остаје нејасно. Додуше, изостанак Србије у списку словенских држава није раритет, нарочито када је у питању старије дело, јер као што смо нагласили, она је у западном наративу под тим именом препозната тек крајем XII века, а у контексту *Склавоније* први пут код Вартоломеја Енглеског (средина XIII века).

Насупрот томе, географске представе о Србији као делу шире словенске заједнице присутне су у неким другим западнословенским хроникама. Као једно од словенских краљевстава препозната је у *Великопољској хроници*.⁹⁷⁷ То је случај и у Пулкавиној *Чешкој хроници*, који је у свој наратив о пореклу Чеха уклопио мотиве из старозаветне *Књиге изласка*. Према њему, Словени су населили земљу где *сада пребивају Грци* и завладали Бугарском, Рашком, Србијом, Далмацијом, Хрватском, Босном, Карантанијом, Истром и Крањском, додавши да њих *држе и дан данас*.⁹⁷⁸ Пулкава се у основи ослањао на тзв. *Далимилову хронику*, мада је конкретну приповест о словенској миграцији донекле изменио. Наиме, тзв. „Далимил“⁹⁷⁹ иако није толико детаљан по питању географије, земљу Срба смешта *тамо где живе Грци*, наводећи да су се проширили све до Рима.⁹⁸⁰ Аутор уместо Словена користи етничку одредницу *Срби*, па се у том смислу могу разумети наводи да се у српском народу налази земља по имену Хрватска, одакле је потекао Чех, митски зачетник чешке државе.⁹⁸¹ Другим речима, за аутора ове хронике *земља Словена* је фиктивна земља

⁹⁷¹ Не треба губити из вида да је овај фрањевац од 1230. био лектор теологије у Магдебургу у Саксонији, у чијем саставу се у то време налазиле провинције Бохемија и Пољска, а претпоставља се да је своје дело завршио око 1240. Постоји могућност да је нешто касније Вартоломеј био провинцијални министар Бохемије. Lidaka, *Bartholomaeus Anglicus*, 394; R. M. Huber, *A Documented History of the Franciscan Order: From the birth of St. Francis to the Division of the Order under Leo X 1182–1517*, Washington 1945, 722–724.

⁹⁷² У литератури махом влада мишљење да је реч о бенедиктинцу из провансалске опатије Сен Жил. Да је извесни *Gallus* аутор овог дела дописао је варшавски епископ Кромер на једном од познијих рукописа. У новије време поново је актуелизована теорија о италијанском пореклу писца. *EMC*, 659–660 (D. von Guttner Sporzynski); *Gesta Principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles*, transl and eds. P. W. Knoll, F. Schaer with a preface by T. N. Bisson, Budapest – New York, 2003, XIX–LXI; T. Jasinski, *Czy Gall Anonim Monachus Littorensis*, *Kwartalnik Historyczny* 112 (2005) 69–89.

⁹⁷³ *Gesta Principum Polonorum*, 14, 15. О концепцији Склавоније у делу Гала Анонима: N. Malinowska, *Vývoj koncepcie Sclavinia v. 12. storočí a jej reflexia v pol'skej kronike Gala Anonima*, *Nové historické rozhl'ady* 5/1 (2015) 43–53; Mühle, *Slavs*, 245–250.

⁹⁷⁴ *EMC*, 395–396 (R. Grzesik).

⁹⁷⁵ Mesiarkin, *Examining the Slavic identity*, 93.

⁹⁷⁶ *Miersue Chronicon*, 164–165.

⁹⁷⁷ *Kronika Boguchwała*, 469.

⁹⁷⁸ Вид. нап. 926.

⁹⁷⁹ Личност аутора је до данас остала непозната. Име „Далимил“ у контексту аутора *Хронике* је последица погрешке из XVII века, мада се у историографији користи условно. О томе Гавриловић, *О Србима*, 15 са литературом.

⁹⁸⁰ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu*, 1, ed. J. Danhelka, K. Hádek, V. Havránek, N. Kvítková, Praha 1988, 98.

⁹⁸¹ *Ibidem*, 105. О овом питању детаљније у поглављу *Становништво*.

Срба која надмашује опсега Славоније какви се срећу у другим изворима. И док је код Пулжаве реч о нереалним плановима чешког краља и римско-немачког цара Карла IV,⁹⁸² код аутора *Далимилове хронике* су посредни настојања чешког племства у сузбијању утицаја страног елемента, конкретно немачке буржоазије. То се у хроничарском маниру настојало постићи наглашавањем словенског момента у приповести о чешком пореклу (*origo gentis*). Поред тога, порекло Чеха се везивало за простор богат традицијом, која сеже од антике,⁹⁸³ а свакако треба узети у обзир да је анонимни хроничар концепцију *Славоније* из *Дела* Гала Анонима прилагодио литерарним потребама свог наратива.

Представе о Србији, као делу шире *Славоније* практично се више и не јављају у западним наративима. Изолован је пример *Дневника* Анселма Адорна с почетка осме деценије XV века. У овом спису Славонија је представљена као пространа регија која се граничи са Турцима, Угрима, Млечанима, Аламанима и Грцима. У њеном саставу наводе се Далмација, Србија (и Рашка), Босна и Бугарска, као и Моравска, Шлеска, Хрватска и Русија.⁹⁸⁴ Може се наслутити да се Адорно у свом опису Славоније донекле ослањао на Вартоломејеву енциклопедију, а сасвим могуће и на Пулкавину *Чешку хронику*, чиме би се објаснило одвојено навођење Србије и Рашке.⁹⁸⁵ Важно је истаћи да Адорно следи географску визуру приликом набрајања Србије/Рашке и осталих јужнословенских земаља, за које чак истиче да су (у политичком смислу) покорене од стране *Турчина*. У том погледу, Котор, Бар, Дубровник и друге градове на источној обали Јадрана сматра делом Далмације, што се, како смо показали, јавља још у географским списима с почетка XIII века.⁹⁸⁶

Ипак, стиче се утисак да већина западних наратива који Србију доводе у везу са словенским простором у виду има подручје које је Вартоломеј дефинисао као *Велика Склавија* или *Славонија*. Додуше, понекад се не говори о споменутој регији, али се препознаје словенски елемент у перцепцији Србије. То је случај у *Опису земаља* из средине XIII века, где се положај српске државе не везује за територију него за макроентоним.⁹⁸⁷ Скрнули смо пажњу на састав Славоније из дела Гијома Адама и истакли да он у основи преноси гледиште присутно у папским документима.⁹⁸⁸ Додуше, у папским изворима, приморске земље Хум и Зета се не срећу одвојено од Србије, али наглашавамо, да попут својих претходника, Адам доноси географско виђење датог подручја, чему у прилог говори то што и сам препознаје *словенску*, односно српску власт у Приморју.⁹⁸⁹ Осим тога, у спису барског архиепископа истакнуте су и земље, односно народи са којима се *Славонија* граничи, мада без прецизирања њиховог географског положаја у односу на дату регију. Са једне стране наведени су Угри и Грци, а са друге Далмати, Албанци и Власи.⁹⁹⁰ На његово

⁹⁸² V. Žůrek, P. Rychterová, *Slavonik and Czech Identity in the „Chronicon Bohemiae“ by Pribik Pulkava of Radenin*, *Historiography and Identity* VI, 225–256.

⁹⁸³ Детаљно код Гавриловић, *О Србима*, 13–37; P. Rychterová, *The „Chronicle of the So-Called Dalimil“ and its Concept of Czech Identity*, *Historiography and Identity* VI, 171–206.

⁹⁸⁴ *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 376, 378.

⁹⁸⁵ Пулкавина *Чешка хроника* била је популарна нарочито у XV веку (Žůrek, Rychterová, *Slavonik and Czech Identity*, 226–228). Занимљиво је да Адорно не спомиње Чешку као целину, већ говори о њеним крунским поседима Шлеској и Моравској, док рецимо Пољску уопште се наводи. Зачуђује и спомен Хрватске ван низа јужнословенских земаља. То се може правдати недоследношћу самог писца или евентуалним познавањем неког другог извора словенског порекла, где је сачувана успомена на некадашње присуство Хрвата на чешком тлу (вид. Гавриловић, *О Србима*, 19–26 са литературом о том питању). Питање евентуалног словенског порекла Адорнових, али и Вартоломејевих вести о *Славонији* заслужује посебну пажњу и излази из оквира нашег истраживања.

⁹⁸⁶ *Itinéraire d'Anselme Adorno*, 378. Осим Дубровника и околине сви наведени градови су у то време признавали политичку превласт Венеције, за коју у географском смислу каже да се граничи са Славонијом.

⁹⁸⁷ Чекин, *Описанье*, 215–216.

⁹⁸⁸ Сасвим је јасно да аутор под Славонијом мисли искључиво јужнословенски простор, јер неvezано за то спомиње Пољску и Чешку. Cohler, *Brocardus*, 382–383; Beazley, *Directorium* I, 820–821.

⁹⁸⁹ *Ibidem*, 482–485. Дискурсу српских приморских земаља у западном наративу посветићемо се касније уз више детаља.

⁹⁹⁰ *Ibidem*, 382–383. Навођење Далмата може бити некакав анахронизам, а исто тако имплицира да је Гијом Адам (барем у некој мери) правно разлику између Славоније и Далмације.

поимање *Склавоније* утицај су имали и ранији крсташки списи. Позивајући се на руте првих крсташа, Адам спомиње пролазак Рајмунда од Сен Жила и Адемара од Подија кроз Склавонију, односно кроз крајеве Рашког краљевства.⁹⁹¹ Занимљив је податак Фирентинца Матеа Виланија о угарском делу *Склавоније* који држи краљ Рашке, а под којима се крију земље на српско-угарском граничном подручју, чему ћемо се касније посветити уз више детаља.⁹⁹² У витешком роману *Сицилијанац авантуриста* Рашка је јасно перципирана као део Склавоније (*re di Rascia in Ischiavonia*).⁹⁹³ На овим примерима видимо да је снажно присуство политичког фактора, оличеног у држави Немањића, видно утицало на географску слику датог словенског простора, која се прилагодила већ постојећим представама.

Упркос томе, у неким другим делима, однос Србија/Склавонија није дефинисан на јасан начин, што је у вези и са природом одређеног наратива. У *Књизи познавања свих краљевина света* стоји да се са овом краљевином Асервијом граниче краљевина Бугарска и краљевина Драч, које су у провинцији Есклавонији.⁹⁹⁴ Према овој констатацији, испада да је Србија смештена ван Есклавоније, са којом се практично граничи. Додатну забуну представља и то што се у спису јавља и краљевина Есклавонија, која би обухватала градове на далматинској обали, као и Босну, односно *босанске планине* (Montes de Voxnia), а чији је сусед била краљевина Нарент.⁹⁹⁵ Није реткост да овај писац исту одредницу спомене у два различита контекста, а у конкретном случају, посредни могу бити магловита сазнања о значењима појма (Е)склавонија – у смислу далматинске обале (рачунајући и простор данашње Славоније), али и појединих крајева у унутрашњости.⁹⁹⁶ Додуше, овај, по много чему интригантан спис, садржи прилично конфузне податке о географији тадашњег света, укључујући и српске земље, о чему ћемо говорити ниже у тексту.

Нешто подробнији подаци срећу се код Бертрандона де ла Брокијера. У основи, под наведеном регијом он подразумева далматинску обалу под влашћу Венеције.⁹⁹⁷ Сам појам се појављује на више места у тексту у вези са земљама у унутрашњости. Први пут, када пише о положају Новог Брда, Брокијер пише да се овај српски град налази на Морави, у граничној зони Бугарске и *Есклавоније*, Албаније и Босне.⁹⁹⁸ На другом месту, Морава је представљена као река која дели Бугарску и Рашку.⁹⁹⁹ Дакле, уместо *Есклавоније* у истом контексту истиче се положај Србије (Рашке), што би сугерисало да је Брокијер српску државу прећутно сматрао делом шире географске целине. Међутим, Брокијерова сазнања о положају

⁹⁹¹ *Directorium I*, 842 (... *alia per Sclavoniam, id est per partem regni Rassiae, cujus feci superius mentionem*).

⁹⁹² *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 562–563.

⁹⁹³ *L'Aventuroso ciciliano*, 281, 308.

⁹⁹⁴ *Con este rreynado de Aservya confina el rreyno de Bulgaria et el rreyno de Daraze, que son en la provincia de la Eslavonia. del conocimiento*, 30, 31.

⁹⁹⁵ *Ibidem*, 29, 30.

⁹⁹⁶ *Smodlaka, Južnoslovenske zemlje*, 14, сматра да писац под краљевином *Есклавонијом* мисли на просторе средњовековне Хрватске и Далмације и Босне, док би истоимена провинција, поред тог простора, обухватала још Нарент, тј. Неретву, Србију, Бугарску и Драчку област. Иако овакво мишљење не треба у потпуности одбацити, ипак се чини да анонимни географ није имао овако искристалисану визуру. Уз то, скренули смо пажњу да се његова конструкција креће у правцу смештања Србије ван провинције Есклавоније. О конфузном начину излагања указује и пишчев податак да се Угарска граничи са Есклавонијом (није прецизирано са којом од две споменуте), *Палонијом* и Бугарском. Дакле, последња је наведена у равни са Есклавонијом, иако је, како смо видели, раније наведена у њеном саставу.

⁹⁹⁷ У састав *Есклавоније* убраја Пулу, Задар и Шибеник. Такође, у рукописима је изостављено име града на преласку из Италије у Истру, а који је такође наведен у Есклавонији. Још је Шарл Шефер водећи се белешкама других путописаца навео да је реч о Поречу. *Le voyage d'outre mer*, 7, нар. 2. Вид. и I. Popova, *Fifteenth-Century Istria and Dalmatia in Four Memoirs of Western Pilgrims*, In *Renaissance Studies in honor of Joseph Connors*, vol. II, ed. M. Israels, L. A. Waldman, Florence 2013, 255–262; Z. Ladić, *Medieval Pilgrims from the Eastern Adriatic Coast to Terra Sancta and Jerusalem*, In *viaggio verso Gerusalemme, culture, economie e territori. Walking towards Jerusalem: Cultures, Economies and Territories*, ed. A. Trono, M. L. Imperiale, G. Marella, Salento 2014, 95–111. Приметно је да Брокијер не наводи јужну границу Далмације, а наредна географска одредница коју спомиње по имену је Крф.

⁹⁹⁸ *Et m'ont dit gens qui le savent bien que le despot a une ville que l'on nomme Nyeuberghe qui est sur la rivyere de la Morave sur la marche de Vulgarie et de l'Esclavonie et d'Albanie et de Bossene. Путовање преко мора*, 132, 133.

⁹⁹⁹ ... *qui depart la Vulgarie et la Rascie ou Servie*. Исто, 126, 127.

Есклавоније била су далеко од поузданих, што се јасно види у контексту вести о турској административно-управној организацији у суседству Србије.¹⁰⁰⁰

Тако, на једном месту каже да се крајиште Синан-бега¹⁰⁰¹ простирао од Влашке до *Есклавоније*, а на другом до Босне. У другом случају то би подразумевало да је Босна попут Србије улазила у састав споменутог географског подручја, иако је то у супротности са наведеним податком о положају Новог Брда, где је Босна у истој географској равни са *Есклавонијом*. Самим тим, још већу забуну представља податак да се крајиште Исак-бега пружало од Босне до *Есклавоније*. У том случају, под другим појмом би се подразумевао крај око Скопља, где је било седиште овог турског заповедника.¹⁰⁰² С обзиром на тврдње аутора да је до сазнања о томе дошао на деспотовом двору, поставља се питање о перцепцији датог појма у српској средини, који би у том погледу одударало од уобичајених западних схватања. Међутим, тешко да је тај појам уопште и коришћен међу Србима, те се Брокијерова тврдња не може прихватити као поуздана, с обзиром да и сам каже да оно што је дознао у Некудиму у том тренутку није записао.¹⁰⁰³ У суштини, познавање општих западноевропских схватања о положају (Е)склавоније, заједно са подацима које је добијао на терену (вероватно од Дубровчана), утицало је на прецизност вести које је Брокијер донео у свом делу.

Бугарска (шума/пустиња): За разлику од *Склавоније*, појам *Бугарска шума* (*silva Bulgariae*) или *пустиња* (*deserta Bulgariae*) није био дугог трајања, барем не у тој мери. Како смо истакли у првој целини, код већине аутора реч је о делу *Цариградског друма* након Угарске па све до Ниша (или још даље према југоистоку), који ће крајем XII века делом, а касније и у потпуности ући у састав српске државе. Представе о географском положају Бугарске шуме/пустиње у делима западних писаца XI и XII века биле су у мањој или већој мери конзистентне. Први сачуван наратив који је спомиње и то као *шумовиту пустош, знану као Бугарска пустиња* јесте *Житије Ламберта из Камбреа*, произашло из пера Радулфа из Камбреа. У овом делу нема прецизнијих географских ознака, осим што се дознаје да наведено подручје почиње након Угарске.¹⁰⁰⁴ Међутим, још у првој половини XI века, у спису *О чудима Св. Симеона*, као град између Угарске и *Бугарске* наводи се Београд,¹⁰⁰⁵ док крајем истог столећа, Ламперт из Хершфелда ту улогу приписује граду Морави.¹⁰⁰⁶

У директној вези са представама о *Бугарској шуми/пустињи* јесте општи појам *Бугарске*, као регије под којом су савременици подразумевали значајан део тадашњег Балкана.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁰ *Путовање преко мора*, 128, 129.

¹⁰⁰¹ Синан-бег је као крушевачки санџак-бег практично био најближи деспотовом Смедереву. Он се у том својству спомиње и почетком пете деценије XV века, у време *Дуге војне*, а можда је вршио и функцију румелијског беглербег. Jefferson, *The Holy Wars*, 326, par. 114.

¹⁰⁰² Скопско крајиште представља прву значајнију турску управну област у суседству Србије, а утицај скопског крајишника, односно санџак-бега допирао је и у унутрашњост Босне. Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4 (1955) 60.

¹⁰⁰³ *Путовање преко мора*, 128, 129. Свакако, подсећамо да је своје дело довршио након више од две деценије након боравка у Србији деспота Ђурђа.

¹⁰⁰⁴ *Vita Lietberti*, 854; *Chronicon S. Andreae*, 535. Сасвим уопштени подаци срећу се и у неким другим списима: *Otonis et Rahewini*, 65; *Annales Palidenses auctore Teodoro monacho*, 82; *Annales Pegavienses et Bosovienses*, MGH SS 16, Hannoverae 1859, 266 (*post Bulgariam silvam in Greciam tendunt*); *Lamberti Parvi Annales a. 988–1193*, idem, 649; *De Annalen des Tholomeus von Lucca*, 52 (*de Teuthonia per Ungariam, dolo Grecorum multi ibidem perierunt*); *Roberi canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon*, MGH SS 26, ed. G. Waitz, Hannoverae, 1882, 254. Вид. и Узелац, *Скутски разбојници*, 59–76.

¹⁰⁰⁵ *Ex Miraculi Sancti Symeonis auctore Eberwino*, MGH SS 8, Hannoverae 1848, 210 (*civitatem Bellegradum, quae est in confinio Bulgariorum atque Ungariorum*). Ебервинове вести се понављају у *Chronicon Hugonis Monachi Vurduensis et Divionensis abbatis Flaviniacensis*, MGH SS 8, Hannoverae 1848, 397.

¹⁰⁰⁶ *Lamperti monachi Hersfeldensis Opera*, 74.

¹⁰⁰⁷ Водећи се западним вестима с краја XI и почетка XII века, Красимира Гагова истиче да се у географском погледу *Бугарска* простирао на линији Београд – Сердика, а у неким случајевима је обухватала и градове у Тракији. Поред тога, на југозападу је обухватала јадранско приобаље, као и Епир, допирући на југоистоку до Солуна. Гагова, *Крџтоносните походи*, 37–39. О просторним значењима појма *Бугарска* недавно је писао П. Коматина, *Појам „Бугарске“ у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, 41–56. Cf. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 77–79.

Стога, када се говори о почетку Бугарске или њеној граници са Угарском, заправо је реч о некадашњим границама Првог бугарског царства. Другим речима, у перцепцији балканског простора до краја XII века, за западноевропске писце су значајну улогу имале живе традиције моћне државе, која је политички докрајчена 1018. године.¹⁰⁰⁸ Такав поглед најбоље илуструје пример *Хронике* Алберта из Ахена за кога је простор од Београда па готово до самог Цариграда представљао *Бугарско краљевство*. Како се *бугарски Београд* налазио на самом почетку, тако се град Ниш налазио у средишту краљевства. Подручје између два града Алберт је видео као *бугарске шуме (siluas Bulgarorum)*.¹⁰⁰⁹ Ипак, за овог аутора Бугарска је земља која припада византијском цару.¹⁰¹⁰ Исту перцепцију дели и Одон из Деја, историчар Другог крсташког похода. И према њему Бугарска почиње од Београда, али простор који означава као *шумовита ливада/травната шума*, односно *бугарске пустиње (desertis Bulgariae)* наступа након Браничева. У даљем излагању споменут је Ниш, као *први, према мали град у овом делу Грчке*.¹⁰¹¹ Није потпуно јасно ово Одоново тумачење, нити шта конкретно подразумева под *овим делом Грчке*. Да ли територију која је наступила након Угарске, тј. *Бугарску* или пак неку нову регију, која би почињала од Ниша? Тако посматрано, као једна од могућности може бити да се за овог писца територија *Бугарске* завршава код Ниша, јер и сам раније спомиње два града у њеном саставу (Београд и Браничево), те овај није могао бити први.¹⁰¹²

У нешто познијем извештају из Ансбертове *Историје похода* проистиче да се у *најдужу бугарску шуму*, односно *јавну цесту Бугарске* ступа из Браничева.¹⁰¹³ У његовом случају, изгледа да *Бугарска шума* или само *Бугарска*, допире до околине Пловдива, јер сам каже да су након одласка из Ниша крсташи наставили даље кроз шуму.¹⁰¹⁴ Арнолд из Либека такође у почетку користи израз Бугарска шума, односно германизовани облик *Bulgerewalt*, да би га у оквиру четврте књиге заменио *Бугарском*.¹⁰¹⁵ На овим примерима се уочавају извесна одступања од ранијих представа о простирању *Бугарске шуме*, која је практично изједначена са појмом *Бугарска*. Такође, ови аутори поред Београда, Браничева и Ниша спомињу и Равно, и то као град у средишту *Бугарске шуме*, како то сликовито запажа Арнолд из Либека.¹⁰¹⁶

¹⁰⁰⁸ Коматина, *Појам Бугарске*, 41–42; Узелац, *Крсташи и Срби*, 15.

¹⁰⁰⁹ Према Албертовом виђењу Бугарска је обухватала још Сердику, Пловдив и Једрене. Albert of Aachen, *Historia*, 8, 10, 70, 82; Гагова, *Крстоносните походи*, 37–38; Коматина, *Појам Бугарске*, 48. Међутим, показало се да ове имагинарне границе нису представљале устаљену категорију у очима западних писаца, што се сликовито запажа у другој половини XII века. Према анонимном *Descriptio itineris in Terram Sanctam sive Via Hierosolymitana auctore anonimo*, Catalogum Fontium Historiae Hungaricae, II, ed. A. F. Gombos, Budapestini 1938, 844–845 Пловдив је наведен као први град Македоније, док се у *Arnoldi Chronica*, 172 *Бугарска* простира до Сердике. И у позном извештају Бертрандона де ла Брокијера, Пловдив се наводи као главни град Македоније (*Путовање преко мора*, 124, 125).

¹⁰¹⁰ Albert of Aachen, *Historia*, 586.

¹⁰¹¹ *De profectioe Ludovici VII*, 24, 30.

¹⁰¹² Одон између Ниша и Цариграда спомиње још Сердику, Пловдив и Једрене, мада о њима не говори експлицитно као о деловима *Бугарске*. Ibidem; Dall'Aglio, *In ipsa silva longissima Bulgariae*, 409–410, позива се на Одонов извештај као карактеристичан пример простирања Бугарске до Пловдива, што се из самог извора не може недвосмислено закључити.

¹⁰¹³ *Historia de expeditione*, 26–27. У *Историји крсташи* се каже да након ушћа Саве у Дунав почиње територија *Грчког краљевства*, али за разлику од Ансберта се додаје да је реч о *Бугарској*, где се налази Београд. *Historia peregrinorum*, 131 (*Post transitum Sauvi fluvii nostri iam tunc in finibus regni Grecie id est in Bulgaria constituti castra metati sunt apud Belgranum...*).

¹⁰¹⁴ Сам Ансберт предочава да су из Ниша крсташи доспели у Сердику, а потом кроз бугарске кланце до места по имену Црквица (*Circvitz*) које је највероватније смештено недалеко од Пловдива, у горњем току реке Марице. Пре тога, Ансберт каже да су крсташи у Бугарској провели шест недеља. *Historia de expeditione*, 35–38; Гагова, *Крстоносните походи*, 77–78; Узелац, *Крсташи и Срби*, 168–170; Вид. и Коматина, *Појам Бугарске*, 49. Такође, када говори о покушајима Бертолда од Андекса да пронађе Стефана Немању ради преговора, Ансберт наводи да се истарски маркгроф из Пловдива вратио натраг у Бугарску (*Historia de expeditione*, 60–61).

¹⁰¹⁵ *Arnoldi Chronica*, 118, 172. Сасвим је могуће да се Арнолд ослањао на неку верзију Ансбертовог списка. Да је у опису похода Хенриха Лава Арнолдов извештај у потпуности зависан од *Историје похода* сматра Scior, *Das Eigene und das Fremde*, 298.

¹⁰¹⁶ *Arnoldi Chronica*, 118; *Historia de expeditione*, 28.

Дакле, перцепција западноевропских писаца о овом простору се временом мењала (мада не драстично). То се најбоље види на примеру граница, што је у великој мери било условљено несигурним приликама које су владале у односима између Византије и Угарске.¹⁰¹⁷ Ипак, треба имати на уму да су у мисли крсташких писаца „границе“ наведене регије неретко зависиле од прилика које су утицале на пролазе крсташких војски. То је са једне стране било условљено природом терена, а са друге деловањем локалног живља.

Суштина крсташког поимања *Бугарске*, најбоље је исказана Ансбертовим речима да су највећи део ове регије држали браћа Петар и Асен, док је други део, у савезу са овима, потчинио велики жупан Стефан Немања.¹⁰¹⁸ Појмови *Бугарска* и/или *Бугарска шума/пустиња* се у виду анахронизма спорадично јављају и у неким каснијим наративима.¹⁰¹⁹ За Гервасија из Тилберија након Угарске почиње *Бугарска пустиња*, која је земља *Влаха*, мислећи притом на државу Асеноваца. Она се према аутору протеже до Сердике, одакле почиње *Романија*, што се у делима западних писаца односи на европски део Византије.¹⁰²⁰ Видимо, да иако у извесној мери препознаје политичке реалије, аутор преноси устаљене представе о положају Равног и Ниша као насеља у *Бугарској пустињи*. Управо због преузимања већ укореењених представа, уз одређена прилагођавања савременим приликама, Гервасије не спомиње српску власт над делом *Бугарске*.¹⁰²¹ То као што смо видели чини једино Ансберт, који се углавном ослањао на изворе из прве руке.¹⁰²²

Уопштено узевши, дискурс *Бугарске* је у западном наративу средњег века у значајној мери присутан када је реч о географским представама о Србији. То је, чини се, посебно наглашено у периоду успостављања турске доминације у југоисточној Европи, када западни писци обе земље посматрају више кроз географску, него политичку визуру. То се најпре односи на Бугарску, тј. Друго бугарско царство, која већ од краја XIV века не постоји као посебан политички ентитет. Заправо, у вестима петнаестовековних аутора примећују се назнаке старих образаца у представама о простирању бугарског простора. За Берtrandона де ла Брокијера, споменута регија почиње након Македоније, а недалеко од Сердике, тј. Софије, вароши која је *најбоља у Бугарској*.¹⁰²³ Иако то не каже децидно, истицањем да река Морава одваја Бугарску од Рашке, путописац као да алудира да су споменута насеља Пирот, Извор и Ниш, географски позиционирана у Бугарској.¹⁰²⁴ За Јаноша Туроција, Косово Поље се налази управо на бугарском тлу, док је код Бонфинија, реч о области, која је смештена у пограничној зони Србије и Бугарске.¹⁰²⁵

Србија/Рашка: Сада ћемо се посветити подацима који се директно односе на простор средњовековне српске државе као геополитичке целине, одвојено од западноевропских представа о подручјима *Склавоније* и *Бугарске (шуме)*. У периоду XI–XV века западни писци су запажали углавном неке општије појаве у положају Србије, и то у смислу њене географске

¹⁰¹⁷ Сведочанство о полуразрушеном Београду, као последици угарско-византијског рата из 1182/83. оставио је и сам Ансберт. *Historia de expeditione*, 26. Вид. и Калић, *Београд*, 56–57.

¹⁰¹⁸ *Historia de expeditione*, 30, 33; Коматина, *Појам Бугарске*, 55. Велики жупан Стефан Немања је почетком 1190. предузимао акције у околини Сердике, а ранија освајања у *Бугарској* се односе на заузимање предела између тог града и Ниша. Вид. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 50–51 и нап. 55.

¹⁰¹⁹ У свом крсташком програму, Гијом Адам узима у обзир и трасу кроз *Бугарску равницу*, односно *Бугарску* куда је прошао одред крсташа Готфрида Бујонског. Kohler, Brocardus, 418; Beazley, *Directorium* I, 842.

¹⁰²⁰ *Otia imperialia*, 240–241.

¹⁰²¹ Ниш се до 1207. заиста налазио под политичком влашћу бугарског цара, када га је освојио велики жупан Стефан Немањић, док се Равно у саставу Србије налазило од времена Немањиних освајања осамдесетих година XII века. Заправо, у том периоду, Стефан Немања је успео да освоји велики део Поморавља, као и тврђаве у долинама Сврљишког и Белог Тимока, што би одговарало једном делу географског простора *Бугарске*. Вид. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 57.

¹⁰²² Подсећамо да се иза имена „Ансберт“ крије компилатор који је извештаје о кретању царске војске сакупио у дело које данас познајемо као *Историја похода цара Фридриха*. *Historia de expeditione*, IX–XIV; *The Crusade of Frederick Barbarossa*, 1–5.

¹⁰²³ *Путовање преко мора*, 124–127.

¹⁰²⁴ Исто, 128, 129.

¹⁰²⁵ *Chronica Hungarorum* I, 256; Bonfini, *Rerum* III, 160.

позиције у односу на суседне земље без детаљнијих података о границама. Како смо више пута истакли, Србија је под тим именом у западном наративу препозната тек у другој половини XII века. Виљем Тирски сасвим уопштено наводи да је *смештена између Далмације, Угарске и Илирика*, док се још неодређеније вести срећу у *Келнској краљевској хроници*, према којој се *Српска земља (Severian terra)* налази између *Рутеније* и Угарске.¹⁰²⁶ Дакле, овде Угарска представља препознатљив фактор у одређивању положаја Србије, што се посредно закључује из писања двојице француских хроничара из средине, тј. с краја XIII века. Наиме, за Филипа Муска и аутора Авенове *Хронике*, уз Угарску, али и Бугарску, фигурира и географски блиска Србија.¹⁰²⁷ Слично је и у делу доминиканца Жерара Фрашеа који пише о бекствима Кумана у Угарској суседне државе *Грчку*, Бугарску и Србију.¹⁰²⁸ За аутора *Описа земаља*, Србија, заједно са Бугарском на западу има Угарско краљевство.¹⁰²⁹ Као што се запажа, овде је положај Србије одређен нешто прецизније, тј. страном света, а сам податак у суштини одговара стању из средине XIII века, када је спис и настао.

Конкретније вести о географији српске државе јављају се почетком XIV столећа у анонимном *Опису источне Европе*, који спада у један од ретких списа где су забележене значајне вести о геополитичком положају државе Немањића. Стога, оне ће нам послужити као основа коју ћемо надограђивати релевантним подацима из других наратива. Према Анониму, Рашко краљевство (заједно са Хрватском) је у анахроном контексту представљено као део некадашње *грчке* провинције Далмације. Међутим, писац прави јасну разлику између пређашње и њему савремене ситуације. Његова перцепција геополитичког положаја српске државе, заједно са још две земље – Бугарском и *Рутенијом*, одређена је у односу на Угарску и Византију, између којих су ове три државе и смештене.¹⁰³⁰ На другом месту, аутор наводи да се Угарска са њима граничи на истоку, што само делимично одговара истини.¹⁰³¹ Међутим, чини се да Аноним три наведене земље посматра кроз њихов заједнички словенски језик, те је самим тим и граница са Угарском постала заједничка, што је у вези и са њиховом *шизматичком* вером. Са друге стране, одређену забуну изазивају ауторови наводи о граници Рашког краљевства и Византије. Иако исправно каже да се са Албанијом додирује на југу, подаци о граници са Византијом на западу, не одговарају истини. Сасвим је могуће да је посредни *lapsus calami* самог аутора, услед ранијег податка да *Солунско краљевство* на западној страни има *Раишку* и *Србију*.¹⁰³²

Важно је истаћи да у одељку о српској држави, писац у основи говори о једном краљевству које се састоји из два дела – Рашке и Србије, а које је, стицајем околности, у том тренутку имало два краља.¹⁰³³ Дакле, придржавајући се уобичајених концепата, који сежу од времена античких аутора, географски простор о коме говори, Аноним дели на два геополитичка дела са још једном поделом унутар сваког од њих.¹⁰³⁴ Овакав приступ иначе није карактеристичан када је реч о западњачким представама о Србији и условљен је

¹⁰²⁶ *Willermi Tyrensis Historia*, 946–947; *Chronica regia Coloniensis*, 142.

¹⁰²⁷ *Chronique rimée de Philippe Mouskés II*, 404; *Chronique dite de Baudouin d'Avesnes*, 675.

¹⁰²⁸ *Fratris Gerardi de Fracheto Vitae Fratrum*, 307.

¹⁰²⁹ Чекин, *Описание*, 215–216.

¹⁰³⁰ *Ex hiis satis aduerti potest quod Bulgaria et Ruthenia et Rasia sunt inter Greciam et Hungariam...* Анонимов *опис*, 132.

¹⁰³¹ *Circumcingitur autem Hungaria ex parte orientis Rasia, Bulgaria et Ruthenia que sunt inter dictum regnum et Greciam, ut dictum est.* Исто, 142.

¹⁰³² Исто, 101, 119–121. Штавише, Аноним тврди да краљ Рашке, односно краљ Милутин, у виду мираза држи велики део овог краљевства, што одговара истини, јер су браком са византијском принцезом Симонидом, српском владару призната дотадашња освајања. Вид. Исто, 155, нап. 60.

¹⁰³³ У новијој литератури се неретко наводи да Аноним говори о два краљевства (нпр. Узелац, *Зета*, 52) што се не може прихватити, јер се кроз читав одељак јављају наводи о целом краљевству (*in toto regno*) и то у контексту оба наведена дела, Рашке и Србије. Анонимов *опис*, 122, 124. Још је Динић, *Област*, 128–129 истакао: „И иначе у овом спису, regnum је увек појам који обухвата и Милутинову и Драгутинову област; оне су само partes regni...”

¹⁰³⁴ Cf. N. Bouloux, *From Gaul to the Kingdom of France: Representations of French Space in the Geographical Texts of the Middle Ages*, Space in the Medieval West: Place Territories and Imagined Geographies, ed. M. Cohen, F. Madeline, London – New York 2016, 197–218.

наменом самог списка, која се темељи на прикупљању геостратешких података с циљем израде потенцијалних војних планова. То се јасно види из Анонимових навода о повољном положају *Рашког краљевства*, који је одређен близином *Грчке* и Солуна, за брзо освајање од стране француског принца и титуларног цариградског цара Карла Валоа.¹⁰³⁵

У оквиру Рашке писац препознаје три провинције – Хум, Дукљу и Приморску област. Извесно је да је географска подела државе Немањића у *Опису источне Европе*, барем када је реч о Милутиновом делу, последица начина на који се српски владар титулисао у додирима са западним чиниоцима. Ове проблематике смо се дотакли у одељку о терминологији и скренули пажњу на пример титулатуре краља Милутина, која је сачувана у тексту видимације француског краља Филипа IV Валоа из 1313. године. Поред тога, споменуте територијалне одреднице срећу се и у неким ранијим, али и потоњим примерима немањићке владарске титуле.¹⁰³⁶ На овај начин се објашњава и спомен Приморске области (*Maritima Regio*) која у овом спису географски коинцидира са простором такође споменуте Дукље. Наиме, писац у оквиру Приморске области спомиње Бар уз пет неименованих градова, реку Дрим и такође неименовано Скадарско језеро.¹⁰³⁷ Из његовог излагања се не може поуздано утврдити да ли је истовремени спомен Дукље и Приморске области искључиво резултат преузимања титуларних образаца или је писац имао и одређена сазнања о реалној географској подели Дукље/Зете на два дела – Горњу и Доњу Зету. У суштини, област Доње Зете, а некадашње Горње Далмације, обухватала је приморски појас од Луштице до ушћа Бојане у Јадранско море, са залеђем.¹⁰³⁸ Још средином XIII столећа, сплитски архијакон Тома под Горњом Далмацијом подразумевао је појас приморских градова укључујући Котор, Свач и Дриваст.¹⁰³⁹ Посматрано на тај начин, наведени простор географски коинцидира са Анонимовом Приморском облашћу, што је у складу и са етимолошким пореклом имена за ту географску регију.

Међутим, неколико деценија након тога, Гијом Адам у свом делу не спомиње ни Приморску област ни Дукљу, већ користи назив Зета (*Zenta*), с тим што ову земљу не доводи у јасну корелацију са латинским приморским градовима.¹⁰⁴⁰ Ипак, ознака *civitatibus maritimis*, уз именоване шест градова, указује да се наведено може повезати са Анонимовом Приморском облашћу. Тако посматрано, територије које се јављају под називима *Дукља* и *Зета*, саме по себи нису јасно дефинисане у делима двојице писаца. Како су по свој прилици своје вести црпели баш из латинских градова у зетском приморју, не чуди што су баш они издвојени у односу на сам простор Дукље/Зете.¹⁰⁴¹ Карактеристично је да иако поједини географи и путописци из прве половине XIV века препознају власт Немањића над приморским крајевима, они не користе посебну терминологију у њиховом означавању. За Марина Сануда Старијег, под српском влашћу су земље на (источној) јадранској обали у дужини од око 250 миља.¹⁰⁴² Симон Фицсимонс пише да је након одласка из Дубровника

¹⁰³⁵ *Анонимов опис*, 127.

¹⁰³⁶ Вид. примере код Бубало, *Територијална компонента*, 268–269.

¹⁰³⁷ *Анонимов опис*, 120–122; Узелац, *Зета*, 52–53.

¹⁰³⁸ У суштини, шири појам Дукље или Зете географски је обухватао две области – Дукљу/Зету у ужем смислу и Горњу Далмацију, што би одговарало познијој подели на Горњу и Доњу Зету. О томе детаљно: Бубало, *Територијална компонента*, 253–255.

¹⁰³⁹ *Historia Salonitana*, 252, 254; Узелац, *Зета*, 50–51. У оквиру Горње Далмације Тома Сплитски убраја и Дубровник, који је политички био ван немањићке Зете. Вид. и Коматина, *Настанак*, 71.

¹⁰⁴⁰ Kohler, Brocardus, 382, 483; Beazley, *Directorium* I, 821; II, 96–97. Ипак, спомињући *краљевства* у оквиру Славоније, а међу њима и Зету, Адам између осталог говори и о граници са Албанцима, чије градове, на другом месту одваја од латинских у Приморју.

¹⁰⁴¹ Подсећамо и да се у српским средњовековним изворима јавља синтагма *Зета и градови*, односно *Дукља и Далмација*, што указује на посебност у положају латинских градова у односу на саму Зету. Коматина, *Настанак*, 70–71.

¹⁰⁴² Corf, *Cronique*, 142–143. Аутор је користио неку од портоланских мапа Пјетра Весконтеа, где је детаљно приказана источна обала Јадрана. Вид. Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II (1979) 37–44. Додуше, на овим мапама се не среће назив *Србија*. Такође у трговачком уговору који је 1292. склошљен између Дубровачке општине и Анконе, истакнуто је да се *Sclavonia* (тј. Србија) простира од места по имену *Orento*, тј. од ушћа Неретве до реке Љеш. *Acta Albaniae*

прошао кроз Улцињ, град краља Рашке.¹⁰⁴³ Поред тога, Фицсимонс је знао и да се део Албаније у то време налазио под политичком влашћу рашког краља, премда на другом месту пише да је реч о целој провинцији, позиционираној између *Склавоније* и *Романије*.¹⁰⁴⁴

Међутим, сам каже да се Драч, кога смешта у оквиру Албаније,¹⁰⁴⁵ налази под влашћу Анжујаца, односно Филипа од Тарента. Тако гледано, Албанија је у то време била подељена између Немањића и Анжујаца, што је, на донекле увијен начин, препознато и од стране једног западног ходочасника који је прошао кроз те крајеве.¹⁰⁴⁶ Временом, појам *Албанија* стекао је шире значење, па се од друге половине XIV века он односио и на зетско приморје, а потом и на крајеве у унутрашњости. Упркос томе, у мисли западноевропских писаца, који су га везивали за српску државу, дати појам најчешће није имао реално географско значење. То је случај са *Аналима* пољског хроничара Јана Длугоша, где се *Албанија* јавља као одраз титулатуре деспота Ђурђа Бранковића.¹⁰⁴⁷ Када је реч о другим српским земљама у Приморју, по имену је споменут још само Хум, како од стране Анонима, тако и у Адамовом *Упутству*.¹⁰⁴⁸ Међутим, први забележен спомен Хума у неком западном наративном извору, потиче још од Ансберта. Самим тим он доноси податак о југозападној граници тадашње Србије, истакавши да се земље кнеза Мирослава, *господара Хума и Рашке* налазе у суседству Далмације.¹⁰⁴⁹

Везано за српске приморске земље занимљиве су вести у оквиру *Књиге познавања свих краљевина света*.¹⁰⁵⁰ На податке овог контроверзног наратива осврнули смо се када смо говорили о односу Србија/Склавонија. Међутим, они завређују одређену пажњу и ван тог аспекта. Дакле, ако по страни оставимо пишчеву перцепцију Есклавоније, примећује се да је геополитички положај Србије, у мањој или већој мери, тачно дефинисан. Са једне стране, наведено је да се *краљевина Нарент* граничи са Улцињем и *планинама Асервије*, док се *краљевина Асервија*, како смо горе истакли, граничи са Драчем и Бугарском.¹⁰⁵¹ Везано за српско Приморје, посебну пажњу привлачи Србији гранична *краљевина Нарент*. Нема сумње да је реч латинском облику имена чувеног трга Дријева, који се налазио близу ушћа

I, 153 (N° 517); Бубало, *Територијална компонента*, 270. Ако се изузме да су наведени топоним и хидроним (вероватно грешком) заменили места, с правом се може истаћи да је и сам Санудо мислио на отприлике исти простор.

¹⁰⁴³ *Itinerarium Symoni Semeonis*, 37–38.

¹⁰⁴⁴ *Ibidem*, 38.

¹⁰⁴⁵ И иначе, Драч са околином је у то време, премда формално у саставу *Краљевине Албаније*, имао посебан статус. Коматина, *Настанак*, 59–61.

¹⁰⁴⁶ Треба напоменути да се овде не мисли на краткотрајну власт краља Милутина над Драчом, која је потрајала од око 1296. до 1304 (као нпр. Узелац, *Ирски ходочасник*, 73, нап. 66, са литературом) већ на његова освајања анжујскихседа у Албанији пре 1317, укључујући и Драч, који је додуше, са још неким територијама изгубљен 1319. Фицсимонсова констатација пак указује на снажан српски утицај у северним и централним деловима Албаније и непосредно након Милутинове смрти. Порчић, Исаиловић, *Пане, краљеви, моћници, комуне*, 179–181.

¹⁰⁴⁷ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 74. Албанија се уз Србију најчешће спомиње у деспотовим актима упућеним угарским или неким другим западни дестинатарима. Вид. примере код Вујошевић, *Српска владарска канцеларија*, 248 (бр. 293), 249 (бр. 299, 300, 304), 250 (бр. 309, 310, 312, 313, 314, 315), 251 (бр. 318, 319). Вид. ИЦГ II/2, 136–138, нап. 1; Коматина, *Настанак*, 74–76. Длугош засигурно није мислио на остатке деспотовихседа у Зети када каже да су крсташи ослободили Ђурђеове земље Рашку и Албанију, или да су Турци 1444. поред осталих крајева, деспоту понудили Албанију у целости (*Joannis Dlugossii Annales* 12, 300).

¹⁰⁴⁸ Kohler, Brocardus, 382; Beazley, *Directorium* I, 821.

¹⁰⁴⁹ *Historia de expeditione*, 31. Аутор има у виду поседе на које је Бертолд од Андекса претендовао.

¹⁰⁵⁰ Аутор по свој прилици није био фрањевац, како се то раније сматрало у литератури. Сам за себе истиче да је рођен 11. септембра 1305. године, а сматра се да је дело написао након 1378, јер се говори о Авињону као папском средишту. Како је аутор списа *Канари* из 1402. користио овај спис, стога је он морао настати нешто пре тога. Позната су четири рукописа, настала већ почетком, односно средином XV века. Комплетан текст пронађен је 1997. у рукопису из Националне библиотеке у Мадриду, који можда није најстарији, али се сматра најпоузданијим. За податке о писцу, изворима и рукописима дела вид. детаљно: *del conocimiento*, VI–XXXI.

¹⁰⁵¹ *Ibidem*, 30, 31.

реке Неретве у Јадранско море.¹⁰⁵² Међутим, сам писац јасно говори о области којој приписује ранг краљевине, што у његовом спису означава засебну територију, која се у конкретном случају, простирала све до града Улциња и планина Асервије. Ако се посматра на тај начин, реч је о територији која је обухватала део Зете, Хум и Крајину (некадашња Паганија). И док се са једне стране може помислити да овакав географски склоп представља одраз бурних политичких превирања у овим земљама током целог XIV века,¹⁰⁵³ ипак треба узети у обзир да је анонимни аутор пред собом имао неки од портолана мајорканске картографске школе. Репрезентативни примерци су мапе Ангелина Дулцера или Далорта из 1325/30. и 1339. године. На обе мапе је споменута Србија (*Seruja*), и то у близини Драча, док је на млађој, између Нарента, тј. Неретве и Србије, наведен низ приморских градова, међу којима и Улцињ. Исто тако, нешто јужније од Србије (односно вињете са заставом Скопља) уцртан је планински масив под називом *mons Epirus*.¹⁰⁵⁴ Није искључено да се иза ових епирских планина крију планине Асервије, које у *Књизи* спомиње кастиљански аутор.

Што се тиче *Србије*, другог дела Рашког краљевства, Аноним није толико детаљан. Њена позиција је одређена у односу на Угарску, уз напомену да се између њих ништа не налази. На тај начин, писац је, осим што истиче географску близину, желео да нагласи и политичку повезаност државе краља Драгутина са Угарском, барем када је реч о времену династије Арпадоваца. Нешто слично се примећује и када говори о *непосредном суседству* Византије са Рашком краља Милутина.¹⁰⁵⁵ Међутим, упечатљиво је да писац ни једном речју не указује на политичку превласт угарске круне над земљама краља Стефана Драгутина, за кога наводи да је био угарски зет. Штавише, за њега су краљеве земље Мачва, *Босна* и *Марка* део српске државе, исто као и провинције које спомиње у оквиру Рашке.¹⁰⁵⁶ То изазива одређену дозу чуђења, с обзиром на наклоност коју писац има према тадашњем угарском краљу Карлу Роберту. Додуше, у време када је Аноним боравио у Србији (Рашкој) и потом завршавао свој спис, краљ Драгутин је био у затегнутим односима са Карлом Робертом, који се грчевито борио за опстанак на угарском престолу.¹⁰⁵⁷ Дакле, сам писац нема јасну перцепцију о пуном обиму државе краља Драгутина, која је осим три наведене, обухватала и делове краљевог *отачаства*, односно крајеве у северозападном делу државе Немањића.¹⁰⁵⁸

Поред тога, Анонимова перцепција наведених земаља изискује одређено појашњење. Под Мачвом се свакако мисли на простор Мачванске бановине, односно *оностраног Срема*, док се под *Босном* подразумева североисточни део те земље, Усора и Соли.¹⁰⁵⁹ Када је реч о трећој наведеној провинцији *Марки* (Marča), анонимни аутор је по свој прилици имао у виду Браничево са Кучевом, које су 1292. српске снаге, уз благослов угарског краља припојиле држави краља Драгутина.¹⁰⁶⁰ Наиме, ако се дата терминологија интерпретира у смислу пограничне области, тј. крајишта, онда би се *Марка* могла односити једино на

¹⁰⁵² У латинским изворима коришћен је назив *forum Narente*. М. Динић, *Трг Дријева у средњем веку*, Српске земље, 368–369.

¹⁰⁵³ Smodlaka, *Južnoslovenske zemlje*, 16; О приликама у приморским земаљама: Н. Исаиловић, *Хум између Немањића и Шубића почетком XIV века*, ЗРВИ 60/2 (2023) 997–1022, са литературом.

¹⁰⁵⁴ Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II (1979), 44, 45, 49; Иста, *Српске земље у европској картографији до краја XVI века*, Европа и Срби, 196.

¹⁰⁵⁵ *Анонимов опис*, 121–122, 124.

¹⁰⁵⁶ Исто, 122, 163 и нап.130; Динић, *Област*, 129.

¹⁰⁵⁷ Извори сведоче да је већ током 1307. краљ Драгутин пустошио угарске крајеве у Срему, а сукоби су настављени током 1311. и 1312, и то након што се ердељски војвода и Драгутинов савезник Ладислав Кан покорио Карлу Роберту. Krstić, *The Rival and the Vassal*, 43–45.

¹⁰⁵⁸ Динић, *Област*, 132–145; Исти, *Уз расправу „Област краља Драгутина после Дежева“*, Српске земље, 145–148; Благојевић, *Државност*, 178.

¹⁰⁵⁹ Ђ. Харди, *Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, СИАС 8 (2009) 77–78; И. Коматина, П. Коматина, *Византијски и угарски Срем од X до XIII века*, ЗРВИ 55 (2018) 157; Ћирковић, *Историја*, 75.

¹⁰⁶⁰ А. Узелац, „Кан“ Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века, ВИГ 1/2 (2009) 19, нап. 51.

источни део краљеве државе.¹⁰⁶¹ Одређену пажњу са тог аспекта завређују и вести Отокара Штајерског, који на више места, у различитим контекстима спомиње Рашку, Србију, али и Мачву и Босну. Ако се изузме више пута спомињана термилошка проблематика коју са собом носи термин *Razen*, примећује се да штајерски хроничар као вазале угарске круне, на неколико места заједно спомиње краљеве Рашке, Мачве и Србије. Како смо указали, то чини у вези са свадбом краљевића Беле (1264) и угарско-аустријским савезом против племићке породице Хедервари (1291).¹⁰⁶² И док се у првој прилици, може прихватити да се иза краљева Рашке и Мачве крију руски кнежеви Лав Данилович и Ростислав Михаилович, у другој то више није био. Наиме, Лав Данилович је у то време био угарски непријатељ,¹⁰⁶³ док је Мачва била под влашћу српског, односно *рашког* краља Стефана Драгутина, тада угарског вазала.

О истовременом спомену Рашке и Србије, као и термилошкој недоумици која прати термине Рашка и Русија у Отокаровом делу, већ је било речи, стога, сасвим је јасно да се у овом случају иза *kunic Razen* и *kunic von Sirvie* крије краљ Драгутин. Отокар Штајерски изгледа није имао јасне представе о томе да су од краја XIII века наведене територије биле под влашћу једног владара. Такође, везано за догађаје с почетка XIV века, у јеку сукоба Анжујаца и Пшемисловаца за угарску круну, заједно су споменути ратници из Рашке и Босне.¹⁰⁶⁴ Да ли се и то може везати искључиво за краља Драгутина, остаје отворено питање, нарочито ако се узме да су Шубићи, као тадашњи господари већег дела Босне, били на страни Карла Роберта.¹⁰⁶⁵ У сваком случају, једна од кључних разлика у сведочењима двојице савременика – Анонима и Отокара, јесте то што први не говори о вазалном односу Драгутинових земаља према круни Св. Стефана, док је други по том питању изричит.

Управо, тај моменат постаје значајан у западноевропском поимању положаја државе Немањића. Додуше, то се поново уочава почетком друге половине XIV века и може се тумачити, како формалним истицањем претензија угарских краљева на Србију, које сеже од почетка XIII века,¹⁰⁶⁶ тако и стварним вазалним положајем краља Стефана Драгутина према круни Св. Стефана. Упечатљиво по том питању је сведочење Фирентинца Матеа Виланија, за кога је поход краља Лајоша из 1359. био изазван побуном његовог вазала, краља Рашке. Свестан реалних прилика, Вилани представља Дунав као границу између две државе, истичући да на српској страни, угарски краљ није имао ниједно упориште, све док му није пришао један од рашких барона.¹⁰⁶⁷ Самим тим, фирентински хроничар под угарским *делом Славоније који држи краљ Рашке*, сасвим извесно мисли на погранични појас земаља јужно од Дунава (и Саве) – Кучево и Браничево, као и на неке друге територије, које су углавном спадале у државу краља Драгутина.¹⁰⁶⁸

„Угарски моменат“ у географским представама о Србији приметан је и у анонимној *Књизи познавања свих краљевина света* с краја XIV века. Наиме, под називом *Servia* писац

¹⁰⁶¹ М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље, 283–284; А. Узелац, *Цртице за историју Браничева у XIV веку*, Власт и моћ, 307, који предлаже и другу могућност, односно да је посреди западно име за реку Мораву – *March*. Оба аутора одбацују могућност да је реч о простору западног Срема, који се у изворима заиста називао *Marcia*, а коју на другом месту спомиње и сам Аноним, када говори о угарским провинцијама (*Анонимов опис*, 135). Такво мишљење, мада без подробнијег образложења изнео је С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, ПКЈИФ 74, 1/4 (2008) 12.

¹⁰⁶² *Ottokars Österreichische Reimchronik* I, 106, 536.

¹⁰⁶³ Л. Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів 2012, 153.

¹⁰⁶⁴ *Ottokars Österreichische Reimchronik* II, 1098.

¹⁰⁶⁵ Порчић, Исаиловић, *Пане, краљеви, моћници*, 177; cf. Ančić, *Neočekivani pobjednik*, 150.

¹⁰⁶⁶ Тако код угарског хроничара Јаноша Кикилеија. *Küküllei János*, 70.

¹⁰⁶⁷ *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 553–554.

¹⁰⁶⁸ Није потпуно јасно, шта је све и у ком периоду спадало у земље на српско-угарском граничном потезу. Промене на том подручју биле су условљене како српско-угарским сукобима у првој половини XIV века, тако и ранијим сукобима између две гране Немањића. За више детаља вид. следеће радове у зборнику *Ваљево – постанак и развој градског средишта*, Ваљево 1994: С. Ћирковић, „*Црна Гора*“ и проблем српско-угарског граничног подручја, 59–77 и М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, 78–92; Ћирковић, *Земља Мачва*, 7–16.

препознаје једно од 10 острва, као и истоимени град у Угарској.¹⁰⁶⁹ Посреди је највероватније погрешно рашчитавање одређеног топонима са неке од мапа коју је писац користио. Рецимо, на споменутим портоланима Ангелина Дулцера из 1325/1330. и 1339, као једно од острва Угарске спомиње се *sirmia*,¹⁰⁷⁰ што је писац могао да протумачи као *Servia*. Без обзира на то, чини се да су и у овом случају, назнаке о угарском схватању врховне власти над Србијом нашле одраз у западним представама о геополитичком положају српске државе.

Западноевропско перципирање геополитичког идентитета Србије добило је нове оквире током XV века. То је са једне стране условљено успостављањем, или боље речено обновом вазалства према угарском краљу, а са друге експанзијом Турака Османлија. Управо су ова два чиниоца представљала основ око кога се градила слика географског и политичког положаја Србије у последњим деценијама њене средњовековне државности. Такав став можда најбоље исказују наводи Енеје Силвија Пиколоминија, који Србију, заједно са Босном и Влашком, практично види као део *Угарског царства*, пространијег од саме Угарске.¹⁰⁷¹ Међутим, и сам Пиколомини је свестан сложености позиције српске државе, с тим што то приказује као одраз превртљиве политике деспота Ђурђа. Жан Жермен изричито каже да је турски султан наметнуо данак угарским вазалима – Србији и другим споменутим земљама.¹⁰⁷² Да се Србија налазила у стању двојног вазалства, био је свестан и Бертрандон де ла Брокијер. Сходно томе, овај Бургунђанин оцртава видно смањене домете српског политичког простора, који је Моравом одвојен од *Бугарске*, односно турских посета, а Савом и Дунавом од Угарске.¹⁰⁷³ Ипак, није лако докучити однос политичких и географских граница у Брокијеровом спису. Истакли смо да он говори о граници Македоније и Бугарске, као и Бугарске и *Есклавоније*, што се свакако не може посматрати кроз политичку визуру.¹⁰⁷⁴ С обзиром да на другом месту уместо *Есклавоније* спомиње Рашку/Србију, изгледа да наведена географска граница коинцидира са реалном српско-турском линијом разграничења, коју у оба случаја представљају Јужна и Велика Морава.

Међутим, чини се да српско-угарској граници придаје чисто географско значење. Односно, иако говори о политичкој власти угарског краља над Београдом, он споменути град позиционира у Рашку. Исто тако, географску и политичку позицију Београда, разликују Јан Длугош и Петар Ранзано. Овај други је нешто детаљнији, па је према његовим речима, Београд смештен на границама Рашке, али не са угарске стране, већ на ушћу Саве и Дунава.¹⁰⁷⁵ Оваква конструкција указује да писац није мислио на политичку границу, јер Београд од 1427. више није био у српским рукама. Нешто слично се може запазити и на примеру Голупца, још једне стратешки круцијалне тврђаве на Дунаву. Када предочава о походу краља Жигмунда из 1428, Јанош Туроци истиче да се Голубац налази *на рашкој земљи*, уз додатак да је у то време био под влашћу Турака.¹⁰⁷⁶ Исти аутор на једном месту говори о пролазу угарске војске кроз *regnum Rascie*, коју везује за личност деспота Ђурђа,

¹⁰⁶⁹ *Et fazen en Ungria diez islas... a la dezena Servia; Et sabet que en esta Ungria son muchas çibdades et rricas, es a saber... Servia. de conoscimiento*, 30, 31. На то је пажњу скренуо још Smodlaka, *Zemlje Južnih Slovena*, 11.

¹⁰⁷⁰ Писац поред Србије, као један од градова у Угарској наводи и *Drinago*, који се такође јавља на обе Дулсертове мапе. Томовић, *Југословенске земље*, 45; Иста, *Српске земље у европској картографији*, 196; K. Irás, *Hungary on two Portolan Charts by Angelino Dulcert (1325/30, 1329)*, *Imago Mundi* 59/2, 226, 227.

¹⁰⁷¹ *De Europae*, 27.

¹⁰⁷² *Le Discours du Voyage d'outremer*, 327; Coman, *The Imagining*, 72–73.

¹⁰⁷³ *Путовање преко мора*, 126–131.

¹⁰⁷⁴ Coman, *The Imagining*, 72–73.

¹⁰⁷⁵ *Путовање преко мора*, 130, 131; *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 248; 12, 289; Ransanus, *Epithoma*, 147. Српски писац Константин Филозоф је о Београду записао следеће: *иако лежи у српским крајевима, изгледа као да је на срцу и плећима угарске земље*. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009. Вид. и Гавриловић, *Српско-угарске везе*, 185–186, нап. 73.

¹⁰⁷⁶ *Chronica Hungarorum*, 221. Да се 1428. краљ Жигмунд нашао пред Голупцем *in terra Racz* наводи се у једној чешкој хроници из средине XV века. *Kronika Bartoška z Drahonice*, FRB V, ed. J. Emler, Praha 1893, 598–599.

док други пут користи синтагму са израженијом географском конотацијом – *Rasciani agri*.¹⁰⁷⁷ Иако су ови хроничари писали након нестанка српске државе, може се наслутити да се још раније развијала паралелна слика о Рашкој/Србији као географском подручју.

Наведена географска визура свакако је израженија у времену када Србија више није постојала као држава и када је од њеног политичког простора остало само име. У једном опису угарских провинција из времена краља Матије Корвина, Србија је наведена као део угарске политичке сфере, али су границе међу њима јасно назначене. Односно, Србија је Угарску имала на северу и североистоку, а као природна гранична линија наведен је Дунав. И из даљег текста се види да није реч о политичким, него географским границама.¹⁰⁷⁸ Исто тако, јасно се разликују тврђаве са две стране Дунава, угарске и српске, која је у том тренутку припадала Турцима.¹⁰⁷⁹ Путници који су на самом крају XV века прошли кроз балканске територије под турском влашћу, пружају занимљиве информације о јужним деловима некадашње Деспотовине. Током 1497. фирентински трговац Бонсињоре Бонсињори у свом дневнику бележи да је након Босне стигао до једне *добре земље коју зову Ниш*, а која је представљала излаз из Србије, премда је он добио супротну информацију, тј. да је реч о улазу у наведену земљу.¹⁰⁸⁰ Нешто другачије податке пружа немачки витез Арнолд фон Харф, који се током 1499. при повратку из Палестине нашао у јужним деловима некадашње Српске деспотовине. Наиме, он пише да је из Приштине дошао у град (Косовску) Митровицу (*Mitrix*), одакле почиње Србија, велика земља, потпуно покорена од турског султана.¹⁰⁸¹ На овом примеру се јасно види да се у то време још увек рачунало са појмом Србија, али ван политичког контекста.

Упркос наведеним назнакама о чисто географским оквирима Србије, извори не допуштају прецизније територијално одређење, као што је случај са *Бугарском* и *Грчком*.¹⁰⁸² Без обзира на то, може се закључити да је у датом аспекту појам Србије био шири од државних граница Деспотовине, које су биле подложне готово сталним променама. Управо је то допринело да се временом, барем у некој мери „замрзне“, тј. устали територијални оквир који је одударао од реалног политичког стања, што је нашло одјек и у делима појединих западних писаца. Међутим, „образац“ који је послужио за обликовање овакве слике, може се само делимично назрети. Практично, сви наведени градови (Београд, Голубац и Митровица) били су у саставу државе деспота Стефана Лазаревића, с тим што је Голубац 1444. заиста враћен деспоту Ђурђу.¹⁰⁸³ Чини се да у том погледу треба посматрати наводе Јана Длугоша

¹⁰⁷⁷ *Chronica Hungarorum* I, 256. Латинска именица *ager* се у најопштијем значењу односи на земљу, као одређен домен или посед, али и обрадиву површину. Исто тако, може означавати и „отворен простор“, тј. подручје ван градских зидина. О различитим значењима: *A New Latin Dictionary*, eds. Ch. T. Lewis, Ch. Short, New York 1891, 69–70, s. v. *ager, gri, m*.

¹⁰⁷⁸ *Membra ad prefatum regnum pertinentia sunt haec, Valachia major & minor, Servia, Bulgaria, Dalmatia, Croatia & Bosnia*. У наставку стоји: *Servia est aliud ex membris dicti regni Hungariae. Haec ab Aquilone, & Greco, habet conterminam Hungariam ab oriente Bulgariam, a Sirocco Sclavoniam, a meridie Bosniam et Albaniam... Danubius dividit Hungariam a Servia, & Bulgaria... De statu et proventibus Regni Hungariae tempore Regis Mathiae*, SRHM II, ed. M. G. Kovachich, Budae 1798, 13–14, 18.

¹⁰⁷⁹ *Ibidem*, 19.

¹⁰⁸⁰ *All'ultimo si trova una terra che si domanda Nissa, assai bona, et dicono li s'entra in Servia, a me par se ne escha*. Цитирано према: P. Pinelli, *Florentine Merchants Traveling East through Ragusa (Dubrovnik) ant the Balkans at the end of the 15th Century*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Кojiћ, ур. Ђ. Тошић, Бања Лука 2016, 197.

¹⁰⁸¹ *Item von Pristina zo Mitrix eyn stat. hie heiffi sich an Scerfey, eyn groisse lantschafft, allet dem turcksche keyser vnderworfen. Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, 212. Такође, споменути Фирентинац, Бонсињори, је једно своје писмо писао у *Ex Dirimiglia Serviae, die primma Otobris 1497*, што се такође односи на Косовску Митровицу. E. Borsook, *The Travels of Bernardo Michelozzi and Bosignore Bonsignori in the Levant (1497–1498)*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 36 (1973) 183.

¹⁰⁸² Карактеристични су примери бургундских писаца XV века, који већ устаљене представе настоје да прилагоде реалним политичким околностима. Рецимо, Брокијер Једрене посматра као најважнији град у *Грчкој*, којим владају Турци. Штавише, он турске поседе у Европи назива *Грчком*, а сличне представе дели и Жан Жермен. О томе: Coman, *The Imagining*, 71–73.

¹⁰⁸³ Вид. карту: М. Благојевић, *Српска деспотовина 1423. године*, Историјски атлас, ур. Н. Јовановић, Н. Јовић, Београд 2011, 54.

везане за угарско-турске преговоре с почетка 1444. године. Тачније, он говори о 15 градова уз друге територије које су, како истиче, Турци поседовали у Рашкој.¹⁰⁸⁴ И на овом месту би појам Рашка требало тумачити ван стриктног политичког оквира, јер као држава у датом тренутку она није ни постојала, ни у време писања дела, а ни у контексту представљених догађаја. Можда у овој, да кажемо двострукој слици Рашке, лежи објашњење Длугошевих навода да су сви споменути градови били део обновљене државе деспота Ђурђа. Овако посматрано, из угла пољског хроничара, сви ти градови су по природи ствари припадали Рашкој, те је за њега било логично да се поново нађу у саставу обновљене Деспотовине.¹⁰⁸⁵

Посве незавидан геостратешки положај Србије и њена улога у одбрани граница Угарског краљевства, утицали су да у мисли западних писаца она буде посматрана у оквирима посебног дискурса познатог као *antemurale Christianitatis*. Реч је о једном од најконзистентнијих хришћанских митова, чија се симболика манифестује на европској периферији. Са развојем свести о реалним границама латинског хришћанства (*Christianitatis*), што се нарочито односи на време монголске најезде средином XIII века, наведени мит се доводи у везу са најугроженијим државама – Пољском и Угарском. Турска експанзија у XV и XVI веку условила је ширење овог дискурса на поједине, угарској подложне земље, попут Молдавије и Хрватске.¹⁰⁸⁶ У контексту Србије, таква слика је у неку руку амбивалентна, што на добар начин илуструје писање Филипа Мезијера. У основи, он жиг кривице због турских освајања приписује православним хришћанима, који су вековима одвојени од *хришћанске цркве*.¹⁰⁸⁷ Али, макар привидно признаје њихове заслуге у привременом сузбијању турске експанзије, како се види на примеру његових вести о Косовској бици. Због магловитих сазнања о геополитичкој слици тадашњег Балкана, Мезијер не препознаје Србију као земљу која се супротставила Турцима, већ уопштено прича о хришћанској победи у *пределима Албаније*. Непуну деценију након тога, писац је нешто одређенији, мада тадашњег српског владара, кнеза Лазара, везује за Влашку. На такву слику су свакако утицали и учестали хришћанско-турски сукоби на широком фронту који се протезао од српских земаља, преко Бугарске и Влашке. Уопштено узевши, геополитичка позиција тадашње Србије, виђена очима западних писаца, базирала се на већ уопштеним представама или је пак била посве неодређена.¹⁰⁸⁸

Конкретне вести о Србији као „хришћанском бедему“ доноси Томас Ебендорфер, који синтагму *Christianitatis clipeus*, односно „хришћански штит“ везује за деспота Ђурђа Бранковића. Нешто речитији је Филип Буонакорси Калимах, из чијих речи се назире осуђујући став према пасивности Угарске, која је дошла у позицију да брани сопствене

¹⁰⁸⁴ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 300.

¹⁰⁸⁵ Румунски историчар Маријан Коман, водећи се подацима бургундских аутора XV века, указује на тзв. „идеолошку географију“ оличену у концепту „природног господара“ одређене земље. Наиме, Коман се позива на исказ Жана Жермена о *Грчкој*, коју држе Турци, премда нису њени природни владари. Њихова природна земља (*païs naturel*) налазила се у Малој Азији, како наводи Филип Мезијер. Коман, *The Imagining*, 70, пар. 67. Не може се тврдити да је идентичан образац следио Длугош, мада би то у неку руку решило питање наведених градова. Исто тако, сматрамо да већ постојеће претпоставке о његовој недовољној обавештености нису без основа, али свакако не доносе задовољавајућа решења. Вид. нап. 754 где смо навели преглед најновијих мишљења о овом питању.

¹⁰⁸⁶ О теоријским аспектима овог мита: Z. Blažević, *The Image of the Wall: The Antemurale Christianitatis Myth from Imagological Perspective*, National Stereotyping, Identity, Politics, European Crisis, eds. J. Barkhoff, J. Leerseen, Leiden – Boston 2021, 160–172; P. Srodecki, „Antemurale“-based frontier identities in East Central Europe and their ideological roots in medieval/early modern alterity and alienity discourses, *Collective Identity in the Context of Medieval Studies*, eds. M. Antonín Malaniková & R. Antonín, Ostrava 2016, 97–120; P. W. Knoll, *Poland as „Antemurale Christianitatis“ in the Late Middle Ages*, *The Catholic Historical Review* 60/3 (1974) 381–401; N. Housley, *Christendom's Bulwark: Croatian Identity and the Response to the Ottoman Advance, Fifteenth to Sixteenth Centuries*, *Transactions of the Royal Historical Society* 24 (2016) 149–164; J. Tazbir, *From „Antemurale“ to „Przedmurze“*, *the History of the Term*, *Odrozdenie i Reformacja w Polsce* 61/2 (2017) 67–87.

¹⁰⁸⁷ *Le Songe* I, 531; II, 501; *Une epistre lamentable et consolatoire*, 215–216. Значајна анализа Мезијерових ставова о православним хришћанима код Petkov, *The Rotten apple*, 255–270.

¹⁰⁸⁸ Тако се према Белтраму Мињанелију, Рашка налазила поред Угарске, Бугарске и Грчке. *Stephani Baluzii Tutelensis Miscellanea*, 139.

границе, јер није заштитила своје бедеме Рашку и Бугарску. Када говори о паду Смедерева и готово целе Рашке 1439, Калимах поново сугерише да је тим чином Угарска краљевина изгубила заштитни бедем.¹⁰⁸⁹ Прецизније речено, војном терминологијом у виду израза *clipeus, saerimentum*, српска држава је из угла ових писаца виђена као одбрамбена зона између хришћанске Угарске и Турака Османлија.¹⁰⁹⁰ О значају српских тврђава на Дунаву (Београд, Смедерево и Голубац) у одбрани Угарске, а самим тим и других западних земаља сликовито пише и Хенрих де Зомерен, теолог из Брабанта.¹⁰⁹¹ Поједини други писци су такође били свесни стратешке важности Србије, мада о њеном верском карактеру немају високо мишљење, што практично искључује положај српске државе из оквира датог дискурса.

Подсећамо на епизоду из Пиколоминијеве *Европе*, која описује неуспели покушај кардинала Карвахала да у циљу одбране угарске границе, преузме српске градове. Ипак, према вери деспота Ђурђа, аутор није толерантан.¹⁰⁹² Уопштено, у његовој *Европи*, Србија није добила посебно место као посебна држава или географски појам. Главни разлог не треба тражити у верској нетрпељивости и/или чињеници да је српска држава већ представљена као део *Hungarorum imperium*, већ због двоструке политике деспота Ђурђа Бранковића, а на првом месту, његовог неучествовања у бици код Варне и још више Хуњадијевог заробљавања 1448. Стога, не чуди што се подаци о Србији махом налазе у оквиру одељка о пореклу Турака и споменуте битке.¹⁰⁹³

1.3. Насеља

Када се говори о перцепцији насеља у западноевропском наративу средњег века, искрсава низ питања. Прво и основно тиче се терминологије и критеријума којима је дефинисан одређен тип насеља, чиме се истиче и његова основна функција и степен урбанизације. Још једно од важних питања имплицира и указивање на значај одређеног места, што са собом повлачи и питање његовог географског положаја, али и унутрашње структуре.¹⁰⁹⁴ На нека од ових питања се делимично или у целости може одговорити и на примеру насеља средњовековне Србије. Подаци западноевропских аутора готово да и не дозвољавају парцијалну слику, већ, као што је случај и са другим географским чиниоцима, теже извесном уопштавању. Другим речима, подаци о појединим насељима су углавном неиздашни или су на појединачним примерима у значајној несразмери у односу на остале. Као што се да очекивати, у центру пажње су градови и/или утврђења од стратешке важности, било да је реч о важним комуникационим тачкама у Поморављу, или војним упориштима

¹⁰⁸⁹ *Historia de rege Vladislao*, 22 (*propter Sinderio viam oppidum cum universa pene Rascia, iam tum a Turcis occupatum, sublatumque veluti murum, quo illis obiecto, Hungaria satis tuta videbatur*), 24 (*Dum pro Rascia et Bulgaria, que duo sepimenta regni nostri erant lentius paulo, quam expediret, arma nuper induimus, in discrimen rerum nostrarum venimus...*); *Chronica regum Romanorum* II, 858.

¹⁰⁹⁰ Термини који служе за означавање одбрамбене зоне, попут *clipeus, scutum, praesidium, arx*, улазе у употребу од XIV века. Tazbir, *From Antemurale to Przedmurze*, 68; Srodecki, *Antemurale*, 97.

¹⁰⁹¹ *Parat autem et alias CL galeas et XX grossas naves ad expugnandum tres urbes fortes circa Danubium, quarum una dicitur Perister, alia Frenderobum, tertia Bellofradus, et ita transcurrere Ungariam, ut neminem retro se impeditorem habet. Quia ipse publice dicit et iactat se aspetate futura venturum Romam et subiugaturum Ytaliam et exterminaturum fidem christianam, et quod quasi se iam certum tenet. La caduta* II, 92. Реч је опширном писму, или боље речено опису пада Цариграда, писаном у Риму, 11. септембра 1453. О Зомерену: *Ibidem*, 438–439.

¹⁰⁹² *De Europa*, 67–68.

¹⁰⁹³ Ако се следи концепт Пиколоминијевог дела, запажа се да је свака држава и/или област добила макар по неколико реченица у оквиру посебног одељка, без обзира да ли је реч о подложним земљама угарске круне или појединим некатоличким народима. Карактеристични су примери Босне, која је додуше представљена заједно са Хрватском и Далмацијом, али и Влашке и Ердеља. *De Europa*, 54–59, 93–94. О концепту *Европе*: *Europaе*, 10–35.

¹⁰⁹⁴ J. K. Hyde, *Medieval descriptions of cities*, *Bulletin of the John Rylands Library* 48/2 (1966) 308–340; *Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age*, ed. A. Classen, Berlin – New York 2009 (посебно вид. опширан предговор Албрехта Класена, на стр. 1–146).

дуж српско-угарске границе.¹⁰⁹⁵ Насупрот томе стоје приморске комуне под врховном влашћу српских владара, са уређењем по узору на италијанске градове.¹⁰⁹⁶

Стога, у највећем броју случајева белешке о насељима на тлу Србије се јављају у контексту крсташких покрета на Западу (остварених или планираних) и потом хришћанско-турских сукоба у XV веку. Оно што западни аутори најчешће уочавају јесу географски и политички положај одређеног места, затим подаци о величини и снази бедема или извесних оштећења насталих услед војних активности. Ретки су примери који подробније сведоче о изгледу и уопште урбаном пејзажу. На основу анализе података, долази се до закључка да је највише вести сачувано о Београду, што не чуди, ако се у обзир узме његов геостратешки положај пограничног града, као и позиција на почетку саобраћајнице која је водила ка Цариграду.¹⁰⁹⁷ Честе промене господара одразиле су се и на терминолошку компоненту, те се за Београд везује префикс *бугарски* и *грчки*. Крсташки писци га називају *Beogradus Bulgarensis/Bogarensis*, односно *Alba Bulgarica*.¹⁰⁹⁸

За историчаре Трећег крсташког рата одредница *Pelgranum/Belgranum* је грчког порекла, премда је реч о латинизованој верзији словенског назива.¹⁰⁹⁹ Како је сећање на византијску, односно *грчку* власт остало живо, латински облик *Alba Greca* уз напомену о тренутном имену, јавља се и знатно касније.¹¹⁰⁰ Уз то, није реткост да аутори пореклом са немачког поднебља оставе и германизован облик датог назива – *Uuizimburch*¹¹⁰¹ или дословно *Kryechswissenburg*.¹¹⁰² Поред тога, реткост не представља ни угарска верзија латинског облика – *Nandoralba*.¹¹⁰³ Када је реч о терминологији, кроз више наратива се провлачи погрешка о поистовећивању Београда са Земуном (*Taurunum*), што се на конкретним примерима тумачи кроз архаичну компоненту.¹¹⁰⁴ Ипак, најзаступљенија константа у западноевропском приказу Београда јесте наглашавање његове позиције на ушћу Саве у Дунав, чиме се заправо истиче његова погранична улога.¹¹⁰⁵ У одељку о положају говорили смо о географској и политичкој визури коју су на примеру овог града имали западни писци. У изворима ове врсте нећемо срести податак о српском/рашком Београду, али постоје бројни записи који сведоче о његовој географској припадности Србији, што представља одраз раније српске управе и нарочито позиције престоног града (1411–1427).¹¹⁰⁶

¹⁰⁹⁵ Многи од градова о којима ћемо овде говорити одавно су добили посебне студије, у виду монографија или посебних чланака. На овом месту ћемо указати на општије наслове: Калић, *Београд*; Иста, *Ниш*, 369–408; Ћирковић, *Голубац*; Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље, 84–112; А. Крстић, Е. Миљковић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007; В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Српске земље, ;Посебне одреднице са прегледом литературе у *Лексикон градова*. О градовима, али и развоју градског живота вид. Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007.

¹⁰⁹⁶ И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: Приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 185–196.

¹⁰⁹⁷ М. Динић, *Београд у средњем веку*, Српске земље, 335; Калић, *Београд*, 15–23 и даље.

¹⁰⁹⁸ Albert of Aachen, *Historia*, 5, 10, 12, 16, 18; *De profectioe Ludovici VII*, 30; *Chronica de Gestis Hungarorum*, 198.

¹⁰⁹⁹ *Historia de expeditione*, 26–27; *Historia peregrinorum*, 131.

¹¹⁰⁰ Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 424; Bonfini, *Rerum III*, 125, 137, 183.

¹¹⁰¹ *Historia de expeditione*, 27; cf. *Chronica de Gestis Hungarorum*, 146, где се наведени немачки облик приписује Стоном Београду (Székesfehérvár), крунидбеном граду угарских краљева, познатом стога и као *Alba Regalis* или *Alba Regia*. Водећи се истоветном етимологијом, који са собом носи словенски назив за два Београда, пољски хроничар Длугош, термин *Alba Regia* преноси и на *Београд у Рашкој*. *Joannis Dlugossii Annales* 12, 289. Занимљиво је објашњење Одона из Деја да префикс *бугарски* уз Београд на ушћу Саве и Дунава, служи како би се овај град разликовао од истоименог града у Угарској. *De profectioe Ludovici VII*, 30.

¹¹⁰² Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 432; Исто и у поеми Михаела Бехајма (Karajan, *Zehn Gedichte*, 37, v. 150).

¹¹⁰³ Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 432; Johannes de Thurocz, *Chronica*, 228, 241–243, et passim; *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 248; Ransano, *Epithoma*, 156.

¹¹⁰⁴ *I Commentarii I*, 176; Bonfini, *Rerum III*, 101; Ransano, *Epithoma*, 146.

¹¹⁰⁵ Albert of Aachen, *Historia*, 8, 70; *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, 49; *Historia de expeditione*, 26–27; *Arnoldi Chronica*, 118, 171–172; *Путовање преко мора*, 130, 131; *I Commentarii I*, 176.

¹¹⁰⁶ *Путовање преко мора*, 130, 131; *I Commentarii I*, 176; *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 248; 12, 289; Ransanus, *Epithoma*, 147. О Београду као српској престоници: Калић, *Београд*, 82–101.

Кроз западноевропску визуру Београд је посматран као снажно утврђен град, али са развијеним насељем, што најбоље одржава термин *civitas*.¹¹⁰⁷ С протоком времена, и свакако услед све израженије одбрамбене функције, среће се термин тврђава (*chastel*), с тим што се не занемарује ни његов урбани и економски значај, оличен у терминима као што су *villa* и *oppidum*.¹¹⁰⁸ До почетка XV века, вести о Београду нису нарочито издашне, јер је упркос свом стратешком значају, за путнике из Западне Европе био успутна станица ка Цариграду.¹¹⁰⁹ Анонимни писац *Метричке верзије Мандевилових путовања* говори о обиљу хране, али додаје и да се ту могу видети грађевине које су за дивљење.¹¹¹⁰ Нешто више података о њима пружају Брокијер и Ђовани Таљакоцо, који су за разлику од наведеног аутора, лично боравили у граду (1433, 1456). Оно што је на ове писце оставило посебан утисак јесте војни значај Београда као изузетно добро утврђеног града. Обојица пишу о подели на Горњи и Доњи град, као и о троделној структури првог, који Таљакоцо означава као *castrum*, а чиме наглашава његову одбрамбену функцију.¹¹¹¹ Први одбрамбени „слој“ горњег дела чине снажни кружни бедеми, који су, како Таљакоцо сведочи били разрушени. Занимљив је податак да су унутар тог дела смештене властееоске куће. Други део је мањи, али је према првом изузетно снажно утврђен, а уз то опасан је великим јарком и одбрамбеним кулама и бевдемима. О овоме, додуше не тако опширно, сведочи и Брокијер.¹¹¹² Даље, Таљакоцо истиче да се из мањег у већи део, могло доћи кроз капију преко покретног моста. Одатле се настављао најмањи, али најбоље утврђен, трећи део Горњег града, где се налазила кула под називом *Noli timere*, свакако првобитна Кула Небојша. Како даље дознајемо, ту су се налазиле владарске одаје, као и велики прозори окренути према Доњем граду, до кога се долазило кроз једну капију.¹¹¹³ Из Брокијеровог сведочења сазнајемо да су Доњи град штитиле галије на Дунаву, које су биле смештене у пристаништу једног од два доња утврђења.¹¹¹⁴ За разлику од Таљакоца, Брокијер спомиње и насеље ван самог града које се пружало између Дунава и Саве, а у коме су живели људи из *рашке земље*.¹¹¹⁵

Нажалост, овакви описи нису карактеристични за друга насеља на тлу средњовековне Србије, премда се и у њиховом случају срећу занимљиве појединости. Поред Београда, град који у западном наративу има „дуго трајање“ свакако је Ниш, првенствено захваљујући

¹¹⁰⁷ Albert of Aachen, *Historia*, 10; *Historia de expeditione*, 26. Исто и у опису угарско-византијских борби 1071. *Chronica de gestis Hungarorum*, 200. У *Метричкој верзији Мандевилових путовања* с почетка XV века означен је као *cite of Belgraf*. *The Metrical Version of Mandeville's Travels. From the Unique Manuscript in the Conventry Corporation Record Office*, ed. M. Seymour, London – New York 1973, 15; Узелац, *Метричка верзија*, 259. Ј. Калић, *Београд у XII веку: тврђава – град – полис*, Европа и Срби, 72; Иста, *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописаца, прир. Ђ. С. Костић, Београд 2003, 12. У раном средњем веку тај појам, супротно римској традицији, још увек означава само утврђен град. S. Rosignoll, *Civitas in Early Medieval Central Europe – Stronghold or District?* *The Medieval History Journal* 14/1 (2011) 71–99.

¹¹⁰⁸ *Путовање преко мора*, 130, 131; Ransano, *Epithoma*, 83. Брокијеров термин *ville* превасходно означава град, док се латински термин *oppidum* у основи односио на урбано насеље које притом има и важну одбрамбену улогу. Овакво значење је присутно у класичним текстовима, које се у суштини преноси и у средњовековне изворе. Додуше, током развијеног средњег века, на простору средње Европе, *oppida* су мањи градови са израженом економском функцијом. Угарски еквивалент је *mezőváros*, док се као српски може узети трг. J. Collins, *Oppida. Earliest Towns North of the Alps*, Sheffield 1984, 5–8; Engel, *The Realm*, 244–245, 254, 263; K. Szende, *The Birth of „oppida“: small towns in Hungary in the Angevin period*, *Urban History* 49 (2022) 484–501; Крстић, *Град Некудим*, 104.

¹¹⁰⁹ Калић, *Европски путописци*, 13.

¹¹¹⁰ *Анд о бевдинге фуле кориус*. *The Metrical Version*, 15; Узелац, *Метричка верзија*, 259.

¹¹¹¹ *Путовање преко мора*, 130, 131; Калић, *Опис*, 516–521; Иста, *Европски путописци*, 13.

¹¹¹² Калић, *Опис*, 515; *Путовање преко мора*, 132, 133.

¹¹¹³ Калић, *Опис*, 515; Mixson, *The Crusade of 1456*, 184. Наиме, реч је о првом спомену најважније београдске куле која се првобитно налазила у Горњем граду. Она је током опсаде Београда 1456, али и у време каснијих турских напада била оштећена, а срушена тек 1690. године. Име *Небојшина кула* потом се пренело на најважнију кулу у Доњем граду, где се налази и дан данас. Вид. Ј. Калић, *Кула Небојша у Београду*, Европа и Срби, 523–532.

¹¹¹⁴ *Путовање преко мора*, 132, 133.

¹¹¹⁵ Исто, 130, 131.

положају дуж саобраћајнице *Via Militaris*. За крсташке ауторе он је *civitas*¹¹¹⁶ и *urbs*, односно једно и друго у делу Алберта из Ахена.¹¹¹⁷ Дакле, ови писци Ниш посматрају као утврђено градско насеље, што је у складу са његовим положајем у византијској административној организацији.¹¹¹⁸ Као тврђава (*castrum*) посведочен је у *Илустрованој хроници* у контексту угарско-византијског сукоба.¹¹¹⁹ Насупрот томе, стоји усамљен податак Гервасија из Тилберија који Ниш описује као село (*uicus Nifa*) док рецимо Сердику наводи као *ciuitas*.¹¹²⁰ Да је у западном наративу Ниш углавном посматран као насеље градског типа, указује и Брокијеров израз *ville*.¹¹²¹ У географском погледу Ниш је перципиран као део *Бугарске*, земље под влашћу византијског цара, коју од краја XII века замењује српска власт.¹¹²² Аутор *Келнске краљевске хронике* на најбољи начин изражава везу између географске локације и политичке припадности града. Односно, Ниш *intra Bulgariam*, у тренутку боравка немачког цара се налазио у поседу српског владара.¹¹²³ Пар векова потом, Бертрандон де ла Брокијер указује на некадашњу српску власт над градом, кога су у међувремену заузели Турци. Подсећамо да се у Бонсињоријевом дневнику Ниш спомиње као област одакле се улази, односно излази из Србије.¹¹²⁴ Такође, писци не пропуштају да истакну делимична или потпуна разарања града, разуме се, у различитим временским и политичким контекстима.¹¹²⁵ Са друге стране, из *Историје* Алберта из Ахена дознајемо о постојању стамбених објеката ван градских зидина као и трга где су крсташи набављали намирнице.¹¹²⁶

У делима крсташких аутора, уз Ниш се, као део *Бугарске шуме*, неретко спомиње и Равно (*Rabnel, Ravenelle*) и то у значењу *civitas*, а код Арнолда из Либека *urbs* и *castrum*.¹¹²⁷ Из Ансбертовог, али и казивања *Историје крсташи* сазнајемо да је град био разрушен и готово пуст, што је последица српско-угарских ратних дејстава почетком девете деценије XII века.¹¹²⁸ О неким другим градовима, готово да и нема сачуваних вести. Рецимо, о Пироту је сачувано свега пар реченица из пера Бертрандона де ла Брокијера. Према њему, Пирот је неутврђен град на реци Нишави, смештен на обронцима једне планине, тј. Сарлаха.¹¹²⁹ Бургунђанин спомиње и Извор, који је такође био сав разрушен. Није искључено да о овом месту говори и Алберт из Ахена, описујући епизоду о повлачењу групе крсташа из Ниша у потрази за намирницама.¹¹³⁰

¹¹¹⁶ *De profectioe Ludovici VII*, 32; *Historia de expeditione*, 29–30; *Historia peregrinorum*, 134–135; *Arnoldi Chronica*, 119.

¹¹¹⁷ Albert of Aachen, *Historia*, 18, 22. У *Chronica regia Colonisensis*, 142, 145, неименовани град је у коме је Стефан Немања требало да дочека цара Фридриха и његову свиту означен је као *urbs*, док се у самом опису дочека, Ниш наводи као *civitas*.

¹¹¹⁸ Калић, *Ниш*, 379; Узелац, *Крсташи и Срби*, 131–132.

¹¹¹⁹ *Chronica de Gestis Hungarorum*, 208. Ове податке преузима Туроци, *Chronica Hungarorum*, 105.

¹¹²⁰ *Otia imperialia*, 240, 241.

¹¹²¹ *Путовање преко мора*, 126, 127.

¹¹²² *Historia de expeditione*, 29–30; *Historia peregrinorum*, 134–135.

¹¹²³ *Chronica regia Colonisensis*, 145. У *Мандевиловим путовањима* Ниш се првенствено везује за Бугарску, али се у једном од рукописа (MS Cotton. Tit. C. xvi. ff. 132), уместо Сердике у Грчкој спомиње *the Cytee of Nye. The Voiage and Travaile of Sir John Mandevile, Kt. Which treaten of the Way to Hierusalem; and of Marvayles of Inde, with other iland and countryes*, ed. J. O. Halliwell 1839, VII, 7. cf. Petkov, *England*, 96–97.

¹¹²⁴ Pinelli, *Florentine Merchants*, 197.

¹¹²⁵ *Historia de expeditione*, 29–30; *Путовање преко мора*, 126, 127. Вид. Б. Стојковски, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија 7 (2009) 392; Калић, *Ниш*, 403–404.

¹¹²⁶ Albert of Aachen, *Historia*, 20. Вид. и *Лексикон градова*, 190 (В. Алексић).

¹¹²⁷ *Historia de expeditione*, 28; *Arnoldi Chronica*, 118, наводи да је Равно *in medio nemoris sita est*. Код Гервасија из Тилберија, Равно је *uicus*. *Otia imperialia*, 240, 241.

¹¹²⁸ *Historia de expeditione*, 28; *Historia peregrinorum*, 134. Да је неких тридесетак година раније Равно био велики и добро насељен град сведочи арапски географ Идриси. В. Stojkovski, *Southern Hungary and Serbia in al-Idrisi's „Geography“*, *Voyages and Travel Accounts*, 128; Узелац, *Крсташи и Срби*, 126, 130–131.

¹¹²⁹ *Путовање преко мора*, 126, 127.

¹¹³⁰ Albert of Aachen, *Historia*, 27; Узелац, *Крсташи и Срби*, 61. Реч је о насељу на месту римске Ремезијане, а данашње Беле Паланке. Вид. и О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Београд 1970, 182–183.

Још једно насеље дуж споменуте саобраћајнице које се превасходно спомиње у крсташким списима је Браничево (*Brundusium, Brandiez, Brandiz*). Самим тим, вести о њему се везују за средину XII века, почев од Одона из Деја, на кога је оставио утисак сиромашног града (*civitas pauperculus*), одакле се улази у *шумовиту ливаду*, односно *најдужу Бугарску шуму*, како бележи Ансберт.¹¹³¹ Пре тога, тачније пред крај XI века, на граници Угарске и Бугарске спомиње се град Морава (*civitas Marouwa*).¹¹³² Спомен Браничева се јавља тек средином наредног столећа, односно, западни писци јасно бележе извесну смену појединих центара на византијско-угарском граничном подручју.¹¹³³ Колико нам је познато, подаци о Браничеву се од стране западних писаца у периоду XIII–XV века, готово не наводе, а нарочито не у контексту српске власти, која је успостављена око 1292. године. Самим тим, није забележена ни његова улога у систему одбране Угарског краљевства у XV веку.¹¹³⁴ У том контексту се спомиње дунавска тврђава (*castris*) Голупац (*Golubiecz, Columbach, Galambocz, Perister, Holubecz*). Његов значај је препознат од стране Брокијера, који бележи да је губитак Голупца представљао велики ударац за хришћане.¹¹³⁵ Указали смо на чињеницу, да се као и у случају Београда, и овде разликују политичка и географска позиција. Као тврђаву под српском влашћу спомиње га Јан Длугош, када приповеда о епизоди око предаје Голупца у турске руке.¹¹³⁶ Међутим, за Јаноша Туроција Голубац је у *рашкој земљи*, али у поседу турског султана.¹¹³⁷ Додуше, за разлику од Београда, ова тврђава се заиста нашла у саставу обновљене Деспотовине, о чему говори и сам Длугош.¹¹³⁸

Одређена запажања, западни писци имају када је реч о две српске престонице, Крушевцу (*Corsebech, Crusowcz, Chrysovicum*) и Смедереву (*Smiderow, Zenderew, Smedris, Synderoviam*). О престоном месту кнеза Лазара среће се тек понеки податак, од којих се први забележени односи на време након успостављања турске власти. На Брокијера, Крушевац је оставио утисак малог, али добро утврђеног града. Аутор је пренео и да се град налази на 10 дана пута од Једрена, као и да је једну миљу удаљен од Мораве. Поред разрушеног мањег кастела (који спомиње и на примеру Пирота), он је запазио и један особен детаљ, тј. да је при врху двоструки бедем оштећен, и то баш на месту где су се налазиле стрелачнице. Важно је истаћи да аутор посебно истиче турску управу у граду, успостављену *пре шест година* (заправо је реч о 1426. години), истакавши погранични положај према Србији.¹¹³⁹ Јанош Туроци, с друге стране, Крушевац посматра као део Рашке који држи турски заповедник Фериз-бег, чиме се опет подвлачи више пута истицана линија између географске и политичке стварности.¹¹⁴⁰ Угарски хроничар такође предочава да су Турци настојали да обнове ову тврђаву (*castrum*) на обали реке Мораве, док у том погледу, Антоније Бонфини пружа нешто потпунију слику. Наиме, он истиче да је Фериз-бег сакупио околне мајсторе који су радили на обнови и јачању зидова око тврђаве, уз изградњу насипа и прокопавање јарка, чиме је требало да се заустави и најснажнији непријатељ.¹¹⁴¹

¹¹³¹ *De profectioe Ludovici VII*, 30, 32; *Historia de expeditone*, 27–28;

¹¹³² *Lamperti monachi Hersfeldensis Opera*, 74; Узелац, *Крсташу и Срби*, 37.

¹¹³³ *De profectioe*, 30, 32; *Historia de expeditione*, 27–28; *Arnoldi Chronica*, 117. Иако археолошка сведочанства говоре у прилог опстанка града Мораве и током XII века, чињеница је да уз Београд, Браничево добија улогу најважнијег војног упоритшта Византије прела Угарској. П. Коматина, *Војно, административно и верско упориште на дунавској граници: Пример Мораве и Браничева*, Византијско наслеђе и српска уметност I: Процеси византинизације и српска археологија, ур. В. Бикић, Београд 2016, 103–107.

¹¹³⁴ *Лексикон градова*, 54–56 (А. Крстић) са литературом.

¹¹³⁵ *Путовање преко мора*, 132–133.

¹¹³⁶ *Joannis Dlugossii Annales* 11, 235; *Kronika Bartoška z Drahonice*, 598–599.

¹¹³⁷ *Chronica Hungarorum*, 221.

¹¹³⁸ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 300.

¹¹³⁹ *Путовање преко мора*, 126, 127. Вид. и Д. Петровић, *Град очима другог: Крушевац у страним путописима и белешкама XV–XIX века*, *Антропологија* 17/3 (2007) 11–12.

¹¹⁴⁰ *Chronica Hungarorum*, 262.

¹¹⁴¹ *Cronica Hungarorum*, 262; Bonfini, *Rerum* III, 167. Бонфини пак на другом месту тврди да је Крушевац обновљен пред опсаду Београда 1456 (Bonfini, *Rerum* III, 184).

Када је реч о Смедереву, последњој престоници средњовековне Србије, запажања писаца су оријентисана ка ратним сукобима крајем прве и почетком друге половине XV века. То најбоље одражавају термини *castellum* и чешће *castrum*,¹¹⁴² с тим што се кроз термин *oppidum* макар посредно указује и на економску улогу града.¹¹⁴³ У западном наративу се неретко запажа географски положај града на обали реке Дунава, а захваљујући добро обавештеном Длугошу и фрагментарни, али значајни подаци о смедеревској тврђави. Наиме, пољски хроничар запажа да је Смедерево брањено помоћу 25 кула, мада не даје додатне информације, као што је уобичајена подела на Доњи и Горњи град.¹¹⁴⁴ Исто тако, важан моменат у западној перцепцији српске престонице представљају и вести о честим опсадама Смедерева, који је препознат као град од изузетне стратешке важности. Како Пиколомини бележи, освајањем Смедерева, Турцима је био отворен пут ка Влашкој, а потом и Угарској. Карактеристично је то што је више појединости сачувано о првом паду града (1439) него коначном освајању две деценије након тога.¹¹⁴⁵ Заправо, о догађајима из 1459. године говоре Пиколомини и Бонфини, који нарацију о овом догађају повезује са падом Босне 1463.¹¹⁴⁶ Један од разлога треба тражити у чињеници да су у наративним изворима значајнији одјек имале опште вести о паду балканских држава под турску власт. Ипак, никако не треба потценити речи ученог хуманисте, тада папе Пија II, на основу којих се пад Смедерева доводи у равн са турским освајањем византијске престонице.¹¹⁴⁷

Занимљиво је да Брокијер уопште не говори о Смедереву, које није ни посетио, а заправо није ни имао посебан разлог за то, с обзиром да је деспота Ђурђа нашао у Некудиму (*Nicodem*). Овај, рекло би се јединствен спомен једне од деспотових главних резиденција, на путника из Бургундије оставио је позитиван утисак. Додуше, више пажње поклања околном пејзажу, али доноси и податке о самом Некудиму, које се тичу како географске позиције, тако и политичког значаја. Наиме, аутор предочава о временском интервалу који је био потребан за долазак из Крушевца у Некудим (два дана) и одатле до Београда (дан и по).¹¹⁴⁸ Попут претходно споменутих градова, Некудим је означен општијим изразом *ville*, али се потом у смислу појашњења његовог непотпуно урбаног карактера, описује као *ville champestre*, односно у дословном српском преводу „пољски град“. Тиме, бургундски писац настоји да укаже како Некудим представља неутврђен град, али свакако насеље веће од села,¹¹⁴⁹ у коме се одигравају значајни политички догађаји, а где поред деспота и његових синова, борави и бројна властела.¹¹⁵⁰

Битно другачије утиске, на западне писце остављали су градови у српском Приморју. Стицајем околности, овде изостају макар фрагментарни описи фортификација и/или римокатоличких самостана. У Агилеровој *Историји* укратко се говори о доласку крсташа у Скадар (*Scodra*) код краља Словена, тј. српског краља Бодина. Заправо, то је једино насеље

¹¹⁴² Први израз користе Пиколомини (*Historia Bohemica*, 150) и Бонфини (Bonfini, *Rerum* III, 83). *Castrum: Chronica Hungarorum*, 243–244, 250, 259; Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 432; *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 311

¹¹⁴³ *I Commentari* I, 446–448; Bonfini, *Rerum* III, 83, становнике Смедерева назива *oppidanus*. Ransano, *Epithoma*, 83; Engel, *The Realm*, 244–245.

¹¹⁴⁴ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 209. Вид. нап. 709.

¹¹⁴⁵ *De Europa*, 66; *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 209; *Chronica Hungarorum*, 234; Bonfini, *Rerum* III, 82–83.

¹¹⁴⁶ *I Commentari* I, 446–448, 880, 882; Bonfini, *Rerum* III, 245. О турској опсади Смедерева 1456. говори Ebendorfer, *Chronica Austriae*, 432.

¹¹⁴⁷ *I Commenatarii* I, 446.

¹¹⁴⁸ *Путовање преко мора*, 130, 131.

¹¹⁴⁹ *Dictionnaire de la langue française, par E. Littré de l'Académie française*, T. I, Paris 1873, 546; IV Paris 1874, 2494. Према овом француском речнику Крстић, *Некудим*, 103–104, који уз то одговарајуће пандане налази у мађарском *mezőváros*, односно српском изразу *трг*. М. Рајчић је искористио израз *варош* слична селу ослањајући се на превод код Новаковић, *Буркард*, 54. Као *сеоски двор* преводи га Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka*, Rad JAZU (1878) 172, што се попут претходних примера не може прихватити.

¹¹⁵⁰ *Путовање преко мора*, 130, 131. У том тренутку, ако је веровати Брокијеру, у Некудиму се појавио турски изасланик да у име султана тражи војску за поход на Албанију, као и посланици Базелског сабора. Николић, *Византија и Србија*, 13; Антоновић, *Панство*, 45.

које пре Драча овај писац спомиње.¹¹⁵¹ Каснији подаци о приморским градовима готово увек су у вези са римокатоличком црквеном организацијом, уз често наглашавање доминантног латинског елемента. Неретко се спомиње искључиво Бар (*Antibari, Anteuariam, Antibarensis*), као архиепископско седиште,¹¹⁵² мада су понекад именом наведене и подложне епископије. То је случај код аутора који су били блиски папским круговима. Међу првима је енциклопедиста Гервасије из Тилберија, који поред барских, спомиње и дубровачке суфрагане.¹¹⁵³ Готово век касније, Гијом Адам, који је и сам био барски архиепископ, такође именује латинске градове, који су уједно представљали и седишта барских суфрагана – Котор, Улцињ, Свач, Скадар и Дриваст. Очигледно је да су ови градови, укључујући и Бар, исти они које наводи Аноним.¹¹⁵⁴

Као и када је реч о градовима у унутрашњости, и на примеру приморских комуна могу се уочити извесне дистинкције по питању географског и политичког положаја. Један од честих момената у том смислу јесте перципирање одређеног града или више њих у саставу Склавоније, под којом се на конкретним примерима мисли на источну обалу Јадрана. Већ на самом почетку XIII века у *Књизи о положају обала и форми нашег Средоземног мора* спомињу се Улцињ, Бар, Будва, Котор, Цавтат и Стон, заједно са подацима о њиховој удаљености.¹¹⁵⁵ Додуше, анонимни географ их види као део Далмације, која по његовом становишту почиње од Улциња. Политичку власт српског краља, конкретно над овим градом, наводи Симон Фицсимонс, који и иначе између Дубровника и Драча бележи једино Улцињ (*Dulcynum*).¹¹⁵⁶ Он се међу српским градовима наводи и у *Књизи познавања свих краљевина света (Dulçerno)*.¹¹⁵⁷ Са друге стране, на примеру Котора се могу запазити слични обрасци. Као *Catera di Schiavonia* наведен је у трговачком приручнику Франческа Балдучија Пеголотија.¹¹⁵⁸ Да је реч о граду краља Рашке (*Cathedra*), која је пак део Склавоније, назначено је у витешком роману *Сицилијанац авантуриста*.¹¹⁵⁹ Притом, наведени аутори доносе посве ретке назнаке о економском и политичком значају града. Пеголоти га у својој *Трговачкој пракси* сврстава у један од важних трговачких центара на источном Јадрану. Насупрот томе, етимолошка сличност именице *cathedra* и једна од староиталијанских варијација назива Котор (*Cathera*) утицала је на аутора да Котор представи у функцији престола краља Рашке.¹¹⁶⁰

Представе и знања западних писаца о насељима средњовековне Србије могу се сумирати и на општијем нивоу, посебно када се у обзир узме термилошка компонента. Иако крајње фрагментарна, велики значај имају запажања одређених писаца о типовима насеља средњовековне Србије. На примеру крсташких писаца поново се враћамо на питање односа симболике и реалности. Дакле, простор између Београда (потом и Браничева) и Ниша има негативну симболику пустиње. У потоњим вековима, писци бележе одсуство урбаних центара у држави Немањића, конкретно у њеном залеђу. Таква, рекло би се примитивна слика, присутна је код Анонима који у унутрашњости Србије спомиње само насеља утврђеног типа и велика неограђена села, која се састоје од три до четири стотине кућа

¹¹⁵¹ *Raimundus de Aguilers*, 236.

¹¹⁵² *Wyllermi Tyrensis Historia*, 97; Чекин, *Описание*, 209; *Анонимов опис*, 120.

¹¹⁵³ *Otia imperialia*, 272–273 и нап. 221.

¹¹⁵⁴ Koler, *Directorium*, 483; *Анонимов опис*, 120, 122.

¹¹⁵⁵ Dalché, *Carte marine*, 150.

¹¹⁵⁶ *Itinerarium Symoni Semeonis*, 36, 38.

¹¹⁵⁷ *del conoscimiento*, 30.

¹¹⁵⁸ *La practica della mercatura*, 168;

¹¹⁵⁹ *L'Aventuroso*. Такође, млетачки хроничар Рафаино де Карезини исправно бележи да је до 1378, непосредно пре млетачког запоседања, Котор био под угарском влашћу (... *ad civitatem Cathari tunc regi Hungariae subditam*). *Raphayni de Caresinis cancelarii Venetiarum Chronica*, ed.E. Pastorello, RIS 12/2, Bologna 1922, 34.

¹¹⁶⁰ Котор је у оваквом својству споменут из разлога што је Фирентинцима, у које спада и аутор *Сицилијанца* био добро познат, о чему сведочи и Пеголотијева *Трговачка пракса*. Писац *Сицилијанца* вероватно и није имао ближа сазнања о другим српским градовима.

грађених од дрвета и дасака.¹¹⁶¹ Да српска села и куће нису утврђене зидовима и шанчевима, пише и Гијом Адам.¹¹⁶²

Штавише, он одриче постојање значајнијег броја утврђених места у држави Немањића, где осим у приморским градовима није видео палате и куће од камена нити земље. Из овакве перцепције сиромашног урбаног окружења нису изузети ни сам краљ, као ни његова властела, чија су се пребивалишта налазила у грађевинама од дрвета.¹¹⁶³ Сличну слику пружа и Агилеров извештај о Словенима који су живели у селима и утврдама.¹¹⁶⁴ Напоследку, потребно је вратити се на симболику коју са собом носи термин *civitas*, конкретно на примерима *Описа* и *Упутства*. Наиме, дати термин се код оба писца употребљава за приморске градове, што упадљиво изостаје на примеру насеља у унутрашњости. Скуп грађанских вредности, оличених у античком појму *civis*, који са собом повлачи концепте пристојности и префињености, очигледно је изостао на примеру дворског живота и уопште начина живљења како обичног становништва, тако и највиших слојева друштва.¹¹⁶⁵ С друге стране, код одређених аутора, чини се не постоји овако изражена стратификација међу типовима насеља на тлу Србије, односно, није приметна оштра термилошка дистинкција. У прилог томе говоре и Длугошеве речи да су српска утврђења, градови и тврђаве од Турака покорене због њиховог изобиља.¹¹⁶⁶

1.4. Богатства земље

Природне одлике: Када је реч о перцепцији простора, од велике је важност указати на природно окружење које су средњовековни писци уочавали, као и начин на који су га доживљавали.¹¹⁶⁷ Карактеристике природног окружења су за средњовековног човека несумњиво биле од практичног значаја, али се не може пренебрегнути ни њихова симболичка вредност. Та симболика је изразито манифестовала тенденцију према контрастима, осцилирајући од оптималног амбијента обиља до репрезентације изолованог и одбаченог подручја.¹¹⁶⁸ Када се ради о представама о страном простору искрсава низ питања: Шта је на посматрача остављало посебан утисак? У којој мери су описане слике уклопљене у устаљене представе о далеком и непознатом? Шта се из постојећих описа може дознати о односу *другог* према сопственом окружењу? Такви подаци, као што је очекивано, најпре се могу очекивати у сведочењима појединаца који су лично прошли кроз српске крајеве или о њима слушали од очевидаца.

Конкретне вести налазе се у крсташким итинерарима у периоду од краја XI до краја XII века, али и малобројним списима из истог домена, током XIV и XV века. Сходно томе, највише вести је сачувано за крајеве дуж важне саобраћајнице *Via Militaris*, односно на десној страни области Поморавља. У раним крсташким списима, то подручје је препознато као шумовито и тешко проходно. То се најбоље осликава изразима попут *изоловане шумовите пустоши* (*solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant*), *огромне и простране бугарске шуме* (*ingentia et spaciosissima nemora Bulgarorum*), *веома дугачка бугарска шума* (*ipsa silva longissima Bulgariae*), уз коју се, протоком времена, јавља и

¹¹⁶¹ Анонимов опис, 122.

¹¹⁶² Kohler, Brocardus, 478.

¹¹⁶³ Kohler, Brocardus, 478–479.

¹¹⁶⁴ Raimundus de Aguilers, 235.

¹¹⁶⁵ К. М. Phillips, *Before Orientalism. Asian Peoples and Cultures in European Travel Writing, 1245–1510*, Philadelphia 2014, 149.

¹¹⁶⁶ Joannis Dlugossii Annales 11/12, 282. cf. *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 68.

¹¹⁶⁷ О доживљају природног окружења од стране средњовековног човека вид. скорашњу студију: Ј. Aberth, *An Environmental History of the Middle Ages. The Crucible of Nature*, New York 2013. Сажет, али садржајан текст: Ј. Мргић, *Средњовековни човек и природа*, Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 163–182.

¹¹⁶⁸ М. Sandidge, *The Forest, the River, the Mountain, the Field, and the Meadow*, Handbook of Medieval Culture. Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages, vol. 1, ed. A. Classen, Berlin – Boston, 2015, 537–564; Aberth, *An Environmental History*, 11–76.

одредница *добро позната* (notissimum).¹¹⁶⁹ Већ смо истакли да тзв. *Бугарска шума/пустиња* има како реалне, тако и симболичке оквице. Шума и пустиња су као метафоре имале значајно место у имагинацији средњовековног Запада. Премда се не може говорити о једној, општој симболици, топоним шуме у значењу пустиње се углавном односи на изоловано и застрашујуће место, у ком обитавају људи, који по изгледу и понашању подсећају на звери. Као супротност, намеће се слика цивилизованог друштва, које живи по уређеним социјалним нормама.¹¹⁷⁰

Такве представе су очигледне у опису Рајмунда од Агилера о пролазу крсташа кроз Склавонију. Заправо, у његовом казивању доминантан је мотив *пустиње* (deserta) па је сходно томе, Склавонија представљена као пуста, непроходна и планинска земља, где практично нема живог створа. На слику непроходности упућује и податак о густој, готово опипљивој магли која је пратила крсташе на њиховом путовању.¹¹⁷¹ Агилер своју наративну излажу у библијском маниру, користећи мотив четрдесетодневног лутања, праћеног мучним искушењима.¹¹⁷² Без обзира на то, чињеница је да су се неснађени крсташа кретали даље од обале, кроз тешко проходне планинске пределе Далмације.¹¹⁷³ О планинском крајевима северније од Дубровника писао је и млетачки хроничар Мартино де Канал.¹¹⁷⁴

Сходно наведеном, сами аутори и не пишу много о локалном рељефу и хидрографији, већ своју наративну граде на идеји искушеничког путовања крсташких ратника и осталог људства. Ипак, не може се игнорисати реална слика, условљена проласком кроз густе шумске крајеве и тешко проходне путеве, на које су крсташе наводили и сами византијски званичници. На ово Ансбертово казивање, надовезују се и речи Виљема Тирског о јасној тенденцији византијских власти, да неодржавањем путева, додатно успоре пролазак крсташа.¹¹⁷⁵ Позитивнија слика је изражена приликом описа култивисанијих крајева око значајних насеља тог времена, као што су Београд, Ниш, Сердика и Пловдив. Околину Ниша, Алберт из Ахена описује као предео богат зеленилом и значајно пријатнији од тешко проходних крајева који му претходе. За њега је то заправо завршетак *Бугарске шуме*, а таква симболика је присутна и код Ансберта, додуше на примеру Пловдива.¹¹⁷⁶ Међутим, он у сличном маниру описује и боравак крсташа у Београду, где су окружење и клима били знатно пријатнији у односу на мочварне пределе Угарске. Из његовог казивања се сазнаје и да је прелазак преко Саве, у односу на Драву био једноставнији.¹¹⁷⁷

Сасвим другачију слику природних одлика Поморавља доноси Одон из Деја, који споменути предео види као *шумовиту ливаду или травнату шуму* (pratum est nemorosum vel nemul rabulosum). Готово идеална слика тамошњег пејзажа, најбоље се огледа у наводима да земља обилује добрима која сама ничу, те да је реч о умерено брдовитом крају, погодном за узгој винове лозе. Уз то, поља су наводњена потоцима и кристално чистим изворима. Као својеврсна замерка, издваја се недостатак људства које би обрађивало ту земљу, али и

¹¹⁶⁹ *Vita Lietberti*, 854; Albert of Aachen, *Historia*, 18, 24; *Historia de expeditione*, 28.

¹¹⁷⁰ О различитим значењима и симболици пустиње/шуме у мисли средњовековних људи посебно се издваја садржајан рад Жака Ле Гофа, који прати развој наведене идеје, указујући на метаморфозе појединих начела које оне са собом носе. Le Gof, *Srednjovekovno imaginarno*; Од бројних радова и студија које се баве датом темом издвајамо новије: *The Encroaching Desert: Egyptian hagiography and the Medieval West*, ed. J. H. F. Dijkstra, M. van Dijk, Leiden 2006; R. Lawrence, *Experiencing the Desert in Early Medieval England*, *Philological Quarterly* 99/4 (2020) 337–355; M. F. Jeitler, *Wald und Waldnutzung im Frühmittelalter*, *Das Mittelalter* 13 (2008) 12–27; Scior, *Das Eigene und das Fremde*, 296.

¹¹⁷¹ *Slavonia etenim est tellusdeserta et invia et montuosa, ubi nec feras nec volucres per tres hebdomadas vidimus*. *Raimundus de Aguilers*, 235–236. Dall'Aglio, *In ipsa silva longissima*, 408.

¹¹⁷² Dall'Aglio, *In ipsa silva longissima*, 408.

¹¹⁷³ Према прорачунима савремених истраживача, војска Рајмунда Сен Жила дневно је прелазила нешто више од 17 километара. Nesbit, *The Rate*, 176; Узелац, *Крсташу и Србу*, 72–76.

¹¹⁷⁴ *La Cronaca dei Veneziani*, 702.

¹¹⁷⁵ *Historia de expeditione*, 28; *Willermi Tyrensis Historia* I, 77–78; Узелац, *Крсташу и Србу*, 14–15.

¹¹⁷⁶ Albert of Aachen, *Historia*, 18; *Historia de expeditione*, 38; *Arnoldi Chronica*, 172.

¹¹⁷⁷ *Historia de expeditione*, 26–27.

недостатак река, што се пак не може прихватити као веродостојно.¹¹⁷⁸ Заправо, Одон препознаје неискоришћен привредни потенцијал, што је у складу са негативним представама о тамошњем живљу, о чему ћемо говорити касније.¹¹⁷⁹ Конкретно о Србији, коју деценију потом писао је Виљем Тирски, истакавши да је реч о планинској и шумовитој земљи, прилично тешкој за прилаз. Слично Одону из Деја, архиепископ Тира указује да су Срби народ који не практикује, или дословно речено *не познаје* земљорадњу.¹¹⁸⁰ Вреди споменути и податке Матеа Виланија који исто тако говори о тешко приступачним планинским пределима, мислећи притом на крај око Рудника.¹¹⁸¹

Занимљиво је да перцепцију Одона из Деја у значајној мери деле и познији писци, само што они у виду немају искључиво Поморавље, већ и Приморје, односно српску државу у целини. Према писању Гијома Адама, Србија је богата шумама, ливадама и горама, а уз то је испресецана рекама и потоцима. Слично Одоновом казивању, барски архиепископ указује на посебност свега што рађа у тој земљи, с тим што првенствено мисли на пределе покрај мора, који су њему свакако били добро знани. Овакви описи се могу уклопити у средњовековну симболику Рајског врта (*Еден*), као идеалног места за предах и повезивања човека са природним окружењем.¹¹⁸² Умеренију слику пружа и аутор *Описа источне Европе*, који рељеф Србије описује као претежно равничарски, мада не изостају ни тешко проходни планински предели. Приморска област је са друге стране представљена кроз топос *изобиља*, као веома пријатна и богата.¹¹⁸³ Тиме се не имплицира само на привредни значај, већ истиче концептуални контраст у односу на мање развијене регије у унутрашњости. Такође, попут раних крсташких писаца, Гијом Адам сугерише да се у Србији могу наћи густе и простране шуме.¹¹⁸⁴ Без обзира на извесну симболику у перцепцији пејзажа Србије, наведени описи у значајној мери указују на суштински реалну слику.

Посве сличну, али детаљнију слику пружа Бертрандон де ла Брокијер. Из његовог списка се јасно уочава да је природно окружење око важнијих насељених центара било пријемчивије и као такво остављало позитиван утисак на путнике. То смо видели и на примеру раних крсташких списка. Такав утисак је на Брокијера оставила околина Ниша, односно долина реке Нишаве, коју је као некада први крсташи, Бургунђанин прешао преко моста. Притом, он не пропушта да спомене планинско окружење око града.¹¹⁸⁵ О равничарским пределима, аутор говори све до преласка Јужне Мораве (коју меша са Нишавом), када се пре доласка у Крушевац, нашао у једној пространој шуми (*une bien grande forest*) смештеној на не много високим планинама. Позитивни утисци су приметни и након одласка из Крушевца, када је прешавши Западну Мораву крочио на тло Србије. Другачији доживљај је присутан приликом даљег пута ка Некудиму, када је писац поново прелазео преко брда и долина, кроз један шумовит крај.¹¹⁸⁶ Предео око Некудима је окружен шумарцима и рекама, погодним за лов са соколовима, па самим тим, то је представљало

¹¹⁷⁸ *De profectioe Ludovici VII*, 30, 32.

¹¹⁷⁹ Sandidge, *The Forest*, 556. Занимљиво је да се код енглеских писаца попут Беде Венерабилиса и касније Гиралда из Камбрије срећу слични мотиви на примеру Ирске као „земље меда и млека“. Уз то, истакнуто је да је Ирска богата вином, али оскудева у виноградима. С. Weeda, *Ethnicity in Medieval Europe 950–1250. Medicine, Power and Religion*, York 2021, 247–248.

¹¹⁸⁰ *Willermi Tyrensis Historia* I, 946.

¹¹⁸¹ *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 563–564.

¹¹⁸² Реч је заправо о прилагођавању библијских описа делима римских песника, о рајској пољани, испресецаној жуборећим потоцима, где ниче све што је посебно. Kirkland, *The Geographical Lore*, 71–72; Sandidge, *The Forest*, 559–562;

¹¹⁸³ *Анонимов опис*, 121, 123.

¹¹⁸⁴ Kohler, Brocardus, 480; Beazley, *Directorium* II, 96.

¹¹⁸⁵ *Путовање преко мора*, 126, 127. Брокијер се из правца Пирота кретао ка Извору (дан. Бела Паланка), а како сам каже, пре доласка у Ниш, прешао је једну високу планину. Свакако је реч о обронцима Суве планине, које заједно са Сврљишким планинама и планином Калафат окружују Нишку котлину.

¹¹⁸⁶ *Путовање преко мора*, 126–129. На путу након преласка Западне Мораве ка Некудиму, аутор је прошао обронцима Јухора.

идеално окружење за средњовековног владара и његову властелу.¹¹⁸⁷ Брокијеров крајњи утисак је да Србија садржи све оно што је човеку потребно.¹¹⁸⁸ Такав став је потпуно комплементаран са Адамовим речима о Србији као драгоценом и пожељном драгуљу.¹¹⁸⁹

Попут *шуме*, у имагинацији западног човека одређену симболику су имале и реке, што је разумљиво, с обзиром на њихов утицај на настанак, развој и/или нестанак цивилизација.¹¹⁹⁰ Белешке о рекама на територији Србије срећу се углавном код горе споменутих писаца. Конкретно, највише вести је сачувано о Сави и Дунави, с обзиром на њихову улогу природне границе између римокатоличке Угарске и њених јужних суседа, било да је реч о Византији, Бугарској, Србији и потом Турској.¹¹⁹¹ Нас конкретно интересују подаци за доњи ток Саве (од Сремске Раче до Београда) и део средњег дунавског тока (од Београда до Ђердапске клисуре). Из крсташких списа дознајемо да су западни ратници на десну обалу Саве стизали преко Земуна или Београда, чији је положај на ушћу две реке, неретко наглашаван.¹¹⁹² У потоњим временима, у контексту српско-угарских, а нарочито угарско-турских сукоба, наративи бележе да се Дунав, осим код Београда, прелазео и на другим местима, код Голупца, Смедерева, Ковина или Оршаве.¹¹⁹³ Већ смо истакли да је поред политичке, у очима западних писаца Дунав уједно представљао и географску границу Србије и Угарске.¹¹⁹⁴ Овакав утисак додатно су појачавали чести преласци деспота Ђурђа у Угарску, и то најчешће преко ушћа двеју река (односно код Београда).¹¹⁹⁵

Поред Саве и Дунава, западни писци бележе и одређене податке о Морави. Ограничена знања појединих аутора о локалној хидрографији, резултирала су мешањем споменуте са неким другим рекама. Алберт из Ахена више пута запажа да су уместо Саве, крсташи бродовима прешли Мораву, мада и сам касније исправно наводи да је реч о Сави.¹¹⁹⁶ Говорећи о доласку крсташа у Браничево, Одон из Деја је спомиње као *одређену реку* (*quodam fluvius*), а по имену је не наводи ни Ансберт. Насупрот томе, аутор *Историје крсташа* јасно каже да су западни витезови из Београда стигли до Мораве (*ad Marubium*) и потом прешли реку.¹¹⁹⁷ Поједине неодређености се запажају и на примеру Брокијеровог

¹¹⁸⁷ *Путовање преко мора*, 130, 131; Ј. Мргић, *Средњовековни човек и природа*, Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 164–165; Krstić, *Vegetation*, 307.

¹¹⁸⁸ *Путовање преко мора*, 128, 129.

¹¹⁸⁹ Cohler, *Brocardus*, 481–482.

¹¹⁹⁰ Sandidge, *The Forest*, 545–550; В. Campbel, *Rivers and the Powers of Ancient Rome*, Chapel Hill 2012.

¹¹⁹¹ Свакако, треба узети у обзир да је током средњег века, подручје јужно од наведених река неретко било организовано у територијално-управне јединице, које су својим положајем представљале пограничне зоне, било да је реч о угарским бановинама или српским крајиштима. Вид. Ђирковић, *Црна Гора*, 59–77; Благојевић, *Насеља у Мачви*, 78–92; Ђирковић, *Земља Мачва*, 7–16; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459.*, ИГ 1/2 (1987) 29–42; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, ЗФФБ 10/1 (1968) 237–243; Ивановић, *Један поглед*, 169–180; А. Крстић, *Подунавље и Посавина Србије у позном средњем веку. Историјско-географски аспекти истраживања*, Историја и географија: сусрети и прожимања (тематски зборник), Београд 2014, 23–39.

¹¹⁹² Albert of Aachen, *Historia*, 8, 70; *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, 49; *Historia de expeditione*, 26–27; *Arnoldi Chronica*, 118, 171–172; *Путовање преко мора*, 130, 131.

¹¹⁹³ *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 562–563; *Chronica Hungarorum* I, 221, 228; Bonfini, *Rerum* III, 65, 99, 167; Ransano, *Epithoma*, 147. Код значајнијих утврђења на Сави и Дунаву, прелазило се скелом преко тзв. *бродова*. П. Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, Пловидба на Дунаву, 139–176; Д. Амедоски, В. Петровић, *Прелази на Западној Морави (15–16. век)*, Краљево – град и људи, Београд – Краљево 2023, 44.

¹¹⁹⁴ *De statu et proventibus*, 13–14, 18; А. Magina, *Border and Periphery. The Southern Frontier of the Medieval Kingdom of Hungary Between Belgrade and Severin (14th–16th Centuries)*, Иницијал 4 (2016) 142–143.

¹¹⁹⁵ Bonfini, *Rerum* III, 137 каже да су деспот, Хуњади и остали прешли Саву, док старији аутор, Калимах (*Historia de rege Vladislao*, 152) на чије се казивање Бонфини ослањао, прецизира да је реч о Београду. Заправо, крсташи су током 1443. одатле и ушли на тло покорене Србије. Уопштено, деспот Ђурађ је пред сваки већи турски напад, у Угарску бежао преко Београда. Вид. нпр. Ebdorfer, *Chronica Austriae*, 424.

¹¹⁹⁶ Albert of Aachen, *Historia*, 8, 16, 18 (*Maroa*), 70 (*Sowa*).

¹¹⁹⁷ *De profectioe Ludovici VII*, 30; *Historia de expeditione*, 27; *Historia peregrinorum*, 132; Арнолд из Либекa је спомиње по имену када говори о проласку Барбаросиних крсташа. *Arnoldi Chronica*, 172. Исто и у *Chronica regia Coloniensis*, 145.

Путовања. Наиме, говорећи о путу од Ниша ка Крушевцу, он наводи да се кретао низ исту ону реку која протиче кроз Ниш. Другим речима, Брокијер није био обавештен да се западније од Ниша, река Нишава улива у (Јужну) Мораву, те не прави разлику између две реке.¹¹⁹⁸ На другом месту, истакавши да се на једну миљу од Мораве налази Крушевац, аутор додаје како ова река долази из Босне, односно да је реч о великој реци која дели Бугарску и Србију.¹¹⁹⁹ Брокијер је овде мислио на Западну Мораву, која у суштини и долази из правца у близини тадашњег граничног подручја између Србије и Босне. Поред тога, Мораву исправно представља као политичку међу између државе деспота Ђурђа и турских поседа. Ова река је попут Саве и Дунава, такође добила функцију географске границе према *Бугарској*.¹²⁰⁰ Брокијер је оставио и податак о прелазу Јужне Мораве скелом, коју како смо рекли поистовећује са њеном притоком Нишавом, док је саму Нишаву прешао преко моста, који је изгледа у то време био израђен од дрвета.¹²⁰¹ Да се река прелазила преко каменог моста, који се налазио на улазу у град, забележио је још Алберт из Ахена.¹²⁰² Нишаву, додуше под именом града кроз који протиче, спомиње и немачки песник Михаел Бехајм, у контексту *Дуге војне*.¹²⁰³ Подсећамо да се као једно од попришта сукоба у том периоду наводи и обала Мораве, и то од стране пољских и угарских хроничара.¹²⁰⁴

Хидрографска ситуација у *Рашком краљевству* посебно је занимала аутора *Описа источне Европе*, који пружа конкретне податке о значају појединих река за српску државу. На нивоу целог *Рашког краљевства*, Аноним издваја Неретву и Бистрицу, које су имале улогу у наводњавању земље. Док у идентификацији прве реке не треба посебно појашњење, нешто теже је одредити на коју Бистрицу је Аноним мислио. У оптицају су чак три реке: Пећка, Призренска, Дечанска па чак и Бистрица, притока Лима. С обзиром да је простор Метохије био изузетно погодан за наводњавање, аутор је вероватно имао у виду неку од прве три реке, притоке Белог Дрима.¹²⁰⁵ Од водотокова на простору Приморске области, аутор с правом издваја реку Дрим и њену улогу у наводњавању, као и Скадарско језеро (које не именује), где се набављала речна риба.¹²⁰⁶ У датом својству, аутор пише и о реци Рашкој, што је по свој прилици његова инвенција.¹²⁰⁷ Давање на значају овој речици, може се тумачити кроз већ споменути терминолошку компоненту јер је самом аутору било логично да улогу у наводњавању Рашке (мислећи на један део краљевства) добије истоимена река. Без обзира на одређене нејасноће, овај западноевропски писац је један од ретких који бележи привредни значај појединих водотокова за државу Немањића.

На слику о природним карактеристикама и степену култивисаности земље, надовезују се запажања о пољопривреди и добрима о којима пишу наведени аутори. Још је Одон из Деја забележио погодност поднебља за узгој винове лозе, а вино као једну од уобичајених намирница у Србији спомињу Гијом Адам и поготово Брокијер. Он истиче да су крајеви којима је прошао, генерално богати намирницама, а нарочито добрим вином.¹²⁰⁸ Са друге стране, Аноним тврди да *Рашко краљевство* оскудева у вину, мислећи притом на унутрашње крајеве. Вино се, према њему, набављало у Приморској области, односно на подручју Зете,

¹¹⁹⁸ *Путовање преко мора*, 126, 127.

¹¹⁹⁹ Исто.

¹²⁰⁰ Исто, 128, 129.

¹²⁰¹ *Путовање преко мора*, 126, 127. Путописци из XVI и XVII века спомињу широк, дрвени мост, те се претпоставља да је и Брокијер мислио на исти, премда не наводи од ког је материјала саграђен. Д. Амедоски, Ј. Шаљић, *Мост на Нишави у османско доба*, ЗНМН 16/17 (2008) 146.

¹²⁰² *Vbi flumen quodam per lapideum pontem ante ciuitatem transeuntes, pratum uiriditate et amplitudine uoluptuosum et ripam fluminis fixis tabernaculis occupaerunt*. Albert of Aachen, *Historia*, 18, 20, 22.

¹²⁰³ Karajan, *Zehn Gedichte*, 35–36 (v. 1–60).

¹²⁰⁴ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 284; *Historia de rege Wladislao*, 136, 138. Вид. излагање на стр. 110.

¹²⁰⁵ *Анонимов опис*, 123 и коментар приређивача на стр. 165, нап. 135. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 85–91; J. Mrgić, *Landscapes and settlements of Southeast Europe: premodern Bosnia and Serbia*, Landscape in Southeastern Europe, Zürich 2022, 4.

¹²⁰⁶ *Анонимов опис*, 121.

¹²⁰⁷ Исто, 120 (коментар на стр. 27); Динић, *О називима*, 166; Калић, *Назив Рашка*, 95–96.

¹²⁰⁸ *De profectone Ludovici VII*, 30, 32; Cohler, *Brocardus*, 479; *Путовање преко мора*, 130, 131.

где је виноградарство било једна од примарних пољопривредних делатности.¹²⁰⁹ Иако не тврди директно, аутор сугерише да без пољопривредног потенцијала Приморске области, вина не би било ни за краља ни за властелу, који иначе, тај напиток користе у великим количинама. Символика испијања вина у средњовековној Европи везивала се за више слојеве друштва, док су они скромнијег порекла, били осуђени на ординарније напитке. И сам Аноним каже да су обични људи били уживаоци пива и млека.¹²¹⁰ Да се вино пило на српском двору и крајем XII века, потврђује Дитполд из Пасауа у писму сачуваном у *Хроници Магнуса презвитера*. Сем тога, пасавски епископ, који је лично боравио у српском Нишу, сведочи и да је цару Фридриху Барбароси и његовим угледницима, поред вина дарована и медовина.¹²¹¹

Запажања о прехранбеним навикама одређеног народа, обиљу или недостатку врста намирница, као и особеним ритуалима у исхрани, готово да представљају опште место у делима западноевропских путописаца.¹²¹² Премда таквих запажања на примеру средњовековне српске државе и нема пуно, на основу постојећих података се ипак може добити одређена слика. Поред вина, најчешће се наводе жито, брашно, уље и сточни производи (месо и млечни производи).¹²¹³ Иако су намирнице попут меса и млека често сматране као уобичајене у исхрани мање култивисаних народа, или барем нижих слојева друштва, супротну слику пружају подаци о обиљу жита и брашна, од чега се правио хлеб, једна од најцењенијих тековина западноевропске и уопште хришћанске цивилизације.¹²¹⁴ Са друге стране, Брокијер сведочи о интензивном гајењу пиринча у нишком крају, чиме индиректно указује на једну од последица турског присуства у Европи. Уз то, предочава да је земља Рашка веома плодна, тј. богата намирницама.¹²¹⁵ У западноевропско поимање цивилизацијских принципа, уклапа се и употреба меса добијеног од домаћих животиња. Другим речима, на примеру средњовековних Срба, нећемо наићи на податке о неубичајеним прехранбеним навикама, које су најчешће „резервисане“ за далеке источне народе.¹²¹⁶ Штавише, ретки су подаци о животињском свету на тлу српских земаља средњег века. Од домаћих животиња које су узгајане у Србији и уз то коришћене у исхрани, наводе се вепрови, волови и овце.¹²¹⁷ Од других животињских врста, ван тог контекста, споменути су

¹²⁰⁹ *Анонимов опис*, 123. О производњи вина у средњовековној Србији и законској регулативи: Ћ. Бубало, *Прописи о виноградарству и вину у средњовековној Србији*, Вински летопис Србије, прир. А. Фотић, Ж. Томановић, М. Николић, Галерија науке и технике САНУ, Београд 2023, 105–113; М. Спремић, *Јело и ниће*, Приватни живот, 128–131.

¹²¹⁰ *Анонимов опис*, 123. О вину и пиву у култури средњовековног Запада: S. Rose, *The Wine and Trade in Medieval Europe (1000–1500)*, London 2011; *Beer and Brewing in Medieval Culture and Contemporary Medievalism*, eds. J. A. Geck, R. O'Neill, N. Phillips, Palgrave Macmillan 2022. О производњи пива у држави Немањића: С. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века. Прилог к објашњавању старих српских споменика*, Глас СКА 86 (1911) 151–166. Вид. и Спремић, *Јело и ниће*, 132.

¹²¹¹ *Chronicon Magni Presbyteri*, 509; Спремић, *Јело и ниће*, 131–132; Узелац, *Креташи и Срби*, 161.

¹²¹² Phillips, *Before Orientalism*, 73–100.

¹²¹³ *Анонимов опис*, 122–123; Cohler, *Brocardus*, 479; *Le livre de la description*, 96. Аноним спомиње и обиље како морске, тако и речне рибе (*Анонимов опис*, 121).

¹²¹⁴ Аноним између осталог настоји да укаже на климатске разлике између Приморја и унутрашњости. Средоземна клима је била погодна за развој виноградарства, што је, према мишљењу савременика, крајеве на југу Европе ставило у позицију културне супериорности у односу на северне и источне делове. Осим тога, интензивна конзумација меса и млека, али без производње хлеба, посебно је карактеристична за далеке источне народе попут Монгола, као и за оне на рубовима хришћанске Европе, као што су Шкоти. R. C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe*, Cambridge 2014, 43–84; Weeda, *Ethnicity in Medieval Europe*, 144, 246–247; Phillips, *Before Orientalism*, 77–79.

¹²¹⁵ То је и први забележен податак о гајењу пиринча на тлу српских земаља, што представља једну од трајних тековина турских освајања Балкана. Услови топле и влажне климе у речним долинама попут Нишаве, свакако су погодвали узгоју ове азијске биљке. М. Копривица, *Производња пиринча у нишком крају у 15. и 16. веку*, БГ 8 (2012) 49–66; D. Amedoski, *Introduction of Rice Culture in the Central Balkans (15th and 16th Century)*, State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule, Belgrade 2017, 235–256.

¹²¹⁶ Phillips, *Before Orientalism*, 78.

¹²¹⁷ *Historia de expeditione*, 30. О врстама домаћих животиња у средњовековној Србији: Р. В. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.

коњи, које Аноним пореди са ронцинима, односно мањим, али снажним коњима, који су коришћени за превоз робе.¹²¹⁸ На примеру Србије, западни писци не говоре о фантастичним и егзотичним врстама попут једнорога или тигрова,¹²¹⁹ али се зато могу наћи реалнији, мада врло ретки подаци о јеленима, фокама, соколовима, и *зверима* уопште.¹²²⁰

Материјална производња: Поред природних богатстава о којима са мање или више симпатија пишу западноевропски писци, вести о материјалном капацитету средњовековне Србије, премда прилично штуре, оставиле су значајан утисак на поједине ауторе. Оне се првенствено односе на податке о рударској производњи, чији се почетак везује за средину XIII века.¹²²¹ Међутим, да држава Немањића обилује сребром, оловом и гвожђем записао је Аноним почетком XIV века. Са њим се у основи подударују и запажања Гијома Адама, који истиче да се у српским рудницама добијало сребро, а поред тога злато и гламско сребро.¹²²² Даљи развој рударске производње настављен је током XIV, да би током наредног, XV века, доживео пун процват.¹²²³ Најважнији српски рудник у том периоду било је Ново Брдо (*Noveberde, Nowobardo, Novimontis, Novum montem, Nyeberghe, Nyeuberghe*) чији је рудник злата и сребра на годишњем нивоу износио више од 200.000 дуката. Брокијерови наводи заправо одражавају утиске које је, како на стране, тако и домаће савременике остављао овај град.¹²²⁴ Иако у неку руку пренаглашено, није далеко од истине његово запажање о важности ових прихода за опстанак деспота Ђурђа на власти. Штавише, Јан Длугош сведочи како је деспот Ђурађ нудио половину од наведене суме, зарад наставка ратовања против Турака.¹²²⁵ Исти аутор такође пише о значају многих рудника злата и сребра на тлу деспотове државе, конкретизујући на другом месту да је реч о Новом Брду.¹²²⁶ Гледано из овог угла, истакнути аутори су јасно препознавали привредни потенцијал српске државе, који се превасходно темељио на приходима од рудника. Антоније Бонфини је с пуним правом записао да је губећи Ново Брдо и Трепчу, српски владар изгубио најважнија добра и изворе прихода.¹²²⁷

Као још један извор прихода деспота Ђурђа, Брокијер спомиње и његове угарске поседе, које је српски владар држао као вазал круне Св. Стефана. Према овом путописцу, њихова вредност је износила 50.000 дуката. Од поседа, Брокијер конкретно наводи неименовани град на дунавском рту, у коме свакако треба тражити Земун, затим Бечкерек (*Beuxquerel*) и Бечеј (*Verchet*).¹²²⁸

¹²¹⁸ *Анонимов опис*, 123; Катичић, *Сточарство*, 34–35, 116. Коње, заједно са камилама спомиње и Радулф из Камбреа (*Vita Lietberti*, 855; Узелац, *Скитски разбојници*, 69).

¹²¹⁹ Спомен једнорога и тигрова везан је за Анонимове описе Бугарске и Пољске (*Анонимов опис*, 130, 146). Недавна истраживања су указала да се иза његових тигрова највероватније крије европски бизон (зубр). Наиме, реч *tigris* је на просторима Чешке и Пољске представљао латински парњак словенске речи *zubr*. С друге стране, прилично је несигурно шта се крије иза спомена једнорога. Помишља се да је реч о дивљем говечету (тур), али та теза мора остати у домену претпоставке. Вид. А. Узелац, *Тигрови на доњем Дунаву*, БИГ 8 (2012) 7–23 са литературом. Спомени једнорога и сличних фантастичних створења, готово да представљају опште место у западноевропској перцепцији ваневропског света. Phillips, *Before Orientalism*, 48–49; Campbel, *The Witness and the Other World*, 87–88.

¹²²⁰ О три припитомљена јелена и шест фока говори једино Ансберт и то у контексту српских дарова римско-немачком цару и његовим људима. *Historia de expeditione*, 30; Узелац, *Срби и крсташи*, 162. Звери, тј. уопштено дивље животиње спомињу Санудо (*Liber secretorum*, 68) и Гијом Адам (Kohler, Brocardus, 480), док Брокијер пише о соколовима коришћеним за лов (*Путовање преко мора*, 130, 131).

¹²²¹ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 21–32.

¹²²² *Анонимов опис*, 122; Kohler, Brocardus, 480–481.

¹²²³ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 33–48, 95–144; *ИСН* II, 268–277 (Д. Ковачевић-Којић).

¹²²⁴ *Путовање преко мора*, 132, 133. О Новом Брду као граду злата и сребра пишу и други савременици попут Константина Филозофа и Константина Михаиловића из Островице. Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 117.

¹²²⁵ *Путовање преко мора*, 132, 133; *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 287.

¹²²⁶ *Ibidem*, 284, 301.

¹²²⁷ Bonfini, *Rerum* III, 182. Подсећамо да хроничар на овом месту наводи и Призрен (*Prisren*) иако он није имао развијену рударску производњу, али је свакако био град од великог привредног значаја (вид. нап. 850).

¹²²⁸ *Путовање преко мора*, 132, 133, 146, 147.

2. СТАНОВНИШТВО

Представе западноевропских писаца о становништву средњовековне Србије темеље се на неколико стратегија идентификације – политичким, етничким, верским и културним.¹²²⁹ Прве две категорије су међусобно повезане јер су Срби у западноевропском нарративу јасно виђени као страни народ са сопственим етнонимом и државом, као базичним критеријумима идентификације. Ипак, етнички идентитет је само један од стратегија препознавања другог. На њега се надовезују и други фактори, превасходно религијски, са чим је неретко у вези и културолошки моменат, који се манифестује кроз препознавање карактеристичних обичаја и образаца понашања другог.¹²³⁰ У наредним редовима настојаћемо да уочимо на који начин су западни писци користили наведене идентификационе параметре на примеру становништва средњовековне Србије, односно како се српски идентитет од стране западноевропских писаца изражавао кроз ове критеријуме.

2.1. Називи

Срби/Рашани: Најчешће коришћени етноними за српски народ у западном нарративу су *Срби* и *Рашани*. Реч је, разуме се, о изведеницама од имена коришћених за државу. Ако се изузме усамљен пример *Франачких анала* из прве половине IX века, српско име је у западном нарративу забележено тек три века након тога. И сам франачки хроничар је јужнословенске Србе посматрао кроз терминологију резервисану искључиво за западнословенски огранак Срба у Полабљу (*Sorabi*).¹²³¹ Јужнословенски етноним *Срби* се по први пут јавља у контексту антивизантијске политике великог жупана Стефана Немање, односно његових политичких веза са римско-немачким царем Фридрихом Барбаросом. Треба узети у обзир и околност да се у западним извештајима о Србима, етничке ознаке присутне знатно ређе у односу на простор и владаре. То додатно отежава уочавање некаквог континуитета у употреби назива *Срби* и *Рашани*. Оно што се може истаћи, јесте да је први назив присутан у крсташким списима с краја XII века.¹²³² У каснијим периодима, нарочито када је у питању XV век, преовладава термин *Рашани*.¹²³³

Као што смо видели на примеру назива државе, и у овом случају се може уочити истовремена употреба оба етнонима. Карактеристичан пример *Срби Рашани* (Sirfen Ratzen) среће се у делу Еберхарда Виндекеа, који извесну предност ипак даје другом термину.¹²³⁴ За

¹²²⁹ О стратегијама идентификације у средњем веку вид. зборник радова *Strategies of Identification. Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*, ed.W. Pohl and G. Heydemann, Turnhout 2013, нарочито уводно поглавље Валтера Пола (*Strategies of Identification: A Methodological Profile*, 1–64).

¹²³⁰ Goetz, Wood, *The Many Facets*, 20–21; R. Bartlett, *Medieval Concepts of Race and Ethnicity*, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 31/1 (2001) 39–56.

¹²³¹ *ARF*, 158, 161. Етимолошка веза између два огранка Срба не јавља се у западном нарративу све до средине XVI века. У *Хроници* немачког астролога Јохана Кариона, коју је прерадио чувени теолог и реформатор Филип Меланхтон, стоји да од имена Сармата, уз одређене словне измене потиче име *Sorabi*, а на основу чега је изведен и назив *Serui*, за коју се каже да је велика земља у *Илурику*. *Chronicon Carionis expositum et avctum multis et veteribus, et recentibus historiis, in descriptionis regnorum et gentium antiquarum, et narrationibus rerum Ecclesiasticarum et Politicarum, Graecarum, Romanarum, Germanicarum et aliarum, ab exordio Mundi, usque annum Salutis per Christum parte 1612. nempe Rudolphi II. excessum, a Philippo Melanchton et Casparo Peucero*, Bern 1601, 26; Petkov, *Inifdels*, 247–248.

¹²³² *Willermi Tyrensis Historia* I, 946–947; *Arnoldi Chronica*, 118–119, користе типичан латински облик *Servi*. У *Historia de expeditione*, 28, јавља се облик *Seruigos*, а у *Chronica regia Coloniensis*, 142, 145, *Serviani* и *Serf*.

¹²³³ Ознака *Servi* присутна је у *Matthaei Villani et Philippi Historia*, 563. У рукопису Винанда де Стеге јавља се изобличен облик *Seruite* (Finke, *Forschungen*, 78, нар. 1); Етноним *Рашани* претежно је заступљен код пољских и угарских хроничара. *Joannis Dlugossii Annales* 11, 235 (*Rascziani*); *Chronica Hungarorum*, 258 (*Rasciani*). Варијација *Raczen* у *A Szepes-Szombati Krónika*, 32.

¹²³⁴ *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten*, 120.

њега је било логично да оба назива коришћена за Србе, практично споји у један, и тако помири одређене недоумице које је вероватно имао по том питању. Са друге стране, Пиколомини је у потпуности свестан истоветног значења два етнонима. Наиме, на једном месту наводи да се Трибали или Мизи називају како Србима, тако и Рашанима, док на другом каже да некадашње земље Трибала *сада* насељавају Рашани или Срби.¹²³⁵ Подсећамо да је он имао свест и о истоветном значењу одредница Србија и Рашка, што се одразило и у контексту назива за српски народ. Исту перцепцију простора дели и Брокијер, мада његова терминологија по питању етничких одредница изазива одређене нејасноће. Наиме, у његовом делу Срби су напосто *gens de Rascie*, али и *Рашани и они из Србије, поданици деспота Раише*.¹²³⁶ Гледано из овог контекста, испада да је реч о два народа под влашћу једног владара, што се може приписати неспретној конструкцији самог аутора.¹²³⁷ Такође, на специфичном примеру Михаела Бехајма, примећује се извесна свест о наведеној синонимији. Наиме, немачки поета, говорећи о завршетку *Дуге војне*, преноси да су Рашани након ратних збивања остали у Србији. Према његовој перцепцији, Србија је била земља Рашана, на исти начин као што су житељи Влашке били Власи.¹²³⁸

У вези са наведеном терминологијом, потребно је размотрити како су западни писци из етимолошког угла тумачили појмове Срби/Рашани. Већ са појавом српског имена у западном наративу, јављају се тумачења етнонима *Servi*, који се, као и назив државе, доводи у везу латинском именицом *servus*. Позивајући се на старе традиције о српском пореклу, Вилем Тирски предочава да Срби потичу од изгнаника, осуђених на тежак физички рад који се састојао од сечења мермера и копања руда. Аутор потом закључује да су због свега наведеног понели робовско име.¹²³⁹ Са друге стране, Арнолд из Либекa ропску етимологију српског имена везује за служење свему што је нечисто, а што је у корелацији са његовом синтагмом *Белијалови синови*.¹²⁴⁰ Он даље предочава да су Срби покорни *грчком краљу*, али то не објашњава споменути тумачењем о „ропском имену“. Такво запажање се, додуше када је у питању назив државе, среће у *Опису земаља*.¹²⁴¹ Нешто касније, Аноним порекло назива државе, односно *Србије* краља Драгутина, приписује ропском положају у коме се налазио тамошњи живаљ.¹²⁴² Није потпуно јасна позадина Анонимове констатације, односно, он не прецизира коме су Срби морали да служе.¹²⁴³ Ипак, изгледа да је реч о општем месту, односно, аутору је због етимолошке сличности, било логично да порекло српског имена појасни латинским придевом *servilis*. Слично појашњење, као што смо видели, среће се у *Великопољској хроници*, додуше на примеру полапских Срба. Према овој верзији, заснованој на мотивима из Старог завета, *Србија* носи назив по Галаћанима, које је на том подручју

¹²³⁵ *De Europa*, 27 (... *et Tribali seu Mysi, quos cum Seruios tum Rascianos appellant*), 59 (... *in quis uel Rasciani modo uel Seruii sedes habent*). Рецимо, Томас Ебендорфер на једном месту наводи *Siruis, Racis*, што само по себи представља извесну збрку у вези са синонимијом Срби/Рашани. Само *Раишане* (*Racis*) Ебендорфер спомиње на другом месту. *Chronica pontificum Romanorum* I, 490–491; II, 919.

¹²³⁶ *Путовање преко мора*, 132–133, 140–141 (... *Rasciens et de Servie subjectz au dispot de Rascie*).

¹²³⁷ На релевантном месту, Брокијер говори о хришћанским народима који су били турски подложници (Исто, 140). Да ли је у том случају под Рашанима мислио на припаднике српског народа који су живели ван *Србије*, односно Деспотовине? У прилог одричном одговору ишли би наводи да је у оба случаја реч о деспотовим поданицима. Опет, није искључено да је Брокијер под синтагмом *subjectz au dispot de Rascie* мислио на српску етничку групацију уопште. У том погледу, споменути *Раишани* би живели ван политичких граница Деспотовине, на простору земаља под директном турском влашћу. У сваком случају, навођење бројних народа који су трпели турски јарам, требало је да војводи Филипу Бургундском пружи додатну мотивацију за покретање крсташког похода.

¹²³⁸ ... *die reczen bliben in siruei*. Karajan, *Zehn Gedichte*, 39–46 (v. 260–950); Imber, *The Crusade*, 171–180.

¹²³⁹ *Habent vetustae traditiones hunc omnem populum ex deportatis et deputatis exilio, qui in partibus illis ad secunda marmora et effodienda metalla damnati fuerant, originem habuisse, et inde etiam nomen traxisse servitutis*. *Willermi Tyrensis Historia*, 946–946; Узелац, *Крсташки и Срби*, 120.

¹²⁴⁰ *Arnoldi Chronica*, 118; Узелац, *Чувај се отровних стрела*, 103–104.

¹²⁴¹ Чекин, *Описание*, 215.

¹²⁴² *Secunda pars huius regni uocatur Seruia a condicionibus populorum, sic dicta quia quasi omnes sunt seruilis condicionis*. Анонимов *опис*, 122.

¹²⁴³ Уп. Исто, 164 (нап. 129).

попут робова настанио краљ Нимрод. Притом, истакли смо да хроничар одриче веродостојност ове верзије, те име Срба доводи у везу са њиховим митским претком *Сорбаном*.¹²⁴⁴ Без обзира на став самог хроничара о овој нарацији као продукту домишљања, чињеница је да је он пренео оно што је већ било познато, барем када је реч о Пољској, а можда и ширем подручју тог дела Европе. Нешто простије је објашњење термина *racz*, у смислу ознаке за крдо коња.¹²⁴⁵

Склави: Поред конкретних одредница, изведених из имена српског државног организма, у западним наративним изворима препознат је и словенски идентитет средњовековних Срба. Термин *Sclavi* се у хроникама раног средњег века везивао како за Словене у општијем смислу, тако и за појединачне народе или племенске организације попут Чеха, Пољака, полапских Срба и др. Временом, општи термин бива замењен прецизнијим етнонимима, уз које се синтаagma *Sclavi qui vocantur* среће само у ретким случајевима.¹²⁴⁶ Као главни разлог искрсава просторна близина западнорловенских народа Франачком царству, те је временом, општи термин као идентитетски фактор у препознавању другог, постао мање адекватан.¹²⁴⁷ Одређене тенденције у том смислу могу се уочити и на примеру Јужних Словена.

У *Венецијанској хроници* Јована Ђакона, с почетка XI века, поред генеричког термина *Склави*, препознате су и конкретније етничке групације: Неретљани и Хрвати. На примеру Неретљана заправо је реч о географској идентификацији, о чему најречитије сведоче изрази *Sclavorum de insula Narrentis, Narentani Sclavi*, али и само *Narrentani*.¹²⁴⁸ Што се Хрвата тиче, за млетачког хроничара они су *Sclavi, Sclavi Croati* као и само *Croati*.¹²⁴⁹ Ови примери указују на постепено препознавање конкретних словенских групација у Далмацији.¹²⁵⁰ На једном месту за Хрвате се користи шири термин *Склави*, док су Неретљани прошли без словенског придевка, што се други пут уочава и на хрватском примеру.¹²⁵¹ Запажања Јована Ђакона су посве особена и слободно се може рећи да представљају изузетак од „правила“. Осим тога, не треба заборавити ни да је за овог, али и за друге италијанске хроничаре XI века, захумски кнез Михаило Вишевић био просто *dux*, односно *rex Sclavorum*.¹²⁵²

Генерички назив *Склави* користи и Рајмунд од Агилера за становништво између Истре и Драча, у које убраја и поданике *словенског* краља Бодина.¹²⁵³ Виљем Тирски донекле проширује Агилеров исказ, правећи разлику између словенског живља и далматинских Романа.¹²⁵⁴ О Словенима на истом подручју говори и *Књига о положају обала и форми*

¹²⁴⁴ *Idema Sorabae dicuntur a sorban, quod duplicem interpretationem designat. Nam Gallici appellant illam regionem Serviam, volentes dicere quod vincti per Nemroth veluti servi ejus ibidem fuissent locati; quod non videtur rationi congruere, cum non solum illa modicissima particula stripi sclavonicae, sed potius tota gens slavonica sibi obnoxia censeretur. Verius tamen creditur, quod Sorabae a Sarb, qui er Sorban nomen accepit, sicut a Juda Judaei, a Lech Lechitae, et caeteri nominantur. Kronika Boguchwała i Godysława Paska, 469–470.*

¹²⁴⁵ *Kronika Boguchwała i Godysława Paska, 469*

¹²⁴⁶ Mühle, *Slavs*, 54–55, 323–339.

¹²⁴⁷ *Ibidem*, 56.

¹²⁴⁸ *Iohannis Diaconi Chronicon*, 16, 17, 20, 22, 31. Разматрања о идентитету Неретљана доноси Живковић, *Неретљани*, 11–24, нар. 18–19. Вид. и Коматина, *Константин Порфирогенит*, 295–300.

¹²⁴⁹ *Ibidem*, 20, 23, 29, 30, 31.

¹²⁵⁰ N. Budak, *Identites in Early Medieval Dalmatia (Seventh–Eleventh Centuries)*, Franks, Northmen and Slavs. *Identites and State formation in Early Medieval Europe*, eds. I. H. Garipzanov, P. J. Geary, P. Urbanczyk, Turnhout, 234–235, мишљења је да употреба термина *Croati* у *Венецијанској хроници* зависна од извора који су Јовану Ђакону били на располагању. Односно, тиме би се објаснило одсуство хрватском имена у контексту догађаја у IX веку. Слично и код D. Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden – Boston 2010, 216–218.

¹²⁵¹ Као прво, аутор пише о миру између Словена (под којима подразумева Хрвате) и Млечана, а одвојено од тога о млетачком походу против Неретљана. На другом месту указује на пустошења далматинских градова од стране Хрвата и Неретљана. *Ibidem*, 20, 31.

¹²⁵² *Ibidem*, 23; *Annales Beneventani*, 175; *Lupi Protospatarii Annales*, 54; *Annales Baresenses*, 52

¹²⁵³ *Raimundus de Aguilers*, 235–236; *Chronica Monasterii Casinensis*, 766.

¹²⁵⁴ *Willermi Tyrensis Historia* I, 97; Фејић, *Западни писци и путници*, 119. Треба истаћи да Виљем Тирски под овим Словенима није мислио искључиво на Србе, већ уопштено на становништво ван јадранских градова.

нашег Средоземног мора, с почетка XIII века.¹²⁵⁵ Да је тамошње словенско становништво у очима западних писаца имало сопствени идентитет, најречитије показују вести Вартоломеја Енглеског о *Великој Склавији*. Наиме, он тамошње Словене дефинише кроз њихов нецивилизован начин живота, без обзира на њихову политичку или верску припадност. Притом, Вартоломеј има у виду првенствено становнике источне обале Јадрана.¹²⁵⁶ Изгледа да су ове представе, барем до одређене мере, обликовале западноевропско виђење словенског идентитета Срба. Осим тога, опште је познато да је од стране Дубровчана, макроетноним *Scravi* поистовећен са српским именом, што се одразило и на представе појединих западних писаца.

За почетак, издвајамо пример млетачког хроничара Мартина де Канала који усваја дубровачку терминологију, како у погледу територијалног, тако и на примеру етничког конструкта. Према његовим речима, Дубровчани су се током 1275. сукобљавали са *Склавима*, ратницима краља Рашке.¹²⁵⁷ Да је из Каналовог угла реч о синонимима, сведоче наводи да је краљ Рашке заправо краљ *Есклавоније*, па су самим тим његови поданици наведени као Словени. За барског архиепископа Гијома Адама они су припадници *грчке секте*, који Латине излажу разним недаћама.¹²⁵⁸ Сасвим је јасно да Адам на овом месту мисли на православне Србе. Упркос томе што раздваја концепте Склавоније и Србије, он ниједном речју не указује да под *Склавима* подразумева и неки други народ, као што су Хрвати. О *шизматичким* Словенима као поданицима краља Рашке, пише и ирски ходочасник Симон Фицсимонс.¹²⁵⁹ На први поглед, могло би се помислити да и он има у виду синонимију Срби/Словени, међутим, Фицсимонс зна да на источној обали Јадрана живи више словенских народа. То се види на основу констатације да највећи део Словена следи грчку веру.

О верским разликама међу њима, Фицсимонс се информисао посредством Вартоломејеве енциклопедије,¹²⁶⁰ а који упркос томе, не дефинише Словене према том критеријуму. У суштини, Фицсимонс је перцепцију о нецивилизованим Словенима, у ширем значењу тог етнонима, прилагодио ономе што је сазнао током боравка у Дубровнику, где су *Склавима* заправо сматрани *шизматички* Срби. Слична конструкција среће се и у витешком роману *Сицилијанац авантуриста*, где се у етничком погледу наглашава општија територијална компонента. У овом наративу, назив за житеље Рашког краљевства, које је смештено у *Есклавонији*, произлази из географског, а не политичког аспекта.¹²⁶¹

Поред тога, код појединих западноевропских писаца Срби су уопштено перципирани као један од словенских народа, што је средином XIII века истакнуто у анонимном *Опису земаља*.¹²⁶² Такође, донекле зачуђује што их Вартоломеј Енглески не набраја у свом списку словенских народа, иако саму Србију спомиње на релевантном месту.¹²⁶³ То није спречавало поједине писце, који су се ослањали на ову енциклопедију, да унутар наведене групације препознају и Србе, што се уочава на примеру *Описа источне Европе*.¹²⁶⁴ О словенском карактеру појединих балканских земаља, укључујући и Србију, пишу чешки и пољски хроничари у оквиру наратива о пореклу словенске расе, заснованог махом на библијским, али и грчко-римским мотивима.¹²⁶⁵ Посве особен пример јавља се у тзв. *Далимиловој хроници*, где се чешко порекло изводи од Срба, једног од народа, који је наводно учествовао у изградњи Вавилонског торња.¹²⁶⁶ Заправо, чешки хроничар је у овом случају словенско

¹²⁵⁵ Dalché, *Carte marine*, 150.

¹²⁵⁶ *De genuinis rerum coelestium*, 697; Mühle, *Slavs*, 333–334.

¹²⁵⁷ *La Cronaca dei Veneziani*, 702.

¹²⁵⁸ Kohler, *Brocardus*, 449, 485–486; Beazley, *Directorium* I, 823; II, 81, 97.

¹²⁵⁹ *Itinerarium Symoni Semeonis*, 36.

¹²⁶⁰ *Itinerarium Symoni Semeonis*, 36; Узелац, *Ирски ходочасник*, 72 и нап. 55.

¹²⁶¹ *L'Aventuroso siciliano*, 308, 316–317.

¹²⁶² Чекин, *Описание*, 215–216.

¹²⁶³ *De genuinis rerum coelestium*, 697. Додуше, аутор спомиње територијалну одредницу *Servia*.

¹²⁶⁴ *Анонимов опис*, 131.

¹²⁶⁵ *Kronika Boguchwała*, 469; *Pulkavova kronika češská*, 4; Mühle, *Slavs*, 340–370; cf. Mesiarkin, *Examining the Slavic identity*, 83–100;

¹²⁶⁶ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila* 1, 98, 105.

име заменио етнонимом Срби, што би значило да је два појма посматрао као синониме.¹²⁶⁷ Занимљиво је да се у два немачка превода *Далимилове хронике* среће израз *Winden*, германизован облик имена Венети, који је коришћен како за словенска племена у Полабљу, тако за Словене уопште.¹²⁶⁸ Другим речима, преводиоци су термин Срби заменили општијим и њима ближим етнонимима коришћеним за Словене. Самим тим, за њих, али и за самог аутора чешког оригинала, наведени изрази су имали исто значење.¹²⁶⁹

Потоњи хроничари не следе овај наратив, већ по узору на друге списе, попут *Великопољске хронике* и *Чешке хронике* Прибика Пулкаве, словенско порекло Срба уклапају у приповест о пореклу Чеха и/или Пољака.¹²⁷⁰ Такав приступ усвојио је Пиколомини у својој *Чешкој историји*, где међу словенске народе убраја Бугаре, Србе, Далмате, Хрвате и Босанце.¹²⁷¹ Међутим, у *Европи* то није случај. Дакле, на овом месту Срби нису споменути као један од *Илирских народа*, што на датом примеру подразумева класични пандан за Словене.¹²⁷² Срба нема ни на другом месту, где аутор спомиње православни огранак словенске расе.¹²⁷³ Треба узети у обзир да је у овом случају, тумачење српског имена доведено у корелацију са античким Трибалима, а не *Илирима*, тј. Словенима.¹²⁷⁴

У западној перцепцији словенског идентитета Срба, један од фактора идентификације представља језик. Важност језика као идентификационог критеријума препозната је још од стране позноантичких и раносредњовековних писаца. У том погледу, донекле модификована библијска приповест о Вавилонском торњу, имала је сврху појашњења језичке разноликости међу разним народима.¹²⁷⁵ Почетком XIV века, у том маниру препознат је *словенски*, односно у случају *Далимилове хронике* српски језик. Додуше, у овом случају је појам *jazyk* употребљен као ознака за народ.¹²⁷⁶ За Прибика Пулкаву, словенски (не српски!) језик представља један од 72 наречја, настала поделом након изградње Вавилонског торња. Управо су Словени према називу језика и понели име.¹²⁷⁷ Код Пулкаве је, дакле, језик основни фактор у дефинисању заједничког идентитета разних словенских народа, међу које се убрајају и Срби.¹²⁷⁸ У пољској средини, са друге стране, препознаје се извесна сличност, али

¹²⁶⁷ У већини сачуваних рукописа, укључујући најважнији Бечки, на оба релевантна места споменути су Срби. У најстаријем Кембричком и један век млађем Фрањевачком, у првом поглављу се јавља име Словена. Ипак у свим рукописима, укључујући Кембрички и Фрањевачки, на другом месту се спомиње српски језик, односно народ од кога је потекао легендарни Чех. Гавриловић, *О Србима*, 19, 26–27.

¹²⁶⁸ *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila/Di tutsch kronik von Behem lant wirt zcu rim wol bekant*, FRB III, 6, 257. Споменути термин хроничар употребљава и за Србе у Саксонији (Ibidem, 120–122). Cf. Mühle, *Slavs*, 48–50; R. Lencek, *The Terms „Wende-Winde“, „Wendisch-Windisch“ in the Historiographic Tradition of the Slovene Lands*, *Slovene Studies* 12/1 (1990) 93–94.

¹²⁶⁹ Детаљно код Гавриловић, *О Србима*, 27–28. С обзиром да се већ код Пулкаве уместо Срба јасно наводе Словени, пример из *Далимилове хронике* практично остаје усамљен. У сваком случају, његово схватање српског имена у ширем значењу није без одређене основе. Није искључено да је етноним *Срби* (Surbi) тридесетих година VII века пренео име на један шири политички савез полапских Словена, побуњених против франачке власти. Управо би такво општеполитичко значење српског имена одговарало примеру из *Далимилове хронике*. Ипак, ово питање и даље мора остати отворено. У том смеру: D. Džino, *Early Medieval Serbs in the Balkans. Reconsideration of the Evidence*, *Historical Studies on Central Europe* 3/1 (2023) 16–17; cf. Mühle, *Slavs*, 48–50.

¹²⁷⁰ *Joannis Dlugossii Annales* 1/2, 69–70, 338, нап. 14. Детаљније код: M. Bláhová, *Představy o Společném původu Čechů a Poláků ve středověké historiografii*, *Historia Slavorum Occidentis* 2 (3) 2012, 234–254; Mesiarkin, *Examining the Slavic identity*, 83–100.

¹²⁷¹ *Historia Bohemica*, 12.

¹²⁷² *De Europa*, 93.

¹²⁷³ Ibidem, 115.

¹²⁷⁴ ... *et Tribali seu Mysi, quos cum Seruios tum Rascianos appellant...* Ibidem, 27. Сам писац је овде, као и на другим местима у *Европи* недоследан. Наиме, иако Бугаре доводи у везу са античким Мизима, ипак их убраја међу православне Словене. Ibidem, 115.

¹²⁷⁵ W. Pohl, *Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity*, *Strategies of Distinctions: The Construction of ethnic Communities 300–800*, eds. W. Pohl, H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 1998, 22–27.

¹²⁷⁶ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila* 1, 106; J. Pečírková, *Staročeská synonyma jazyk a národ*, *Listy filologické/Folia philologica* 92/2 (1969) 126–130.

¹²⁷⁷ Тачније, Пулкава истиче да су Словени име понели по словенским изразима за *печ* (slowo), односно *печи* (slova). *Pulkavova kronika česká*, 4.

¹²⁷⁸ Žůrek, P. Rychterová, *Slavonik and Czech Identity*, 237–238.

се не негирају ни разлике међу словенским језицима.¹²⁷⁹ Са друге стране, одређена запажања имају и писци несловенског порекла. Вартоломеј Енглески истиче да се словенски народи разликују по вери, али да су слични по питању језика и обичаја.¹²⁸⁰ Понегде се изричито указује на истоветност језика којим говоре разни словенски народи. На основу тога, аутор *Описа источне Европе* закључује да је словенски један од најраспрострањенијих језика на свету.¹²⁸¹

Дакле, наведени писци Србе виде као народ, који је са осталим Словенима сродан по пореклу и у мањој или већој мери, језику. Међутим, намеће се важно питање: У којој мери су Срби из перспективе хроничара словенског порекла доживљавани као *други*? Штавише, и поједини странци, који су стварали у западнословенској средини, такође су имали свест о наведеном. Карактеристичан је пример Филипа Калимаха из чијег се казивања промаља и глас *другог*. У оквиру нарације о доласку изасланика деспота Ђурђа у Будим, ради исказивања покорности новом угарском краљу Владиславу Јагелонцу, писац наводи речи које су у деспотово име пренели његови људи. Наиме, српски посланици су указивали на сродство са Пољацима, по језику и пореклу.¹²⁸² Иако на први поглед ови наводи сугеришу на одређен степен „словенске свести“ у српској средини, ипак изгледа вероватније да је сам Калимах исконструисао гласове *другог*, водећи се вестима ранијих хроничара о споменутим везама међу словенским народима.¹²⁸³

Треба напоменути да је термин *Склави*, барем када је реч о писцима несловенског порекла, сам по себи доживљаван као инфериорна категорија. Овакве тенденције су на западнословенском примеру приметне још у IX веку. Заправо, негативне представе о начину живота, манирима и уопште обрасцима понашања, довеле су до стереотипизације наведеног појма.¹²⁸⁴ То се у значајној мери одразило и на Јужне Словене, о чему ћемо подробније писати у једном од наредних одељака. За сада вреди истаћи да се то посебно односи на житеље источне обале Јадрана, а за које се још у *Хроници* Јована Ђакона, а затим и код Вартоломеја Енглеског, везује стигма разбојника. Такву слику су у значајној мери обликовала запажања Рајмунда од Агилера о недаћама првих крсташа.¹²⁸⁵ Словенска стигматизација није заобишла ни поданике српских владара, којима се од стране одређених аутора (Гијом Адам, Симон Фицсимонс) додељује и верска категорија *шизматика*. То нас уводи у причу о западном доживљају српског менталитета, а самим тим и факторима који су утицали на обликовање слике *другог*.

Трибали: Пре тога, потребно је размотрити позадину класичне терминологије која се среће у делима хуманистичких аутора XV века. Међутим, и три века пре тога срећу се сличне перцепције, додуше на примеру Словена из српског Приморја. У *Књизи о положају обала и форми нашег Средоземног мора* Словени су представљени као житељи Далмације, али је њихово порекло доведено у везу са античким Дарданцима. Аутор је у нарацију о тројанском пореклу овог античког народа, коју је у III веку забележио римски географ Солин, увео и

¹²⁷⁹ *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, 469.

¹²⁸⁰ *De genuinis rerum coelestium*, 697.

¹²⁸¹ *Notandum autem hic quod Rutheni, Bulgari, Rasenses, Sclavi, Bohemi, Poloni et Pruzeni loquuntur unam et eandem linguam scilicet Sclauonicam, ex quo patet quod lingua Sclauica maior est et diffusior omnibus linguis mundi.* Анонимов опис, 131.

¹²⁸² ... *de cognitione originum ac linguae cum Polonis.* *Philippi Callimachi De Rebus*, 32. Како смо већ истакли, тешко да су деспотови посланици у том тренутку били у Будиму.

¹²⁸³ Томе у прилог говори и да су готово идентичне речи краљу Владиславу упутили и изасланици босанског краља Твртка II. *Ibidem*, 31; cf. *Mühle, Slavs*, 388–389.

¹²⁸⁴ *Mühle, Slavs*, 58.

¹²⁸⁵ Осим тога, не треба губити из вида да је на простору Далмације постојала дистинкција између градског романског и околног словенског живља, што су примећивали и поједини писци попут Јована Ђакона. Управо у тој дистинкцији треба тражити корене дубровачке праксе, да се за суседну Србију и њено становништво употребљава опште словенско име. Другим речима, Дубровчани су словенски идентитет околног нероманског живља, по аутоматизму пренели и на Србе у унутрашњости. Ово занимљиво питање завређује посебну пажњу и излази из оквира овог истраживања.

Словене.¹²⁸⁶ Стога, он је етнички и географски опис античког аутора прилагодио приликама времена у којем је писао. Највећим делом, хуманистички аутори су простор Србије посматрали кроз дискурс о *Горњој Мизији*.

На почетку *Европе*, Пиколомини указује на терминолошку повезаност између класичних и њему савремених имена народа, који су улазили у састав *Угарског царства*. У том смислу, житеље римске провинције Далмације доводи у везу са Словенима, што, како смо видели, представља опште место у западном наративу. Поред тога, као класични еквивалент етнонима Срби/Рашани наведена су имена трачких племена *Трибала или Миза*.¹²⁸⁷ Наведену синонимију, аутор објашњава некадашњим присуством Трибала на простору где су у његово време живели Срби/Рашани.¹²⁸⁸ Овде, дакле, уочавамо још једну Пиколоминијеву недоследност. На конкретном примеру, Мизи више не представљају класичну спону са Србима, већ се доводе у везу са суседним Бугарима. Треба имати у виду да Пиколомини и неки други писци имају у виду поделу на две Мизије, од којих се *Mysia Superior* изједначава са територијом Србије, док се *Mysia Inferior* односи на Бугарску.¹²⁸⁹ Нешто касније, вероватно посредством Пиколоминија, Бонфини усваја термин *Трибали* као анахрони назив за Србе, премда тај моменат није нарочито изражен у његовим *Декадама*. Наиме, када пише о Мехмедовом походу на Београд, аутор истиче да је султан пре тога прошао преко *Трибала*, односно земље Срба.¹²⁹⁰ У епизоди о орођавању Вукановића и Арпадоваца, хуманистички писац одступа од претходног обрасца, те усваја етноним *Македонци* као класични пандан за Србе, док су, са друге стране, Угри постали *Скити*.¹²⁹¹

Употреба архаичног термина *Трибали* за Србе не представља новину у средњовековној историографији. Наиме, тежња ка архаизацији и класицизовању имена страних народа, карактеристична је појава у византијској историографији. На овај начин, византијски писци су демонстрирали своје познавање античке историографије, али су истовремено, употребом архаичних варварских имена, истицали легитимитет царске власти над новим варварима. То је посебно истакнуто на примеру народа који су своје државе засновали на подручјима римских провинција на Балкану.¹²⁹² Употреба етнонима Трибали за Србе (као и Мизи за Бугаре),¹²⁹³ без сваке сумње има византијске корене. Упркос традиционалној нетрпељивости, која је кулминирала латинским освајањем Цариграда (1204) везе између Западне Европе и Византије, премда на моменте отворено непријатељске, никада нису биле прекинуте. Период појачане турске претње, путовања византијских царева на Запад, али и неутољива глад хуманистичких писаца за културом античке Грчке, утицао је на интензивирање међусобне интеракције. Притом, многи хуманисти су се одважили на учење грчког језика, што им је и омогућило упознавање са делима класичних писаца.¹²⁹⁴

Један од цариградских ученика, Франческо Филелфо (1398–1481) је у својој епистоларној заоставштини оставио вредне податке о Србима и њиховој улози у балканским збивањима у првој половини XV века.¹²⁹⁵ Од посебног је значаја његово поистовећивање

¹²⁸⁶ Вид. нап. 146.

¹²⁸⁷ ... et Tribali seu Mysi, quos cum Seruios tum Rascianos appellant... De Europa, 27.

¹²⁸⁸ Tribalos autem eos colliuse campos, in quis uel Rasciani, modo ule Seruii sedes habent, nemo negabit, qui scripta Veterum presenti rerum statui coaptauerit. Ibidem, 59.

¹²⁸⁹ Ibidem; I Commentari I, 176; Bonfini, Rerum II, 21, 59, 60, 83, 114, 181, 248; Ransano, Epithoma, 55, 75, 83.

¹²⁹⁰ Bonfini, Rerum III, 183. Пре тога наводи да рела Чибрица дели Трибале од Миза, што се наводи и у Калимаховој *Историји* (*Historia de rege Vladislao*, 138, 140). Бофини је овај податак преузео од пољског хуманисте, а можда и директно из латинског или италијанског превода *Географије* Клаудија Птолемеја (средина II века). Сам Птоломеј је у трећој књизи свог списка, ову реку ову навео као границу између две Мезије. Claudius Ptolemy, *The Geography*, transl. & ed. E. L. Stevenson, New York 1991, 82–83.

¹²⁹¹ Bonfini, Rerum II, 203.

¹²⁹² A. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013, 112–113, 116.

¹²⁹³ ВИИИЈ VI, 18–19, 30, 139 и нап. 110 (И. Ђурић); Chalkokondyles, *The Histories*, 32–33, 38–41. Вид. Николић, *Византијски писци*, 120–122. Уп. Коматина, *Србија и Дукља*, 159–186.

¹²⁹⁴ Bisaha, *Creating East and West*, 94–104.

¹²⁹⁵ S. Costanza, *I Serbi e la guerra al Turco nelle epistole di Francesco Filelfo*, ЗРВИ 59 (2022) 185–210.

Трибала и Срба, што се запажа у неколико писама. Поред тога, код њега провладава формула *in Triballos*, где је етноним наведен у функцији топонима.¹²⁹⁶ Дакле, претпостављамо да је Пиколомини о византијској пракси на примеру алтерације Трибали/Срби могао дознати преко Филелфа, са којим је одржавао пријатељске везе.¹²⁹⁷ У сваком случају, Пиколоминијево истицање директне везе између Трибала и Срба, требало је да истакне континуитет у присуству варварског народа на територији, која је по природи ствари била део *Угарског царства*. Овим се практично истиче легитимитет угарске, односно незаконитост турске власти над балканским народима.¹²⁹⁸ Треба имати на уму и да је Пиколомини, додељивањем архаичних имена, Србе и њихове суседе означио варварским жигом.

Бугари: Дужну пажњу треба посветити још једном етнониму, који се на одређен начин може довести у везу са Србима. У науци махом преовладава мишљење да израз *Бугари* представља неку врсту збирног назива, односно макроетнонима за житеље Поморавља у XI и XII веку,¹²⁹⁹ уз супротна мишљења о чисто географском значењу овог термина.¹³⁰⁰ Када смо говорили о значењима појма *Бугарска* у делима крсташких писаца, указали смо да су они били свесни некадашњег политичког значаја Првог бугарског царства. Протоком времена, наведени појам је наставио да фигурира у свести западних аутора, али искључиво као географско подручје под политичком влашћу Цариграда. Томе је можда највише допринело преовлађујуће присуство бугарског политичког елемента, како на простору Поморавља, тако и у другим деловима византијског Балкана.¹³⁰¹ О *Бугарима* дуж *Цариградског друма* највише података је остало сачувано у *Историји* Алберта из Ахена, који како смо видели, говори о *Бугарском краљевству*.¹³⁰² Премда је међу овим *Бугарима* било и српског живља,¹³⁰³ подаци о Србима, као једној од етничких скупина на датом простору, срећу се тек у Ансбертовом спису, а убрзо и код Арнолда из Либека.¹³⁰⁴ Заправо, он Србе спомиње као једини народ у *Бугарској шуми*. Можда разлог треба тражити у Арнолдовом наративу који гради око споменуте етимологије имена Срба (*Servi*).

Из његовог угла, бугарски етноним је замењен термином *Срби*, који се у датом контексту не среће у ранијим списима. Већ код Ансберта не постоји генерички назив, него се појављују појединачни етноними: Грци, Срби, Бугари и Власи.¹³⁰⁵ Међутим, искључиво су *Бугари*, очигледно у генеричком значењу тог појма, присутни у писму пасавског епископа Дитполда, али и млађим списима, као што је *Хроника* Отона од Св. Бласина.¹³⁰⁶ Овде су улогу Арнолдових Срба, са којима су се сукобљавали војвода Хенрих Лав, али и сам цар Фридрих, преузели Бугари. Дакле, то довољно говори у прилог чињеници да из угла западних писаца готово да и није било разлике међу етничким групама у Поморављу. Њихов идентитет је углавном препознат као бугарски, што је на првом месту последица раније политичке доминације Бугара на датом подручју.¹³⁰⁷ Попут етнонима *Склави*, и овај термин

¹²⁹⁶ Ibidem, 187, 189, 191, 192, 197, 202.

¹²⁹⁷ D. Marsh, *Francesco Filelfo as Writer of Invective*, Francesco Filelfo, Man of letters, ed. J. de Keyser, Leiden – Boston 2018, 174–190.

¹²⁹⁸ Cf. Petkov, *Infidels*, 223–225.

¹²⁹⁹ Petkov, *England*, 96; Е. Койчева, *Българите върху етническата карта на Балканите през XI–XII век според латинските извори*, *Studia Balcanica* 27 (2009) 163; Узелац, *Крсташии и Срби*, 15.

¹³⁰⁰ Коматина, *Појам Бугарска*, 55; Коматина, *Срби на путу крсташа*, 63.

¹³⁰¹ Койчева, *Българите*, 153–156.

¹³⁰² Albert of Aachen, *Historia*, 10, 14, 588, 626.

¹³⁰³ О присуству Срба у Поморављу, као и у близини Саве и Дунаве говоре византијски писци. Вид. Коматина, *Срби*, 60; Одређене сумње по том питању исказује Узелац, *Крсташии и Срби*, 17, нап. 20.

¹³⁰⁴ *Historia de expeditione*, 28; *Arnoldi Chronica*, 118–119.

¹³⁰⁵ *Historia de expeditione*, 28; cf. *Historia peregrinorum*, 132, где на датом месту српско име изостаје.

¹³⁰⁶ *Chronicon Magni Presbyteri*, 509; *Otonis de Sancto Blasio Chronica*, 46–47.

¹³⁰⁷ И сам Ансберт, који, како смо видели препознаје етничку шароликост у *Бугарској*, на моменте употребљава етноним *Бугари* у ширем значењу тог појма. *Historia de expeditione*, 61–62.

губи политичко значење и постаје чисто географска категорија, како је и доживљаван у делима западних писаца.

2.2. Особине

Поред терминолошких фактора који су превазилазили оквире етничке или географске идентификације, западни писци су имали шта да кажу и о конкретним особинама становника средњовековне Србије. У овом одељку, анализираћемо елементе другости који се могу подвести под конвенционални термин „средњовековна етнографија“. У том смеру, настојаћемо да испитамо како су западни аутори видели манире, обичаје и уопште начин живота Срба као културно различитог *другог*.¹³⁰⁸ Подаци те врсте превасходно су заступљени у делима путописног карактера, било да је реч о писцима који су лично боравили на тлу и/или суседству Србије, или онима који су писали на основу извештаја очевидаца.

Подаци о Србима, који се условно речено могу сврстати у домен средњовековне етнографије, сежу од времена Првог крсташког похода. Крсташки писци, своју слику граде на основу интеракције између крсташких вођа и њихових људи са локалним становништвом *Склавоније* и *Бугарске шуме*. Као што смо нагласили, негативна искуства западних племића и витезова, сврстала су термине *Склави* и *Бугари* у домен стереотипа. За почетак, видећемо шта ови аутори имају да кажу о словенском живљу у Далмацији, а самим тим и Србији краља Бодина. Посве негативна слика о локалном словенском становништву, среће се још у делу Јована Ђакона, који је, како смо више пута истакли, своје дело заснивао на старијим изворима. Другим речима, његове представе о Словенима добрим делом су утемељене на претходним подацима.¹³⁰⁹ У претходном одељку навели смо примере из његове *Хронике* о сукобима млетачких власти са неретљанским Словенима и Хрватима. Кулминација ауторовог става, најбоље се запажа у констатацији о Словенима као најгорем народу (*pessimus gens*).¹³¹⁰

Ништа срдачније мишљење не дели ни Рајмунд Агилер, који Словене, након непријатног сусрета са њима, описује као диваљ и прост народ (*agrestes et rudes sunt*) склон разбојништву и крађи.¹³¹¹ Оваква слика словенског живља на источној обали Јадрана, одржала се и у потоњим вековима, те је своје место нашла у енциклопедији Вартоломеја Енглеског.¹³¹² Наведена сведочанства Словене представљају као нецивилизован, односно варварски народ, без готово икакве социополитичке организације. И за аутора *Књиге о положају обала* је било природно да Словене укључи у Солинов наратив о варварским Дарданцима.¹³¹³

Извесних подударности имају и представе присутне у делима писаца који приповедају о проласку крсташа кроз *Бугарску шуму*. Алберт из Ахена на више места предочава о сукобима крсташа са тамошњим становништвом, с тим што сам признаје да је у највећем броју случајева реч о бугарском одговору на понашање западних војника. Тако су крсташки

¹³⁰⁸ Разним аспектима средњовековне „етнографије“ у новије време је посвећена значајна пажња, почев од прилога у часописима и зборницима радова, преко посебних студија. Ипак, интересовања медијиста, али и истраживача ране модерне епохе махом су усмерена ка западневропском виђењу азијских народа. Овом приликом упућујемо на следећа издања: *Medieval Ethnographies. European Perception of the World Beyond*, ed. J. P. Rubiés, London – New York 2016²; *Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, eds. K. A. Raaflaub and R. J. A. Talbert, Oxford 2010; S. A. Khanmohamadi, *In Light of Another's World. European Ethnography in the Middle Ages*, Philadelphia 2016; Philipps, *Before Orientalism*. О византијској етнографији вид. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity*.

¹³⁰⁹ О изворима Јована Ђакона: Paziienza, *Archival Documents as Narrative*, 27–50.

¹³¹⁰ *Iohannis Diaconi Chronicon*, 20.

¹³¹¹ *Raimundi de Aguilers Historia*, 235–236. Виљем Тирски свој извештај гради на Агилеровом извештају, истакавши да је реч о веома дивљем, пљачкашком народу, који је био навикнут на пљачку. *Willermi Tyrensis Historia* I, 97.

¹³¹² *De genuinis rerum coelestium*, 697.

¹³¹³ Вид. нап. 146.

Валтера Санс Авоара, услед недостатка намирница кренули са отимањем стоке од локалаца. Такође, један од наредних сукоба десио се код Ниша, када су се активно укључиле и византијске власти. Међутим, Алберт поново признаје да су ватру потпалили крсташи, односно Немци из Швапске, који су се након сукоба са једним Бугарином, одважили да запале седам млинова и околне куће.¹³¹⁴ Албертова објективност и рекло би се, извесна наклоњеност према *другом*, најбоље се види у наводима да се део локалног живља прикључио војницима крста. Опет, он се не либи ни да укаже на њихову суровост, о чему говори и паљење цркве у којој се задесило чак 120 крсташа, од којих је половина страдала.¹³¹⁵

Умерена и у значајној мери реалистична слика Алберта из Ахена бива замењена оштријим тоновима немачких аутора с XII краја и почетка XIII столећа, када на тлу *Бугарске шуме* постају видљиви и Срби. У томе посебно предњачи Арнолд из Либека, у свом опису похода саксонског и баварског војводе Хенриха Лава. Како је већ речено, Србима је у Арнолдовој *Словенској историји* додељен статус *Белијалових синова*. Ова фраза је током средњег века означавала отпаднике од свега што је морално и у складу са цивилизацијским манирима. Од стране овог хроничара, Срби су жигосани као најгори преступници без Божијег јарма, привучени телесним уживањима.¹³¹⁶ Интересантно је да Арнолд ову фразу користи и на другим примерима. Самим тим он Србе ставља у раван са најамницима келнског архиепископа Филипа, који су чинили злодела по Саксонији, рушећи цркве, пљачкајући гробове и палећи куће. Њиховог дивљаштва нису биле поштеђене ни *Христове невесте*.¹³¹⁷ Такође, опаска да су Срби *окрутнији од дивљих звери* (*bestiis etiam agresitores*) доведена је у везу са природом простора који су они насељавали, што се, како ћемо показати, среће и у делима других писаца.¹³¹⁸ За либечког опата је, као што смо указали, име Срба (*Servi*) главна спона која их повезује са служењем свему што је противно цивилизацијским начелима.¹³¹⁹

Премда говори о препадима *Грчића, Срба, Бугара и Влаха* на крсташке одреде, Ансберт своју нарацију гради на нешто другачијим основама. Из његовог угла главни непријатељ нису ови *полуварварски* народи већ представници византијских власти, по чијем налогу су ови и поступали.¹³²⁰ Израз *semibarbari*, у дословном значењу „полуварвари“, могао би се довести у везу са византијском реториком за стране народе, који су своје устаљене обрасце живљења пригอดили културолошким начелима средине у којој су живели. Односно, као житељи пограничних зона Царства, они су признавали врховну власт *romeјског* цара, премда на тај начин нису добијали идентитет *Ромеја*.¹³²¹ Да ли је исту перцепцију имао и Ансберт, или у његовом случају наведени израз има и одређене верске импликације? За писце његовог времена и окружења, религијска конотација термина *barbari* није била реткост. Не треба пренебрегнути ни чињеницу да се традиционално значење овог појма практично стопило са

¹³¹⁴ Aalbert of Aachen, *Historia*, 10, 18, 20.

¹³¹⁵ Ibidem, 10. О овим догађајима: Узелац, *Крсташи и Срби*, 49–63.

¹³¹⁶ *Arnoldi Chronica*, 118; Узелац, *Чувај се Белијалових синова*, 103–104; Scior, *Das Eigene und das Fremde*, 296–297.

¹³¹⁷ Арнолд спомеути израз доводи везу и са разбојницима који су 1205. упали у манастир Св. Егидија у Брауншвајгу. *Arnoldi Chronica*, 133, 214–215. Такође, на тај начин су од стране Виљема Тирског били жигосани и немачки крсташи који су током 1096. започели сукоб код Ниша. *Willermi Tyrensis Historia* I, 52; Узелац, *Крсташи и Срби*, 58, 138.

¹³¹⁸ *Arnoldi Chronica*, 118. Фразе о дивљаштву одређеног народа и поређење са зверима није реткост у западној мисли. Тако се рецимо може срести на примеру Угара. *Epistolae duae R. AD. D. Episcopum Virdunensem*, PL 131, 968; Weeda, *Ethnicity*, 151; cf. E. Csukovits, *Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages*, Roma 2018, 17–25.

¹³¹⁹ На пренагледу слику коју је Арнолд имао о Србима указује Scior, *Das Eigene und das Fremde*, 297; Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen*, 11.

¹³²⁰ *Historia de expeditione*, 28.

¹³²¹ У основном значењу, старогрчки термин *mixobarbaroi* односио се на Грке који нису били грађани Атине, али су признавали њену хегемонију. Вид. нап. 184, као и рад Н. Ahrweiler, *Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads*, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, eds. Н. Ahrweiler, А. Е. Laiou, Washington 1998, 1–15.

средњовековним поимањем нехришћанског другог.¹³²² У том погледу, поред ове одреднице, често фигурира и религијски термин *paganī*.¹³²³ Конкретно у *Историји похода*, присутне су обе одреднице у виду синонима за муслимане.¹³²⁴ Када се то узме у обзир, произлази да изразом *полуварвари*, Ансберт на неки начин умањује „варварство“ Срба из *Бугарске шуме*, делом и због намере да као главне такмаце војника крста представи Грке, *лажне хришћане*.¹³²⁵ Дакле, полуварварство Срба носило је конотацију народа који припада другом верском и цивилизацијском миљеу, али који није представљао варваре у пуном значењу те речи, као што је случај са муслиманима. Корак даље у том погледу предузима магистар Толозано из Фаенце, који укратко бележи Барбаросин пролазак кроз Угарску, Рашку (*Rossiam*), *Куманију*, *Другувитију*, Бугарску, *Романију* и Турску. За овог хроничара, сви народи који живе у наведеним земљама су означени као дивљи и варварски.¹³²⁶ Срби, дакле, деле особине са суседним народима, али и онима које Ансберт назива паганима. Осим тога, овде су присутне и алузије на дуалистичке покрете код Бугара и Другувита (*Drogonciam*)¹³²⁷ па је целокупну перцепцију о наведеним народима, највећим делом обликовала верска компонента. Подсећамо да су се ходочасници и крсташи у *Бугарској шуми* сретали и са номадским народима, Печенезима и Куманима, који су такође окарактерисани као дивљи и безбожни варвари.¹³²⁸

Негативна слика присутна је и код Виљема Тирског, чији утисци нису у вези са крсташким походом, а самим тим ни са представама о становништву *Бугарске шуме*. Напротив, његова перцепција је обликована кроз призму српско-византијских односа.¹³²⁹ Дакле, Срби су представљени као примитивно друштво које није упознато са вештинама обраде земље. Везани су за планине и шуме у којима живе, а своје станиште напуштају искључиво ради пустошења околних крајева. Њихове главне особине су смелост и ратоборност (*ut sunt audaces et beliciosi viri*).¹³³⁰ У Виљемовом казивању доминантну улогу има географски детерминизам, односно утицај просторних карактеристика на менталитет становништва. То се, као што смо истакли, уочава и у *Хроници* Арнолда из Либека. У оба случаја, начин живота и понашања српског живља приказан је кроз топос *звери*. Током XIII и XIV века овај мотив је постао опште место у западноевропским представама о народима на европској периферији.¹³³¹

Перцепција српског менталитета кроз слику просторног окружења има и нешто другачије литерарне обрасце. Наиме, у делима појединих писаца постоји извесна дихотомија између представа простора и људи који га насељавају. У поглављу *Простор* указали смо на казивање Одона из Деја који подручје *Бугарске шуме* приказује у изразито пријатном маниру.

¹³²² W. R. Jones, *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*, Comparative Studies in Society and History 13/4 (1971) 387–392, 397; R. Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*, London 1994², 23; M. Boiletsi, *Barbarism and its Discontents*, California 2013, 87–89.

¹³²³ R. Bartlett, *The Conversion of a Pagan Society in the Middle Ages*, History 70 (1985) 199–200, нар. 65; Jones, *The Image*, 388–389, нар. 65.

¹³²⁴ *Historia de expeditione*, 1, 6, 24, 31, 44. Под паганима, Ансберт је имао у виду турске и вероватно куманске најамнике византијског цара.

¹³²⁵ *Historia de expeditione*, 31.

¹³²⁶ *Perrexit ergo per Ungariam, Rossiam, Commeniam, Blachiam, Drogonciam, Romaniam, Turchiam. In his itaque regnis omnibus cum feris et barbaris nationibus infinita et maxima commisit prelia. Cronicon Faventium*, 63. Вид. и нар. 142.

¹³²⁷ P. Czarnecki, *The Doctrine of the „Ordo Slavoniae“ in Light of Western Sources and the Issue of the Origins of the Dualist Heresy in Bosnia*, Studia Ceranea 12 (2022) 11–28.

¹³²⁸ *Vita Lietberti*, 854; *Albert of Aachen*, 14, 18, 20; *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*, ed. G. Waitz, MGH SS 6, Hannoverae 1844, 220.

¹³²⁹ Подсећамо да је Виљем своје податке о Србима највероватније црпео од византијске стране. Вид. литературу из нар. 98.

¹³³⁰ *Willermi Tyrensis Historia* I, 946–947.

¹³³¹ Ова реторика потиче још од чувеног римског беседника Марка Тулија Цицерона, коју су усвојили средњовековни мислиоци попут Алберта Великог, Бернара из Клервоа и Томе Аквинског. Jones, *The Image*, 397–398; Weeda, *Ethnicity*, 241–244; S. Phillips, *The Outer World in the Middle Ages*, Medieval Ethnographies, 51–52.

Насупрот томе, како је била ненасељена, њена добра су остала неискоришћена.¹³³² Одонову нарацију о проласку кроз *предивну и пребогату земљу* пратили су негативни утисци о *превртљивим Грцима*, као и народима Печенга и Кумана који су сталним препадима наносили велике губитке војницима крста.¹³³³ Аутор је, вођен утиском реалних дешавања, у свој топос о *земљи меда и млека*, укључио чиниоце који су нарушавали ову идеалну слику. Сличне импликације срећу се код позних крсташких писаца, Анонима и Гијома Адама, који је нарочито издашан у опису добара којим обилује држава Немањића. У основи, и један и други доносе слику рудиментарног друштва, које живи у кућама од сламе и дрвета и конзумира намирнице својствене варварским народима.¹³³⁴

Дакле, кроз слику топоса земље која обилује свим добрима, истиче се дихотомна слика о њеним житељима који одбијају да користе природна богатства, односно не заслужују да уживају у њеним благодетима. У том смислу, сасвим је оправдано било одузимање земље изобиља из руку варвара и то од стране оних коју су достојни да уживају у Божијим даровима.¹³³⁵ Заправо, наведена дихотомија је са собом носила поруку снажног подстрека за освајање варварске и шизматичке земље, каква је у очима Запада била држава Немањића.

2.3. Ратне вештине

Запажања о војним способностима српских ратника имала су сличну улогу. Практично, та слика није много одударала од представа о варварском менталитету Срба. У почетку, она се заснивала на вредносним судовима о становницима *Склавоније* и *Бугарске шуме*, као примитивним, али довољно организованим разбојницима, који су се кретали у групама и сталним заседама ометали пролазак крсташа. Иако нису били довољно храбри да се упусте у отворену борбу, то их није спречавало да се наметну као стална дистракција војницима крста, често им задајући велике губитке.¹³³⁶ Уз то, јавља се и моменат примитивног наоружања, оличен у отровним стрелама, које су Срби користили против људи Херниха Лава и цара Фридриха. Како сликовито запажа Арнолд из Либека: *Поседују отровне стреле и кога (помоћу њих) ране, тај смрт избећи не може.*¹³³⁷ Што се тиче српске тактике, Арнолд говори о подели на четири одреда, као и застрашивању војводиних људи дизањем застрашујуће и неподношљиве буке. Кукавички моменат Срба наступио је након погибије њиховог вође, када су се дали у бекство. Природно, либечки опат је то видео као одраз Божије воље.¹³³⁸

Као што смо видели, наратив о подмуклим разбојницима, којима је основни мотив пустошење околних крајева пружа и Виљем Тирски.¹³³⁹ Такав угао гледања савршено одговара неким каснијим подацима о српским војним способностима и њиховој тактици.

¹³³² *De profectone Ludovici VII*, 32.

¹³³³ *Ibidem*, 40; Узелац, *Крсташи и Срби*, 112.

¹³³⁴ Kohler, *Brocardus*, 477–480; *Анонимов опис*, 123.

¹³³⁵ ... *ubi dominus Carolus haberet Grecorum imperium, confederatione facta cum rege Hungarie idem dominus Carolus ex altera parte de facili haberent et subiugarent omnes illas scismaticas et barbaras nationes que tam opulenta et barbaras nationes que tam opulenta et delicata regna sicut iniusti possessores occupant.* *Анонимов опис*, 132. Идеје о „обећаној земљи“ и примитивном народу представљале су опште место у етнографским списима средњовековног Запада. Још крајем XII века јављају се у енглеској средини, а њихов главни весник био је Гиралд из Камбрије са својим представама о Ирцима и Велшанима. R. Bartlet, *Gerald's Ethographic Achievement*, *Medieval Ethnographies*, 231–272; Kanmohamadi, *In Light's of Another Word*, 37–56; Weeda, *Ethnicity*, 224–225, 249–251; Сливковите су речи Отона Фрајзиншког, који се уз дозу презира чудно Божијој вољи, да тако дивну земљу као што је Угарска, дарује тако варварском и дивљем народу. *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris*, 369; Csukovits, *Hungary and the Hungarians*, 23, 159.

¹³³⁶ *Nec facile nostris militibus armatis erat latrones inermes, locorum scientes, per abrupta montium et condensa sylvarum persequi; sed assidue eos sustinebant, nec pugnare valentes, nec sine pugna esse poterant.* *Raimundus de Aguilers*, 236.

¹³³⁷ *Tela enim habent toxicata, et quicquid vulneraverint mortem evadere non potest.* *Arnoldi Chronica*, 119. Уп. Фејић, *Западни писци и путници*, 121.

¹³³⁸ *Arnoldi Chronica*, 118–119.

¹³³⁹ *Willermi Tyrensis Historia I*, 946–947.

Говорећи о угарском походу на Србију (1359), Матео Вилани истиче да је српски краљ избегавао отворену битку, те да се са својим људима повукао у околне шумске утврде, одакле су вршени препади на збуњене Угре. Дакле, герилски начин ратовања, хроничар представља као уобичајену тактику српских војника, која је била штетна само по оне коју би се усудили да их нападну.¹³⁴⁰ Са друге стране, ово, макар и симболично признање успешности српске тактике, не може се срести у *Опису источне Европе*. Наиме, ту је наглашен контраст између физичког изгледа Срба и њихове војне способности, која је према Анониму, готово непостојећа. Наиме, један вичан оружју, њих 50 би натерао у бег, сликовито је записао анонимни аутор.¹³⁴¹ Такво поређење одаје утисак извесне „феминизације“ српских војника, које је директно наглашено на грчком примеру. Наиме, аутор сугерише да су Грци готово као жене, односно да уопште нису вешти на оружју.¹³⁴² На неспособност српских ратника указује и Гијом Адам, који додуше, у нарацију уводи број од око 7.000 француских војника, који би, додуше уз помоћ Албанаца и Латина, без потешкоћа покорили *Рашко краљевство*.¹³⁴³ Упркос надменом тону, барски архиепископ несвесно признаје да зарад испуњења овог циља, француске снаге нису биле довољне.

Знања и представе западних писаца добијају другачије рухо током XV века. У описима Косовског боја, Срби су заједно са кнезом Лазаром, махом представљени као одважни ратници, који жртвују своје животе зарад заштите хришћанства. Тако је од стране неких аутора, чин убиства турског владара приписан српском кнезу, али и најхрабријем ратнику из његове војске.¹³⁴⁴ Иако је слика Срба као хришћанских јунака делом прихваћена у западном наративу о Косовском боју, чак и у каснијим списима,¹³⁴⁵ ипак није необично да у тој улози буду споменути Угри и/или Немци.¹³⁴⁶ Западноевропском аудиторијуму, угарско и/или немачко порекло хришћанског јунака свакако је изгледало прихватљивије. Понеки податак о ратној вештини Срба може се срести у контексту хришћанско-турских окршаја током друге половине XV века. Ђовани Таљакоцо међу браниоцима Београда 1456. идентификује и *шизматике*, и то као најжешће турске такмаце, који су код ових изазивали огроман страх. То је било оправдано, јер су Срби, како Таљакоцо запажа, били највештији стрелци.¹³⁴⁷ Дијаметрално супротну слику одаје податак из појединих јужнонемачких наратива (друга половина XV века) о учешћу 15.000 српских трупа у бици код Никопоља, на страни Турака Османлија. Ипак, чини се да је домет ставова Ханса Шилтбергера, у овом случају био прилично ограничен.¹³⁴⁸

Неки други наративи бележе учешће Срба у угарским војним походима у Чешкој и Аустрији, како у Жигмундово, тако и за време краља Матије Корвина. Из њихових казивања

¹³⁴⁰ *Il quale in campo non osò comparire, ma con tuta sua gente si riduse, secondo loro costume, alle fortezze delle boscaglie, ove non potieno essere impediti, senza smisurato disavvantaggio di chi ne fosse meso alla punta. Matthaei Villani et Philippi Historia*, 563. Слична запажања о избегавању отворене битке има и Петар Зухенвирт (Primisser, *Peter Suchenwirt's Werke*, 52).

¹³⁴¹ *Vnus enim probus in armis pelleret L ex eis. Анонимов опис*, 123.

¹³⁴² *Анонимов опис*, 113–114.

¹³⁴³ Kohler, *Brocardus*, 485; Beazley, *Directorium II*, 97.

¹³⁴⁴ Такав опис среће се код Белтрама Мињанелија, али и код анонимног фирентинског хроничара. Динић, *Два савременика*, 146–147; *Cronica volgare*, 77–78.

¹³⁴⁵ Заправо, шеснаестовековни хроничари су своја знања о Косовском боју, где су Срби представљени као главни виновници, црпели преко византијских писаца и/или *Хронике* Јована Мусакија. Овом приликом упућујемо само на важније писце попут Паола Ђовија (1485–1552) и Франческа Санзовина (1521–1583). Paolo Giovio, *Commentario delle cose de Turchi*, Roma 1532, 4–5; Francesco Sansouino, *Gl'Annali ovvero le vite de' principi et signori della casa Othomana*, Venetia 1573, 25.

¹³⁴⁶ *Història de Jacob Xalabìn*, 142; *Die Weltchronic des Mönchs Albert*, 325–326.

¹³⁴⁷ *Sunt etiam doctissimi sagittarii. Annales Minorum XII*, 348.

¹³⁴⁸ *Reisen des Johannes Schiltberger*, 53–54; *Hans Schiltbergers Reisebuch*, 4; Гюзелев, *Извору*, 117; *Chronik des Hector Mülich*, 43–44. Треба узети у обзир да је податак о ратовању Срба на турској страни временом изобличен. Тако, уместо 15.000 Срба, швајцарски хроничар Петерман Етерлин (око 1430/40–1509) у контексту Никополске битке спомиње 5.000 Пољака на турској страни. Petermann Etterlin, *Kronica von der Loblichen Eydgnoschaft, jr harkommen und sust seltzam stritten und geschichten*, Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft, III. Chroniken und Dichtungen, Band 3, Aarau 1965, 169–170. Вид. Petkov, *Infidels*, 51.

допушта се уочавање извесног континуитета у представама о ратној тактици и уопште менталитету српских ратника. Наиме, у том погледу војници српског порекла су најчешће виђени као одметници и недисциплиновани разбојници, како их представља аутор *Спишке хронике*.¹³⁴⁹ Њихова суровост можда најбоље долази до изражаја у Бонфинијевом опису похода краља Матије на Аустрију (1477). Наиме, према Бонфинију, српски коњаници су приликом напада на Доњу Аустрију пустошили и палили села, уништавали све што им се нађе на путу, не узимајући у обзир ни пол нити године. За њих је проливање крви представљало веће задовољство него заробљавање. Како даље наводи: *мачем и огњем све опустоше, пљачкају храмове и лишени људскости, спајају свето и световно*.¹³⁵⁰ Овакви српски маневри уливали су огроман страх код људи, те су се многа места предала без борбе, што је краљу Матији итекако ишло у корист.¹³⁵¹

Са друге стране, штајерски хроничар Јакоб Унрест, за Србе који су учествовали у Матијином походу на Чешку (1468) каже да су одлични војници и коњаници, наоружани копљима.¹³⁵² Ипак, њих посматра готово на исти начин као турске војнике који су се нашли у краљевој служби. На једном месту истиче да је у угарској војсци било Срба, као и нехришћана међу њима. Из другог примера се може закључити да је реч о Турцима.¹³⁵³ Дакле, прилично је танка граница између Срба и Турака, гледано из угла овог хроничара. Уз то за њега је предводник српских трупа био *брат турског султана*, иза кога се највероватније крије Вук Гргуревић.¹³⁵⁴ Заправо, и Бонфинијев опис одаје утисак „оријентализације“ српске ратне тактике. Иако се узме да су ови наводи донекле пренаглашени, неоспоран је утицај који је турски начин ратовања имао на Србе. Такође, у два млађа рукописа *Хронике* Урлиха Рајхентала, налази се податак о заједничким нападима Турака, Срба и Влаха на угарске земље. Њихова тактика је поред пустошења, подразумевала и насељавања људства на освојеној земљи. Притом, сви актери су означени као *пагани*.¹³⁵⁵ У сличном маниру могу се тумачити наводи из *Хронике* Конрада Јустингера из Берна (1365–1438), приписани краљу Жигмунду пред Никополску битку. Он је наводно изрекао да између Угарске и пагана, тј Турака, живе *полупагани*, који су лажни хришћани и зли људи. Ипак, они добро познају Турке, јер са њима воде сталне борбе. Стога, на тим *полупаганима* је било да изврше почетни напад, те да сопственом жртвом ослабе турске бојне редове.¹³⁵⁶

Дакле, западни писци су итекако били свесни турског присуства на Балкану и утицај истог по обичаје и навике православних хришћана. Заправо, чини се да је турско присуство додатно утицало на већ постојеће представе о њима, о чему ћемо подробније говорити у наредном одељку.

¹³⁴⁹ Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten*, 120; *A Szepes-Szombati Krónika*, 32.

¹³⁵⁰ *Cum hic XVI. Kalendas Augusti castra posuissent, Rasciani cum peditis perniciousque equis mox citeriorem Austriam facta potestate incursarunt; cum licentiam plus quam hostilem usurpassent, cuncta diripiunt, incendunt pagos, in omnem etatem ac utrunque sexum eque deseuiunt, cedunt, quicunque occurrunt, et cruore magis quam captivitate gestiunt; eo plus se lucri facere arbitrantur, quo maiore cede grassantur; ferro et igni cuncta vastant, templa diripiunt et humanitatis expertes divina et humana iuxta miscent.* Bonfini, *Rerum* IV, 81–82.

¹³⁵¹ *Ibidem*, 82.

¹³⁵² *Darunter was des Turckhiscen kaysern preuder mit tausentt Rezen, gar guet kryeglewt und peradt min iren rossenn und spiesen.* J. Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. K. Grossmann, MGH SS NS 11, Weimar 1957, 18; Csukovits, *Hungary and the Hungarians*, 149, nap. 135.

¹³⁵³ Unrest, *Österreichische Chronik*, 109 (... *darunder warn vil Ratzen und (un)kristenliche lewdt*), 144 (... *darunder recht Turckhen und Rätzen waren, des kunigs gefangen*); Csukovits, *Hungary and the Hungarians*, 150, nap. 137.

¹³⁵⁴ На родбинске везе Бранковића са Османлијама, у датом контексту упозорава Csukovits, *Hungary and the Hungarians*, 149, nap. 135; Н. Обрадовић, *Срби и краљ Матија Корвин (политика угарског краља према српским политичким чиниоцима)*, Филозофски факултет: Београд 2021, 168 (докторска дисертација у рукопису).

¹³⁵⁵ *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, № 86 (K, G), <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html>, (приступљено 12. марта 2023. године). О упадима Срба и Турака у Угарски крајем XIV века вид. Б. Стојковски, *Српско-угарске везе (1389–1402)*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, прир. С. Мишић – Д. Јечменица, Трстеник 2014, 39–58, стр. 52.

¹³⁵⁶ *Die Berner-Chronik des Conrad Justinger*, ed. G. Studer, Bern 1871, 183; Petkov, *Infidels*, 51–52.

2.4. Вероисповест

У нераскидивој вези са перцепцијом менталитета становништва и ратних особина Срба, стоје и западни ставови о њиховој верској припадности. Иако не наводе директно, западни писци су у оквиру дискурса о дивљем и варварском народу, у обзир узимали и његов верски алтеритет. У списку варварских земаља, односно народа, магистар Толозано прећутно сугерише њихов некатолички идентитет.¹³⁵⁷ Када говори о *полуварварима у Бугарској шуми*, Ансберт можда и подразумева одређене верске импликације, али су у његовом фокусу Грци, *лажни хришћани*. Ту квалификацију не примењује ни за Србе из *Бугарске шуме*, а нарочито не када је реч о српском великом жупану Стефану Немањи. Заправо, споменуто верску одредницу цар Фридрих Барбароса је изрекао у контексту одбијања Немањиног предлога да крене у рат против цара Исака II. Притом, оставио је могућност да зарати против *лажних хришћана*, као против *пагана*, само уколико ови буду ометали пролазак крсташа.¹³⁵⁸

Верски алтеритет Срба не долази у фокус западних писаца све до почетка XIV века. Ипак, одређена свест о томе свакако је постојала. Вартоломеј Енглески је у својој енциклопедији указао на верске различитости словенских народа, истакавши да су неки од њих пагани, док остали следе грчки или латински обред.¹³⁵⁹ Прецизније информације срећу се у *Опису земаља* где је наглашено како Срби, као припадници словенске групе народе, следе источну, односно *грчку цркву*. Штавише, Србија је виђена као земља одакле споменута црква почиње.¹³⁶⁰ Оштрији тонови о верском опредељењу Срба уочљивији су од почетка XIV века. То се поклапа са јачањем антивизантијских ставова у круговима окупљених око француског двора и планова династије Валоа да завлада Цариградом. Кључни моменат за распламсавање антивизантијског расположења био је крах Лионске уније из 1274. Политички мислиоци тог времена, као што су Пјер Дибоа и Рамон Лул отворено су позивали на освајање Византије, као неопходног предуслова за враћање Свете земље под хришћанско окриље.¹³⁶¹ Управо тада, идеја о *издајничким шизматичима* (*schismatici perfidi*) постаје централни мотив у западном наративу о православним хришћанима.

Анонимов *Опис источне Европе* је карактеристичан пример пропаганде о православним народима, као *шизматичима, горим и од најгорих пагана*. Заправо, он у свом спису гради јединствени верски идентитет оних народа који су потекли од *грчке шизме*. Међу њима наводи Србе, Бугаре, Рутене и Грузијце. У некој мери издваја хришћане са Кипра и Јерменије, премда истиче да и код њих има доста шизматика.¹³⁶² Аноним додаје и да цариградски патријарх има само формалан ауторитет над овим црквама, што је последица слабости византијског цара.¹³⁶³ Посебно је изражена ауторова суревњивост према Србима, који су *издајнички шизматичи* (*scismatici perfidi*), оптужујући их за прогон католика у Приморју, као и за уништавање и пљачкање римокатоличких цркава. Поред тога, они заробљавају латинске свештенике и чине друга неописива зла. Портрет издајничких шизматика Анониму очигледно није био довољан, те у свој литерарни конструкт уводи и јеретички моменат, алудирајући на утицај јереси из суседне Босне.¹³⁶⁴

¹³⁵⁷ *Cronicon Faventium*, 63.

¹³⁵⁸ *Historia de expeditione*, 31. У *Historia peregrinorum*, 135, присутан је умеренији став, те уз Грци ипак не стоји стигма лажних хришћана. Отон из Св. Бласина се евидентно ослања на Ансбертов спис, али избегава да користи придевак *falsi*. Додуше, и он говори о могућем рату против Грка, као против пагана. *Otonis de Sancto Blasio Chronica*, 47. Cf. S. Neocleous, *Heretics, Schismatics, or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long Twelfth Century*, Toronto 2019, 111–112.

¹³⁵⁹ *De genuinis rerum coelestium*, 697.

¹³⁶⁰ Colker, *America*, 724; Чекин, *Описанье*, 215–216; Кораћ, Радић, *Из Каракорума у Бар*, 252.

¹³⁶¹ Николов, *Вярвай или ще те убия*, 406–411.

¹³⁶² *Omnes sunt scismatici perfidi et ab eorum scismate deriuantur omnia scismata inter ceteras nationes scismaticas, udelicet in Rasia, Seruia, Bulgaria, Ruthenia, Georgia et omnes nationes orientales que Christi nomen inuocant exceptis Cypressibus et Armeniis inter quos etiam multi sunt scismatici*. Анонимов *опис*, 114, 131.

¹³⁶³ Исто.

¹³⁶⁴ Исто, 121.

Нешто више детаља среће се у *Упутству за прекоморско путовање*. Наиме, Гијом Адам на тлу Европе препознаје хришћане који се од римокатолика разликују по вери и учењу. Сви ти народи, укључујући и Србе (*Sclavi*) опонашају Грке по питању обреда и грешака (приликом истога).¹³⁶⁵ Попут Анонима (вероватно се ослањајући на његов спис), он је такође пун саосећања за Латине и Албанце у српском Приморју, који су угњетавани од *безбожних словенских господара, истинских непријатеља наше истине и вере*.¹³⁶⁶ Сва злодела која су починили на рачун Латина, слична су онима који чине изопачени и зли јеретици (*sicut perversi, heretici et maligni*).¹³⁶⁷ За разлику од Анонима, барски архиепископ није тако стриктан у означавању Срба као јеретика. Овде треба скренути пажњу на чињеницу да Гијом Адам на неки начин конструише глас *другог*, на основу кога се запажају ставови *шизматика* према римокатоличкој вери, као и однос према народу и њиховим црквама. Тврдње да је из српског угла римокатоличка црква *лажна* (*adulteram*), блудница (*meretricem*) и уопште зла (*malignans*), а њени следбеници *прљави пси* (*canes immundos*), можда и имају одређеног основа, али су дакако одраз политичке манипулације барског архиепископа.¹³⁶⁸

Оба аутора своју слику о шизматичким и (скоро) јеретичким Србима граде у односу на верски и етнички идентитет Латина и Албанаца с простора Зете. Када је реч о првима, њихов верски идентитет је неоспорно римокатолички. Додуше, за Анонима, они су чисти католици и *скоро као Латини* (*purī catholicī et quasi Latīni*).¹³⁶⁹ На овај начин, аутор их не ставља у исту раван са другим Латинима које спомиње, односно са представницима анжујских власти у Драчу, Ахајској кнежевини и Атинском војводству.¹³⁷⁰ Међутим, како тон ауторовог исказа постаје динамичнији, тако и одређене недоумице нестају. Односно, када указује на њихову улогу у освајању Рашког краљевства, аутор их без икакве задршке назива Латинима.¹³⁷¹ Са друге стране, Албанце не сматра ни чистим католицима, нити шизматицима, али наводи да би се приклонили првима, јер и сами воле Латине.¹³⁷² Коју деценију потом, Гијом Адам за оба народа тврди да припадају Римској цркви, мада не пропушта да истакне како се Албанци служе латинским искључиво на званичном нивоу.¹³⁷³ Деценију пре настанка *Упутства*, Симон Фицсимонс препознаје шизматички идентитет Албанаца, указујући са једне стране на политичку власт *шизматичког* краља Рашке, а са друге на грчки утицај по питању одевања.¹³⁷⁴ У конкретном случају, Албанци су виђени као *други* ближи православним хришћанима, Србима и Византинцима.

Верска разноликост, односно постојање две групе хришћана на територији српске државе, временом је за западне писце постала један од препознатљивих чинилаца њене *другости*, премда није увек посебно наглашавана. Та појава је особито изражена у првој половини XIV века, и може се тумачити конкретним политичким потезима Немањића, а нарочито краља Милутина према папској курији у Авињону.¹³⁷⁵ У том смислу, још један писац позне крсташке епохе, Марино Санудо Старији, у својој *Историји краљевине Романије или Мореје* прави дистинкцију између приморских житеља, рачунајући и Албанце, који следе Римску цркву, од оних у унутрашњости, који су попут свог краља присталице *грчке секте* (*seguono la Setta e il Ritto Greco*).¹³⁷⁶ Опет, код анонимног географа из Тоскане нема алузија на латински (и албански) елемент у Приморју, већ су житељи државе Немањића хришћани

¹³⁶⁵ Kohler, *Brocardus*, 383; Beazley, *Directorium* II, 89.

¹³⁶⁶ ... *quem contra dictos Sclavos nefarios, nostre veritatis et fidei inimocos...* Kohler, *Brocardus*, 485; Beazley, *Directorium* II, 97.

¹³⁶⁷ Kohler, *Brocardus*, 423; Beazley, *Directorium* I, 844.

¹³⁶⁸ Kohler, *Brocardus*, 427; Beazley, *Directorium* I, 847.

¹³⁶⁹ *Анонимов опис*, 127.

¹³⁷⁰ Исто, 104, 116. Вид. К. М. Setton, *Catalan Dominations of Athens*, London 1975, 6–13; Порчић, Исаиловић, *Пане, краљеви, моћници*, 167.

¹³⁷¹ *Анонимов опис*, 127.

¹³⁷² Исто, 119.

¹³⁷³ Kohler, *Brocardus*, 483–485; Beazley, *Directorium* I, 840

¹³⁷⁴ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 38.

¹³⁷⁵ О томе детаљно: Порчић, Исаиловић, *Пане, краљеви, моћници*, 179–183.

¹³⁷⁶ Conf, *Cronique*, 142–143.

који се не поковавају Римској цркви. Уз то, он не пропушта да укаже на грешке у њиховом вероисповедању.¹³⁷⁷

О начинима и ритуалима народа који следе грчку веру осврнуо се доминиканац и архиепископ Султаније Јован, почетком XV века.¹³⁷⁸ Заправо, он поред *сараценске секте* доноси податке и о хришћанима јеретцима или шизматицима који прихватају Христово име, али уз многе девијације у односу на праву католичку веру.¹³⁷⁹ Како доминиканац запажа: *Будући да су Грци међу свим источним шизматицима најгори, почињем од њих, јер су од свих зала они главно зло, због многих одступања од католичке вере и Римске цркве.*¹³⁸⁰ Међу народе који следе грчку секту и имају сопствени језик, Јован од Султаније убраја и Рашане.¹³⁸¹ Такође, у одељку о Албанцима, аутор предочава да они такође по питању вере следе Грке, али да међу њима има и римокатолика и то нарочито у Приморју.¹³⁸² Није искључено да Јован од Султаније заправо алудира на Латине у зетском приморју, о којима говоре старији писци, попут Анонима, Адама и Сануда. Притом, подсећамо и на извесну флексибилност географског појма *Албанија* у изворима с краја XIV и почетком XV века.¹³⁸³

Дакле, из наведеног се види да је доминикански проповедник прилично оштар по питању судова о православним хришћанима, следивши тако идеје заступљене у *Опису источне Европе* и *Упутству за прекоморско путовање*. На сличном трагу су и ставови француског писца Филипа Мезијера, који пред крај XIV века пише под утиском турске експанзије у југоисточној Европи. Дакле, главни кривци за раскол у хришћанству и ширење Мухамедовог лажног учења су источни хришћани.¹³⁸⁴ Као што је очекивано, томе су највише допринели шизматички и јеретички Грци, те је требало организовати крсташки поход, који би се састојао из два корака. Прво, требало је вратити православне земље, Рашку, Бугарску и Византију под окриље Римске цркве и након тога протерати Турке из Европе.¹³⁸⁵ Кулминација Мезијеровог става о Србима и осталим православним хришћанима, најречитије се одражава у *Посланици туге и утехе*, његовом последњем делу. Наиме, за хришћански пораз код Никопоља главну кривицу носе *шизматички*, односно они из Босне, Србије, Албаније и Бугарске, који никада нису прихватили Римску цркву нити римокатоличке Латине. Стога, за њих аутор користи метафору *труле јабуке*, чији трулеж захвата и остале, здраве плодове.¹³⁸⁶ Дакле, Мезијер Србе и остале православне народе сматра трулежом унутар хришћанства, који су притом одговорни за напредовање Османлија. Чак су и извесни

¹³⁷⁷ Dalché, *Une géographie*, 176.

¹³⁷⁸ За основне податке о Јовану из Сулатније и његовом делу вид. нап. 508.

¹³⁷⁹ *Dicto autem de secta Sarracenorum et deceptionibus, principio et fine pseudoprophete, nunc dicendum videtur de ceteris Christianis hereticis sive scismaticis aliarum partium, qui (quamvis) christiano nomine, censentur, tamen in multis deviant a veritate catholice fidei. Libellus de notitia Orbis*, 101.

¹³⁸⁰ *Et quia inter omnes orientales scismaticos Greci sunt deteriores, multorumque causa deviationis a fide catholica et ab ecclesia Romana, (ab eis) tamquam ab omnium malorum nephario capite incipio...* Ibidem.

¹³⁸¹ *Item ultra istam ad orientem sunt Rassi, eo modo sub Thurco tribulati. Habent linguam propriam, sequuntur Grecos, sub Thurco et comite Lazari in temporalibus.* Ibidem, 102. У рукопису који је користио Керн, овај одељак се наставља након податка о Албанији и Србима који теже да се врате у ранији положај *per comitem Lazari si poterit*. Међутим, овом приликом се треба ослонити на текст другог рукописа. Наиме, на том месту, податку о вероисповести Срба претходе вести о Босни, која је српску државу заиста имала на истоку. Гјузелев, *Извори*, 120; Вид. нап. 508.

¹³⁸² *Libellus de notitia Orbis*, 102.

¹³⁸³ ИЦГ II/2, 136–138, нап. 1; Коматина, *Настанак*, 74–76.

¹³⁸⁴ *Et pour ce, dist Providence Divine, que la Crestiente d'orient es flagellacions divines sustouchees ne se voust amander, je consentis que le faulx Mahomet, atout sa loy mauldicte, regnast si puissamment, comme il appert aujourduy, a la confusion et flagellacion de tousles Crestiens. Le Songe 2*, 507.

¹³⁸⁵ Ibidem, 434; Petkov, *The Rotten apple*, 265.

¹³⁸⁶ *Les sismatiques estoient les Bosnies (c'est du Royaume de Bosne) et ceulx de Servia, d'Albaquie, de Rasse et de Boulguerie qui n'amerent oncques depuis IIe ou IIIe ans l'Eglise de Romme nes les Latiens crestiens catholiques. Et pourquoi ai je proposé lesdictes generacions? Pour parvenir une fois au fondement de la desconfiture, chascun scet bien qu'une pomme pourrie mise ou milieu de xl fera les autres pourrir, comme il est escript ou temps de Moises, de Dathan et d'Abiron qui avec eulz pourris devant Dieu firent pourrir er trebuchier en abisme IIIe personnes de leur mesnie, present Moises et tout le peuple d'Israel, et comme il appert cy dessus par le faulx traictre Guenelon en Roncevaulx. Une epistre*, 119–120; Petkov, *The Rotten Apple*, 270.

успеси православних владара, тј. кнеза Лазара, остали у сенци Мезијерових верских ставова, али и његових симпатија према ратним вештинама Турака.¹³⁸⁷

Поглед на источне хришћане је временом почео да одступа од старих образаца, што се види на примеру Берtrandона де ла Брокијера. За разлику од претходних писаца, његови ставови према православним хришћанима су знатно умеренији. У Брокијеровом делу изостају уобичајене фразе о грешкама и одступањима од учења правоверне Римске цркве.¹³⁸⁸ Штавише, између хришћана који су поражени код Никопоља и оних који се налазе под турском влашћу, аутор готово да и не прави разлику. Заправо, Срби и други православци спадају у ону групу хришћана који служе Турчина, али не својевољно него на силу.¹³⁸⁹ Аутор сасвим узгредно спомиње да Срби следе *грчку веру* (*loy greguesque*) и то у функцији појашњења њихових физичких карактеристика.¹³⁹⁰ У сличном маниру пише и Жил ле Бувије, истакавши начин облачења (*на грчки начин*) као препознатљиво средство идентификације *другог*.¹³⁹¹ Поред тога, Брокијер спомиње да у селу крај Београда живе људи из *рашке земље*, уз додатак да је у том месту слушао ускршњу службу на словенском језику. За локалне становнике каже да су верни Риму, *а црквени обреди су им исти као наши*.¹³⁹² Дакле, испада да су ови *Рашани* следили католички обред. Међутим, етничко српско становништво, које је живело ван градских зидина, било је православне вероисповести.¹³⁹³ Овај податак би требало разумети у смислу да је у споменутом селу крај Београда било и римокатоличког живља из *Рашке*. Подсећамо да је у у трговачким и рударским центрима средњовековне Србије живело измешано православно и римокатоличко становништво, што је био случај и са Београдом.¹³⁹⁴

Учвршћивање Турака Османлија на Балкану, значајно је променило перцепцију западних писаца о верским уверењима Срба. У наведеним случајевима, приметне су две крајности. Са једне стране, они су (између осталих) представљени као *трула јабука* која изнутра разара хришћанство, док су на другом месту виђени као потлачени хришћани, али и пожељни савезници у крсташком походу бургундског војводе. У оба случаја, они су сматрани делом хришћанске заједнице народа. Међутим, у периоду XV века реткост не представља ни сврставање православних народа у исту раван са јеретцима, муслиманима и паганима.

Урлих Рајхентал је у свом извештају о сабору у Констанци споменуо присуство посланика из Литве, Влашке, Рашке, Русије и Турске, сврставши их у категорије пагана, шизматика и мухамеданаца. У млађим рукописима његовог дела се отишло и корак даље па је прецизирано да су Срби, заједно са онима из Турске и Влашке, заправо пагани (*haiden*). На истом трагу је и спис Гебхарда Дахера, где су тројица српских посланика једноставно означени као *pagani ex Servia*.¹³⁹⁵ У првом случају, реч је о одјеку српско-турских упада на територију Угарске, крајем XIV века. Сходно томе, може се помислити да се због веза са Турцима, њихово *паганство* пренело и на Србе. Код Дахера се Срби спомињу независно од Турака, мада није искључено да је и он имао у виду „турску везу“.¹³⁹⁶ Под изразом *пагани* у

¹³⁸⁷ *Une epistre*, 216. О томе вид. поглавље *Личности владара*.

¹³⁸⁸ Coman, *Experiencing Otherness*, 92–93.

¹³⁸⁹ *Путовање преко мора*, 134, 140.

¹³⁹⁰ Исто, 130–131.

¹³⁹¹ *Le livre de la description*, 96.

¹³⁹² *Et est habité de gens du pays Rqsciens auquel villaige je ouys le jour de Pasques en langaige esclavonien et estoit de l'obeissance de Romme, et leurs cerimonies de l'eglise sont telles que les nostres. Путовање преко мора*, 130–131.

¹³⁹³ Подсећамо на Таљакоцов податак да су најјешћи браниоци Београда били *шизматички*, односно Срби. *Annales Minorum* XII, 348. Познато је и да се Михаило Силађи залагао код Капистрана по питању изградње православне цркве у Београду. Калић, *Београд*, 308–309, 311.

¹³⁹⁴ Калић, *Београд*, 93, сматра да је реч о цркви дубровачких трговаца ван градских зидина. Вид. и Ћирковић, *Католичке парохije*, 257–258.

¹³⁹⁵ У најстаријем, Аулендорфском препису наведеног податка нема. Вид. нап. 609; *Historia magnatum in Constantiensi Consilio*, 40.

¹³⁹⁶ Присуство *неверничких Турака* (*Turkenheiden*) на Балкану, у мисли немачких аутора све више се одражавало на верску перцепцију тамошњих народа. Већ смо споменули речи које је Конрад Јустингер

наведеним примерима заправо би требало тражити латински еквивалент *infideles*, што би уопште подразумевало нехришћане и/или некатолике.¹³⁹⁷ У основном значењу, под паганизмом се подразумевају доктрине који нису у складу са аврамским религијама – јудаизмом, хришћанством и исламом. Сходно томе, ислам у средњем веку није сматран паганским, већ јеретичким покретом.¹³⁹⁸ Међутим, поставља се питање да ли је и сам Рајхентал имао у виду овакво значење паганизма.

Наиме, у одељку о *Африци* спомиње да тамошњи људи углавном следе грчку веру, али су исто тако заступљени мухамеданци и *неверници*. Међу њима наводи *три краља из Турске*, византијског цара и *херцега Раиана*. Ипак, само у случају последњих доноси подробније појашњење по питању верских одлика, истакавши да они имају нешто заједничко са Грцима и Јеврејима, али нису ни једно ни друго.¹³⁹⁹ Дакле, испада да је донекле недефинисан статус *пагана*, односно неверника био резервисан искључиво за Србе.¹⁴⁰⁰ Тако гледано, они нису сврстани ни у једну од три аврамовске религије, што би се заиста могло довести у везу са ранохришћанским поимањем паганизма, као неаврамске доктрине. Овакве представе о Србима могу се проматрати као последица недовољне обавештености аутора о верској слици југоисточне Европе, која је у том тренутку била прилично разнолика. У том погледу треба тумачити његов податак о неверницима као већинском становништву оног дела Босне, који је био под влашћу *рашког херцега*.¹⁴⁰¹ Уосталом, за хроничара из далеке Констанце и није било суштинске разлике између верских преференција некатоличких балканских народа, међу којима је било *шизматика*, јеретика, муслимана и уопште *неверника*, под којима се могло подразумевати све наведено.¹⁴⁰²

На извесну недефинисаност верског опредељења Срба указује и Енеја Силвије Пиколомини. Он предочава да верска припадност српског владара варира између римокатоличанства и ислама, док на другом месту указује на погрешке које је следио деспотов народ. Напослетку, аутор закључује да се ради о одбаченој вери.¹⁴⁰³ Пиколоминијеви наводи у некој мери подсећају на споменути податак из Рајхенталове *Хронике*, с тим што се у *Европи* уместо јудаизма, јавља римокатоличанство. Ипак, не сматрамо да је Пиколомини настојао да Србе представи као *пагане* или уопште невернике, посебно јер његова конструкција подсећа на ставове ранијих писаца о *шизматичима*, односно *лажним хришћанима* који следе *грчку секту*. И поред тога, не треба губити из вида да је извесна доза неодређености послужила аутору као оруђе за негативну конструкцију

приписао краљу Жигмунду на конто *полупагана*, који се налазе између пагана, тј. Турака и Угарске (*Die Berner-Chronik*, 183). Petkov, *Infidels*, 46–54.

¹³⁹⁷ Bisaha, *Creating East and West*, 162–163.

¹³⁹⁸ К. Aitamurto, *Paganism, Traditionalism, Nationalism. Narratives of Russian Rodnoverie*, London – New York 2016, 13; Jones, *Between Pagan and Christian*, 1–8; Bisaha, *Creating East and West*, 136–161, са прегледом литературе.

¹³⁹⁹ *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, № 337 (A), <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html> (приступљено 12. марта 2023. године) где се уместо латинског облика *pagani* користи германизована верзија *haidischer*. Вид. С. R. Jones, *Between Pagan and Christian*, Cambridge – Massachusetts – London 2014, 5.

¹⁴⁰⁰ На то је пажњу скренуо још Petkov, *Infidels*, 57–58.

¹⁴⁰¹ Petkov, *Infidels*, 57.

¹⁴⁰² То је нарочито изражено код немачких писаца, којима је уместо *шизматика* била ближа ознака *heiden*, која је могла имати традиционалније значење пагана, али и уопштено неверника (*infideles*) под којима се поред пагана, мислило и друге некатоличке народе. Petkov, *Infidels*, 71–79. У датом погледу, занимљива је епизода из *Мемоара* Јелене Котарен на коју смо се осврнули у нап. 645. Овде ћемо само подсетити да је избор био између пољског краља Владисава Јагелонца и Лазара Бранковића. Ако се пажљивије следи Јеленин текст, краљица није била одушевљена ни једним од два кандидата, уз пропратни коментар да би се радије удала за хришћанског сељака него за паганина (*Lieben herren, gebt mir nicht ainen Haiden, gebt mir lieber ainen kristen paure. Die Denkwürdigkeiten*, 12). Заправо, одлуку о удаји за пољског краља, литванског порекла, донели су угарски палатин и великаши, практично без краљичиног утицаја. Тако да би се наведени термин могао односити на обојицу потенцијалних младожења. Уопштено узевши, иако је литвански кнез Јагело, отац споменутог Владислава 1387. званично примио латинско хришћанство, то не значи да је и процес христијанизације Литванаца био окончан баш тада. О тој теми упућујемо на темељну студију: D. Baronas, S. C. Rowel, *The Converison of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius 2015.

¹⁴⁰³ *De Eropae*, 66–67.

слике *другог*. У том смислу, Срби нису наведени као следбеници *грчких погрешака*, али их нема ни међу јеретицима и паганима.¹⁴⁰⁴ Самим тим, нешто што није прецизно дефинисано, на читаоце је могло оставити интригантан, али и негативан утисак.

Дакле, у западноевропском наративу средњег века, Срби су углавном виђени као следбеници *грчке секте*, која је у римокатоличком свету доживљавана као хришћанска. Међутим, грчко православље је перципирано и као расколничка вера због негирања супрематије римског папе као врховног хришћанског поглавара.¹⁴⁰⁵ У складу са тим, као основа идентификације *другог* коришћен је термин *шизматик*. Таква реторика је служила за исказивање вредносних судова о православним народима, као израз њиховог отпадништва од *Римске цркве*. Временом, идеја о расколницима бива надограђена квалификативом *јеретик*, што је резултирало још израженијом удаљеношћу православних хришћана од правоверја.¹⁴⁰⁶ Ови термини се на примеру Срба јављају готово у исто време, што је у директној спрези са верском разноликошћу у држави Немањића. Што је српско одступање од истинске вере било истакнутије, тиме је потреба за спашавањем потлачених Латина била израженија. Трећи споменути термин, *пагани* (*haiden, pagani*) јавља се код оних писаца чија су знања о српском народу и држави била на ниском нивоу. Тим ауторима су магловите представе о верским девијацијама Срба и њихових суседа, биле сасвим довољне да устаљени стереотип расколника одену у ново рухо, чему је погодновало и присуство Турака, традиционалних *неверника*.

¹⁴⁰⁴ Ibidem, 115.

¹⁴⁰⁵ S. Runciman, *The Eastern Schism. A Study of the Papacy and the Eastern Churches During the Eleventh and Twelfth Centuries*, New York 1955, 140–141; cf. Savvas, *Heretics, Schismatics or Catholics*, 1–5, са прегледом мишљења о верским ставовима Латина према Византинцима.

¹⁴⁰⁶ Јерес у основи подразумева незакониту доктрину, која се коси са учењима легитимне цркве. Јеретичка учења се дакле не свде искључиво на литургијска питања, као код православних хришћана, већ је реч о посебним правилима, потпуно страним истинској цркви. Примера ради, ислам је у очима Запада дуго посматран као јеретичко учење унутар хришћанске цркве, које је потребно исправити. О значењу термина „јерес“ S. J. D. Cohen, *From the Maccabees to the Mishnah*, London 2006², 120. Перцепција православних хришћана као јеретика спорадично се јавља још од краја XII века. Savvas, *Heretics, Schismatics or Catholics*, 37.

3. ЛИЧНОСТИ ВЛАДАРА

Неизоставну компоненту у представама западних писаца о средњовековној Србији, чине и запажања о њеним владарима. Притом, треба имати у виду да термини „Србија“ и „Срби“ у широком раздобљу од краја XI до краја XV нису имали истоветно политичко значење, те у споменути категорију улазе и појединци које западни наративи не доводе у директну везу са српским именом. Заправо, вести западних писаца о владарима Срба углавном су неједнаке по обиму и вредности, али углавном допуштају сагледавање, макар и фрагментарне слике о њима.

У видокруг западних наратива, поједини српски главари долазе у фокус већ током XI века. Представу о подлом *дуксу Словена*, односно захумском кнезу Михаилу Вишевићу преноси млетачки хроничар Јован Ђакон, који и иначе о Словенима нема високо мишљење.¹⁴⁰⁷ У три наратива с простора историјске Апулије, Михаило је споменут као освајач Сипонта. У *Аналима Беневента* и *Аналима Барија*, приписује му се краљевска титула, док је у *Аналима Лупуса протоспатара* титулисан на исти начин као и у делу Јована Ђакона.¹⁴⁰⁸ Титуле *dux* и *rex* које се приписују Михаилу Вишевићу, нису реткост ни када је реч о другим словенским владарима X и XI века. Већ у време понтификата Гргура VII (1073–1085), титула *rex* добија конкретније значење и превасходно се односи на крунисаног владара (*rex coronatus*).¹⁴⁰⁹ Изгледа да је аутор *Лупусових анала* био свеснији политичких реалија свог времена, те је Михаилу приписао скромнију титулу *дукса*, ближу словенском звању кнеза, које је овај и носио.¹⁴¹⁰ Можда у вези са тим стоји и чињеница да је исти аутор Михаила Војислављевића споменуо као *краља Словена*, што је свакако одговарало тадашњим приликама. Такође, штури податак о орођавању српске владарске породице са Архиризом из Барија, не доноси много простора за ширу рефлексiju овог догађаја, нити за конструкцију јасније слике о краљу Михаилу и његовом сину.¹⁴¹¹

Од већег значаја, рекло би се, јесте појава краља Бодина у делима крсташких писаца. Из не баш издашног описа Рајмунда од Агилера, назире се пријатељска фигура *краља Словена*, са којим је гроф Рајмунд од Тулуза учврстио братство.¹⁴¹² Међутим, функција личности словенског, тј. српског краља Бодина као да не оставља снажнији утисак на саму нарацију. Агилер, огорчен на дешавања која су уследила након крсташког одласка из Скадра, не налази за сходно ни да именује овог владара. Практично, сам договор са Бодином није значио много, јер су Словени и даље наставили са нападима на крсташку војску. Агилер, међутим, не баца сенку кривице на српског краља, али барем индиректно указује на његову немогућност да контролише околни варварски живаљ. Уопштено узевши, нека врста континуитета у западноевропском приказу српских владара X и XI века, може се уочити само кроз титулу *rex Sclavorum*.

Још оскуднији су подаци о личностима XII века, односно о члановима династије Вукановић. Ипак, српски велики жупан Урош I је добио место у *Илустрованој хроници*, као сродник угарске краљевске куће.¹⁴¹³ На самом крају XV века, Бонфини је ову епизоду оденуо у античко рухо, па је српски велики жупан постао *царски комесар Македоније*, чија је кћерка Јелена, удајом за краљевића Белу, требало да обезбеди опстанак *скитске* лозе Арпадоваца.¹⁴¹⁴ Као што смо већ нагласили, потомци Уроша I су у западним изворима

¹⁴⁰⁷ *Iohannis Diaconi Chronicon*, 23.

¹⁴⁰⁸ *Annales Beneventani*, 175; *Annales Baresenses*, 52; *Lupi Protospatarii Annales*, 54.

¹⁴⁰⁹ Коматина, *Папска политичка теорија*, 31–50.

¹⁴¹⁰ Cf. Uzelac, *Prince Michael of Zahumlje*, 244.

¹⁴¹¹ *Lupus Protospatari Annales*, 60.

¹⁴¹² *Raimundus de Aguilers*, 236.

¹⁴¹³ *Chronica de Gestis Hungarorum*, 292.

¹⁴¹⁴ Bonfini, *Rerum II*, 203.

остали упамћени као сродници угарске краљевске куће, без икаквих алузија на њихову везу са Србијом. За немачког хроничара Отона Фрајзиншког, Урошев син Белош је *Bela dux*, ујак краља Гезе II, који заповеда значајним бројем угарских војника у бици код Лајте. Аутор самим тим не прави разлику између Белоша и других варварских Угара.¹⁴¹⁵ Белошев брат, велики жупан Деса је касније споменут као човек *qui potentior fuit in tota Ungaria* и који самим тим има значајну улогу у брачној политици угарског краља Стефана III према Венецији.¹⁴¹⁶ На исти начин је посматрана и Марија, Десина сестра, која је за Вишеградског каноника свастика угарског краља. Додуше, траг о њеном српском пореклу назире се у *Чешкој хроници* Прибика Пулкаве.¹⁴¹⁷

Конкретније вести сачуване су о владарима из династије Немањића и то почев од великог жупана Стефана Немање. Сliku о Немањи, западни писци граде на основу његовог односа према Цариграду, али и контаката са римско-немачким царем Фридрихом Барбаросом. Посматрајући ситуацију из византијске визуре, Виљем Тирски доноси портрет непослушног вође варварских Срба, који је био кажњен због својих дела.¹⁴¹⁸ Слични ставови су присутни у делу Арнолда из Либека, код кога су Срби представљени у крајње негативном маниру. Наиме, кроз његово дело се провлачи слика о *Белијаловим синовима*, који су чинили зла, како војводи Хенриху Лаву 1172, тако и цару Фридриху Барбароси 1189. године. У Арнолдовој *Хроници*, Стефан Немања је добио улогу вође ових отпадника од Божијег јарма, који се на крају покорио цару Фридриху, учинивши омаж и предавши му своју земљу као феуд.¹⁴¹⁹ Либечки опат своје представе о српском вођи заснива на ранијем опису путовања Хенриха Лава, прилагодивши то вестима које доносе *Историја похода* и *Историја крсташа*. Заправо, Арнолду је био потребан портрет варварског и подлог владара, као антитеза хришћанским врлинама оличеним у саксонском војводи и римско-немачком цару.

Ансбертове вести остављају посве другачије утиске. Наиме, Стефан Немања је у наративу о крсташком походу цара Фридриха добио значајно место. За разлику од претходно споменутих писаца, где је српски владар означен као варварски вођа, у *Историји похода* он је *велики кнез Србије* (*magnus comes de Seruigia*), а његов брат Страцимир *веома моћни кнез* (*comes prepotens*). Опис величанственог и помпезног дочека у Нишу одудара од Арнолдових суморних представа о дивљацима наоружаним отровним стрелама.¹⁴²⁰ Ипак, главна функција описа дочека је да нагласи колико је римско-немачки цар био уважаван од стране српског владара. Дакле, цар Фридрих је благодан одбио понуду српских господара да прими њихову вазалну заклетву на име поседа освојених од Византије, не желећи да одступи од намењеног му задатка, али ни да ратује против других хришћана, макар они били и *лажни*.¹⁴²¹ Поред тога, свест о царевим врлинама присутна је и у очима *другог*, јер понуда српских владара не представља одраз страха, већ наклоност према *римском* цару и *Тевтонском краљевству*.¹⁴²² Напоследку, однос између *великих кнежева Србије* и цара Фридриха, Ансберт изражава термином *amicitia*.¹⁴²³ Наведени израз у средњовековним изворима подразумева блиску везу између моћника, било да је реч о владарима или припадницима племства, што такође укључује и пружање узајамне помоћи.¹⁴²⁴ Управо се то може уочити из Ансбертовог казивања. Без обзира на симболику у његовој нарацији, цар

¹⁴¹⁵ *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I*, 52.

¹⁴¹⁶ *Historia Ducum Venetorum*, 20; *Andrae Danduli Chronica*, 249.

¹⁴¹⁷ *Cannonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, 140; *Pulkavova kronika česká*, 80–81.

¹⁴¹⁸ *Willermi Tyrensis Historia* II, 947.

¹⁴¹⁹ *Altera autem die venit dux eiusdem gentis et fecit domno imperatori hominum, suscipiens ab ipso terram suam iure beneficiario. Arnoldi Chronica*, 172.

¹⁴²⁰ *Historia de expeditione*, 29–31; *Historia peregrinorum*, 134–135.

¹⁴²¹ О слици идеалног владара: R. Antonín, *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*, tansl. S. M. Miller, Leiden – Boston 2017, 1–40.

¹⁴²² ... *nullo quidem timore coacti sed sola ipsius et Teuonici regni dilectione invitati. Historia de expeditione*, 30.

¹⁴²³ *Ibidem*, 35.

¹⁴²⁴ A. Pleszczyński, *The Birth of a Stereotype. Polish Rulers and their Country in German Writings c. 1000 A.D.*, Leiden – Boston 2011, 51–64.

Фридрих је, да би избегао рат са Византијом одбио да прими вазалну заклетву Срба, али је, као што се види из даљег излагања, очекивао њихову војну помоћ.¹⁴²⁵ Нешто слично се може рећи и за чин братимљења (*fraternitas*) између грофа од Тулуза и краља Бодина, који је требало да обезбеди намирнице, као и миран пролаз овог крсташког одреда.

Овакве представе о владарима Срба умногоне су ретке у западноевропском нарративу средњег века. Уопштено узевши, до почетка XIV века готово да и нема битнијих вести о краљевима из династије Немањића. Заправо, подаци о њима се срећу с аспекта њихових веза са појединим политичким факторима западноевропског света. У том маниру, Андрија Дандоло, краљевско крунисање Стефана Првовенчаног представља кроз призму краљевог брака са ауторовом сродницом.¹⁴²⁶ Дандолов старији сународник Martino de Canal, говорећи о српско-дубровачком рату 1275, пише о суровости Стефановог сина, краља Уроша I. Док Канал српском краљу на терет ставља ослепљење дубровачког племића, код Дандола, који се ослањао на ово казивање, срећемо податак о убиству.¹⁴²⁷

Профилисанија слика српских владара приметна је тек на примерима Урошевих наследника, а нарочито краља Милутина. Последице његове политике према западним моћницима, свој одраз су нашле у низу наративних извора XIV века. Тако је *лоша употреба млетачког калуна*, инспирисала Дантеа Алигијерија да краља Милутина уврсти међу грешне хришћанске владаре тог времена.¹⁴²⁸ Заправо, краљ Рашке је смештен у шести, Јупитеров круг *Раја*, где је основни мотив *правда*. Овде аутор доводи у питање идеју да они који се придржавају моралних начела не могу бити спашени само из разлога јер не познају реч Христову. Насупрот њима, претпоставља хришћанске владаре који не живе по правилима Христовог учења. Од доминирајућих особина, као што су разврат, блуд, шкртост, кукавичлук, за српског краља резервисана је похлепа.¹⁴²⁹ Ипак, кључни моменат у обликовању представа о њему наступио је крахом преговора са папом Климентом V.¹⁴³⁰ Како смо више пута указали, Анонимов *Опис источне Европе* представља карактеристичан пример усвајања идеја из папског окружења. Стога, вербални портрет Милутинове личности обилује негативним епитетима, али је у директној спрези са позитивним сликом краља Драгутина. Критеријуми које Аноним узима су моралне и верске природе. Стога, свака од Милутинових особина, има свој антипод у Драгутиновом случају.

Краљ Милутин је превртљив (*uersutus*) и лажљив (*mendax*) човек, који не поштује светост заклетве дате над Јеванђељем. Његово морално посрнуће огледа се и у развратном начину живота, односно полигамији, а сличне „вредности“ пренео је сопственој деци. Даље, наглашена је и његова мржња према католицима, као и лажна оданост Римској цркви, која је вођена политичким интересима.¹⁴³¹ Насупрот томе, краљ Драгутин је правичан (*iustus*) и добар (*bonus*), поштује своју веру, живи смерним животом, тј. у смерном браку из кога има ваљану децу (*prolem decentem*). Такође, за разлику од брата, поштује католике, јер је и сам ожењен угарском принцезом.¹⁴³² Ништа другачију слику не доноси ни Гијом Адам. Као код Анонима и у Адамовом *Упутству* преовладава мотив узурпације. Са једне стране, приказан је краљ Милутин као преварант, који је злоупотребио добру вољу сопственог брата и након његове смрти, насилним путем преузео власт у читавој земљи.¹⁴³³

Змијски род, како аутор назива Милутинову грану династије, познат је по међусобним сукобима око престола, који им по закону не припада. Заправо, портрети њихових личности, одговарају дискурсу *злог владара* (*rex iniquus*), чији је антипод *праведни владар* (*rex iustus*).

¹⁴²⁵ *Historia de expeditione*, 55, 60–62.

¹⁴²⁶ *Andreae Danduli chronica*, 287.

¹⁴²⁷ *La Cronaca dei Veneziani del maestro Martino da Canale*, 704–705; *Andreae Danduli chronica*, 322.

¹⁴²⁸ *La Divina Commedia*, 244.

¹⁴²⁹ О Дантеовој концепцији правде вид. *The Dante Encyclopedia*, 546–550 (Т. Boli, Е. Petters).

¹⁴³⁰ Вид. излагање на стр. 52–53.

¹⁴³¹ *Анонимов опис*, 125–128.

¹⁴³² Исто, 125.

¹⁴³³ Kohler, *Brocardus*, 436–437; Beazley, *Directorium* I, 851–852.

Зли владар је суров, осветољубив, похлепан и спреман на све како би задржао престо.¹⁴³⁴ Тако, видимо да је краљ Милутин наредио ослепљење рођеног сина, који је покушао да га збаци са власти. Исто тако, Стефан је, зарад сопствених политичких циљева задавио једног од својих синова.¹⁴³⁵ У том погледу, прилично је живописно приказано убиство његовог брата Константина. Наиме, писац наводи да је краљ Стефан *јединог и рођеног брата, споменутог Константина затворио у тамницу и погубио на нечувено суров начин*. Како Адам предочава, Константин је прикован за једно дрво, где су му ексерима пробијене руке и ноге. Напослетку, убијен је тако што му је ексером пробијен мозак.¹⁴³⁶ Ова слика донекле подсећа на представу Христовог распећа, чиме је личност краља Стефана Дечанског у знатној мери демонизирана.

Квалификације којима Адам описује личности краља Милутина и сина му Стефана Дечанског, у ствари представљају окосницу главне нарације, у чијем средишту је краљ Стефан Душан. Грехови Душанових предака дубоко су укоренењени у његовој личности, те се ланац њихових злодела протеже све до њега. Међутим, Адам предочава како се у краљу Душану то зло непрестано умножава и шири. Самим тим, он је, иако у младићком узрасту, превазишао своје претходнике.¹⁴³⁷ Дакле, Адам своју нарацију о злим владарима гради по градијацијском редоследу, односно, сваки следећи владар је гори од претходног. Додуше, иако је у средишту пажње краљ Душан, актуелни српски владар, писац не пропушта да подсети на особине његовог оца. Стефан Дечански је представљен као бастард (*spurius*), незаконит син (*illegitimus, malus natus*), окрутан (*crudelis*), тиранин (*tyrannus*), синоубица (*filicida*) и братоубица (*fratricida*). На крају, он је доживео заслужену судбину, да од стране сопственог сина буде ухваћен, окован, бачен у тамницу и свирепо убијен (*crudeliter interfecit*).¹⁴³⁸ Дакле, на овај начин се наглашава двострука нелегитимност Душановог положаја у односу на Владислава, сина краља Драгутина и рођака француског краља. С једне стране, Душан је незаконити краљ, који се притом, на насилан начин домогао престола који му по праву не припада.

Овде је важно нагласити да личности српских владара нису представљене искључиво кроз религијску визуру, која без сумње има знатан удео у формирању ових ставова, већ више кроз призму њихових моралних (не)подобности, чиме је дискредитована њихова улога државника. На тај начин је слика *другог* у значајној мери интензивирана. То се примећује и у Мезијеровом *Житију Пјера Томе*, који слику о цару Стефану Душану формира на основу лика и дела јунака свог списка. Опис Душанове физичке појаве одговара његовој владарској улози. Дакле, он је крупнији од свих својих људи, али је истовремено његов изглед застрашујући (*terribili facie*). Поред тога, он се размеће речима, које је јунак житија препознао као охоле, подозриве и лажне.¹⁴³⁹ У средишту приче је *краљева* забрана римокатолицима из његове државе да присуствују мисама папског посланика. Уз слику *окорелог тиранина* (*tyrannus induratus*) Мезијер додаје и мотив непријатеља *Римске цркве*, насупрот побожном Пјеру Томи, кога ни страх од смрти није спречавао да обавља своју дужност.¹⁴⁴⁰ Мезијер у причу уводи охоли глас *злог владара* који прекорева немачке витезове због кршења изречене забране, уз отворене претње ослепљењем. Међутим, снажна подршка римокатоличкој вери од стране вође ових витезова, као и истрајност папског

¹⁴³⁴ G. Klaniczay, *Representations of the Evil Ruler in the Middle Ages*, European Monarchy. Its Evolution and Practice from Roman Antiquity to Modern Times, eds. H. Duchhardt, R. A. Jackson, D. Sturdy, Stuttgart 1992, 69–80.

¹⁴³⁵ Kohler, *Brocardus*, 438; Beazley, *Directorium* I, 853.

¹⁴³⁶ *Deinde fratrem unicum et proprium Constantinum supradictum in carcerem vinculaavit et inuadito crudelitatis genere interfecit; nam super lignum ipsum extendi fecit et vlavis infixit per brachia et per crura et per cerebrum medium interemit*. Kohler, *Brocardus*, 438; Beazley, *Directorium* I, 853.

¹⁴³⁷ *... et catena scelerum usque ad ipsum a suis progenitoribus extendatur, que de malo in pejus crescit in eo continue et augetur*. Kohler, *Brocardus*, 436; Beazley, *Directorium* I, 851.

¹⁴³⁸ Kohler, *Brocardus*, 438; Beazley, *Directorium* I, 853.

¹⁴³⁹ *... sed in responsionibus superbiam, cautelas et mendacia ipsius regis nuntius papalis clare cognovit*. *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 67–68.

¹⁴⁴⁰ *The Life of Saint Pierre de Thomas*, 67–68; Petkov, *The rotten apple* 259; Blumenfeld-Kosinski, *Philippe de Mézières's Life of Saint Pierre de Thomas*, 238–240.

посланика, утицала је на *краљево* понашање према Пјеру Томи. Упркос томе, мотив *шизматичког краља* преовладава и у даљој Мезијеровој нарацији. Наиме, српски владар је остао истрајан у својој вери па је Пјер Тома на своју руку вршио мисионарски рад у Рашкој.¹⁴⁴¹ Другим речима, владарева реч за истинског сина *Римске цркве* није имала већу вредност.

Представе о владарима из династије Немањића у неким другим наративима ни изблизу нису овако издашне. Појединим писцима је мотив *шизматичког краља* био довољан у конструкцији негативне слике, која се градила на вредносним судовима о православној вери. На тај начин представљен је и Стефан Душан у казивању опата Јована Виктриншког. Душанова функција у опатовој причи заснивала се на изградњи портрета аустријске принцезе Јелисавете као узорне хришћанке, која је била спремна да пригрли смрт, пре него да се уда за расколника из Србије.¹⁴⁴² По свој прилици, личност краља Душана крије се иза *паганског краља* који је 1336. као аустријски *вазал* напао Угарску.¹⁴⁴³ Површна сазнања да је реч о некатоличком владару, за Јована од Винтертура била су довољна да употреби верску одредницу која је њему била ближа од уобичајеног термина *шизматик*.¹⁴⁴⁴

У изворима који приповедају о српско-угарским односима након смрти цара Стефана Душана (1355), јавља се слика *слабог владара* резервисана за његовог наследника, цара Стефана Уроша. Код Матеа Виланија, овакве представе проистичу из два аспекта. Прво, *краљ Рашке* није у могућности да смири сукоб између двојице великаша, од којих се један обраћа угарском краљу Лајошу. Затим, цар Урош избегава битку на отвореном пољу, за разлику од угарског краља који се одважно креће кроз тешко проходан терен.¹⁴⁴⁵ Ни царско титулисање Стефана Уроша од стране аустријског песника Петра Зухенвирта, које представља својеврстан преседан у западном наративу, не мења представу о кукавичком владару који бежи са бојног поља.¹⁴⁴⁶ Штавише, то се може протумачити као одређен парадокс, који се састоји у томе да један цар бежи од краљевске војске. Ове и сличне представе нису спречиле да *краљ Рашке* доспе у један витешки роман и то као прави хришћански владар, који ратује против Мамелука у *Вавилонији*. Поред тога, аутор *Сицилијанца авантуриста* кћерку краља Аркаја, чију руку је угарски краљ тражио за свог сина, представља као најлепшу и најмудрију хришћанку. За разлику од писаца који су махом наклоњени Угарској, на овом месту је представљена посве другачија ситуација. Наиме, рашки краљ Аркај сазива сабор на којем говори о злоделима која су Угри чинили у време његових претходника.¹⁴⁴⁷ Иако је махом реч о фикцији, овај пример макар посредно указује на одјек представа о српским владарима у одређеним круговима у Италији.

Пропаст државе Немањића није означила крај српске средњовековне државности, што је нашло одраз и у делима западних писаца XV века. Они и даље бележе податке о владарима Србије, односно *Рашког краљевства* (Regnum Rasciae). На њихову перцепцију српских владара тог времена, као и у ранијем периоду, утицао је однос са суседним Угарским краљевством, као и експанзија Турака Османлија. Тако су вести западних писаца о кнезу Лазару везане искључиво за његову улогу у Косовском боју. Оно што је за сваког од тих писаца карактеристично, јесте недвосмислено представљање српског кнеза као хришћанског

¹⁴⁴¹ *Tempore intervallo, rege obstinato et in perfidia sua nihilominus remanente, Dominus Frater Petrus multas ecclesias metropolitanas et alias illius regni ad unionem ecclesiae Romanae reformavit, que prius schismaticae erant. The Life of Saint Pierre de Thomas, 68–70.*

¹⁴⁴² *Eodem anno infirmata est filia regis Friderici Elizabeth infirmitate, qua et mortua est; nam dum Servie regi diceretur matrimonialiter copulanda, in tantum abhorruit hominis scismatici fidem erroneam, ita ut cottidianis Deum gemitibus exoraret, multis ieiuniis corpus affligeret, suam semper Domino pudicitiam commendaret. Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum, II, ed. F. Schneider, MGH SSRG 36/2, Hannoverae/Lipsiae 1910, 172.* Предсмртне муке младе принцезе, описане су са доста детаља. Ibidem, 173.

¹⁴⁴³ *Die Chronik Johannis von Winterthur, 130.*

¹⁴⁴⁴ Rowell, *Lithuania and the West, 308–309.*

¹⁴⁴⁵ *Matthaei Villani et Philippi Historia, 553–554, 563–564.*

¹⁴⁴⁶ Primisser, *Peter Suchenwirt's Werke, 52.*

¹⁴⁴⁷ *L'Aventuroso ciciliano, 311–313.*

владара. Већ на самом крају XIV века, Филип Мезијер зна да се владар тог имена супротставио Турцима, али га притом представља као кнеза Влашке, чиме га је по свој прилици помешао са Мирчом I, који се са турским султаном Бајазитом сукобио 1395. године.¹⁴⁴⁸ Таква пракса није била страна оним западним писцима, који су једва познавали геополитичке прилике у југоисточној Европи. Тако, на другом месту, Лазара налазимо као бугарског кнеза.¹⁴⁴⁹

У наративу о Косовском боју он фигурира као вођа хришћанских трупа, у чијем табору су присутни и страни ратници, првенствено Угри и Немци, као и они које је послао босански краљ Стефан Твртко I.¹⁴⁵⁰ Ипак, вредносни судови о личности српског кнеза нису исти код свих писаца који спомињу Бој на Косову. За анонимног каталанског аутора, Лазар је приказан у светлу ратоборног владара који врши нападе на турске територије. Такође, он изазива страх код Мурата, који околиша да се упусти у борбу. Кнежева личност убрзо губи на значају, те је укратко споменуто да је погинуо у жеку битке.¹⁴⁵¹ Слична изворна традиција запажа се у сведочењу Јерга из Нирнберга, који пише о Лазаревом бекству са бојног поља.¹⁴⁵² Такође, овде треба подсетити на Мезијерове ставове о православним народима као *трулој јабуци* унутар хришћанства. Иако у одељку о Косовској бици говори о победи над *Амуратом*, Мезијер не пропушта да укаже на храброст турског владара, док је податак о Лазару остао без такве или сличне квалификације.¹⁴⁵³ Насупрот томе, у другим списима се јавља портрет владара који је спреман да погине за хришћанску веру. Како то представља Белтрамо Мињанели, кнез Лазар је са својим људима одбио да се покори турском владару, јер му је сама смрт била дража од тога. Исти аутор преноси могућност да је кнез био тај хришћански јунак који је Мурату задао смртоносну рану.¹⁴⁵⁴ Мотив владара ратника који у бици убија непријатеља, недвосмислено је присутан једино у делу Руи Гонзалеса Клавиха, за кога је Лазар *un Conde Christiano*.¹⁴⁵⁵

Кнезу Лазару посебно је наклоњен аутор *Фирентинске хронике*, приписујући му особине веома храброг (*molto valente*) и мудрог (*savio*) човека. Основна улога српског кнеза је *defensio fidei* против *неверничког непријатеља хришћана (uno infidele nimico de' cristiani)*.¹⁴⁵⁶ Осим тога, не поричу се витешке способности Мурата и његових војника, који исто тако не потцењују свог противника. Ипак, уз сву одважност и ратничке врлине које су поседовали кнез и његови ратници, војна надмоћ била је на страни Турака. Пораз Лазаревих снага и његово повлачење у оближњи град, донекле мења и тон казивања о српском владару. Њему је у том тренутку повређена витешка част и како би спрао срамоту, одлучује се на смео, али потез од изузетне храбрости. Јуначки чин није извршио кнез, већ један од његових људи, те и умирући Мурат, када изражава поштовање према храбрости непријатеља, не издваја Лазара изнад његових ратника.¹⁴⁵⁷ Напоследку, приметно је да се овде називу и мотиви мученичке смрти, али упркос томе преовладава слика владара ратника који настоји да заустави хришћанског непријатеља, без обзира на могућу погибију.¹⁴⁵⁸

За разлику од кнеза Лазара, представе о његовом сину кнезу и деспоту Стефану Лазаревићу углавном су базиране на односима са угарским краљем и немачким царем Жигмундом Луксембуршким. Иако се вести многих аутора углавном свODE на констатације

¹⁴⁴⁸ *Une epistre lamentable et consolatoire*, 216; Вид. и нап. 431.

¹⁴⁴⁹ *Història de Jacob Xalabìn*, 136–138. Сличан пример среће се у *Galeazzo e Bartolomeo Catari: Cronaca Carrarese confrontata con la redazione di Andrea Catari (AA 1318–1407)*, eds. G. Carducci, V. Fiorini, RIS NE 17, Città di Castello, 145, где је влашки кнез Радул представљен као владар Бугарске. Вид. и Petkov, *Infidels*, 33–34.

¹⁴⁵⁰ *Història de Jacob Xalabìn*, 138–139; *Cronica volgare*, 77.

¹⁴⁵¹ *Història de Jacob Xalabìn*, 142–146.

¹⁴⁵² Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, III; Константиновић, *Јерг из Нирнберга*, 51; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 255–256.

¹⁴⁵³ *Une epistre*, 216.

¹⁴⁵⁴ *Stephani Baluzii Tutelensis*, 139.

¹⁴⁵⁵ Clavijo, *La embajada a Tamorlàn*, 99.

¹⁴⁵⁶ *Cronica volgare*, 77.

¹⁴⁵⁷ *Cronica volgare*, 78–79.

¹⁴⁵⁸ Уп. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 235–262.

без подробнијих детаља, оне откривају деспотову улогу у европској политици краља Жигмунда. Ипак, у делима неких аутора видљива је сенка Стефановог удела у бици код Никопоља. Тако у наставку *Пруске хронике* Јохана од Посилги поново срећемо модел *злог*, као и *безбожног* владара, главног кривца због хришћанских страдања у споменутој бици. Насупрот томе, хроничар упоредо гради слику хришћанског савезника, оличеног у лику *млађег деспота*, који жали због грехова свог оца.¹⁴⁵⁹ Овим се, на неки начин потискује слика о *безбожном деспоту*, која се поново промаља средином XV века у делу једног од учесника Никополске битке, Ханса Шилтбергера.¹⁴⁶⁰ Она се преносила у поједине јужнонемачке наративе, али је по свој прилици била кратког даха.¹⁴⁶¹ Турско присуство на Балкану и њихов утицај на Србију, инспирисало је Урлиха Рајхентала да деспота Рашана смести у *Африку* (која представља ауторову парадигму за простор Балкана), заједно са византијским царем, влашким кнезом и *три краља из Турске*.¹⁴⁶² Поред тога, деспот Стефан је владар народа чије верско опредељење, према Рајхенталу, није довољно одређено. То се између осталог може тумачити деспотовим вазалством према Турцима, али и чињеницом да је немачки хроничар имао површна, али довољна сазнања да српског владара сврста у ред неверника.¹⁴⁶³

Посве позитивну слику о Стефану Лазаревићу има Еберхард Виндеке. И поред чињенице да је краљ Жигмунд војним путем покорио Србију, како Виндеке тврди, са српским владарем је без потешкоћа постигао договор. То у потпуности одговара физичком и моралном профилу деспота Стефана, који поред пријатне спољашности поседује особине које одговарају представи *iustitiae regis*. Дакле, он је човек од мира, истине и правде, а притом верно следи политику свог сизерена.¹⁴⁶⁴ Сушта супротност су личности босанских обласних господара Сандаља Хранића и Хрвоја Вукчића, који су подли и превртљиви људи.¹⁴⁶⁵ Насупрот Рајхенталу и анонимном пруском хроничару, Виндеке деспота посматра искључиво у светлу вазалства према краљу Жигмунду.

Таква перцепција одразила се и у делу Јаноша Туроција, у чији су наратив о деспоту Ђурђу Бранковићу пренети одређени мотиви из времена владавине његовог ујака. У речима да је деспот често посећивао краљев двор и био срдечно дочекиван, не само од краља него и барона, пре се уклапају у слику о деспоту Стефану какву доноси Виндеке. Притом, на то указује и Туроцијев податак о деспотским поседима у Угарској, које је већином добио деспот Стефан, а не његов наследник.¹⁴⁶⁶ Уопштено, однос између краља и деспота приказан је кроз идиличну везу суверена и његовог вазала. Са једне стране, деспот свом суверену дарује Београд, док му краљ Жигмунд узвраћа ударјем у виду имања у Угарској.¹⁴⁶⁷ Међутим, то не потиरे чињеницу да је личност деспота Стефана у западном наративу из друге половине XV века остала у сенци деспота Ђурђа. Тако, Јан Длугош на више места овога назива именом *Stephanus* и то у контексту дешавања након Стефанове смрти (1427).¹⁴⁶⁸ Треба узети у обзир да је лик Ђурђа Бранковића овим хроничарима био посве ближи, захваљујући његовој активној улози у балканским превирањима током прве половине XV века. Све то је, са друге стране, утицало на обликовање амбивалентне слике о њему.

Међу ауторима који пишу о деспоту Ђурђу, само је Бертрандон де ла Брокијер забележио да се са српским владарем срео лично. Слично Виндекеовим запажањима о

¹⁴⁵⁹ *Johanns von Posilge Chronik*, 366.

¹⁴⁶⁰ *Reisen des Johannes Schiltberger*, 53–54; *Hans Schiltbergers Reisebuch*, 4.

¹⁴⁶¹ Подсећамо да се у једној швајцарској хроници с почетка XVI века уместо деспота Стефана спомињу Пољаци. Гавриловић, *Српско-угарски односи*, 167, нап. 6.

¹⁴⁶² *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, № 337 (A), <https://edition.mgh.de/001/html/edition.html> (приступљено: 8. марта 2024).

¹⁴⁶³ Petkov, *Infidels*, 57–58.

¹⁴⁶⁴ *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten*, 20–21, 177, 180, 183, 186–187. Вид. Стојковски, *Деспот*; Гавриловић, *Српско-угарски односи*, 173–177.

¹⁴⁶⁵ Динић, *Вести*, 353, 355.

¹⁴⁶⁶ *Chronica Hungarorum*, 228; Вид. и нап. 558.

¹⁴⁶⁷ Вид. Гавриловић, 184.

¹⁴⁶⁸ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 209, 282, 284, 287.

деспоту Стефану, Брокијер деспота Ђурђа представља као лепог и крупног човека, који је тада био на прагу седме деценије живота. Готово исти утисак на њега су оставили деспотови људи, чији изглед јасно одаје припадност грчкој вери (дуга коса и брада).¹⁴⁶⁹ Основни мотив око кога аутор гради слику о српском владару јесте његово вазалство према турском султану. Ипак, ни то га не спречава да изрази жаљење због турског притиска како на деспота и његове поданике, тако и остале (православне) хришћане.¹⁴⁷⁰ Прилично негативан однос према Ђурђу има Енеја Силвије Пиколомини. Када говори о првом паду Смедерева, он не пропушта да подсети на чињеницу, да је освајач деспотове престонице уједно био и његов зет.¹⁴⁷¹ Деспотова оданост султану, која је повезана са његовом верском припадношћу, представља окосницу Пиколоминијевих ставова. Тобожња верска неопредељеност између римокатоличанства и ислама, дефинисала је Ђурђа као *превртљивог човека* (*homo perfidus*). Заправо, аутор је деспотов положај двојног вазалства изразио кроз традиционални дискурс о *шизматичима*.¹⁴⁷² Штавише, тиме оправдава и Хуњадијево задржавање дела Ђурђевић земаља, који је уз то понео све заслуге за ослобођење Србије из турских руку.¹⁴⁷³ Своју репутацију превртљивца, деспот Ђурађ је оправдао откривањем Хуњадијевих ратних планова султану Мурату II, због чега је угарски државник доживео страховит пораз.¹⁴⁷⁴

Иако у основи гради негативну слику о деспоту Ђурђу, описом дијалога између њега и Јована Капистрана, Пиколомини исказује и извесно разумевање за тешку Ђурђевићу ситуацију. Наиме, српског владара представља као старог човека, вредног сваког поштовања, али само уколико би се придржавао истинске вере. Даље, хвали његову говорничку моћ и величанствено држање. Затим прелази на сам разговор, који је вођен преко преводиоца. Расправљало се о питањима црквене природе, а енергични проповедник је убеђивао Ђурђа у верске погрешке које је следио његов народ. Уследио је ништа мање интензиван одговор старог деспота: *Доживео сам деведесет година и нисам знао ни за једну другу веру, осим оне коју сам наследио од оца. Моји поданици су ме до сада сматрали мудрим, премда несрећним. Сада, ти желиш да ме учиниш лудим, што често мисле о старима. Радије ћу омчом скончати живот, него се одрећи отачке вере*. На крају, Пиколомини закључује да је опасно неговати одбачену веру, мислећи на православље, иако то не наводи изричито.¹⁴⁷⁵

Овај опис потврђује став аутора *Европе* о верском опредељењу деспота Ђурђа Бранковића. Не може се пренебрегнути да Пиколомини препознаје и неке деспотове врлине, које су пак остале у сенци његових верских убеђења. Упркос томе, он је приказан као равноправан саговорник, који се чврсто држи предачког наслеђа. Кроз даљу нарацију, посредно се уочава и глас Ђурђевић поданика, који носи мотив мудрог, али несрећног владара. За разлику од Капистрана, који разговор са Ђурђем описује у писму папи Каликсту III, Пиколомини има умеренији приступ. Капистран, слику о српском владару гради првенствено кроз његову мржњу према римокатолицима, а притом, не либи се да изнесе неистине на рачун Ђурђа и његових поданика.¹⁴⁷⁶ Насупрот томе, код Пиколоминија је фокус на Ђурђевој привржености православној вери, као традицији његових предака. Он не истиче негативан став српског владара према римокатоличанству (барем не директно), мада

¹⁴⁶⁹ *Путовање преко мора*, 130–131.

¹⁴⁷⁰ Исто, 132–135.

¹⁴⁷¹ *Historia Bohemica*, 150–151.

¹⁴⁷² *De Europa*, 68.

¹⁴⁷³ *Ibidem*, 66–67.

¹⁴⁷⁴ *Ibidem*, 67, 76–77.

¹⁴⁷⁵ ... *grandevus iam senex, dignus veneratu, si recta religione sensset: ea in eo sermonis auctoritas, ea corporis maiestas fuit. Accessit hunc Ioannes Capistranus ordinis Minorum professor, vite munditia et inter predicatores Evangelii nostro tempore insignis; quesivit an audire se vellet, annuente quod Romana ecclesia credit et docet exposuit. Diu secum per interpretem de sacris eloquiis disputavit; ut errorem sue gentis reliqueret, magnopere cohortatus est. Ille hoc denique responsum dedit: „Annis nonaginta vitam produxi nec aliam religionem, quam suscepi a patribus, novi. Sapientem me cives mei, quamvis infelicem, hactenus putavere. Tu nunc, quod sepe agitant senes, delirum efficere cupis. Laqueo vitam finire malim quam patrum traditiones relinquere.“ Atque his dictis e conspectu abiit. Tam periculosum est religionem imbuisse dampnatam. De Europa, 67–68; Europae, 80, cf. nap. 123.*

¹⁴⁷⁶ *Acta Bosnae*, 225–226. Детаљно код Андрић, *Saint John Capistran*, 204–215.

не пропушта да укаже на опасност православља као изопштене вере. У том погледу, у науци је указано на реалистичност Пиколоминијевих речи, што и није без основа.¹⁴⁷⁷ Ипак, као хуманистички писац, Пиколомини није имао тенденцију да се подробније бави доктринарним питањима православне вере. Уз то, његово истицање Ђурђево верске истрајности може се посматрати и као нека врста фанатизма, чему у прилог говори наведена констатација о изопштеној религији.¹⁴⁷⁸

Да је крајњи Пиколоминијев утисак о деспоту био негативан, сведочи и епизода о сукобу са Михаилом Силађијем. Овде је приказана зла намера српског владара да побије браћу Силађи, у чему је делимично и успео. Али, Ђурађ је убрзо добио заслужену казну (*sed non impune Georgio cessit*). Приказ двобоја између двојице непријатеља заиста одише витешким пркосом старог деспота, који је при томе изгубио два прста на десној руци, што га је напослетку и коштало живота. *Такав је био крај тог превртљивог човека*, закључио је Пиколомини.¹⁴⁷⁹

Извесна вишеслојност Ђурђевог лика, уочава се у делима пољских и угарских хроничара с краја XV века. Највећим делом, представе о њему се граде на основу ангажовања у *Дугој војни*, односно одбијања да учествује у новом крсташком походу (1444). У том процесу, важну улогу имала је личност Јанка Хуњадија, те је слика о деспоту углавном зависила од ставова ових аутора о угарском војсковођи. У почетку, јасно је профилисана слика изгнаног владара, који је поред губитка земље доживео и личну трагедију, ослепљење двојице синова. Нарација пољских хроничара, Длугоша и Калимаха, имала је за циљ наглашавање бедног и мизерног положаја у коме се српски владар налазио, а што је требало да одобровољи краља Владислава на поход против Османлија.¹⁴⁸⁰ Управо је деспот Ђурађ представљен као главни заговорник новог крсташког рата, али и најватренији присталица његовог даљег наставка. Како Калимах истиче: *Деспот коме су све опције биле мање тежке него прекид рата, јер је веровао да ће тако повратити ранији просперитет и достојанство, тврдио је да би то било срамотно јер је заробљавањем војсковође, непријатељска војска ослабљена. А они који су већ поражени и разоружани, попут претрашених звери скривају се по забитима и пећинама*. Наводно, деспот је указао и на издржљивост немачких и угарских ратника, навикнутих на све тешкоће, за разлику од луксузом размажених Азијата.¹⁴⁸¹

У опису дешавања након *Дуге војне*, поново је наглашен мизеран положај деспота Ђурђа, који је настојао да одобровољи краља Владислава у прихватању султанове мировне понуде. Деспотов иступ на сабору у Сегедину, Длугош приказује у донекле понижавајућем светлу. Наиме, он је како краља, тако и чланове сабора, *не толико молитвама, колико обилним сузама преклињао* да пристану на турски предлог, јер је добро знао да само на тај начин може повратити своје поседе.¹⁴⁸² Калимах је нешто детаљнији у представи деспотове улоге у даљим дешавањима. Из његовог казивања назире се слика мудрог државника, забринутог за

¹⁴⁷⁷ У том смеру Andrić, *Saint John Capistran*, 218–221. Додуше, Андрићево мишљење према коме је Пиколомини донекле желео да дикредитује Капистрана, чини се, није одрживо. Оштрина фрањевачког проповедника насупрот Пиколоминијеве умерености, може се објаснити основном наменом два извора. Док је код првог негативан став о Ђурђу и Србима био циљ сам по себи, код другог је то једна епизода, или боље речено део „српског дискурса“ у поглављу о бици код Варне. Такође, не може се са сигурно знати да ли је Пиколомини имао увид у само писмо. О томе је могао да се информира преко фрањеваца из Капистранове околине, или од самог Капистрана, са којим је био у преписци до његове смрти 1456. године (*Ibidem*, 221).

¹⁴⁷⁸ У том смеру и Bisaha, *From Christians to Europeans*, 146–147.

¹⁴⁷⁹ ... *atque hic perfidi hominis exitus fuit. De Europa*, 68.

¹⁴⁸⁰ *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 283; *Historia de rege Wladislao*, 132.

¹⁴⁸¹ *At Despotus, cui omnia aequiora toleratuque minus dura apparebant, quam belli eius intermissio, per quod fortunam dignitatemque pristinae recuperaturum se credebat, ignominiosum fore asseuerabat, si capto duce debilitatoque hostium exercitu, deuictis iam et qui non armis, sed ut pauidae ferae cotibus ac speluncis se tegerent, terga uerterent; eadem illos cum rerum omnium penuria tum aeris intemperie, qua et regii laborare, moxque humanis necessitatibus cessuros, si paululum perseueraretur. Non committendum, ut fluentia luxu Asiana corpora tolerandis difficultatibus superasse uiderentur Germanorum Hungarorumque iam tum ab infantia coeli terraeque rigoribus duratos artus. Daturum se pecuniae, quantum foret opus frumentis coemendis, quorum copia circum omnia loca abundarent. Historia de rege Wladislao*, 148, 150. Слично и код Bonfini, *Rerum* III, 127–128.

¹⁴⁸² *Joannis Dlugossii Annales* 11/12, 300–301.

судбину заробљених синова. Даља нарација се своди на конструисање негативног портрета кардинала Чезаринија, који је на нови поход наговорио не само краља Владислава, већ и друге угледне личности, деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија.¹⁴⁸³ На тај начин, Калимах је желео да оправда краљеву одлуку о наставку рата, односно да представи Чезаринија као главног кривца за пораз код Варне. Другим речима, да би се постигла одређена равнотежа у приказу литерарног портрета краља Владислава, на листи изманипулисаних личности се нашао и mudar државник попут деспота Ђурђа.

Неучествовање у Хуњадијевом походу из 1448. године, представљало је преломни тренутак у даљем приказу деспотове личности. Од тада, он постаје незахвалник, који није ценио ранија добротина и жртву страдалог краља и његових ратника, коју су поднели зарад ослобођења његове земље.¹⁴⁸⁴ То је, како Длугош наводи, изазвало велико огорчење и срџбу како код Хуњадија, тако и код угарске војске.¹⁴⁸⁵ Такав утисак стиче се и на основу Бонфинијевих речи, у чијој основи је наводно деспотова љубомора на чињеницу да је Хуњади постао губернатор. Заправо, ауторови наводи да деспот потиче од *царског рода* (*imperatoris genere natum*) представљају алузије на Хуњадијево скромно порекло.¹⁴⁸⁶ Одбијањем да се придружи Хуњадију, Ђурађ је заправо анулирао сопствене врлине. Како Бонфини запажа: *ништа овој војсци осим деспота Раишке није потребно, чијим би саветом и снагом ова војна била потпомогнута. Ништа се више пожелети не може.*¹⁴⁸⁷ Ипак, оно што је Ђурђа највише дискредитовало јесу везе са султаном Муратом II, коме је лично открио податке о кретању Хуњадија и његових крсташа. Чим је овај напустио Србију, деспот се окренуо *сплеткарењу* (*ad perfidiam illico conversus celeribus*).¹⁴⁸⁸

Заробљавање Хуњадија у Смедереву, још више је дискредитовало деспота Ђурђа. Приказ Јанковог бекства преко деспотових поседа, како смо истакли, уклапа се у наратив о хришћанском јунаку, који свој златни крст брани сопственим животом. Притом, он без надмености води разговор и обедује са једним српским пастиром. Таква слика о смерном хришћанину интензивиранија је чином хапшења од стране деспота Ђурђа, који се самим тим намеће као контрастна личност у односу на Хуњадија.¹⁴⁸⁹ Међутим, коју годину касније, уследио је својеврсни обрт. Наиме, двојица угарских хроничара, са израженим задовољством констатују да је Ђурађ, притиснут од Османлија, морао да се обрати Јанку за помоћ. Чак се као главни разлог Мехмедове мржње према Ђурђу наводи Хуњадијево ослобађање.¹⁴⁹⁰ Мотив Ђурђевог покајања сликовито је изражен у Туроцијевој *Хроници*. Деспот је тада, пред својим људима, наводно изрекао следеће: *Да нисам увредио добру вољу господина губернатора према мени, он би био човек који би мене, угроженог од толиких пошаста, из невоља могао истргнути.*¹⁴⁹¹

Дакле, личност деспота Ђурђа у наведеним хроникама приказана је у градацијском маниру. Прво, среће се слика изгнаног владара који истовремено постаје један од кључних крсташких предводника. На његове људске, али и војне квалитете рачунало се у каснијим походима. Међутим, од тада почиње деградациони процес у приказу деспотовог вербалног портрета. Од човека, чија се реч поштује, он постаје превртљивац који сарађује са хришћанским непријатељем и заробљава хришћанског јунака, оличеног у Јанку Хуњадију. На крају, српски владар, условљен спољном опасношћу, бива присиљен да се покаје за

¹⁴⁸³ *Historia de rege Wladislao*, 204–208.

¹⁴⁸⁴ *Joannis Dlugossii Annales* 12, 74; *Chronica Hungarorum*, 259; Bonfini, *Rerum* III, 166.

¹⁴⁸⁵ *Indignacionem enim et furrorem tam gubernator quam Hungarie exercitus, induerat contra despotum... Joannis Dlugossii Annales* 12, 74.

¹⁴⁸⁶ Bonfini, *Rerum* III, 159.

¹⁴⁸⁷ ... *nihil huic militiae preter despotem Rascie principem deesse, cuius consilio ac viribus si presens expeditio adiuvetur, nihil ultra exoptati posse.* Ibidem.

¹⁴⁸⁸ Ibidem, 160.

¹⁴⁸⁹ То је најсликовитије приказано у Бонфинијевом делу. Ibidem, 166.

¹⁴⁹⁰ *Cronica Hungarorum*, 262; Bonfini, *Rerum* III, 167.

¹⁴⁹¹ *Dicebat enim ad suos: „si domini Gubernatoris erga me non offendissem voluntatem, hic esset homo, qui me periclitantem, tantorum malorum erueret a procellis.“ Chronica Hungarorum*, 262; cf. Bonfini, *Rerum* III, 167.

раније грехе. Заправо, однос са Хуњадијем је кључан фактор који одређује ставове ових хроничара о деспоту Ђурђу. Своју репутацију превртљивог човека, оправдао је тиме што је султану са радошћу јавио вест о смрти Јанка Хуњадија.¹⁴⁹² Ове Туроцијеве речи имају посебну тежину, јер су изречене у контексту догађаја од кључне важности за породицу Хуњади, а самим тим и за тадашњег угарског краља Матију Корвина.

Код неких других хроничара, заступљени су позитивнији судови о Ђурђу Бранковићу. Тако га аутор *Хронике целских грофова* наводи као *најмоћнијег господина и кнеза, господина Ђурђа, деспота Србије*, што је разумљиво, с обзиром да је реч о дворском хроничару целских грофова, деспотових сродника.¹⁴⁹³ Штавише, исти аутор наводи да је заједно са Хуњадијем, деспот Ђурађ учествовао у одбрани Београда 1456. године.¹⁴⁹⁴ Посебну наклоност према њему имао је аустријски хроничар Томас Ебендорфер. Чињеница да је стари деспот био присталица хабзбуршке странке у Угарској, био је довољан разлог да му аустријски хроничар, с правом припише улогу хришћанског штита (*Christianitatis clipeus*).¹⁴⁹⁵ Поред тога, Ебендорфер није био наклоњен Јанку Хуњадију, чији пораз на Косову (1448) и потоње бекство види као заслужену казну због напада на Аустрију.¹⁴⁹⁶ Чак и Ђовани Таљакоцо, Капистранов следбеник, не пропушта да спомене да су деспотове уходе дознале вести о расулу у турској војсци након неуспеле опсаде Београда.¹⁴⁹⁷ Овај податак је донекле контрадикторан у односу на Туроцијеву тврдњу да је деспот обавестио султана о Хуњадијевој смрти.

Западни наративи нису нарочито издашни када је реч о наследницима деспота Ђурђа. Пиколомини преноси сажету хронику династичких сукоба и осим запажања о подели на угарски и турски табор, он не доноси значајније ставове о њима.¹⁴⁹⁸ Негативни епитети лажљивог и непоузданог владара били су резервисани за босанског краља Стефана Томаша и сина му, деспота Стефана Томашевића, који су директно оптужени за продају Смедерева Турцима.¹⁴⁹⁹ Такође, Стефан Томашевић је као безбожник, сиров и непромишљен човек приказан у делу Антонија Бонфинија.¹⁵⁰⁰ Када је конкретно реч о потомцима деспота Ђурђа, сам Бонфини је на више места споменуо његовог унука Вука Гргуревића, погрешно га представљајући као Стефановог, уместо Гргуровог сина. За разлику од свог деде, Вук, односно *Despotes Lupus*, приказан је у прилично позитивном светлу. Наиме, Ђурђев унук је човек невероватне храбрости, затим неукроћене снаге и постојаности, чија је највећа верност краљу Матији остала упамћена.¹⁵⁰¹ Уопште, у Бонфинијевом спису он је храбар и искусан ратник, који прати свог краља на разним фронтима у Европи, али и Турској.¹⁵⁰² Дакле, Бонфинијеве представе о деспоту Вуку, умногоме су супротне ономе што је хуманиста имао да каже о *превртљивом* деспоту Ђурђу.

¹⁴⁹² *Chronica Hungarorum*, 272.

¹⁴⁹³ *Die Freien von Saneck*, 92–93; Mlinar, *Podoba celjskih grofov*, 118–121.

¹⁴⁹⁴ *Die Freien von Saneck*, 118.

¹⁴⁹⁵ *Chronica regum Romanorum* II, 858.

¹⁴⁹⁶ *Chronica regum Romanorum* I, 607; Вид. нап. 782.

¹⁴⁹⁷ *Annales Minorum* XII, 348.

¹⁴⁹⁸ *De Europa*, 68.

¹⁴⁹⁹ *I Commenarii* I, 446, 480.

¹⁵⁰⁰ Bonfini, *Rerum* III, 245.

¹⁵⁰¹ Bonfini, *Rerum* III, 245 (*E Stephano Lupus mire fortitudinis*;); IV, 81 (*Lupus quoque despotes indomiti quidem roboris et constantie, quem regi semper fidelissimum fuisse memorant*).

¹⁵⁰² *Despotes, cui a Lupo cognomen erat, longa bellorum experientia peditus...* Ibidem, 119.

ЗАКЉУЧАК

– Слика Србије у западноевропским наративним изворима: континуитет и дисконтинуитет –

Западноевропски наративни извори пружају значајне податке о Србији и њеним становницима у периоду од XI до XV века. Те вести се срећу у неколико врста западних наратива, као што су хронике, анали, затим списи са географском и/или етнографском конотацијом (путописи, дневници, итинерари, трактати). Србија се у западном наративу спомиње онда када у Западној Европи влада интересовање за дешавања на Истоку. На првом месту реч је о ходочашћима и крсташким походима (XI–XII век), затим антивизантијским плановима у првој половини XIV века и експанзији Турака Османлија од краја XIV и кроз читав XV век.

Наведена подела је извршена према критеријуму основних идеја које су у датим раздобљима биле доминантне у политичкој, духовној и културолошкој клими Западне Европе, односно у оним деловима где је владало интересовање за споменута питања. Једино је крсташка идеја у већој мери била фактор сарадње међу водећим личностима тадашњег Запада. Чак ни турско питање није представљало довољан разлог за заједничко иступање, премда се не може рећи да сличних покушаја није било. У првом наведеном раздобљу, тежња западноевропских интересовања усмерена је ка крсташким рутама дуж саобраћајнице *Via Militaris* и источне обале Јадрана. Сведочанства писаца ране крсташке епохе превасходно се тичу амбивалентног доживљаја простора означених као *Бугарска шума/пустиња* и *Склавонија*, као и односа локалног живља према крсташима. Други тематско-хронолошки период обележен је аспирацијама авињонског папства и француске краљевске куће Валоа ка обнављању Латинског царства на тлу Византије, као и односима Немањића према курији. У том периоду дошло је до формирања и ширења негативних ставова о Србији Немањића и то првенствено кроз религијски аспект. Такође, треба напоменути да период XIII века није обележен идејама које су битније усмеравале пажњу западних писаца према Србима. Другим речима, они су тек узгредно споменути у контексту значајних догађаја, попут пада Цариграда (1204) и успостављања латинских држава или велике монголске најезде средином истог столећа. У периоду XV века западноевропске писце углавном интересује напредовање Турака Османлија ка Угарској и улога Срба у хришћанско-турским сукобима.

Релевантност вести о Србији и Србима умногоме је зависила од начина на који су оне долазиле до самих писаца. Неки од њих су имали прилику да лично бораве на територији Србије или да се информишу преко посредника, било да је реч о повратницима из крсташких похода, римокатоличким великодостојницима из српског Приморја, суседној Угарској и/или трговцима из италијанских градова. Сходно томе, поставља се питање у којој мери је близак сусрет са *другим* имао утицај на обликовање слике о њему. Да ли је и у којој мери та слика свесно изобличена под утицајем личних мотива самог аутора, као и ставова његовог окружења? То се у одређеној мери може запазити на примерима Анонима и Гијома Адама, који су неко време провели на тлу Србије, а уз то податке прикупљали преко посредника из римокатоличких центара у Приморју. Слободно се може рећи да су ставови двојице писаца условљени знањима и представама папске средине о српским владарима. Упечатљив утицај окружења приметан је у делима угарских хроничара из друге половине XV века, Јаноша Туроција и Антонија Бонфинија, којима се могу придружити пољски хроничари Јан Длугош и делимично Филип Калимах. Треба узети у обзир и да су се реална запажања некада подударала са литерарним мотивима. То се уочава кроз дело Бертрандона де ла Брокијера, чије белешке о тешком положају православних хришћана под турском влашћу одражавају стварно стање, али исто тако су у функцији основне намене списка. То ипак не имплицира потпуну објективност приповедача, која је ретко односила превагу над унапред одређеним мотивима. У том погледу се може тумачити Брокијерова вест о готово непостојећој одбрани

Београда. Исто тако, сведочења раних крсташких писаца, која се заснивају на личном увиду и чешће на извештајима учесника похода, имају јасну тенденцију да знања проистекла из реалних околности представе у равни имагинарног.

Некада је тешко испратити порекло података појединих писаца, што се најбоље уочава на примеру хроника. Другим речима, није поуздано да ли је одређена вест добијена усменим путем, посредством гласина из ауторове околине или преко старије хронике. Као један од примера може се навести податак Филипа Мускеа о удаји нећаке латинског цара Роберта де Куртене за краља Србије, која се у измењеном облику среће у *Хроници* писаној за Балдуина из Авена. Постоји могућност да је овај хроничар имао увид у Мускеово дело, али као извесније делује да је податке о наведеном догађају добио преко одређених гласина из дворских кругова грофовије Фландрије/Ено. Нешто слично се запажа и на примеру вести о мученичкој смрти Јелисавете Хабзбуршке, након сазнања о намери њеног стрица да је уда за српског краља. Наведена вест се и касније среће у делима аустријских хроничара па је упитан домет њеног утицаја на аустријске ставове о Србима.

Пример Томаса Ебендорфера показује да ситуација није ни изблиза била тако једнолична. Наиме, негативна природа наведене вести на рачун *шизматичког* краља Србије, ни у којој мери није утицала на ауторов посве позитиван став о деспоту Ђурђу Бранковићу као браниоцу хришћанства. Опет, поставља се питање ауторове свести о краљу Душану и деспоту Ђурђу као владарима истог народа у различитим епохама. Треба имати у виду да су вести старијих хроничара често преузимање по аутоматизму те да као такве нису у значајној мери утицале на ставове млађих аутора. У том смислу, може се навести пример аустријског песника Петра Зухенвирта, чији негативни ставови о Србима нису обликовани под утицајем приповести о Јелисавети Хабзбуршкој, већ представљају резултат пропаганде коју је ширио угарски двор. Често се дешавало да током времена поједине информације изгубе првобитно значење, што је доводило и до битних промена у самој нарави. Подсећамо на судбину вести о неуспелој мисији папских посланика код краља Милутина (1308), коју је између осталих забележио и доминиканац Бернар Ги. Овај податак је временом у значајној мери избличен, тако да је током друге половине XV века *краљ Раике* постао *краљ Русије/Рутеније*. Нешто слично се запажа и када је реч о податку Ханса Шилтбергера у вези са српским учешћем у бици код Никопоља. Иако је имала некакав континуитет у наративима јужне Немачке, ова вест није била довољно укоренењена у свести тамошњег аудиторијума па је већ почетком XVI века доживела одређену трансформацију. Другим речима, улогу Срба преузели су Пољаци.

Овај кратак осврт нас заправо уводи у комплексно питање формирања ставова и представа о Србији и Србима у западноевропском наративу средњег века. Када је заправо наступило обликовање слике о Србима? У којој мери је терминологија исказана одредницом *Србија/Срби* била фактор препознавања српског присуства на одређеном простору? Ово питање је од суштинског значаја, јер како смо више пута истакли, српско име се у западном наративу не бележи до краја XII stoleћа, ако се изузме изолован пример *Франачких анала* из IX века. Почетни кораци у конституисању те слике наступили су током ране крсташке епохе, тако да се као формативни период може узети раздобље од краја XI до краја XII века. Пролазак великог броја крсташких вођа, витезова, црквених лица и обичног света кроз тадашње земље Византијског царства, омогућио је ближе упознавање са тамошњим живљем. Ти контакти су у крсташким списима приказни углавном кроз сукобе крсташких вођа са дивљим светом *Бугарске шуме/пустиње*. Алберт из Ахена, најважнији историчар Првог крсташког рата, пружа донекле уравнотежену слику па опаске на рачун понашања немачких витезова не представљају реткост у његовој *Историји*. Ипак, није извесно да су учени кругови у Римско-немачком царству развијали критички суд према далеком и варварском народу. Примера ради, на размишљања западног човека већи утицај је имала забелешка о подметању пожара у цркви у којој се налазило стотину крсташа, него податак о појединим локалцима који су се својевољно придружили војницима крста.

Може се истаћи да је у крсташком наративу углавном наглашаван колективни идентитет становника *Бугарске шуме*, тако да је хетерогенија етничка слика постала видљива тек у време Трећег крсташког похода. Међутим и ту се називу тенденције ка уопштавању. Док рецимо Ансберт пише о Грцима, Србима, Бугарима и Власима, Дитполд од Пасауа и аутор *Келнске хронике* спомињу само *Бугаре*, разуме се у генеричком значењу тог термина. Без обзира на то, Срби су од овог периода јасно препознати на историјској сцени простора, који се кроз конкретне литерарне конструкте може дефинисати као транзитни. Развијање слике о њима није текло уједињено у свим појединостима. Идентитет Срба које спомиње Арнолд из Либекa несумњиво се може сместити у оквире варварског дискурса, што је делимично присутно и код Ансберта, односно у компилаторском спису познатом као *Историја похода цара Фридриха*. Међутим, овде се слика о Србима гради на представи дочека цара Фридриха Барбаросе у Нишу, чиме је дискурс *полуварвара* из *Бугарске* потиснут у други план. Ослањајући се на *Историју похода*, писац *Историје крсташа* је нашао за сходно да српско име спомене искључиво у контексту овог догађаја. Иако је царев боравак у Нишу имао изванредан одјек у неким каснијим хроникама, изгледа да није битније утицао на перцепцију Срба у западном наративу. Исто тако, у самој *Историји похода* нема алузија на раније присуство српских посланика у Нирнбергу о коме говори аутор *Келнске краљевске хронике*. Штавише ни у самој *Хроници* се не примећује континуитет између вести о српском посланству на царском двору и дочека цара Фридриха у Нишу.

Са друге стране, српско име је у вези са простором *Склавоније* у западном наративу препознато тек средином XIII века. Као и на примеру *Бугарске шуме*, становништво *Склавоније* је у делима западних писаца перципирано кроз призму колективног идентитета. Без обзира на то, чињеница је да се почетком 1097. године крсташка војска Рајмунда Тулуског сусрела са владарем тадашње српске државе, краљем Бодином. Међутим, за разлику од значаја коју је у Ансбертовој нарацији имао приказ догађаја у Нишу, Агилеров опис сусрета Скадру је остао у сенци негативног доживљаја простора и његових становника. Колико нам је познато, у делима савремених, али и писаца који се ослањају на Агилеров спис, готово да и нема речи о овом сусрету, већ се углавном преноси утисак о тешкоћама које је са собом носио пут кроз *Склавонију*. Једино нормандијски монах Ордрик Витал пише о догађају у Скадру, дајући забелешку и о имену *словенског* краља Бодина. Извесно је да су ови, али и слични наративи на Запад преносили негативну слику о простору и његовом словенском становништву, која је приметна и у нешто старијем делу Млечанина Јована Ђакона, који Словене карактерише као *најгори народ*. Такви ставови временом су постали опште место те се срећу и у популарним делима каснијег времена, попут енциклопедије Вартоломеја Енглеског. Он је заправо први западни писац који Србију везује за шири географски појам *Склавоније*. Протоком времена, колективно словенско обележје житеља Далмације све више се доводило у везу са Србијом, што је последица њеног снажног политичког присуства на једном делу тог простора. Тако су Мартин де Канал и Гијом Адам термин *Sclavi* сматрали прикладном ознаком за поданике *краља Раике*. Сам по себи, овај етноним је у мисли западних писаца имао негативну конотацију. Заправо, препознавање словенског идентитета може се сматрати неком врстом континуитета у западним представама о Србима. То се нарочито примећује код западнословенских хроничара. Тако се у *Великопољској хроници* и нарочито код Прибика Пулкаве из Радењина, Србија јасно наводи као једна од (јужно)словенских земаља, која са западнословенским државама Чешком и Пољском дели језик и порекло. Свест о заједничкој припадности словенској групи народа, у некој мери је умањила *другост* Срба у односу на ове народе, које су истовремено припадали западноевропском културно-цивилизацијском кругу.

Западни писци су слику о словенском идентитету Срба надоградили религијском компонентом, што је приметно тек од средине XIII века. Заправо, (макро)етничка и верска категорија истовремено се појављују у значајном броју наратива, почев од енциклопедије Вартоломеја Енглеског и *Описа земаља* средином XIII, преко дела Анонима, Симона Фицсимонса и Гијома Адама у првој половини XIV века. Иако су ове категорије идентитета

препознатљиво обележје српске *другости*, верски аспект је убрзо однео превагу. На то је превасходно утицао политички моменат, обележен крахом преговора краља Милутина са авињонским папством. Вредносни систем стереотипа о верском карактеру српских владара и њихових поданика обухваћен је термином *schismatici*, чиме је јасно истакнута њихова различитост и то не само у религијском смислу, већ и у погледу навика, обичаја и других културолошких категорија. Наведени израз је био посебно фреквентан током прве половине XIV века, а спорадично се јавља и у потоњим временима. Заслужан за његово утемељење у западном нарративу је Аноним, чији су ставови нашли одјек и у нешто млађим делима, а нарочито у *Упутству за прекоморско путовање* Гијома Адама. Паралелно са идејом о расколничком краљу *Рашке*, Гијом Адам пласира конструкт о *злим Словенима* који угрожавају римокатолике у Приморју. Другим писцима, попут Марина Сануда Старијег и анонимног географа из Тоскане, верски аспект је био сасвим довољно оруђе у конструисању српског алтеритета. Исто се може рећи за Јована Виктриншког и нешто млађег Филипа Мезијера, који је можда и један од последњих весника изразито негативних судова о верском одређењу Срба и других православних народа. Заправо, може се рећи да је код Мезијера наведена слика доживела „крајњи домет“ након чега се углавном кретала низлазном путањом. Већ током XV века, свест о религијској различитости Срба углавном је сведена на опште констатације о припадности грчком обреду, као препознатљивом елементу њихове верске и културне *другости*. То је особено за писце из француских земаља, као што су Бертрандон де ла Брокијер и Жил ле Бувије. Наведено указује да се француски поглед на Србе значајно изменио у односу на Мезијерово време. Без сумње, на динамику промене превасходно су утицале политичке околности у југоисточној Европи.

Елементи промене, али и континуитета донекле су видљиви и у запажањима о простору. Упркос јасној симболици шуме/пустиње као непознатог и изолованог подручја по свему другачијег од познатог окружења, описи крсташких аутора XI и XII века су сведочанства о реалним околностима које су пратиле путовање западних владара, племића и осталог света. Такви описи су углавном праћени негативним представама о локалном становништву, што је нарочито видљиво у списима Рајмунда од Агилера и Арнолда из Либекa, а ван крсташког контекста и у делу Виљема Тирског. Код ових писаца посебно је наглашен утицај простора на менталитет становништва, што је у делима неких других аутора представљено кроз призму дихотомије. У том погледу, земља је приказана као прототип *Рајског врта*, где се може наћи све што је човеку потребно, док је супротно томе, становништво дивље и некултивисано, те самим тим не заслужује да ужива у „рајским“ благодетима. Мора се приметити да таква запажања немају трајан хронолошки континуитет. На првом месту, истиче се казивање Одона из Деја из средине XII века, које се у том смислу разликује од ранијих, али и потоњих крсташких вести. Сличан приступ приметан је тек у XIV веку код Анонима и Гијома Адама, а један век потом и код Брокијера. У односу на вести Одона из Деја, извештаји познијих аутора имају конкретну политичку ноту, која се сводила на освајање, односно ослобађање Србије од стране Француза. Такође, некаква устаљеност у представама може се пратити и када је реч о материјалном потенцијалу Србије, што се превасходно доводи у везу са приходима од српских рудника. О томе пишу Аноним, Адам, Санудо, а нарочито аутори XV века, попут Брокијера, угарских и пољских хроничара. Међутим, овде као и на другим местима, недостаје постојанији хронолошки континуитет.

Устаљеност слике о особинама Срба, виђене кроз перцепцију њиховог менталитета и војних способности, резервисана је искључиво за хронолошки сужене периоде. Прво такво раздобље запажа се у нарративу са крсташком тематиком где су житељи *Склавоније* и *Бугарске шуме* посматрани кроз антицивизацијски дискурс дивљих варвара. Од почетка XIV века варварски моменат добија нешто другачије рухо, кроз представе о војној неспособности Срба, које су постављене као супротност врлинама западних ратника. Међутим, наредно столеће доноси комплекснију слику, условљену присуством Турака Османлија и њиховим односима са Угарском. Тако су српски витезови у појединим списима о Косовском боју приказани кроз улогу хришћанских ратника, чија храброст и жеља за

одбраном вере надвладавају страх од смрти. О доприносу Срба у одбрани Београда (1456) сведочи Ђовани Таљакоцо, који устаљену категорију српског алтеритета изражену термином *шизматизи*, представља упоредо са улогом Срба као искусних бораца против *неверника*. Други моменат се приказује кроз учешће српских ратника у походима угарских краљева, како на турском, тако и на другим европским фронтима. Нарочито се у периоду након 1459. године среће слика о немилосрдним ратницима, што у потпуности одговара портрету ратне тактике варварских народа. Заправо, на овај начин су представе о ратничким особинама Срба у неку руку „оријентализоване“, што је директна последица њихове сталне интеракције са Османлијама, било кроз међусобне сукобе или заједничка војевања. Такође, улога Срба као турских савезника код Никопоља (1396) већ почетком XV века бива потиснута под утиском српског приближавања Угарској. Дакле, овде се не може говорити о потпуној уједначености слике о моралним и војним особинама Срба, што је у великој мери условљено појединим дешавањима у хришћанско-турским односима, као и политичким и другим мотивима самих аутора.

Потребно је истаћи да се значајнији континуитет не назире ни у представама о владарима. Истакли смо да позитивна слика о великом жупану Стефану Немањи, која се у западним изворима среће крајем XII и почетком XIII века, није утицала на ставове о његовим наследницима. Заправо, конкретнија слика се запажа тек у XIV веку као последица западне политике краља Милутина. Од тог времена, све оно што је дефинисало западњачке стереотипе о православним државама и народима, интензивирани су на српском примеру. У том контексту верска импликација оличена епитетом *шизматички* надограђена је моралном компонентом, оличеном кроз топос *злог владара*, што је посебно видљиво на примеру краља Милутина његових наследника Стефана Дечанског и Стефана Душана. Крај немањићког периода „употпуњен“ је мотивом слабог владара, који се под утицајем угарске пропаганде везао за личност цара Уроша. Угарска пропаганда је и у потоњим временима имала готово кључан утицај на западноевропске представе о владарима Срба. Може се рећи да је у почетку преовладала слика „идеалног вазала“, која је под утиском политичких потеза деспота Ђурђа Бранковића, добила посве негативну конотацију изражену кроз топос *превртљивог човека* (*homo perfidus*). Са друге стране, деспотово неучествовање у антитурским походима након 1444. није спречило и оне аутори који су Србима били ненаклоњени, попут Енеје Силвија Пиколоминија, да искажу жал и дубоку забринутост због пада Смедерева 1459. године. Практично, негативна слика о српском владару и држави није утицала на свест западноевропских писаца о њеном стратешком значају у сузбијању турске експанзије.

Слика о Србији и њеним становницима изражена кроз текстуалне ставове западноевропских писаца, није у свим сегментима била уједначена у периоду од XI до XV века. У основи, она је одређена елементима који су у западноевропском наративу практично постали опште место. Првенствено, истиче се верско опредељење Срба као следбеника православног огранка хришћанства уз њихову припадност словенској групи народа. Ове категорије су надограђиване другим факторима, што је у значајној мери зависило од специфичних историјских околности. Тиме је било онемогућено одржавање стабилнијег континуитета у западноевропској слици о Србима. Другим речима, прекиди и промене су чинили да устаљеност те слике буде мање стабилна и изражена. Премда су наративни извори најрепрезентативнија историјска врела за проучавање слике *другог*, не треба занемарити ни значај других изворних врста, попут епистоларне грађе и картографског материјала. На тај начин, указује се потреба за даљим истраживањем, што би између осталог омогућило боље разумевање и потпуније сагледавање појединих аспеката ове теме.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ СКРАЋЕНИЦА

<i>Анонимов опис</i>	Т. Живковић, А. Узелац, В. Петровић, <i>Анонимов опис Источне Европе. Anonymi descriptio Europae Orientalis</i> , издање и прев. Д. Кунчер, Историјски институт, Београд 2013.
БИГ.....	Београдски историјски гласник.
ВИГ.....	Војноисторијски гласник.
<i>ВИИНЈ</i> II–IV.....	<i>Византијски извори за историју народа Југославије</i> II, Београд 1959; III, 1966; IV, 1971.
ГДСС.....	Гласник друштва српске словесности.
Глас СКА.....	Глас Српске краљевске академије.
ГСНД.....	Гласник Скопског научног друштва.
ГСУД.....	Гласник српског ученог друштва.
Калић, Европа и Срби.....	Ј. Калић, <i>Европа и Срби: средњи век</i> , Београд 2006.
ЗКЈ I.....	Зборник Константина Јиречека I, ур. Н. Радојчић, Београд 1959.
ЗМСИ.....	Зборник Матице српске за историју.
ЗРВИ.....	Зборник радова Византолошког института.
ЗФФБ.....	Зборник Филозофског факултета у Београду.
<i>ИСН</i> I–II.....	Историја српског народа, I–II, ур. Ј. Калић, Београд 1981; С. Ћирковић, Београд 1982.
Јиречек, <i>Историја</i> I–II.....	К. Јиречек, <i>Историја Срба</i> , I–II, Београд 1952.
<i>Acta Albaniae</i> I–II.....	<i>Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia</i> , Vol. 1/2, coll. L. Thallóczy, С. Jireček, E. Sufflay, Vindobonae 1912/1913.
Albert of Aachen, <i>Historia</i>	Albert of Aachen, <i>Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem</i> , ed. & trans. S. B. Edington, Oxford 2007.
<i>ARF</i>	<i>Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi</i> , ed. F. Kurze, MGH SSRG 6, Hannoverae 1895.
Beazley, <i>Directorium</i> I.....	R. C. Beazley, <i>Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum</i> I, The American Historical Review 12/4 (1907) 810–857.
Beazley, <i>Directorium</i> II.....	R. C. Beazley, <i>Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum</i> II, The American Historical Review 13/1 (1907) 66–115.
Bonfini, <i>Rerum</i> I–IV.....	Antonius de Bonfinis, <i>Rerum Ungaricarum decades</i> , ed. I. Fögel, B. Iványi et L. Juhász, T. I–III, Lipsiae 1936; IV, Budae 1941;
<i>Chronica Hungarorum</i>	Johannes de Thurocz, <i>Chronica Hungarorum</i> , I. Textus, ed. E. Galántai, J. Kristó, Budapest

	1985.
<i>Chronica regum Romanorum</i>	Thomas Ebendorfer, <i>Chronica regum Romanorum I–II</i> , ed. H. Buchhandlung, MGH SSRG, NS 18 (1, 2), Hannover 2003.
Dalché, <i>Carte marine</i>	P. G. Dalché, <i>Carte marine et portulan au XIIIe siècle: Le „Liber de Existencia Riveriarum et Forma Marsi Nostri Mediterranei” (Pise, circa 1200)</i> , Rome 1995.
Dalché, <i>Une géographie</i>	P. G. Dalché, <i>Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début du XIVe siècle), Le’ espace géographique au Moyen Age</i> , Firenze 2013.
<i>De genuinis rerum coelestium</i>	<i>Bartholomaei Anglici De genuinis rerum rerum coelestium et inferarum proprietatibus libri XVIII</i> , Francofurti 1601.
Ebendorfer, <i>Chronica Austriae</i>	Thomas Ebendorfer, <i>Chronica Austriae</i> , ed. A. Lhotsky, MGH SSRG, NS XIII, Berlin – Zürich 1967.
EMC.....	<i>The Encyclopedia of the Medieval Chronicle</i> , I–II, ed. R. Graeme Dunphy, London – New York 2010.
FRB.....	Fontes Rerum Bohemicarum
<i>Historia de expeditione</i>	<i>Historia de expeditione Friderici imperatoris</i> , ed. A. Chroust Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderich I, MGH SS NS 5, Berlin 1928, 1–115.
<i>Historia peregrinorum</i>	<i>Historia Peregrinorum</i> , ed. A. Chroust – Quellen zur Geschichtedes Kreuzzuges Kaiser Friderich I, MGH SSRG NS 5, Berlin 1928, 116–172.
<i>Historia de rege Wladislao</i>	<i>Philippi Callimachi Historia de rege Wladislao</i> , ed. I. Lichonska, Varsoviae 1961.
Kohler, <i>Brocardus</i>	Brocardus, <i>Directorium ad passagium faciendum</i> , ed. Ch. Kohler, RHC: HA, II, Paris 1906, 367–517.
<i>L’Aventuroso ciciliano</i>	<i>L’Aventuroso ciciliano attributo a Bosone da Gubbio: un “centone” di volgarizzamenti due-trecenteschi</i> , nuova edizione annotata e cura di C. Lorenzi, Firenze 2010.
<i>Le Songe I–II</i>	Philippe de Mezieres, chancellor of Cyprus, <i>Le Songe du Vieil Pelerin</i> , I–II, ed. G. W. Coopland, Cambridge 1969.
<i>Liber certarum historiarum I–II</i>	<i>Iohannis abbatis Vistoriensis Liber certarum historiarum</i> , I/II, ed. F. Schneider, MGH SSRG 36 (1, 2), Hannoverae – Lipsiae 1909–1910.
Lhotsky, <i>Quellenkunde</i>	A. Lhotsky, <i>Quellenkunde zur mittelalterlichen Österreichs</i> , Graz – Köln 1963
MGH SS Dt. Chron.....	Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken.
MGH SS.....	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.
MGH SSRG.....	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum.

MGH SSRG NS.....	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum. Nova series.
MIÖG.....	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.
MPH.....	Monumenta Poloniae Historica.
<i>Otia Imperialia</i>	Gervase of Tilbury, <i>Otia Imperialia: Recreation for an Emperor</i> , ed. & trans. S. E. Banks, J. E. Binns, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002.
RHC: HA.....	Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Armeniens.
RHC: HO.....	Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux.
RIS.....	Rerum italicarum scriptores.
RIS NE.....	Rerum italicarum scriptores, nuova edizione.
<i>Une epistre</i>	<i>Une epistre lamentable et consolatoire. Adressée en 1397 à Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, sur la défaite de Nicopolis (1396)</i> , ed. P. Contamine et Jacques Paviot, Paris 2008.

КОРИШЋЕНА БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

- Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, прир. М. Рајичић, Београд 1950;
Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959; III, 1966; IV, 1971;
- Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прир. Г. Макданијел, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 1, Београд 1989;
- Гюзелев, В., *Самият на Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България*, София 1981
- Гюзелев, В., *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.). В австријските рѣкописни сбирки и архиви. Италиански, латински и немски извори. Том втори*, София 2000;
- Даничић, Ђ., *Филип Мезијер о цару Стефану*, ГСУД 4 (1867) 277–288;
За това, как крал Владислав с турците воюва. Поема от Михаел Бехайм, прир. и прев. Т. Петров, Варна 2016;
- Живковић, Т., Узелац, А., Петровић, В., *Анонимов опис Источне Европе. Anonymi descriptio Europae Orientalis*, издање и прев. Д. Кунчер, Историјски институт, Београд 2013;
За това, как крал Владислав с турците воюва. Поема от Михаел Бехайм, прир. и прев. Т. Петров, Варна 2016;
- Јаничарове успомене или турска хроника*, прир. и прев. Ђ. Живановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 15, Београд 1986;
- Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прир. В. Јагић, ГСУД XLII (1875), 223–327;
- Константин Филозоф, *Повест о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989;
- Константиновић, З., *Пушкар Јерг из Нирнберга: Трактат о Турцима*, Косово у памћењу и стваралаштву, прир. Н. Љубинковић, Београд 1989, 41–62;
- Костић, М., *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, ГСНД 1/1 (1925)
- Крстић, А., *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа, датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа 32 (2011) 125–156;
- Крстић, А., *Писмо деспота Стефана Лазаревића својим угарским службеницима о правима павлинског манастира Светог Лаврентија код Будима*, Стари српски архив 12 (2013) 133–143;
- Крстић А., *Писмо деспота Ђурђа Вуковића угарском краљу Ладиславу V (Смедерево, 14. август 1445)*, Мешовита грађа 36 (2015) 7–19;
- Макушев, В., *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа из италијанских архива и библиотека II (Ђенова, Мантова, Милано, Палермо, Турин)*, Београд 1882;
- Макушев, В., *Прилози к српској историји XIV. и XV. века*, ГСУД 32 (1871) 164–208;
- Орбин, Мавро, *Краљевство Словена*, прев. М. Шундрица, Зрењанин 2006;
- Порчић, Н., Исаиловић Н., *Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.
- Радонић, Ј., *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историска грађа)*, Београд 1942;
- Убичини, А., *Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша од 27. марта 1308*, ГСУД 27 (1870) 309–341;
- Узелац, А., *Ходочасник из Ирске на источној обали Јадрана почетком XIV века*, ИЧ 69 (2020) 61–80;
- Фејић, Н., *Историја о Јакуб Челебији*, Глас САНУ 378 (1996) 131–144;

- Чекин, Л. С., „Описание земель”, анонимный географический трактат второй половины XIII в., Средние века 56 (1993) 203–225;
- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, Vol. 1/2, coll. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, Vindobonae 1912/1913;
- Acta latina Concilii Florentini*, vol. VI, ed. G. Hofmann, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1955;
- Aeneae Silvii Historia Bohemica. A principio gestis usque ad Georgium Boiebracium*, Abergae 1592;
- Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c. 1400–1458)*, ed. N. Bisaha, translated R. Brown, Washington: Catholic University of America Press, 2013;
- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. & trans. S. B. Edington, Oxford 2007;
- Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, RHC: HO, IV, Paris 1879, 265–713;
- Alberti Milioli notari Regini Liber de temporibus et aetatibus et Cronica imperatorum*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS 31, Hanoverae 1903, 336–668;
- Andrae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 d. c.*, ed. E. Pastorello, RIS NE 12/1, Bologna 1938;
- Andreas de Santacroce advocatus consistorialis, *Acta latina Concilii Florentini*, ed. G. Hofmann, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1955;
- Andreas von Regensburg Sämtliche Werke*, ed. G. Leidinger, München 1903;
- Annales Beneventani*, MGH SS 3, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1839, 173–185;
- Annales Barenses*, MGH SS 5, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1844, 51–56;
- Annales Forolivienses: ab origine urbis usque ad annum 1473*, ed. G. Mazzatinti, RIS 22/2, Città di Castello 1903;
- Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. F. Kurze, MGH SSRG 6, Hannoverae 1895;
- Annales Otakariani a. 1254–1278*, ed. R. Köpke, MGH SS 9, Hannoverae 1851, 181–194;
- Annalista Saxo*, ed. G. Waitz, MGH SS 6, Hannoverae 1844, 542–777;
- Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, II. (1322–1332), ed. I. Nagy, Budapest 1881;
- Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*, edidit, prefatione et adnotationibus instruxit O. Górká, Cracoviae 1916 Nagy, Budapest 1881;
- Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum*, ed. I. Lappenberg, MGH SS 21, Hanoverae 1869, 101–250;
- Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. Fögel, B. Iványi et L. Juhász, T. I–III, Lipsiae 1936; IV, Budae 1941;
- A Szepes-Szombati Krónika*, ed. D. Kálmán, Lócse 1891;
- A zichi és vásonkeői gróf Zichi-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitis Zichy de Zich et Vasonkeo*, IX, Budapest 189
- Baldrici episcopi Dolensis Historia Jerosolimitana*, RHC: HO 4, Paris 1879, 1–112;
- Baldric of Bourgueil „*History of Jerusalemites*“. *A translation of the „Historia Ierosolimitana“*, transl. by Susan B. Edington, The Boydell Press, 2020;
- Bartholomaei Anglici *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601;
- Barthélemy L' Anglais, *Le livre des regiones*, ed. B. A. Pitts, London 2006, 41;
- Beazley Raymond C., *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum I*, The American Historical Review 12/4 (1907) 810–857;
- Beazley Raymond C., *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum II*, The American Historical Review 13/1 (1907) 66–115;
- Benedetto Dei, *La cronica dall'anno 1500*, ed. R. Barducci, Firenze 1984;

- Bieling, A., *Türkenkalender auf das Jahr 1455*, Wien 1873;
- Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, RHC: HA, II, Paris 1906, 367–517;
- Bullarium Franciscanum, sive Romanorum pontificum constitutiones, epistolae, diplomata*, V, ed. C. Eubel, Romae 1898;
- Cannonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, ed. R. Köpke, MGH SS 9, Hanoverae 1851, 132–148;
- Cyriac of Ancona, *Later Travels*, ed. and transl. E. W. Bodnar, London 2003;
- Chalkokondyles Laonikos, *The Histories I–II*, trans. by A. Kaledellis, Harvard University Press, London 2014;
- Chronicon Carionis expositvm et avctvm multis et veteribus, et recentibus historiis, in descriptionis regnorum et gentium antiquarum, et narrationibus rerum Ecclesiasticarum et Politicarum, Graecarum, Romanarum, Germanicarum et aliarum, ab exordio Mundi, usque annum Salutis per Christum parte 1612. nempe Rudolphi II. excessum, a Philippo Melanchton et Casparo Peucero*, Bern 1601;
- Chronicon Cornelii Zantfliet S. Jacobi Leodiensis monachi ab anno MCCXXX. ad MCCCCLXI*, Veterum Scriptorum et Monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collecto. Vol. V, ed. E. Martene et U. Durand, Parisiis 1729, 67–503;
- Chronique de Jean Brandon*, Chroniques relatives à l’histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne. Textes latins, ed. K. Lettenhove, I, Bruxelles 1870;
- Chronique dite de Baudouin d’Avesnes*, ed. K. de Lettenhove, Istorie et croniques de Flandres, d’après les textes de divers manuscrits, vol. 2, Hayez 1880;
- Chronica de Gestis Hungarorum, e Codice Picto Saec. xiv/The Illuminated Chronicle. Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fouteenth-Century Illuminated Codex*, ed. J. M. Bak, L. Veszprémi, Budapest 2018;
- Chronik des Hector Müllich 1348–1487*, Die schwäbischen städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, ed. F. Roth, Leipzig 1892, 1–273;
- Cronica gestorum in partibus Lombaridae et reliquis Italiae, aa. 1476–1482*, ed. G. Bonnazi, RIS 22/3, Città di Castello 1904;
- Chronicon Moguntinum*, ed. C. Hegel, MGH SSRG 20, Hannoverae 1885;
- Chronica Monasterii Casinensis*, MGH SS 34, ed. H. Hoffman, Hannoverae 1980;
- Chronique rimée de Philippe Mouskés, éveque de Tournay au treizième siècle*, publiée pour la première fois avec des préliminaries, un commentaire et des appendices par le Baron de Reiffenberg, T. 1/2 Bruxelles 1836/1838;
- Chronica regia Coloniensis*, ed. G. Waitz, MGH SSRG, XVIII, Hannoverae 1880;
- Cronichette antiche di vari scrittori del buon secolo della lingua Toscana*, ed. D. M. Manni, Firenze 1733;
- Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avennensis*, ed. J. Heller, MGH SS XXV, Hannoverae 1880, 414–467;
- Chronicon Hugonis Monachi Vurduensis et Divionensis abbatis Flaviniacensis*, MGH SS 8, Hannoverae 1848, 280–503;
- Chronicon Magni Presbiteri*, ed. W. Wattenbach, MGH SS, XVII, Hannoverae 1861, 476–523;
- Chronicon S. Andreae castri Cameracensis a. 1001–1133*, ed. L. C. Bethmann, MGH SS 7, Hannoverae 1846, 526–550;
- Chronicues gréco-romanes inédites ou peu connues*, ed. C. Hopf, Berlin 1873;
- Chroust A., *Die Ueberlieferung des dem Ansbert zugeschriebenen Berichtes über den Kreuzzug Friedrichs I*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Sechszehnter Band, Hannover 1891, 511–526;
- C. Ivlii Solini Collectanea Rervm Memorabilvm*, ed. T. Mommsen, Berolini 1895;
- Claudius Ptolemy, *The Geography*, transl. & ed. E. L. Stevenson, New York 1991;
- Fejér, G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/6*, Budae 1846;

- Colker, M. L., *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum*, Vol. 54/4 (1979) 712–726;
- Cosmae Chronica Bohemorum*, ed. R. Köpke, MGH SS, IX, Hannoverae 1851, 1–209;
- Crusaders as Conquerors. The Chronicle of Morea*, transl. & ed. H. E. Lurier, Columbia University Press, 1964;
- Dante Alighieri, *La Divina Commedia. Paradiso*, vol. III, ed. N. Sapegno, Firenze 1968;
- De statu et proventibus Regni Hungariae tempore Regis Mathiae*, SRHM II, ed. M. G. Kovachich, Budaë 1798;
- Die Berner-Chronik des Conrad Justinger*, ed. G. Studer, Bern 1871;
- Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)*, ed. K. Mollay, Wien 1971;
- Das Register Gregoris VII*, ed. E. Caspar, MGH Epp. sel. 2/2, Berlin 1923;
- Roberi canonici S. Mariani Autissiodorensis chronicon*, MGH SS 26, ed. G. Waitz, Hannoverae, 1882, 219–276;
- Der liber cancellariae apstolicae vom Jahre 1380 und der Stilus Palati Abbreviatus Dietrichs von Nieheim*, ed. G. Erler, Leipzig 1888;
- Descriptio itineris in Terram Sanctam sive Via Hierosolymitana auctore anonymo*, *Catalogum Fontium Historae Hungaricae*, II, ed. A. F. Gombos, Budapestini 1938;
- Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Graffen von Cilli*, II, ed. F. Krones, Graz 1883;
- Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499*, ed. E. von Groote, Cöln 1860;
- Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77– 1454/56*, ed. R. Sprandel, MGH SSRG, NS, XVII, München 1994;
- Die Päpstlichen kanzeleoerndungen von 1200–1500*, ed. M. Tangl, Innsbruck 1894;
- Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin 1893;
- E Floribus Chronicorum, seu catalogo Romanorum pontificum necnon e Chronico regum Francorum, Auctore Bernardo Guidonis, episcopo Lodovensi*, edd. J-D. Guigniaut – N. de Wailly, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XXI, Paris 1855, 690–734;
- El libro del conocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms)*, ed. N. F. Marino, Tempe 1999;
- Emler J., *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae, pars 2. Annorum 1253–1310*, Prague 1882;
- Enea Silvio Piccolomini: *Papa Pio II, I Commentarii*, Vol. I–II, ed. L. Totaro, Milano 1984;
- Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Europa*, ed. A. van Heck, Biblioteca Apostolica Vaticana 2001;
- Eneas Silvius Piccolomini, *Historia Austriacalis*, T. 1, ed. M. Wagendorfer, J. Knödler, Hannover 2009;
- Engel, P., Tóth, N. C., *Itineraria regum et reinarum Hungariae (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437); Itineraria Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438), reginarum consortium eiusdem, nec non Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis*, Budapest 2005
- Epistolae duae R. AD. D. Episcopum Viridunensem*, PL 131, Parisiis 1884, 903–970;
- Epistolae pontificae ad concilium Florentinum spectantes*, III, ed. G. Hofmann, Roma 1946;
- Extraits de la chronique attribuée à Baudoin d’Avesnes, fils de la comtesse Marguerite de Flandre*, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. T. 21, ed. M. Bouquet, Paris 1855, 161–181;
- Ex laterculo Polemii Silvii. Nomina omnium provinciarum, Geographi latini minores*, ed. A. Riese, Heilbronn 1878;
- Ex Miraculi Sancti Symeonis auctore Eberwino*, MGH SS 8, Hannoverae 1848, 209–211;
- Ex Rodulphi Glabri historiarum libris V*, ed. G. Waitz, MGH SS 7, Hannoverae 1846, 48–72;
- Finke, H., *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils*, Paderborn 1889;
- Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge 1936;

- Francesco Sansouino, *Gl'Annali overo le vite de' principi et signori della casa Othomana*, Venetia 1573;
- Fratris Gerardi de Fracheto O. P. *Vitae fratrum ordinis Praedicatorum*, ed. B. M. Reichert, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, I, Luvanii: Institutum Historicum Fratrum Praedicatorum, 1896;
- Galeazzo e Bartolomeo Catari: *Cronaca Carrarese confrontata con la redazione di Andrea Catari (AA 1318–1407)*, eds. G. Carducci, V. Fiorini, RIS NE 17, Città di Castello 1930/31;
- Gautier Dalché P., *Carte marine et portulan au XIIe siècle: Le „Liber de Existencia Riveriarum et Forma Marsi Nostri Mediterranei” (Pise, circa 1200)*, Rome 1995;
- Gautier Dalché P., *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début du XIVE siècle), Le' espace géographique au Moyen Age*, Firenze 2013;
- Gebhard Dacher, *Historia magnatum in Constantiensi Consilio*, Rerum universalis Concilii Constantiensis, T. V, ed. H. Hardt, Francofurti et Lipsiae 1699;
- Genus incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*, ed. G. Fejer, Budae 1844;
- Gervase of Tilbury, *Otia Imperialia: Recreation for an Emperor*, ed. & trans. S. E. Banks, J. E. Binns, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002;
- Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*, ed. H. Hegemeyer, Heidelberg 1890;
- Gesta Francorum. Iherusalem Expugnantium*, RHC: HO 3, Paris 1866, 487–544;
- Gesta Principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles*, transl and eds. P. W. Knoll, F. Schaer with a preface by T. N. Bisson, Budapest – New York, 2003;
- Giovanni Giacomo Caroldo, *Istorii Venețiene, II. De la alegerea dogelui Marino Morosini la moartea dogelui Bartolomeo Gradenigo (1249–1342)*, ed. Ș. V. Marin, București 2009;
- Györffy G., *Adatok a románok XIII. Századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, II, Történelmi szemle 7 (1964) 1–25;
- Golubovich G., *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente Francese, Tomo III (dal 1300 al 1332)*, Collegio di S. Bonaventura 1919;
- Hiledesheimenses, Quedlinburgenses, Weissenburgenses et Lamberti pars prior*, MGH SS 3, Hannoverae 1834, 22–116;
- Historia Iherosolymitana. Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium, ab anno Domini MXCV usque ad annum MCXXVII, auctore domno Fulcherio Carnotensi*, RHC: HO 3, Paris 1866, 311–486;
- Historia d'Adémar de Chabbanes*, ed. J. Lair, Paris 1899;
- Historia pontificum et comitum Engolismensium*, ed. J. Boussard, Paris 1957;
- Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust – Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderich I, MGH SS NS 5, Berlin 1928, 1–115;
- Historia Peregrinorum*, ed. A. Chroust – Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderich I, MGH SSRG NS 5, Berlin 1928, 116–172;
- Historia peregrinorum euntium Jerusolymam ad liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum*, RHC: HO 3, Paris 1866, 165–230;
- Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta*, II, ed. A. Turgenev, Petropoli 1842;
- Historia Salonitana Thomae Archidiaconi. Historia Salonitarum atque Spalatinorum pontificum/Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, prir. O. Perić, M. Matijević-Sokol, R. Katičić, Split 2003;
- Història de Jacob Xalabín/ History of Yakub Celebi. A Critical Edition, with an introduction, Notes, and English Translation*, eds. J. C. Bayo Julve and B. Taylor, Brill, Leiden 2015;
- H. Shiltbergers Reisebuch nach de Nürberger Handschrift*, hrsg. von V. Langmantel, Tübingen 1885;
- Iohannis abbatis Vistoriensis Liber certarum historiarum*, I–II, ed. F. Schneider, MGH SSRG 36 (1, 2), Hannoverae-Lipsiae 1909–1910;

- Iorga N., *Notes et extraits pour le servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, I–IV, Paris-Bucarest 1899–1915;
- Istoire et chroniques de Flandres, d'après les textes de divers manuscrits*, ed. K. Lettenhove, Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne. Textes latins, ed. K. Lettenhove, II, Bruxelles 1880;
- Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470–1471)*, eds. J. Heers, G. de Groer, Paris 1978.
- Itinerarium Willelmi de Rubruc*, Sinica Franciscana, Vol. I: Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi – Firenze 1929, 147–332;
- Itineraria Simonis Simeonis et Willelmi de Worcestre: Quibus accedit tractatus de metro, in quo traduntur regulae a scriptoribus medii aevi in versibus Leonini observatae*, ed. J. Nasmith, Cantabrigiae 1778;
- Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*, ed. M. Esposito, Scriptorum Latini Hiberniae, IV, Dublin 1960;
- János Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, ed. P. Engel, transl. F. Mantello, Bloomington 1991;
- Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, Nürnberg 1500, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00039529?page=8,9> (1. април 2024);
- J. Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. K. Grossmann, MGH SS NS 11, Weimar 1957;
- Jean Juvenal des Ursins, *Histoire de Charles VI, roy de France*, ed. M. et Poujolat, Paris 1836;
- Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 1/2*, Varsaviae 1964; *Lib. 9*, Varsaviae 1978; *Lib. 11 (1413–1430)*, Varsaviae 2000; *Lib. 11/12 (1431–1444)*, Varsaviae 2001; *Lib. 12 (1445–1461)*, Cracoviae 2003; *Lib. 12 (1462–1480)*, Cracoviae 2005;
- Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I. Textus, ed. E. Galántai, J. Kristó, Budapest 1985;
- Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik*, Scriptorum rerum Prussiacarum, III, ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1866;
- Jorga, N., *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris 1899;
- Karajan von, T. G., *Zehn Gedichte M. Beheim's. Zur Geschichte Österreichs und Ungerns*, Wien 1849
- Kern A., *Der „Libellus de Notitia Orbis“, Iohannes III (de Galonifontibus?) O. P. Erzbischofs von Sulthanyeh*, Archivum fratrum Predicatorum 8 (1938) 82–123;
- Kohler Ch., *Documents relatifs a Gulliaume Adam archeveque de Sultanieh, puis d'Antivari, et a son entourage (1318–1346)*, ROL 10 (1903–1904) 475–515;
- Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, MPH II, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, 454–600;
- Kronika Bartoška z Drahonice*, FRB V, ed. J. Emler, Praha 1893;
- Lamperti monachi Hersfeldensis Opera*, ed. O. Holder-Egger, MGH SSRG 38, Hannoverae 1894;
- Lastri, M., *L'osservatore fiorentino sugli edifizii della sua patria*, ed. G. del Rosso, T. VI, Firenze 1821;
- La Cronaca di Cristoforo da Soldo*, ed. G. Brizzolara, RIS NS 21/3, Bologna 1938/42;
- La Cronaca dei Veneziani del maestro Martino da Canale*, ed. G. Galvani, Archivio Storico Italiano 8 (1845) 229–776;
- Le livre de la description de pays de Gilles le Bouvier, dit Berry, premier Roi d'armes de Charles VII, Roi de France*, ed. E. T. Hamy, Paris 1908;
- Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre: dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, ed. D. Lalande, Genève 1985;
- Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. J. Fernández de Heredia, A. Morel-Fatio, Genève 1885;
- Ljubić, S., *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, IV, Zagreb 1874;
- Livre de la conquête de la princée de l'Amorée: Chroniquée de Morée (1204–1305)*, ed. J. Longnon, Paris 1911;
- L'Ystorie de li Normant et le Chronique de Robert Viscart, par Aimé, moine du Mont-Cassin*, Paris 1835;
- Livre de la conquête de la pincée de l'Amorée: Chronique de Morée (1204–1305)*, ed. J. Longnon, Paris, Laurens 1911;

- Leodrisii Cribeli, *De expeditione Pii Papae II adversus Turcos*, ed. G. C. Zimolo, RIS NE 23/5, Bologna 1948/50;
- Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre: dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, ed. D. Lalande, Genève 1985;
- Lupi Protospatarii Annales*, ed. G. H. Pertz, MGH SS 5, Hannoverae 1844, 52–63;
- Ljubić Š., *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, II, Zagreb 1882;
- Magistri Tolosani, *Chronicon Faventinum (AA. 20 av. C.- 1236)*, ed. N. Zanichelli, RIS XXVIII/1, Bologna 1937;
- Marin Ș., *Un fui de doge la curte țarului Simeon al Bulgariei. Cazul Lui Pietro Badoaro*, Revista Istorică 18 (2007) 375–391;
- Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross. Liber secretorum fidelium crucis*, ed & transl. P. Lock, Routledge 2016;
- Matthaei Parisiensis monachi Sancti Albani Chronica majora*, VI, ed. H. R. Luard, London 1882;
- Mixon, J. D., *The Crusade of 1456. Text and Documentation in Translation*, University of Toronto Press 2022;
- Monumenta Ragusina, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, I–V, Zagrabiae 1879–1897;
- Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Mikosich, Viennae 1858;
- Neuling E., *Die deutsche Bearbeitung der „Alexandreis“ des Qulichinus de Spoleto*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 10 (1885) 315–383;
- Odonis de Deoglio libro de via Sancti Sepulchri*, ed. G. Waitz, MGH SS, XXVI, Hannoverae 1882, 59–73;
- Orderici Vitalis Historie ecclesiasticae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Parisiis 1845;
- Oration „Constantinopolitana cades“ of Enea Silvio Piccolomini (15 October 1454, Frankfurt)*, ed. and transl. by M. von Cotta-Schönberg, 6th version, 2019, <https://hal.science/hal-01097147> (23. септембар 2023);
- Ottokars Österreichische Reimchronik*, I–II, ed. J. Seemüller, MGH, SS, Dt. Chron. 5,1/2, Hannover 1890;
- Ottonis de Sancto Blasio Chronica*, ed. A. Hofmeister, MGH SSRG 57, Hannoverae/Lipsiae 1912;
- Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, hrsg. von J. Seemüller, MGH SS, Dt. Chron. 6, Hannover – Leipzig 1909;
- Par Jean Juvenal des Ursins, Histoire de Charles VI, roy de France*, ed. J. F. Michaud, J. J. F. Poujoulat, Paris 1836;
- Paolo Giovio, *Commentario delle cose de Turchi*, Roma 1532;
- Pavlii Orosii Historiarum adversum paganos, libri VII*, ed. C. Zangemeister, Lipsiae 1889;
- Pertusi A., *La caduta di Constantinopoli I/II: Le testimonianze dei contemporanei*, Milano 1976;
- Phillipe de Mézières, *The life of Saint Peter Thomas*, ed. J. Smet, O. Carm, Rome 1954;
- Philippe de Mezieres, chancellor of Cyprus, *Le Songe du Vieil Pelerin*, I–II, ed. G. W. Coopland, Cambridge 1969;
- Philippe de Mézières, *Une epistre lamentable et consolatoire. Adressée en 1397 à Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, sur la défaite de Nicopolis (1396)*, ed. P. Contamine et Jacques Paviot, Paris 2008;
- Philippi Callimachi, Historia de rege Vladislao*, ed. I. Lichonska, T. Kowalewski, Warsawa 1961;
- Petermann Etterlin, *Kronica von der Loblichen Eydtgnoschaft, jr harkommen und sust seltzam stritten und geschichten*, Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft, III. Chroniken und Dichtungen, Band 3, Aarau 1965;
- Platinae Hiistorici Liber de Christi ac ominium pontificum*, ed. G. Gaida, RIS XI, Città di Castello 1913/32;
- Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis together with the English Translation of John Trevisa and of an Unknown Writer of the Fifteenth Century*, I, edd. C. Babinton, J. D. Lumby, London 1865;
- Pulkavova kronika česká*, ed. J. Emler, J. Gebauer, FRB V, Praha 1893;

- Petrus Ransanus, *Epithoma rerum Hungararum id est Annalium omnium temporum. Liber primus et sexagesimus*, ed. P. Kulcsár, Budapest 1977;
- Quellensammlung der badischen Landesgeschichte*, I, ed. F. J. Mone, Karlsruhe 1848;
- Rački, F., *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163;
- Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, RHC: HO 3, Paris 1866, 231–309;
- Raynaldi O., Laderichii J., *Annales ecclesiastici Caesaris Baronii XXIII*, ed. A. Theiner, Barii – Ducis 1871; XXVIII 1874; XXIX 1881;
- Raphayni de Caresinis cancelarii Venetiarum Chronica*, ed. E. Pastorello, RIS NE 12/2, Bologna 1922;
- Richental v. Urlich, *Chronik des Konstanzer Konzils*, ed. M. R. Buck, Hildesheim 1962;
- Salimbene de Adam, *Cronica*. Nuova Edizione Critica a cura di G. Scalia, Vol. 1, Bari 1991;
- Schefer Ch., *Le Discours du Voyage d’outremer au très victorieux roi Charles VII, prononcé en 1452*, par Jean Germain, évêque de Chalon, ROL 3 (1895) 303–342;
- Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, ed. B. Nogara, Roma 1927;
- Sicardi Cremonensis episcopi mitrale sive de officiis ecclesiasticis summa: Accedunt eiusdem Sicardi chronicon*, PL, vol. 213, ed. J. P. Migne, Paris 1855;
- Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu*, 1, ed. J. Danhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková, Praha 1988;
- Teleki, J., *Hunadyak kora Magyarországon X*, Pest 1855;
- Thallóczy, L. – Áldásy A., *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198–1526*, Budapest 1907;
- The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmitt, London: Methuen & Co., 1904;
- The Defective Version of Mandeville’s Travels*, ed. M. C. Seymour, Oxford 2002;
- The natural History of Pliny I*, transl. J. Bostock, H. T. Riley, London 1855;
- The Old French „Chronicle of Morea.” An Account of Frankish Greece after the Fourth Crusade*, transl. by A. Van Arsdall and H. Moody, University of New Mexico 2015;
- The „Opus Maius“ of Roger Bacon, ed. J. H. Bridges, I, Oxford 1900;
- The Metrical Version of Mandeville’s Travels. From the Unique Manuscript in the Conventry Corporation Record Office*, ed. M. Seymour, London – New York 1973;
- The Pilgrimage of Arnold von Harff knight from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499*, trans. & ed. M. Letts, London 1946;
- The Voyage and Travaile John Mundevile, Kt., which treateth of the Way to Hierusalem; and of Marvayles of Inde with other Inlands and Conutryes*, ed. J. O. Halliwell, London 1869;
- Thomas Cantimpratanus, *De S. Lutgarde Virgine sanctimoniali ordinis cisterciens Aquiriae in Brabantia*, Acta Sanctorum Iunii, III, Bruxeles 1969;
- Thomas Ebendorfer, *Chronica Austriae*, ed. A. Lhotsky, MGH SSRG, NS XIII, Berlin-Zürich 1967;
- Thomas Ebendorfer, *Chronica regum Romanorum I–II*, ed. H. Buchhandlung, MGH SSRG, NS 18 (1, 2), Hannover 2003;
- Thomas Ebendorfer *Tractatus de schismatibus*, ed. H. Buchhandlung, MGH SSRG, NS 20, Hannover 2004;
- Thomas Ebendorfer, *Chronica pontificum Romanorum*, ed. H. Zimmermann, MGH SSRG 26, München 1994;
- T. Spandugnino, *Patritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottomani, ordini dels corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito et costumi dela natione*, Documents inédits relatifs à l’histoire de la Grèce au Moyen age, IX, ed. C. Sathas, Paris 1890;
- Une epistre lamentable et consolatoire. Adressée en 1397 à Philippe le Hardi, duc de Bourgogne, sur la défaite de Nicopolis (1396)*, ed. P. Contamine et Jacques Paviot, Paris 2008;
- Urlich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils, 1414 bis 1418*, ed. M. R. Buck, Tübingen 1882;

- Ulrich Richental, *Die Chronik des Konzils von Konstanz*, ed. T. M. Buck (2019), <https://edition.mgh.de/001/html/einl.html> (27. јануар 2023);
- Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*, I–II, ed. A. Theiner, Romae 1859;
- Vitae paparum Avenionensium, hoc est Historia pontificum Romanorum qui in Gallia federunt ab anno Christi MCCCXV, usque ad annum MCCCXCIV*, Nouvelle édition, T. I, ed. G. Mollat, Paris 1916;
- Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, ed. A. Hofmeister, MGH SS 30/2, Lipsiae 1934, 838–866;
- Viti Arenpeckii Chronicon Austriacum*, SRA I, ed. H. Pez, Lipsiae 1750, 1174–1295;
- Wadding, L., *Annales Minorum: seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, Romae 1735;
- Wyss A., *Der Türkenkalender für 1455. Ein Werk Gutenbergs, Festchrift zum fünfshundertjährigen Geburtstage von Johann Gutenberg*, ed. O. Hartwig, Leipzig 1900, 380–401;
- Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, RHC: HO, I, Paris 1844;
- Wolkan R., *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini I–III*, Wien 1909–1918;
- Zsigmondkori oklevéltár V (1415–1416)*, ed. E. Mályusz, Budapest 1997;

Литература:

- 1396 Никополската битка в судбата на Бугарија, Балканите и Европа*, ед. В. Гюзелев, Софија 1996;
- Алексић, М., *Српске земље пре Немањиха, од 7. до 10. века*, Београд 2020²;
- Антоновић, М., *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1990–1992) 15–23;
- Антоновић, М., *Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године*, ИГ 1–2 (1987) 89–98;
- Антоновић, М., *Папство и Србија у XV веку*, Додатак ИГ 1–2 (1993) 3–82;
- Антоновић, М., *Црквена политика краља Милутина у северној Албанији у светлу западноевропских извора*, Манастир Бањска и доба краља Милутина: зборник радова са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005. у Косовској Митровици, Манастир Бањска 2006, 19–30;
- Антоновић, М., *Наративни извори за историју Европе. Средњи век*, Београд 2007;
- Бабингер, Ф., *Мехмед Освајач и његово доба*, прев. Т. Бекић, Београд 2010;
- Благојевић, М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997;
- Благојевић, М., *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994, 78–92;
- Благојевић, М., *Српска државност у средњем веку*, Београд 2012;
- Божић, И., *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно поморје XV века, Београд 1979, 15–27;
- Бубало, Ђ., *Српска земља и поморска у доба владавине Немањиха I. Од сабора у Расу, до сабора у Дежеву*, Београд 2016;
- Бубало, Ђ., *Један незапажен извор о Косовској бици*, ВИГ 2 (2015) 33–53;
- Бубало, Ђ., *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. Пад Српске деспотовине 1459. године*, Зборник радова са научног скупа САНУ, ур. М. Спремић, Смедерево–Београд 2011, 229–243;
- Бубало, Ђ., *Територијална компонента краљевске титуле Немањиха*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањиха. Темаски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић, Београд 2019, 245–288;
- Веселиновић, А., *Држава српских деспота*, Београд 2007;

- Бубало, Ђ., *Прописи о виноградарству и вину у средњовековној Србији*, Вински летопис Србије, прир. А. Фотић, Ж. Томановић, М. Николић, Галерија науке и технике САНУ, Београд 2023, 105–113;
- Войтович, Л., *Князь Лев Данилович*, Львів 2012;
- Гавриловић, М., *Срби у делима аустријског хроничара Томаса Ебendorфера*, ЗМСИ 98/2 (2018) 7–29;
- Гавриловић, М., *О Србима у Далимиловој хроници*, ИЧ 69 (2020) 13–37;
- Гавриловић, М., *Српско-угарски односи (1403/1404–1427) у делима западноевропских писаца XV века*, Иницијал 11 (2023) 165–188;
- Гарди, Д., *Ким був „Der kunic von Rāzen”, присутній на весілі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV, і Кунігунди Бранденбурзької, біля міста Pottenburg у 1264 році*, Княжа доба V (2011) 199–208;
- Гюзелев, В., *История на средновековна България, I, VII–XIV век*, София 1999;
- Динић, М., *Област краља Драгутина после Дежева*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 123–144;
- Динић, М., *Област Бранковића*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 148–177;
- Динић, М., *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте годишњице законика цара Душана, Београд 1951, 87–118;
- Динић, М., *Вести Еберхарда Виндекса о Босни*, ЈИЧ, 1 (1935) 352–367;
- Динић, М., *Хроника сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и на Ровинама*, ПКЈИФ XVII (1937) 51–66;
- Динић, М., *Два савременика о боју на Косову*, Глас СКА 182 (1940) 133–143;
- Динић, М., *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–82;
- Динић, М., *Област Бранковића*, М. Динић, *Област Бранковића*, Српске земље у средњем веку, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 148–177;
- Динић, М., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Из српске историје средњег века, прир. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд 2003, 455–668;
- Динић, М., *О називима средњовековне српске државе – Склавонија, Србија, Рашка*, Из српске историје средњег века, прир. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд 2003, 161–171;
- Ђурић, И., *Дежевски сабор у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 169–193;
- Ђурић, И., *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд 2007;
- Живковић, Т., *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006;
- Живковић, Т., *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45–59;
- Зиројевић, О., *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Београд 1970;
- Ивановић, М., *Један поглед на „власти“ у Држави српских деспота*, 600 Манастира Павловац, Младеновац 2017, 169–182;
- Исаиловић, Н., *Брачни планови Котроманића и државна политика Босне половином 15. века*, Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. М. Спремић, Београд 2011, 203–214;
- Историја српског народа I–II*, Београд 1981; 1982;
- Историја Црне Горе I, II/1–2*, Титоград 1967; 1970;
- Иванишевић, В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001;
- Јиречек, К., *Историја Срба I–II*, Београд 1952;
- Јиречек, К., *Тољен, син кнеза Мирослава Хумског*, ЗКЈ I, Београд 1959, 433–442;
- Јиречек, К., *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци*, ЗКЈ I, Београд 1959, 71–190;
- Јиречек, К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, ЗКЈ I, Београд 1959, 205–304;
- Јовановић, В., Ћирковић, С., Зечевић, Е., Иванишевић, В., Радић, В., *Ново Брдо*, Београд 2004
- Калић, Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967;
- Калић, Ј., *Српско-византијски сукоб 1168. године*, ЗФФ 11/1 (1970) 193–204;
- Калић, Ј., *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421–1427)*, ИЧ 29/30 (1982/83) 7–20;

- Калић, Ј., „*Страх Турски*“ после Косова, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185–191;
- Калић, Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001;
- Калић, Ј., *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописаца, прир. Ђ. С. Костић, Београд 2003, 9–16;
- Калић, Ј., *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 49–58;
- Калић, Ј., *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 95–112;
- Калић, Ј., *Рашки велики жупан Урош II*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 153–172;
- Калић, Ј., *Опис Београда у XV веку*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 509–522;
- Калић, Ј., *Кула Небојша у Београду*, 523–534;
- Калић, Ј., *Европа и Срби у XII веку*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 535–548;
- Калић, Ј., *Кнегиња Марија*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 593–622;
- Калић, Ј., *Жупан Белош*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 623–642;
- Калић, Ј., *Палата српских деспота у Будиму*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 653–672;
- Катић, Р. В., *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978;
- Ковачевић, Љ., *Жене и деца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА 61 (1901) 1–65;
- Койчева, Е., *Българите върху етническата карта на Балканите през XI–XII век според латинските извори*, *Studia Balcanica* 27 (2009) 151–166;
- Коматина, И., *Ана Дандоло-прва српска краљица?*, ЗМСИ 89 (2014) 7–22;
- Коматина, И., *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 55–83;
- Коматина, И., *Српски владари у Алексијади-хронолошки оквири деловања*, ЗРВИ 52 (2015) 173–194;
- Коматина, И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016;
- Коматина, И., *Папска политичка теорија и практична политика: Краљевство код Јужних Словена до краја XII века*, Краљевство и архиепископија, Београд 2019, 31–50;
- Коматина, И., *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2022;
- Коматина, П., *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76;
- Коматина, П., *Идентитет Дукљана према „De administrando imperio“*, ЗРВИ 51 (2014) 33–46;
- Коматина, П., *Војно, административно и црквено упориште на дунавској граници – пример Мораве и Браничева*, Византијско наслеђе и српска уметност. Процеси византинизације и српска археологија, ур. В. Бикић, Београд 2016, 103–106;
- Коматина, П., *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 71–79;
- Коматина, П., *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 41–56;
- Коматина, П., *Quis Ergo Presbyter Diocleas? Рана дубровачка историографија и Летпис попа Дукљанина*, ИЧ 69 (2020) 189–226;
- Коматина, „*А од Арбанаса Пилот*“. *Почеци политичке историје Албанаца*, Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви, I, ур. М. Радујко, Београд 2016, 259–267;
- Константиновић, З., *Пушкар Јерг из Нирнберга о Босни и Србији*, Косово у памћењу и стваралаштву, прир. Н. Љубинковић, Београд 1989, 41–62;
- Константиновић, З., *Компаративна имагологија балканског и средњоевропског простора*, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима, ур. М. Матицки, Београд 2006, 11–16;
- Крстић, А., *Град Некудим и некудимска власт*, ИЧ 55 (2007) 99–113;
- Крстић, А., Миљковић, Е., *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007;

- Крстић, А., *Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун бег*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа САНУ, прир. М. Спремић, Смедерево – Београд, 2011, 303–320;
- Крстић, А., *Вршац у средњем веку II део – од почетка 15. до средине 16. столећа*, ИЧ 50 (2011) 77–102;
- Крстић, А., *Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?* ИЧ 61 (2012) 115–127;
- Крстић, А., *Чланови династија Југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад 2014 (докторска дисертација у рукопису);
- Крстић, А., *Прилог биографији великог војводе Михаила Анђеловића*, ЗРВИ 52 (2015) 359–379;
- Крстић, А., *Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443–1444)*, ИЧ 55 (2016) 113–146;
- Крстић, А., *Угри и српско-угарски односи у биографији деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа, Средњи век VIII*, прир. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 71–89;
- Крстић, А., *Околина Београда у позном средњем веку*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 9 (2018) 197–222;
- Крстић, А., *Српски деспоти и властела у државној структури Угарске (1404–1459)*, На граници хришћанске Европе: поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота, Нови Сад 2020, 20–35;
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља: према писаним изворима*, ур. С. Мишић, Београд 2010;
- Лома, А., *Загорје Стефана Белмужевевића: Куда је Јанко бежао са Косова*, ЗИМС 13 (1986) 13–23;
- Максимовић, Љ., *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43;
- Максимовић, Љ., *Србија и суседне области пре и после IV крсташког рата*, Византијски свет и Срби, Београд 2008, 417–434;
- Максимовић, М., Срби и “Дуга војна” 1443/1444. године, ВИГ 1 (2013) 45–70;
- Марјановић-Душанић, С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997;
- Марјановић-Душанић, С., *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*, Београд 2007;
- Марјановић-Душанић, С., *Српски успон на краљевство: тумачења и значења обреда крунисања*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Београд 2019, 147–188;
- Марјановић-Душанић, С., *Замишљени и стварни простори српског средњег века: скица за истраживање ритуала*, Свет средњовековних утврђења градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, В. Бугарски, Београд 2021, 179–183;
- Миливојевић, Н., *Вести аустријских хроника о Србима као савезницима угарског краља Беле IV за аустријско наслеђе династије Бабенберга*, Drugi međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka, Konteksti (2014), Novi Sad 2015, 587–595;
- Миливојевић, Н., „Римована хроника“ Отокара Штајерског о учешћу Срба у рату за угарску круну почетком XIV века, Војноисторијски гласник 2 (2017) 53–64;
- Митровић, К., *О јурисдикцији Которске епископије над католичким црквама у Новом Брду и Јањевицу за време Деспотовине*, Моравска Србија: Историја-култура-уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 127–141;
- Митровић, К., *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку, Краљево 2017, 47–83;
- Михаљчић, Р., *Крај Српског царства*, Београд 1989²;
- Михаљчић, Р., *Јунаци Косовске легенде*, Београд 1989;
- Михаљчић, Р., *Лазар Хребељановић: историја, култ, предање*, Београд 1989;

- Мишић, С., *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459), Пад Српске деспотовине 1459. године*, Зборник радова са научног скупа САНУ, ур. М. Спремић, Смедерево–Београд 2011, 63–72;
- Николић, М., *Византија и Србија у време Фирентинске уније цркава*, ЗМСИ 96/2 (2017) 9–23;
- Николић, М., *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010;
- Николов, А., *Вярвай или ще те убия! „Ориенталците“ в крѣстоносната пропаганда 1270–1370*, Софија 2006;
- Новаковић, С., *Пиво у Србији XIII и XIV века. Прилог к објашњавању старих српских споменика*, Глас СКА 86 (1911) 151–166;
- Оболенски, Д., *Византијски комонвелт*, Београд 1971;
- Обрадовић, Н., *Нови подаци о успостављању вазалних односа између деспота Стефана и краља Жигмунда*, БИГ 12 (2021) 37–55;
- Обрадовић, Н., *Срби и краљ Матија Корвин (политика угарског краља према српским политичким чиниоцима)*, Филозофски факултет: Београд 2021 (докторска дисертација у рукопису);
- Острогорски, Г., *Историја Византије*, Београд 1969;
- Павловић, Б., *Страх од Турака у писмима Димитрија Кидона (1352–1371)*, Византијски свет на Балкану, II, ур. Љ. Максимовић, Београд 2012, 17–39;
- Павловић, Б., *Срби у делима Димитрија Кидона*, ЗРВИ 49 (2012) 257–301;
- Петровић, Д., *Град очима другог: Крушевац у страним путописима и белешкама XV–XIX века*, Антропологија 17/3 (2007) 9–17;
- Палошфалви, Т., *Бранковић на мађарском престолу? Питања у вези с избором краља (1440), На граници хришћанске Европе: поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског*
- Поповић М., *Мара Бранковић. Жена између хришћанског и исламског круга у 15. веку*, прев. Б. Рајлић, Нови Сад 2014;
- Поповић, М., *Од Будима до Константинопоља. Via Traiana у светлу путописне литературе од 14. до 16. века*, прев. Б. Рајлић, Нови Сад 2017;
- Порчић, Н., *Путовање – живот у покрету*, Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 183–217;
- Порчић, Н., *Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака*, Споменица др Тибора Живковића, Историјски институт, Београд 2013, 203–220;
- Порчић, Н., Исаиловић Н., *Папе, краљеви, моћници, комуне. Западна политика*, Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, прир. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2022, 147–185;
- Пурковић, М. Ал., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978;
- Пурковић, М., *Из српске средњовековне историје. Авињонске папе и српске земље*, Београд 2015;
- Радић, Р., *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993;
- Радић, Р., *Кораћ Д., Из Каракорума у Бар – Србија у делу анонимног европског географа XIII века*, ЗРВИ 37 (1998) 247–257;
- Радић, Р., *Страх у позној Византији, 1180–1453*, II, Београд 2000;
- Радић, Р., *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?*, Наша Прошлост 12 (2010) 173–178;
- Радић, Р., *Србија у спису Жила ле Бувијеа из 1451. године*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, VIII, Београд 2012, 19–29;
- Радић, Р., *Један занемарени помен Србије и Ниша из XIII века*, Стефан Првовенчани и његово доба, 185–192;
- Радонић, Ј., *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905;
- Радонић, Ј., *Donado da Lezze и његова "Historia Turchesca". Прилог критици извора за историју југоисточне Европе у XIV. и XV. веку*, ГНЧ 32 (1913) 302–337;

- Радојчић, Н., *Занимљив извор за доба владавине српскога краља Стефана Дечанског*, ИЧ 14–15 (1963–1965) 317–325;
- Ређеј, Ј., Катарина (Кантакузина) – грофица целска, Београд 2010;
- Рокаи, П., Ђере З., Касаш А., Пал Т., *Историја Мађара*, Београд 2002;
- Руварац, И., *Деспот Стефан Лазаревић и Костнички сабор*, Зборник Илариона Руварца I. Политичка историја, историја књижевности, историска географија и критика, прир. Н. Радојчић, Београд 1934, 530–534;
- Рудић, С., *Балишићи – господари Зете*, Београд 2021;
- Спремић, М., *Срби и Флорентинска унија цркава*, ЗРВИ 24–25 (1986) 413–421;
- Спремић, М., *Деспот Ђурађ Бранковић и папска курија*, ЗФФ 16 (1989) 163–177;
- Спремић, М., *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2006, 275–328;
- Спремић, М., *Деспот Стефан Лазаревић и „господин“ Ђурађ Бранковић*, ИЧ 56 (2008) 49–68;
- Спремић, М., Катанкузина (Катарина) Бранковић, *Mons Augus* 30 (2010) 81–108;
- Спремић, М., *Борбе за Смедерево*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа САНУ, ур. М. Спремић, Смедерево – Београд 2011, 215–227;
- Спремић, М., *Деспот Лазар Бранковић*, ЗРВИ 50/2 (2013) 899–912;
- Спремић, М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2020⁴;
- Стојковски, Б., *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија 7 (2009) 383–394;
- Стојковски, Б., *Српско-угарске везе (1389–1402)*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, прир. С. Мишић – Д. Јечменица, Трстеник 2014, 39–58;
- Стојковски, Б., *Деспот Стефан Лазаревић у делу Еберхарда Виндекеа*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметници, XII, Деспотовац 2022, 39–50;
- Томовић, Г., *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, *Monumenta Cartographica Jugoslaviae* II (1979) 37–44;
- Томовић, Г., *Српске земље у европској картографији до краја XVI века*, Европа и Срби: међународни научни скуп 13–15. децембра 1995, ур. С. Терзић, Београд 1996, 189–198;
- Тошић, Ђ., *Босанска назови "кривица" за пад Српске деспотовине*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа САНУ, ур. М. Спремић, Смедерево – Београд 2011, 185–192;
- Ћирковић, С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964;
- Ћирковић, С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964;
- Ћирковић, С., *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968;
- Ћирковић, С., *Косовска битка у светлу нових истраживања*, Српски народ у другој половини XIV и првој половини XV века. Зборник радова посвећен шестстогодишњици Косовске битке, Београд 1989, 29–41;
- Ћирковић, С., *Перцепција исхода Косовске битке*, ИГ 1–2 (1994) 7–14;
- Ћирковић, С., *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994, 59–77;
- Ћирковић, С., *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378 (1996) 49–69;
- Ћирковић, С., *Сусрет великих цивилизација око 1300. Исток и Запад у југоисточној Европи*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, ур. В. Ђокић, Београд 1997, 369–376;
- Ћирковић, С., *Средњовековна Србија између Запада и Истока*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, ур. В. Ђокић, Београд 1997, 377–384;
- Ћирковић, С., *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, ур. В. Ђокић, Београд 1997, 185–196;
- Ћирковић, С., *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, ур. В. Ђокић, Београд 1997, 240–258;

- Ћирковић, С., *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници – друштва средњовековног Балкана, ур. В. Ђокић, Београд 1997, 259–276;
- Ћирковић, С., *Срби у средњем веку*, Београд 1996;
- Ћирковић, С., *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3 (1998) 11–20;
- Ћирковић, С., Ковачевић-Којић Д., Ћук Р., *Старо српско рударство*, Београд/Нови Сад 2002;
- Ћирковић, С., *Срби међу европским народима*, Београд 2004;
- Ћирковић С., *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16 (2005) 229–240;
- Ћук, Р., Царица Мара, ИЧ 25/26 (1978/79) 53–98;
- Узелац, А., *Од Енглеске до Константинопоља у књизи чудеса света Јована Мендевила*, Моравска Србија, 197–211;
- Узелац, А., *Кумани у средњовековној Србији*, Историјски архив Ваљево – Гласник 43 (2009) 5–17;
- Узелац, А., *Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, ИЧ 59 (2010) 59–75;
- Узелац, А., *Тигрови на доњем Дунаву*, БГ 8 (2012) 7–23;
- Узелац, А., Радовановић Б., *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, бр. 1, Ниш 2013, 593–608;
- Узелац, А., *Папа Бонифације VIII, Magnus Miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*, БИГ 5 (2014) 92–103;
- Узелац, А., *О српској принцези и бугарској царици Ани (Прилог познавању брака краља Милутина)*, ИЧ 63 (2014) 29–46;
- Узелац, А., *Цртице за историју Браничева у XIV веку*, Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. Године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 305–318;
- Узелац, А., *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015;
- Узелац, А., *Источна и југоисточна Европа у делу Анонимног тосканског географа*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 233–244;
- Узелац, А., *Држава Немањића у географским представама западноевропских савременика*, Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Београд – Краљево, 2017, 357–380;
- Узелац, А., „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела*“. *Поморавље у другој половини XII века*, Стефан Немања и Топлица, пр. Д. Бојовић, Ниш 2017, 97–107;
- Узелац, А., *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018;
- Узелац, А., *Улога Срба у логистици Барбаросиног крсташког похода*, ВИГ 1 (2020) 9–31;
- Узелац, А., *Немањићка Зета у делима западних путописаца и хроничара*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори. Од Зетске митрополије до Митрополије црногорско-приморске, Ниш 2021, 47–63;
- Фејић, Н., *Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе*, Европа и Срби: међународни научни скуп 13–15. децембра 1995, ур. С. Терзић, Београд 1996, 115–126;
- Ферјанчић, Б., Ћирковић С., *Стефан Душан, краљ и цар*, Београд 2005;
- Харди, Ђ., *Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица Историјског архива „Срем“ 8 (2009) 65–80;
- Харди, Ђ., *О Мачви средином XIII века*, Споменица Историјског архива „Срем“ 10 (2011) 32–44;
- Харди, Ђ., *Петроварадин – „престоница“ једног Анжујца*, Средњовековна насеља на тлу Војводине. Историјски догађаји и процеси, ур. Ђ. Харди, Сремска Митровица 2013, 239–274;
- Шуица, М., *Приповест о српско-турским окршајима и „страх од Турака“*, ИЧ 53 (2006) 93–122;

- Шуица, М., *Моравска Србија на крају XIV века – Питање државно-правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета*, Моравска Србија: Историја-култура-уметност, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 35–52;
- Шуица, М., *Битка код Никопља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109–124;
- Шуица, М., *О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – прилог разматрању средњовековне ратне тактике*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 226–244;
- Шуица, М., *Никопљска битка у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109–124;
- Aitamurto, K., *Paganism, Traditionalism, Nationalism. Narratives of Russian Rodnoverie*, London – New York 2016;
- A History of the Crusades, I. The First Hundred Years*, ed. K. M. Setton, M. W. Baldwin, London 1969;
- Ahrweiler, H., *Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads*, Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire, eds. H. Ahrweiler, A. E. Laiou, Washington 1998, 1–15;
- Ainsworth, P., *Legendary History: Historia and Fabula*, Historiography in the Middle Ages, ed. D. Mauskopf Deliyannis, Leiden – Boston 2003, 387–416;
- Angold, M., The decline of Byzantium seen through the eyes of western travellers, Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. R. Macrides, Birmingham 2000, 213–234;
- A New Latin Dictionary*, eds. Ch. T. Lewis, Ch. Short, New York 1891;
- Ančić, M., *Neočekivani pobjednik: Uspon Karla Roberta do vlasti*, Miscelanea Hadriatica et Mediteranea 7 (2020) 127–156;
- Andrić, S., *Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise*, Byzantinoslavica – Revue internationale des études byzantines, 2016, 202–227;
- Antoljak, S., *Jesu li Hrvati sudjelovali u kosovskoj bici 1389. godine?* Historijski zbornik 52 (1989) 37–55;
- Antoljak, S., *Naše „Sklavinije“*, Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi, prir. S. Obad, Split 1992, 739–743;
- Antonín, R., *The Ideal Ruler in Medieval Bohemia*, transl. S. M. Miller, Leiden – Boston 2017;
- Amedoski, D., *Intoduction of Rice Culture in the Central Balkans (15th and 16th Century)*, State and Society in the Balkans before and after Establishemnt of Ottoman Rule, Belgrade 2017, 235–256;
- André, V., *La diffusion de l' oeuvre de Bernard Gui, d'après la tradition manuscrite*, Bernar Gui et son Monde, ed. C. de Fanjeaux, Toulouse 1981, 221–242;
- Antoche, E. C., *Une croisade au Bas-Danube au XVe siècle: La “Longue Campagne” (september 1443–janvier 1444)*, Nouvelle Histoire Bataille 9 (1999) 93–116;
- Antoche, E. C., *Les Espéditions de Nicopolis (1396) et Varna (1444): una comparasion*, Mediaevalia Transilvanica, v. 4: 1–2 (2000) 91–113;
- Antoche, E. A., *La croisade de 1443 dans le Balkans. Anatomie d'un échec, Italy and Europe's Eastern Border (1204–1669)*, ed. I. M. Damian, I. A. Pop, M. Popović, A. Simon, Frankfurt am Main/Berlin 2012, 9–25;
- Antoche, E. C., *Hunyadi's Campaign of 1448 and the Second Battle of Kosovo Polje (October 17–20)*, Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade, ed. N. Housley, Palgrave Macmillan 2017, 245–284;
- Atya, A. S., *The Crusade of Nicopolis*, London 1934;
- Bárány, A., *King Andrew II of Hungary in Philippe Mouskés' „Chronique rimée“*, Byzance et l'Occident: Recontre de l'Est et de l'Ouest, ed. E. Egedi-Kovács, Budapest 2013, 27–34;
- Bárány, A., *Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de la Broquière's “Le Voyage d'Outremer”*, Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits, Budapest 2016, 17–39;

- Baronas, D., Rowel S. C., *The Convergence of Lithuania. From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius 2015;
- Bartholomaeus Anglicus, „*De proprietatibus rerum*“. *Texte latin et réception vernaculaire/Lateinischer Text und volkssprachige Rezeption*, vol. I, ed. B. Van den Abeele, H. Meyer, Brepols 2005;
- Bartlett, R., *The Conversion of a Pagan Society in the Middle Ages*, *History* 70 (1985) 185–201;
- Bartlett, R., *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*, London 1994²;
- Bartlett, R., *Gerald's Ethnographic Achievement*, *Medieval Ethnographies. European Perception of the World Beyond*, ed. J. P. Rubiés, London – New York 2016² 231–272;
- Becker, H. S., *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York–London 1992;
- Beer and Brewing in Medieval Culture and Contemporary Medievalism*, eds. J. A. Geck, R. O'Neill, N. Phillips, Palgrave Macmillan 2022;
- Bieling, A., *Türkenkalender auf das Jahr 1455*, Wien 1873;
- Bisaha, N., *Pope Pius II and the Crusade*, *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, ed. N. Housley, Palgrave Macmillan 2004, 39–52;
- Bisaha, N., *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, University of Pennsylvania Press 2004;
- Bisaha, N., „*Inventing Europe*“ with *Aeneas Silvius Piccolomini*, *Images of Otherness in Medieval and Early Modern Times*, ed. A. Eisenbiß, L. E. Saurma-Jeltsch, Berlin–München, 2012, 143–150
- Bisaha, N., *From Christians to Europeans. Pope Pius II and the Concept of the Modern Western Identity*, Routledge 2023;
- Blanchet, M. H., Saint-Gulliaïn G., *À Propos d'un Ouvrage Récent sur la Chronique de Morée*, *Byzantion* 83 (2013) 13–39;
- Blythe, J. M., *The Life and Works of Tolomeo Fiadoni (Ptolemy of Lucca)*, Brepols 2009;
- Blumenthal, U., *The Investiture Controversy. Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, University of Pennsylvania Press 1988;
- Blumenfeld-Kosinski, R., *Philippe de Mézières's „Life of Saint Pierre de Thomas“ at the Crossroads of Late Medieval Hagiography and Crusading Ideology*, *Viator* 40/1 (2009) 223–248;
- Boehlke, F. J., *Pierre de Thomas: Scholar, Diplomat and Crusader*, University of Pennsylvania Press 1966;
- Borsook, E., *The Travels of Bernardo Michelozzi and Bosignore Bonsignori in the Levant (1497–1498)*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 36 (1973) 145–197;
- Bouloux, N., *From Gaul to the Kingdom of France: Representations of French Space in the Geographical Texts of the Middle Ages*, *Space in the Medieval West: Place Territories and Imagined Geographies*, ed. M. Cohen, F. Madeline, London – New York 2016, 197–218.
- Brand, Ch. M., *Byzantium confronts the West, 1180–1204*, Cambridge MA 1968;
- Brandmüller, W., *Papst und Konzil im Grossem Schisma (1378–1431). Studien und Quellen*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1990;
- Brizzolara, G., *Intorno a C. S. cronista del XV secolo. Notizie biografiche*, *Archivio muratoriano* 7 (1909) 356–370;
- Budak, N., *Ivan od Paližne, prior vranski, vitez Sv. Ivana*, *Historijski zbornik* 53 (1989) 57–70;
- Bujan, S., *Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina“: povijesni falsifikat*, *RZHP* 43 (2011) 65–80;
- Bull, M., *Eyewitness and Crusade Narrative. Perception and Narration in Accounts of the Second, Third and Fourth Crusades*, Woodbridge 2018;
- Burkart, E., *La production littéraire de Jean Germain, Jean Germain (v. 1396–1461): évêque de Nevers et Chalon-Sur-Saone Chancelier de l'Ordre de la Toison d'or*, ed. D. Lannaud, J. Paviot, Chalon-Sur-Saone 2019, 129–137;

- Byzantium and the West. Perception and Reality (11th–15th c.)*, eds. N. G. Chrissis, A. Kolia-Dermitzaki, A. Papageorgiu, London – New York 2019;
- Carolingian Chronicles: Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, transl. by B. W. Scholz, B. Rogers, Ann Arbor 1972;
- Campbell, M. B., *The Witness and the Other World. Exotic European Travel Writing, 400–600*, Ithaca 1988;
- Chasin, M., *The Crusade of Varna*, A History of the Crusades. Vol. VI. The Impact of the Crusades on Europe, ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press 1989, 276–310;
- Christian Muslim Relations. A Bibliographical History (1350–1500)*, Vol. 5, ed. D. Thomas, A. Mallet, Leiden – Boston 2013;
- Ćirković, S., *O sastavu i snazi Lazarevog tabora*, VIG 2 (1989) 151–168;
- Classen, A., *The Diplomat Pilgrim Bertrandon de la Broquière*, East Meets West in the Middle Ages and the Early Modern Times, ed. A. Classen, M. Sandidge, Berlin/Boston 2013, 49–57;
- Cohen, S. J. D., *From the Maccabees to the Mishnah*, London 2006²;
- Classen, A., *Helene Kottanner. A Fifteenth-Century Eye-Witness Turned Author. The Earliest Medieval Memoirs by a German Woman Writer*, The Power of a Woman's Voice in Medieval and Early Modern Literatures. New Approaches to German and European Women Writers and to Violence Against Women in Premodern Times, ed. A. Classen, Berlin/New York 2007;
- Cohraine, E. W., *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago/London 1981;
- Colantuoni, A., *La Cronaca della Morea. Edizione e studio della versione francese*, Università degli Studi di Napoli Federico II, Napoli 2017, 127 (doktorska disertacija u rukopisu);
- Colantuoni, A., *Multilingual Traditions in Multilingual Contexts. State of the Art and Methodological Problems in the Study of The Chronicle of Morea (XIV c.)*, Byzantion 91 (2021) 75–98;
- Collins, J., *Oppida. Earliest Towns North of the Alps*, Sheffield 1984;
- Coman, M., *Experiencing Otherness. Bertrandon de la Broquière's Pilgrimage to Jerusalem (1432)*, New Europe College Yearbook 2007–2008, 85–120;
- Coman, M., *The Imagining of Walachia in Fifteenth-Century Burgundy*, Medieval and early modern studies for central and eastern Europe 5 (2013) 51–94;
- Costanza, S., *I Serbi e la guerra al Turco nelle epistole di Francesco Filelfo*, 3PVI 59 (2022) 185–210;
- Csukovits, E., *Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages*, Roma 2018;
- Czarnecki, P., *The Doctrine of the „Ordo Sclavoniae“ in Light of Western Sources and the Issue of the Origins of the Dualist Heresy in Bosnia*, Studia Ceranea 12 (2022) 11–28;
- D'Angelo, F., *Prelogomena to a new edition of Lupus Protospatharius's Annales*, in: Latin Culture in the eleventh century, ed. M. W. Herren, C. J. McDonough & R. G. Arthur, Brepols 2002, 167–185;
- Dall'Aglio, F., *„In ipsa silva longissima Bulgariae“: Western Chroniclers of the Crusades and the Bulgarian forest*, Bulgaria Mediaevalis 1 (2010) 405–418;
- Dane, J. A., *Inquisitorial Hermeneutics and the Manual of Bernard Gui*, Tenso 4/2 (1989) 59–76;
- Das Konstanzer Konzil: Essays 1414–1418. Weltwrgnis des Mittelalters*, ed. K. Heinz-Braun et al., Darmstadt 2013;
- Das Konzil von Konstanz und Ungarn*, ed. A. Bány, Debrecen 2016;
- Dautović, Dž., *Nulla spes it... Bosnia and the Papacy in the Thirteenth Century*, Spécimina Nova Pars Prima Séctio Médiaévalis XI (2021) 97–125.
- Dautović, Dž., *„Metus Turchorum“ – Strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni*, Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Sarajevo 2014, 75–103;
- Delimo, Ž., *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad*, II, prev. Z. Stojanović, Novi Sad 1987;
- Delisle, L., *Notice sur les manuscrits de Bernard Gui*, Notices en extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques 27/2 (1879), 188–235;

- Deutsches Literatur-Lexikon. Das Mittelalter 3: Reiseberichte und Geschichtsdichtung*, ed. W. Achnitz, Berlin-Boston 2012;
- Dictionnaire de la langue française, par E. Littré de l'Académie française*, T. I, Paris 1873; IV, 1874;
- Divković, M., *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1900;
- Doutrepont, G., *La littérature française à cour des ducs de Bourgogne, Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire*, Paris 1909;
- Dukić, D., *Predgovor: O imagologiji. Kako vidimo strane zemlje. Uvod u Imagologiju*, prir. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić Poje, I. Brković, 5–22;
- East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times*, eds. A. Classen and M. Sandidge, New York 2002;
- Edbury, P. W., Rowe J. G., *William of Tyre. Historian of the Latin East*, Cambridge 1988;
- Elémer, M., *A Thuróczy Krónika és forrásai*, Budapest 1967;
- Emmert, T., *The Florentine Cronica Volgare dal 1385 al 1409*, Глас САНУ 378 (1996) 71–83;
- Engels, O., *Albert von Siegburg oder Albert Stuten? Beobachtungen zu einer Weltchronik des 15. Jahrhunderts*, Studien zum 15. Jahrhundert 2 (1994) 763–779;
- Fejér, G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/6*, Budae 1846;
- Féjic, N., *Les Balcons aux yeux des voyageurs occidentaux au Moyen Age*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public : 26e congrès: Voyages et voyageurs au Moyen Age. Aubazine 1996, 281–289;
- Fine, J. A., *The Early Medieval Balkans. A critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, University of Michigan Press 1991;
- Fine, J. A., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press 1994;
- Foretić, V., *Povijest Dubrovnika do 1808. I*, Zagreb 1980;
- France, V., *Victory in the East. A Military History of the First Crusade*, Cambridge University Press 1997;
- France, J., *The Anonymous „Gesta Francorum“ and the „Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem“ of Raymund of Aguilers and the „Historia de Hierosolymitano itinere“ of Peter Tudebode: An Analysis of the textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade*, in: *The Crusades and their Sources*, ed. J. France and W. G. Zajac, London – New York 1998, 39–70;
- Frankopan, P., *The First Crusade: The Call from the East*, Cambridge 2012;
- Freibergs, G., *The Descripciones Terrarum: its date, sources, author and purpose*, Christianity in the East-Central Europe, ed. J. Kloczowski, Vol. 2, Lublin 1999, 180–201;
- Gaspar, J. A., *The „Liber de existencia riveriarum“ (c. 1200) and the Birth of Nautical Cartography*, Imago Mundi 71/1 (2018) 1–21;
- Geanakoplos, D. J., *Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia 1259*, *Dumbarton Oaks Paper* 7 (1953) 99–141;
- Geography and Ethnography. Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, eds. K. A. Raaflaub and R. J. A. Talbert, Oxford 2010;
- Georgieva, S., *Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century*, *Bulgaria Mediaevalis* 6 (2015) 339–355;
- Germans and Poles in the Middle Ages. The Perception of the „Other“ and the Presence of Mutual Ethnic Stereotypes in Medieval Narrative Sources*, eds. A. Pleszczyński and G. Vercamer, Leiden – Boston 2021;
- Ghoch, S., *Writing the Barbarian Past. Studies in Early Medieval Historical Narrative*, Leiden – Boston 2016;
- Gill, J., *The Council of Florence*, Cambridge University Press 1959;
- Gill, J., *Eugenius IV. Pope of Christian Union*, London 1962;

- Goetz, H. W., Wood I., *Introduction: The Many Facets and Methodological Problems of „Otherness“*, *Otherness in the Middle Ages*, eds. H. W. Goetz and I. Wood, Turnhout 2021, 11–35;
- Górski, K., *The Author of the Descriptions Terrarum: A New Source for the History of Eastern Europe*, *The Slavonic and East European Review* 61/2 (1983) 254–258;
- Greenblatt, S., *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*, Oxford 1991;
- Grévy-Pons, N., Ornato E., *Qui est l'auteur de la Cronique latine de Charles VI?* *Bibliothèque de l'École des Chartes* 134 (1976) 85–102;
- Halecki, O., *The Crusade of Varna: A Discussion of Controversial Problems*, New York 1943;
- Harris, J., *Byzantine and the Crusades*, Bloomsbury 2014²;
- Hengemeyer, H., *Chronologie de la première croisade (1094–1100)*, Paris 1902;
- Helmrath, J., *The German „Reichstage“ and the Crusade*, *Crusading in the Fifteenth Century*, 53–69;
- Hingst, A. J., *The Written World. Past and Place in the Work of Orderic Vitalis*, Paris 2008;
- Hoensch, J., *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit: 1368–1437*, München 1996;
- Hoffmann, R. C., *An Environmental History of Medieval Europe*, Cambridge 2014;
- Holmes, C., *Basil II and the governance of Empire, 976–1025*, Oxford 2005;
- Holt, A., *Crusading against Barbarians: Muslims as Barbarians in Crusades Era Sources*, *East meet West*, 443–456;
- Housley, N., *King Louis the Great of Hungary and the Crusade, 1342–1382*, *The Slavonic and East European Review* 62/2 (1984) 192–208;
- Housley, N., *Giovanni Capistrano and the Crusade of 1456*, *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, ed. N. Housley, Palgrave Macmillan 2004, 94–115;
- Housley, N., *Christendom's Bulwark: Croatian Identity and the Response to the Ottoman Advance, Fifteenth to Sixteenth Centuries*, *Transactions of the Royal Historical Society* 24 (2016) 149–164;
- Huber, R. M., *A Documented History of the Franciscan Order: From the birth of St. Francis to the Division of the Order under Leo X 1182–1517*, Washington 1945;
- Imber, C., *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990;
- Ilieva, A., *Delev M., Sclavonia and Beyond: The Gate to a Different World in the Perception of Crusaders (c. 1104 – c. 1208)*, *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1050*, ed. A. V. Murray, Turnhout, Brepols 1998, 153–171;
- Irás, K., *Hungary on two Portolan Charts by Angelino Dulcert (1325/30, 1329)*, *Imago Mundi* 59/2 (2007) 223–231;
- Isailović, N., *The Battle of Lašva (1415) – The Greatest Hungarian Defeat After Nicopolis Revisited*, *Politics and Society in Central and South-East Europe. Life under the shadow of the Ottoman Empire's Expansion (15th–16th centuries)*, ed. Zs. Kopeczny, Cluj – Napoca 2021, 83–92;
- Images of Otherness in Medieval and Early Modern Times. Exclusion, Inclusion and Assimilation*, eds. A. Eisenbeiß, L. E. Saurma-Jeltsch, Heidelberg 2012;
- Jackson, P., *The Mongols and the West, 1221–1410*, London/New York 2008;
- Jacoby, D., *Quelques considérations sur les versions de la “Chronique de Morée*, *Journal des Savants* (1968) 133–189;
- Janicki A., *Jan Długosz and his Annals or Chronicles of the Famous Kingdom of Poland: Life*, <https://dlugosz.polona.pl/en/jan-dlugosz/1> (31. октобар 2023);
- Jasinski, T., *Czy Gall Anonim Monachus Littorensis*, *Kwartalnik Historyczny* 112 (2005) 69–89;
- Jefferson, John, *The Holly Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*, Brill: Leiden 2012;
- Jeitler, M. F., *Wald und Waldnutzung im Frühmittelalter*, *Das Mittelalter* 13 (2008) 12–27;
- Jezernik, B., *Stereotipizacija Turčina*, *Imaginarni Turčin*, ur. B. Jezernik, Beograd 2010, 9–29;
- Jones W. R., *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*, *Comparative Studies in Society and History* 13/4 (1971) 376–407;

- Jones, C. R., *Between Pagan and Christian*, Cambridge – Massachusetts – London 2014;
- Joranson, E., *The Palestine Pilgrimage of Henry the Lion*. Medieval and historiographical essays in honor of James Westfall Thompson. ed. J. Kate, E. Anderson, Chicago 1938, 146–225;
- Jorga, N., *Philippe de Mézières 1327–1405. La Croisade au XIVe siècle*, Paris 1896;
- Joris, A., *Le passé lorrain de Jean de Vicktring, abbé de Victoria (Carinthie). Diplomate, légiste et chroniqueur (ca 1270?–1345)*, *Le Moyen Âge. Revue d'histoire et de philologie* 111 (2005) 451–478;
- Kalldelis, A., *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013;
- Kaljundi, L., *Waiting for the Barbarians, Reconstructon of „Otherness“ in the Saxon Missionary and Crusading Chronicles, 11–13th Centuries*, *The Medieval Chronicle* V, ed. E. Kooper, Amsterdam – New York, 113–128;
- Kastoryano, R., *Codes of Otherness*, *Social Research* (2010) 79–82;
- Kastritsis, D. J., *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden-Boston 2007;
- Katele, I. B., *Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in the Fourteenth Century*, *Speculum* 63/4 (1988) 865–889;
- Katić, L., *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, *Bogoslovska smotra* 20/4 (1933) 403–432;
- Kautzch, R., *Die Handschriften von Ulrichs Richentals Chronik des Konstanzer Konzils*, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 9 (1894) 443–496;
- Khanmohamadi, Sh. *In Light of Another's World. European Ethnography in the Middle Ages*, Philadelphia 2016;
- Keen, E., *The Journey of a Book. Bartholomew the Englishmen and the Properties of Things*, Canberra 2007;
- Keen, E., *Shifting horizons. The medieval kompilation of knowledge as mirror of a changing world*, *Encyclopedism from Antiquity to the Renaissance*, ed. J. König & G. Woolf, Cambridge 2013;
- Kisić, M., *Antonio Bonfini, istoriograf Ugarskog kraljevstva*, *Istraživanja* 24 (2013) 129–149;
- Klaniczay, G., *Representations of the Evil Ruler in the Middle Ages*, *European Monarchy. Its Evolution and Practice from Roman Antiquity to Modern Times*, eds. H. Duchhardt, R. A. Jackson, D. Sturdy, Stuttgart 1992, 69–80;
- Knoll, P. W., *Poland as „Antemurale Christianitatis“ in the Late Middle Ages*, *The Catholic Historical Review* 60/3 (1974) 381–401;
- Knowles, C., *Jean de Vignay, un traducteur du XIVe siècle*, *Romania* 75 (1954) 353–383;
- Kohler, Ch., *Quel est l'auteur du Directorium ad Passagium faciendum ?*, *Revue de l'Orient latin* 12 (1911) 104–111;
- Kolditz, S., *Johannes VIII. Palailogos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39), I–II*, Stuttgart 2013;
- Konstantinović, Z. , *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München 1960;
- Krstić, A., *Familiares of the Serbian despots in and from the territory of Banat (1411–1458)*, *Politics and Society in Central and South-East Europe (13th–16th centuries)*, ed. Z. Iusztin, Cluj – Napoca 2019;
- Kujawinski, J., *Quand une traduction remplace l'original: la méthode du traducteur de l' "Historia Normannorum d' Aimé du Mont-Cassin"*, *The Medieval Translator* 15 (2013) 63–74;
- Küp, K., *Ulrich von Richental's Chronicle of the Council of Constance*, New York 1936;
- Lane, F. C., *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore and London 1973, 24–29;
- Laiou, A., *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332–1334*, *Speculum* 45 (1970) 374–392;
- Lawrence, R., *Experiencing the Desert in Early Medieval England*, *Philological Quarterly* 99/4 (2020) 337–355;
- Lazar, D. I., *Antonio Bonfini, storico umanista Ascolano*, Roma 1994;

- Lhotsky, A., *Studien zur Ausgabe der Österreichischen Chronik des Thomas Ebendorfer*, MIÖG, 57 (1949), 197–206;
- Lhotsky, A., *Thomas Ebendorfer. Ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts*, Stuttgart 1957;
- Lhotsky, A., *Quellenkunde zur mittelalterlichen Österreichs*, Graz – Köln 1963;
- Lhotsky, A., *Geschichte Österreichs, I. Seit der mitte des 13. Jahrhunderts (1281–1358)*, Wien 1964;
- Lidaka, J. G., *De genuinis rerum coelestium, in the thirteenth century*, Pre-Modern Encyclopaedic Texts, ed. P. Binkley, Leiden – New York – Köln 1997, 393–406;
- L'image de l'autre dans l'Europe du Nord-Ouest à travers l'histoire*, ed. EJ-P. Jessenne, Villeneuve d'Ascq 1996;
- Lock, P., *The Franks in the Aegean, 1204–1500*, Routledge 1995;
- López Estrada, F., *Ruy Gonzàles de Clavijo, La embajada a Tamorlàn. Relato del viaje hasta Samarcanda y regreso (1403–1406)*, Arbor 180, 711/712 (2005) 515–535;
- Loud, G., *The Age of Robert Guiscard. Southern Italy and the Norman Conquest*, Routledge 2000;
- Lukkari, J., *The Jubilee of 1300 as an Instrument of Time Control and Papal Power*, Time in the Eternal City: Perceiving and Controlling Time in Late Medieval and Renaissance Rome, ed. T. Heikkilä, Brill 2021, 59–105;
- Maak, F., *The Árpáds and the Komneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989;
- Madden, T. F., *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, London 2003;
- Malinovska, N., *Geographical Concepts of „Sclavinia“ in Historical Sources from the Sixth to the Fourteenth Century, with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Traditions*, Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780), eds. V. Kucharská, S. Kuzmová, A. Mesiarkin, Bratislava – Zagreb 2013, 60–65;
- Malinovska, N., *Vývoj koncepcie Sclavinia v. 12. storočí a jej reflexia v pol'skej kronike Gala Anonima*, Nové historické rozhl'ady 5/1 (2015) 43–53;
- Marin, Ş., *A Chanson de geste in the 13th century Venice: The Chronicle Written by Martino de Canal*, Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe 2 (2010) 71–122;
- Marin, Ş., *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and his Chronicles*, Annuario dell'Istituto Romeno et Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia 12/13 (2010/2011) 41–122;
- Marsh, D., *Francesco Filelfo as Writer of Invective*, Francesco Filelfo – Man of letters, ed. J. de Keyser, Leiden – Boston 2018, 174–190;
- Matković, P., *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka*, Rad JAZU XLII (1878) 56–184;
- Mavromatis, L., *La Fondation de l' Empire Serbe: Le kralj Milutin*, Thesallonique 1978;
- McDonald, W. C., Michel Beheim's „Von den Türken und dem adel sagt dis“: *A Demotic Lament and Crusading Song Contemporary with the fall of Constantinople in 1453.*, Acta Orientalia Academie Scientiarum Hung. 70/3 (2017) 371–384;
- McKitterick, R., *Constructing the Past in the Early Middle Ages: The Case of the Royal Frankish Annals*, Transactions of the Royal Historical Society 7 (1997) 115–122;
- Medieval Narrative Sources. A Chronological Guide (with a list of a major letter collections)*, compiled by J. M. Back, New York – London 1987;
- Medieval Ethnographies. European Perception of the World Beyond*, ed. J. P. Rubiés, London – New York 2016²;
- Medieval Italy: An Encyclopedia*, I, ed. C. Kleinhenz, Routledge 2004;
- Mika, N., *Walak o spadek po Babenbergach*, Racibórz 2008;
- Montecalvo, R., *The New „Landesgeschichte“: Aeneas Silvius Piccolomini on Austria and Bohemia*, Pius II: El Più Expeditivo pontifice. Selected studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464), ed. Z. Von Martels, A. Vanderjagt, Leiden – Boston 2003, 55–86;
- Mozejko, B., Szybkowski S., Śliwiński B., *Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima*, Gdańsk 2003;
- Mühle, E., *Slaws in the Middle Ages between Idea and Reality*, London – New York;

- Mureşanu C., *John Hunyadi – Defender of Christendom*, Las Vegas – Oxford – Palm Beach 2021²;
- Mureşan, D. I., *Avant Nicopolis: la campagne 1395 pour le controle du Bas-Danube*, *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 83 (2013) 115–132;
- Neocleous, S., *Heretics, Schismatics, or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long Twelfth Century*, Toronto 2019;
- Nelson, J. L., *Aachen as a place of Power*, *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, ed. M. de Jong, F. Theuws, Leiden 2001, 226–241;
- Nesbitt, J. W., *The Rate of March of Crusading Armies in Europe: A Study and Computation*, *Traditio* 19 (1963) 167–181;
- Nikolić, M., Pavlović B., *Bulgarians, Serbs, and the Rus in the Central Balkans in Byzantine Historical Narratives (late 10th–mid 13th Century): The View from Constantinople*, *ЗРВИ* 60/2 (2023) 739–767;
- Nikolov, A., *The ortodox people of the Balkans in the eleventh and twelfth book the „Annals“ of John (Jan) Długosz*, *Моравска Србија: Историја-култура-уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 27–30;
- Noirfalise, F., *Context-Based Compilation? Use of the Histoire Ancienne Jusqu' à César and the Function of the Matière d'Alexandre in the Chronique de Baudouin d'Avesnes*, *Medieval Francophone Literary Culture Outside France. Studies in the Moving Word*, ed. N. Morato and D. Schoenaers, Brepols 2018, 289–322;
- Obara-Pawłowska, A., *Pamięć o bitwie pod Warną w polskich źródłach historiograficznych do końca XVI wieku*, *Prace Historyczne* 148/3 (2021) 463–486;
- Orderic Vitalis. Life, Works and Interpretations*, ed. C. C. Rozier, D. Roach, G. E. M. Gasper, E. van Houts, Boydell Press 2016;
- Pálostfalvi, T., *Beograd 1456: razlozi osmanskog poraza, Bitke koje nas povezuju. Bitke kod Beograda i Petrovaradina*, Novi Sad 2017, 143–149;
- Pálosfalvi, T., *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Brill 2018;
- Parshyn, I., *Rus' and Raška in the West European Sources of the XIV–XV centuries: The Problems of Identification*, *Problems of Slavonic Studies* 64 (2015) 20–27;
- Paviot, J., *Les Ducs de Bourgogne, la croisade e l'Orient (fin XIV siècle–XV siècle)*, Paris 2003;
- Paviot, J., *Burgundy and the Crusade*, *Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact*, ed. N. Housley, Palgrave Macmillan 2004, 70–80;
- Paviot, J., *Jean Germain – évêque de Nevers et de Chalon-Sur-Saone Chancelier de l'Ordre de la Toison d'or*, *Publications du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 50 (2010) 109–127;
- Pavoni, M., „*Scribere cum iussus historiam*“. *Antonio bonfini storiografo dei re d'Ungheria*, In *presenza dell'autore. L'autorappresentazione come evoluzione della storiografia professionale tra basso Medioevo e Umanesimo*, ed. F. Delle Donne, Napoli 2018, 145–160;
- Pazienza, A., *Archival Documents as Narrative: The Sources of the „Istoria Veneticorum“ and the Plea of Rižana*, *Venice and Its Neighbors from the 8th to 11th Century. Through Renovation and Continuity*, ed. S. Gelichi, S. Gasparri, Leiden 2018, 27–50;
- Petrovski, B., *Ottoman Military Campaign in 1385: Itinerary and Goals*, *Власт и моћ: Властела Моравске Србије*, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 287–304;
- Phillipides, M., W. K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography and Military Studies*, Ashgate 2011;
- Phillips, J., *Odo of Deuil's „De profectone in Orientem“ as a Source for the Second Crusade*, *The Experience in Crusading, I: Western Approaches*, ed. M. Bull, N. Housley, Cambridge University Press 2003, 80–96;
- Phillips, J., *Crusader perceptions of Byzantium, c. 1095 to c. 1150*, *Byzantium and the West: Perception and Reality (11th–15th c.)*, ed. N. G. Chrissis, A. Kolia-Dermitzaki and A. Papageorgiou, Routledge 2019, 102–117;
- Phillips, K. M., *Before Orientalism. Asian Peoples and Cultures in European Travel Writing, 1245–1510*, Philadelphia 2014;

- Phillips, S., *The Outer World in the Middle Ages*, Medieval Ethnographies. European Perception of the World Beyond, ed. J. P. Rubiés, London – New York 2016², 1–41;
- Pinelli, P., *Florentine Merchants Traveling East through Ragusa (Dubrovnik) and the Balkans at the End of the 15th Century*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, пр. Ђ. Тошић, Бања Лука 2015, 189–202;
- Pečirková, J., *Staročeská synonyma jazyk a národ*, Listy filologické/Folia philologica 92/2 (1969) 126–130;
- Petitt, J., *Charles de Valois (1270–1325)*, Paris 1900;
- Petkov, K., *England and the Balkan Slavs 1354–1583*, The Slavonic and East European Review 75/1 (1997) 86–117;
- Petkov, K., *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400–1600*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1997;
- Pleszczyński, A., *The Birth of a Stereotype. Polish Rulers and their Country in German Writings c. 1000 A.D.*, Leiden – Boston 2011;
- Pohl, W., *Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity*, Strategies of Distinctions: The Construction of ethnic Communities 300–800, eds. W. Pohl, H. Reimitz, Leiden – Boston – Köln 1998, 17–69;
- Pomer, Monferrer J., *Les fonts grega i francesa de la versió aragonesa de la Cronica de Morea*, La traducció (in)directa dels clàssics a les literatures hispàniques, entre més, edd. J. J. Pomer Monferrer, J. Redondo, Amsterdam 2016, 135–149;
- Popova, I., *Fifteenth-Century Istria and Dalmatia in Four Memoirs of Western Pilgrims*, In Renaissance Studies in honor of Joseph Connors, vol. II, ed. M. Israels, L. A. Waldman, Florence 2013, 255–262;
- Porčić, N., *Information on Travel of Nemanjić Embassies: Content and Context*, Balcanica 47 (2016) 97–118;
- Pribram, A. F., *Thomas Ebendorfers Chronica regum Romanorum*, MIÖG 3 (1890/1894);
- Prinzing, G., *Zu Jörg von Nürnberg dem Geschützgiesser Mehments II., und seiner schrift „Geschicht von der Turckey“*, Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – patron der künste, eds. N. Asutay-Effenberger, U. Rehm, Böhlau – Verlag – Köln – Weimar – Wien 2009, 59–75;
- Quéret-Podesta, A., *Quelques remarques sur la genèse de la Chronique de Spišská Sobota*, Medievalista 34 (2023) <https://journals.openedition.org/medievalista/6894> (прегледано 7. 10. 2023);
- Reitinger, L., *Psal tzv. Kanovník vyšehradský opravdu na Vyšehradě? První Kosmův pokračovatel v kontextu dějepisectví přemyslovského věku*, Český časopis historický 3 (2015) 635–668;
- Richard, J., *Eveshés titulaires et missionnaires dans le Provinciale romane ecclesiae*, Mélanges d'archéologie et d'histoire 61 (1949) 227–236;
- Richard, J., *Križari i putnici u srednjovjekovnoj Sklavoniji*, Croatica Christiana periodica 10 (1986) 27–39;
- Riley, Smith, *The Venetian Crusade of 1122–1124*, I Comuni Italiani nel Regno Crociato di Gerusalemme, ed. G. Airaldi, B. Z. Kedar, Genoa 1986, 339–350;
- Riley, Smith J., *The First Crusaders 1095–1131*, Cambridge 1997;
- Roach, D., *Orderic Vitalis and the First Crusade*, Journal of Medieval History 42/2 (2016) 177–201;
- Robinson, I. S., *The Papacy 1073–1198: Continuity and Innovation*, Cambridge University Press 1990;
- Roest, B., *Later Medieval Institutional History*, Historiography in the Middle Ages, ed. D. Mauskopf Deliyannis, Leiden – Boston 2003, 277–316;
- Rose, S., *The Wine and Trade in Medieval Europe (1000–1500)*, London 2011;
- Rosignoll, S., *Civitas in Early Medieval Central Europe – Stronghold or District?*, The Medieval History Journal 14/1 (2011) 71–99;

- Rychterová, P., *The „Chronicle of the So-Called Dalimil“ and its Concept of Czech Identity*, *Historiography and Identity VI. Competing Narratives of the Past in Central and Eastern Europe, c. 1200 – c. 1600*, ed. P. Rychterová, Turnhout 2021, 171–206;
- Runciman S., *History of the Crusades, I. The First Crusade and the Foundations of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press 1951;
- Said, E., *Orijentalizam*, Beograd 2008²;
- Sandidge, M., *The Forest, the River, the Mountain, the Field, and the Meadow*, *Handbook of Medieval Culture. Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages*, vol. 1, ed. A. Classen, Berlin – Boston, 2015, 537–564;
- Savić, A. Z., *A Sea of Miracles: Reflections on Narrative Space in Medieval Serbian Hagiography*, *ЗРВИ* 53 (2021) 39–71;
- Schlumberger, G., *Deus chefs Normands des armées Byzantines au XIe siècle: Sceaux de Hervé et de Roussel de Bailleul*, *Revue Historique* 16 (1881) 1–15;
- Schmugge, L., *Zur Überlieferung der Historia Ecclesiastica nova des Tholomeus von Lucca*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 32 (1976) 495–545;
- Schneider, F., *Studien zu Johannes von Victring*, Berlin 1902;
- Scior, V., *Das Eigene Und Das Fremde: Identität Und Fremdheit in Den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnolds von Lübeck*, Berlin 2002;
- Schneider, J., *Das illustrierte „Buch von Kaiser Sigismund“ des Eberhard Windeck. Der wiederaufgefundene Textzeuge aus der ehemaligen Bibliothek von Sir Thomas Phillipps in Cheltenham*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 61 (2005) 169–180;
- Sgambati, E., *Serbi e Serbia nella storiografia Italiana del XV secolo*, *Europa Orientalis* 23/2 (2004) 27–44;
- Shawcross, T., *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford University Press 2009;
- Se Boyar, G. E., *Batholomaes Anglicus and his Encyclopedia*, *Journal of English and Germanic Philology* 19 (1920) 168–189;
- Setton, K. M., *Catalan Dominations of Athens*, London 1975;
- Setton, K. M., *The Papacy and the Levant (1204–1571), Vol. 1. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1976;
- Setton, K. M., *The Papacy and the Levant (1204–1571), Vol. 2. The Fifteenth Century*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1978;
- Simon, E., *The „Türkenkalender“ attributed to Gutenberg as a Strasbourg lunation tract*, *Daphnis* 15/2 (1986);
- Smith, L. F., *Lodrisio Krivelli of Milan and Aeneas Silvius, 1457–1464*, *Studies in the Renaissance* 9 (1962) 31–63;
- Smit, A., *Nacionalni i drugi identiteti*, *Nacionalni identitet*, prev. S. Đorđević, Beograd 1998;
- Solvi, D., *Un agiografo osservante alla crociata (Belgrado, 1456)*, *Chronica* 13 (2017) 247–258
- Soykut, M., *Image of the „Turk“ in Italy. A History of the „Other“ in Early Modern Europe: 1453–1683*, Berlin 2001;
- Srodecki, P., *Władysław III and the Polish-Hungarian Bulwark „topoi“ against the Background of the Ottoman Threat in the 15th Century*, *Hungaro-Polonica. Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations*, ed. D. Bagi, G. Barabás, Z. Máté, Pécs, 2016, 327–356;
- Srodecki, P., *„Antemurale“-based frontier identities in East Central Europe and their ideological roots in medieval/early modern alterity and alienity discourses*, *Collective Identity in the Context of Medieval Studies*, eds. M. Antonín Malaníková & R. Antonín, Ostrava 2016, 97–120;
- Stewart, A., *The Armenian Kingdoms and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289–1307)*, Leiden 2001;
- Stojkovski, B., *Bertrandon de la Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of Ottoman Conquest of the Balkans*, *Byzanz und das Abendland V* (2018) 175–187;

- Stojkov, S., *Some Observations on the Appearance and Use the Term Slcavinia in the Middle Ages*, Гласник 63/1–2 (2019) 33–58;
- Strom-Olsen, R., *Political Narrative and Symbolism in the Feast of the Pheasant (1454)*, Viator 46/3 (2015) 317–342;
- Studies of Illuminated Chronicle*, ed. J. M. Bak, L. Veszprémi, Central European University Press 2018;
- Szende, K., *The Birth of „oppida“: small towns in Hungary in the Angevin period*, Urban History 49 (2022) 484–501;
- Szkilnik, M., *Entre réalité et stéréotype: la Hongrie de Bertrandon de la Broquière, Byzance et l'Occident: rencontre de l'Est et de l'Ouest* 10 (2013) 251–261;
- Šimunjak, F., *Illa ego Sclavonia, ac unita Croatia tellus – složenost pojma „Sklavonija“ u srednjem i ranome novom vijeku*, Pro tempore 15 (2020) 43–74;
- Šubert, G., *Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima*, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима, ур. М. Матицки, Београд 2006, 17–30;
- Taylor, Ch., *The Politics of Recognition*, Princeton 1992;
- Tazbir, J., *From „Antemurale“ to „Przedmurze“, the History of the Term*, Odrozdenie i Reformacja w Polsce 61/2 (2017) 67–87.
- Thalóczy, L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914;
- The bondage and travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europa, Asia and Africa, 1396–1427*, ed. Ph. Brunn, transl. J. Buchan Telfer, London 1879;
- The Crusades: An Encyclopedia*, I–IV, ed. A. Murray, Santa Barbara – Denver – Oxford 2006;
- The Dante Encyclopedia*, ed. R. Lansing, New York 2010;
- The Encroaching Desert: Egyptian hagiography and the Medieval West*, ed. J. H. F. Dijkstra, M. van Dijk, Leiden 2006;
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. A. Kazhdan, Oxford University Press 1991;
- Theotokis, G., *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108*, Boydell Press 2014;
- Todorov, C., *Mi i drugi. Mit o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Beograd 1994;
- Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, prev. D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen, Beograd 2006²;
- Trade, Travel and Exploaration in the Middle Ages. An Encyclopedia*, ed. J. Block Friedman, K. Mossler Figg, Routledge 2000;
- Turkus, S., *Nuovi dati sulla prima testimonianza relativa all'etnonimo „Roman“, 1314, Transilvania latina della romanita alle romenita*, Cluj-Napoca 2002, 23–37;
- Twomey, M. W., *Medieval Encyclopedias*, Medieval Christian Literary Imagery. A Guide to Interpretation, Toronto 1988, 182–215;
- Uiblein, P., *Aus den letzten Jahren Thomas Ebendorfers*, MIÖG 100 (1992) 283–404;
- Urban Space in the Middle Ages and the Early Modern Age*, ed. A. Classen, Berlin – New York 2009;
- Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences*, ed. A. Laiou, Lethielleux, Paris 2005;
- Uzelac, A., *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, БИГ 6 (2015) 69–89;
- Vanderputten, S., *Typology of medieval historiography reconsidered: a social re-interpretation of monastic annals, chronicals and gesta*, Historical Social Research 26/4 (2001) 141–178;
- Vander, Elst S., *Literature and Chivarlic Education in Philippe de Mézières' "Le Songe du Vieil Pelerin"*, Philippe de Mézières and His Age. Piety and Politics in the Fourteenth Century, ed. R. Blumenfeld-Kosinski, K. Petkov, Brill: Leiden/Boston 2012, 189–206;
- Van Houts, E., *Memory and Gender in Medieval Europe 900–1200*, London 1999;
- Van Tricht, F., *The Latin „Renovatio“ of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Brill, Leiden/Boston 2011;
- Van Tricht, F., *Latin Emperors and Serbian Queens Anna and Helena. Genealogical and Geopolitical Explorations in the Post-1204 Byzantine World*, Frankokratia 1 (2020) 1–52;

- Vasina, A., *Medieval Urban Historiography in Western Europe (1100–1500)*, *Historiography in the Middle Ages*, ed. D. Mauskopf Deliyannis, Leiden – Boston 2003 317–352;
- Voigt, E., *De genuinis rerum coelestium., De proprietatibus rerum*, *Englische Studien* 41 (1910) 337–359;
- Walther, H. G., *Die handschriftliche Überlieferung der Chronik Arnolds von Lübeck*, *Die Chronik Arnolds von Lübeck. Neue Wege zu ihrem Verständnis*, ed. Stephan Freund and Bernd Schütte, Frankfurt 2008, 7–23;
- Weeda, C., *Ethnicity in Medieval Europe 950–1250. Medicine, Power and Religion*, York 2021;
- Western Views of Islam in Medieval and Early modern Europe. Perception of Other*, ed. D. R. Blanks, M. Frasseto, New York 1999;
- Whalen, B. E., *The Medieval Papacy*, Palgrave Macmillan 2014;
- William of Adam, *How to defeat the Saracens/ Guillelmus Ade Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*, ed. G. Constable, *Dumbarton Oaks* 2012;
- Wright, C., *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355–1462*, Leiden/Boston 2014;
- Wüst, M., *The Chronicles of the Teutonic Order in Prussia in the Fourteenth and Fifteenth Century*, *Historiography and Identity VI. Competing Narratives of the Past in Central and Eastern Europe, c. 1200–c. 1600*, ed. P. Rychterová, D. Kalhous, *Brepols* 2021, 371–400;
- Zacher, C. K., *Curiosity and Pilgrimage. The Literature of Discovery in Fourteenth-Century England*, London 1976;
- Zimmermann, H., Thomas Ebendorfer, ein Universal-historiker der konziliaren Epoche, *Römische historische Mitteilungen* 40 (1998) 389–414;
- Zimmert, K., *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189. bis Februar 1190*, *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903) 42–77;
- Zumtpor, F., Peebles C., *The Medieval Travel Narrative*, *New Literary History*, 25/4 (1994) 809–824;
- Živković, T., Radovanović B., *Titre de Trpimir Selon les dires de Gottschalk*, *ИЧ* 58 (2009) 33–42;
- Živković, *The „Original“ and the „Revised“ Annales Regni Francorum*, *ИЧ* 59 (2010) 9–58.
- Živković, T., *The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia*, *Homage to Academician Sima Ćirković*, ed. S. Rudić, Belgrade 2011, 381–398;
- Žůrek, V., Rychterová, P., *Slavonik and Czech Identity in the „Chronicon Bohemiae“ by Přibík Pulkava of Radenin*, *Historiography and Identity VI. Competing Narratives of the Past in Central and Eastern Europe, c. 1200 – c. 1600*, ed. P. Rychterová, Turnhout 2021, 225–256.

БИОГРАФИЈА

Марко /Златан/ Гавриловић рођен је 2. септембра 1993. године у Ужицу. Основне академске студије уписао је 2012. на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, које је током 2016. окончао са просечном оценом 8,94. Одбранио је дипломски рад под називом *Савладарство у држави Немањића*. Мастер студије на истом факултету похађао је у периоду 2016–2017, а завршио са просечном оценом 9,83. Одбранио је мастер рад под називом *Српски државни сабори у доба Немањића*. Докторске студије је започео у јануару 2018. на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Од јуна исте године запослен је као истраживач-приправник на пројекту Историјског института у Београду под називом *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси*. Од 2021. године, по завршетку пројектног циклуса, запослен је као истраживач-сарадник у Историјском институту. Главна поља интересовања кандидата су слика *другог* у средњем веку (Срби у сведочанствима западноевропских наративних извора), српско-угарски односи (XII–XV век), установе средњовековне Србије. Течно говори енглески језик, а служи се италијанским и латинским језиком. Аутор је три научна рада објављена у часописима категорије М24 и М51.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Марко Гавриловић
Број индекса 5i 17-12

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Западноевропски наративни извори о Србији и њеним становницима (XI–XV век): слика
другог

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 9. априла 2024. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марко Гавриловић

Број индекса 5i 17-12

Студијски програм Историја

Наслов рада Западноевропски наративни извори о Србији и њеним становницима (XI–XV
век): слика другог

Ментор проф. др Небојша Порчић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 9. априла 2024. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Западноевропски наративни извори о Србији и њеним становницима (XI–XV век): слика другог

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 9. априла. 2024. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.